

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ**

XIX — початку XX ст.

Збірник наукових праць

Голова редколегії
член-кор. НАН України О.П. Реєнт

Засновано в 2000 р.

ВИПУСК 23

**ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА Й УКРАЇНА
(до 100-річчя початку Великої війни)**

КИЇВ – 2014

Пропоноване видання є двадцять третім випуском наукових студій відділу історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії України НАН України. Воно продовжує традицію публікації результатів науково-дослідницької діяльності співробітників, аспірантів та здобувачів Інституту, працівників провідних вітчизняних наукових установ та викладачів вищих навчальних закладів України.

У збірнику публікуються статті, підготовлені на основі доповідей, виголошених на Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни)», 25–26 вересня 2014 р., Київ–Черкаси.

The offered edition is the twenty-third issue of scientific studios of department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item to the Institute of History of Ukraine NAS Ukraine. Edition continues tradition of publication of the results of scientifically research activity of employees, graduate students and bread-winners of the Institute, workers of researches the leading domestic scientific establishments and teachers of higher educational establishments of Ukraine.

The collection of the articles prepared based on the papers presented at the National Conference with international participation «The First World War and Ukraine (the 100th anniversary of the Great War)», 25–26 September 2014, Kyiv–Cherkasy.

Засновник і видавець: Інститут історії України НАН України

Видається за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України
(протокол № 9 від 27 листопада 2014 р.)

Редакційна колегія: *О.П. Ресніт* (голова редколегії), *В.В. Шевченко* (секретар редколегії), *В.Й. Борисенко*, *О.І. Гуржій*, *О.В. Добржанський*, *Г.Д. Казьмирчук*, *І.А. Коляда*, *В.П. Коцур*, *С.В. Любічанковський*, *О.А. Удод*, *Л.Ф. Циганенко*, *В.С. Шандра*, *Н.А. Шип*

Рецензенти: д.і.н., професор *М.Р. Литвин*, д.і.н., професор *С.В. Віднянський*, д.і.н., професор *В.С. Великочий*

Постановою президії ВАК України від 26.05.2010 р. № 1-05/4 видання включено до переліку наукових фахових видань з історичних наук (Бюлетень ВАК України. — 2010. — № 6)

Усі права застережено. Передрук і переклад дозволяються лише з дозволу автора та редакційної колегії. Редакційна колегія не несе відповідальності за змістові помилки, допущені авторами.

Адреса редакційної колегії та видавця: 01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4,
тел. (044) 279–19–02, E-mail: histukr.xix-xx@history.org.ua
Address of the Editorial Board and Publisher: 4 Mykhailo Hrushevskiy str., Kyiv, 01001, Ukraine,
tel. (044) 279-19-02, E-mail: histukr.xix-xx@history.org.ua

В.М. Ткаченко
(м. Київ)

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА В НАШОМУ СЬОГОДЕННІ

У статті проаналізовано зміни у сучасній геополітиці та розкрито вплив на неї Першої світової війни. Охарактеризовано роль і місце «українського питання» у зміні системи міжнародних відносин. Спрогнозовано варіанти майбутнього розвитку Європи і всього світу.

Ключові слова: Перша світова війна, Європа, Україна, міжнародні відносини, системна світова криза.

Мислитель XIII ст. Фома Аквінський зазначав: «Ось кажуть — є минуле, сучасне та майбутнє. А насправді є лише сучасне минулого та сучасне майбутнього». І в цьому вислові присутнє раціональне зерно — та Велика війна 1914 р., яка відбулася століття тому, на сьогодні існує лише в нашій пам'яті. Але проблема в тім, що вона не відпускає нас, а щонайгірше — ця війна з нашої свідомості проектується на оточуючу нас реальність. Ось на цьому моменті й хотілося б зупинитися.

Свого часу член Британської академії Ерік Гобсбаум увів поняття «короткого XX століття», яке, на його думку, тривало з 1914 по 1991 рр. Дослідник вважав, що початок йому поклала Перша світова війна, в результаті якої було ліквідовано Німецьку, Російську, Австрійську й Османську імперії, а кінцем цього століття він пропонував вважати розпад Радянського Союзу. Донедавна ця періодизація не викликала сумнівів, а тим більше — заперечень (сам її автор помер у жовтні 2012 р.).

Однак нинішня криза навколо України змушує нас замислитись над тим, чи ж дійсно розпад СРСР завершився у 1991 р.? А чи не був це лише «напіврозпад» у тривалому процесі послідовних етапів «ланцюгової реакції», що й досі продовжується із вкрай невизначеними прогнозами на майбутнє? А звідси ще одне запитання — а чи не триває й сьогодні не таке вже й «коротке», як виявилось, а, скоріше, «довге» і трагічне криваве XX століття? Принаймні — чи буде йому покладено край в 2014 р., після якого настане мир не лише в Україні, але й у протистоянні Росії й Заходу? І тоді можна буде запровадити новий термін: «зміщене XX століття» (російською — «сдвинутое XX столетие»), що простерлося від 1914 до 2014 рр.

Що й казати, Перша світова війна відкрила свою «скриньку Пандори» з її жахіттями. Саме ця бійня увела в практику жахливий механізм геноциду (вірмени в Туреччині). Вона ж започаткувала застосування зброї масового знищення (хімічної). Що вже говорити про практику масштабних переселень, котра призвела до втрати багатьма людьми своїх прадавніх територій, а деякі

нації було зведено до рівня розділених народів. Перша світова війна у соціально-економічній сфері спричинила Велику депресію, а в політико-ідеологічній — породила дві тоталітарні ідеології — нацистську й комуністичну. Війна проклала нові, але часто недосконалі, державні кордони, що стали міною уповільненої дії. В остаточному підсумку, і це найголовніше, вона обумовила своє логічне продовження — Другу світову війну, чи не найжорстокіший руйнівний конфлікт в історії людства, в ході котрого було застосовано й найбільш смертоносну зброю — ядерну.

Після 1945 р. настав сорокарічний період «холодної війни». На щастя, вона не перейшла у фазу загострення, але й не закінчилася повноцінним миром після розвалу Берлінської стіни. Виникла атмосфера недовомовленості — нібито у світі всі й розуміли, хто переміг в «холодній війні», але це ніде не було зафіксовано, що об'єктивно сприяло появі атмосфери реваншу з боку переможеної сторони. А в остаточному підсумку новий світовий порядок по закінченні «холодної війни» так і не було оформлено ані повноцінним миром, ані новітнім світоустроєм.

Щоправда в роки «холодної війни» у світі встановилася біполярна система міжнародних відносин. У тих поодиноких випадках, коли провідні держави планети усвідомлювали спільний інтерес, досить ефективно діяло міжнародне право й відповідні інститути. Але в інших — гра з нульовою сумою перетворювала ці норми й міжнародні організації у засоби досягнення своїх егоїстичних інтересів та проведення різноманітних пропагандистських баталій. У цілому «холодна війна» не принесла з собою ні справжнього миру, ні справедливості.

І от, через 23 роки після розпаду СРСР, в обстановці нібито й відсутності світової війни, але за умов системної світової кризи, наступає рік 2014-й, який бумерангом повертає в день сьогоднішній всі задавлені міжнародні проблеми. На наших очах Ірак тріщить по швах, а Україна втрачає територіальну цілісність. Подібно до XIX ст. над горизонтом чорною хмарою нависає «російське питання» — про місце Росії в Європі (за іронією історії, це питання вже один раз вирішувалося під час Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр.). Водночас, як і тоді, з порядку денного не сходить «німецьке питання» щодо фактичного лідерства ФРН в Європі. Турбулентний перебіг подій на Близькому Сході нині теж нагадує епоху занепаду Османської імперії, позначену націоналістичним піднесенням доби деколонізації. А тим часом Сполучені Штати, які в роки Першої світової війни зійшли на п'єдестал світового лідера, так і залишаються гегемоном у сучасному світі (Китай від цієї ролі поки що відхрещується). Однак ніхто не здатен аргументовано довести, чи то новий безпорядок у світі стався внаслідок гегемонії США, а чи навпаки — у результаті ухилення цієї країни від покладеної на неї відповідальності за дотримання світового порядку?

І в цьому міжнародному пасьянсі та калейдоскопі подій переламним все-таки став факт анексії Криму, коли Європа несподівано для себе зісковзнула в нову геополітичну реальність, опинившись на порозі масштабного конфлікту між Росією і Заходом. Несподіванка полягала в тому, що нездатність Москви в «лихі 1990-ті» роки протистояти встановленню нового європейського порядку після «холодної війни» було прийнято на Заході за згоду на такий порядок.

А саму ж нову європейську модель міжнародної поведінки, що виникла в 1989–1991 рр., було трактовано в Європі як завершення існування політичної традиції трьох століть, котра базувалася на балансі сил та імперських амбіціях. Перебудова Європи мислилася вже у вигляді розповсюдження західних демократичних інститутів на увесь посткомуністичний простір. Моделлю для об'єднання Європи стало об'єднання Німеччини. Географічні карти вийшли з моди – їх витіснили економічні діаграми, що ілюстрували фінансову і комерційну взаємозалежність країн і зростання добробуту європейських громадян. Тобто, на відміну від унормування результатів Першої та Другої світових воєн, коли змінювалися кордони і переселялися мільйони людей, закінчення «холодної війни» мало на меті зміну самої природи кордонів задля того, щоб відкрити їх для капіталу, людей, товарів та ідей.

Замість того, щоб перекроювати кордони і тішити свою національну велич, західноєвропейці стали частиною «суспільства споживання», зосередившись на економічному добробуті та справедливому соціальному перерозподілі благ. Подальша економічна та політична інтеграція європейських держав призвела до того, що старомодна політика сили, особливо її найбільш жорсткі прояви, були витіснені з суспільного життя об'єднаної Європи.

Позбувшись необхідності суперничати у військовій сфері та почуваючи себе захищеними системою колективної безпеки під егідою Вашингтона, європейці вибудували досить унікальну в історії людства систему. Зберігши значну частину свого суверенітету, ці держави почали розбудовувати свої взаємини, виходячи далеко за межі традиційного міжнародного співробітництва. Ці принципи згодом поширилися на ті посткомуністичні країни, які увійшли до Європейського Союзу. Поступово страх європейців один перед одним, що до цього був глибоко укорінений у свідомості, поступився місцем настільки ж глибокій взаємній довірі.

Однак анексія Криму Росією поставила європейців перед необхідністю усвідомлення, що політична модель Євросоюзу хоча й гідна захвату, але поки що доволі проблематично, чи зможе вона бути успішно поширеною на просторі, який Москва вважає зоною своїх національних інтересів. Тим самим універсалізм Європи було поставлено під сумнів, а європейським політикам довелось задуматися над тим, як протидіяти можливій подальшій російській агресії. Оманливим виявилось й уявлення європейців про те, що російські еліти й більша частина населення уже настільки європеїзовані, що не здатні вийти за межі євроцентричного світогляду. Попри всепроникаючу корупцію й цинізм, значна частина російської верхівки все ще продовжує сповідувати ідею триумфального повернення Росії у світову політику як одного із центрів сили. Та й більшість громадян цієї країни все ще ностальгують про повернення до статусу колишнього СРСР як наддержави. І, насамкінець, європейці не усвідомлювали належним чином, що «кольорові революції» сприймаються в Росії суто як результат «світової антиросійської змови» Заходу з метою «змінити культурний код» цієї «благочестивої православної нації». Відомі події «зими незадоволення» в Москві 2011–2012 рр. стали тому ілюстрацією. Контракт В. Путіна з народом — добробут в обмін на неучасть у політиці — було підірвано.

У цій ситуації національна ідентичність Росії почала визначатися винятково через протиставлення Заходу. Логіка цієї самоідентифікації неухильно вела до того, що для збереження контролю над політичною елітою та задля «націоналізації» бізнесу необхідно створити ситуацію «оточеної фортеці». А досягти цього можна було насамперед захопивши Крим і загрожуючи окупацією всієї України («якби я захотів, я міг би взяти Київ упродовж двох тижнів»). Подальший розвиток подій в зазначеному В. Путіним ключі засвідчував, що наприкінці 2014 р. міжнародна напруженість досягла такого рівня, коли не можна було виключати найрізноманітніших варіантів подій будь-якого рівня, аж до катастрофічних.

Отже, криваве ХХ ст. не відпускає нас, нагадуючи, наскільки помилявся Френсіс Фукуяма, провістивши у 1989 р. «кінець історії» і всезагальне входження у світ ліберальних цінностей. Загальний висновок напрошується сам: за багатьма ознаками ми знову повернулися до розвилки (точки біфуркації), коли розпад радянського блоку, а потім і СРСР, лише започаткували пучок альтернативних змін у світі. Складається враження, що продовжене в нашій уяві «зміщене ХХ століття» не відпустить нас доти, доки ці питання не будуть розв'язані, а надто — доки не буде врешті-решт остаточно вирішене «українське питання». Відсунуте з порядку денного при урегулюванні повоєнних проблем після двох світових воєн, що вже відбулися, воно, на превеликий жаль, може стати запалом до вибуху Третьої світової війни.

Що з цього приводу думають по той бік від хутора Михайлівського? Звісно, ми не станемо опускатися до аналізу гидотного нахабства телевізійної «киселівщини». Куди приємніше мати справу з академіком РАН Олексієм Арбатовим: «В России и за рубежом широко распространилось ощущение, что украинский кризис подорвал систему международных отношений, которая строилась после окончания холодной войны и даже с более давних времён — после завершения Второй мировой войны в 1945 году».

Це відчуття російського академіка підкріплюється вражаючими аналогіями. В 1945 р. яблуком розбрату став поділ післявоєнної Європи на «Східну» і «Західну» — між Радянським Союзом і Сполученими Штатами. В 2014 р. на наших очах теж відбувається боротьба за вплив на пострадянському просторі — на цей раз уже Україна розколюється на «Східну» і «Західну».

І ще одна аналогія: в час розпаду СРСР геополітичний конфлікт набув форми ідеологічного протистояння комунізму і капіталізму. А двадцять років потому ідеологічна схизма знову впливала із небуття: відбувається непримиренна боротьба між духовними цінностями російського консерватизму і західним лібералізмом (який у російській пропаганді зводять до одностатевих шлюбів, легалізації наркотиків та проституції, меркантильного індивідуалізму). Ще більш посилюють асоціації небувале піднесення великодержавних настроїв і повзуча (а від того не менш аморальна та згубна) реабілітація сталінізму в Росії.

Все це, на думку О. Арбатова, змушує задуматись: «Трудно отделаться от впечатления, что в начале XXI века с его глобализацией и информационной революцией мир вдруг вернулся в первую половину XX века и даже в XIX сто-

летие с их территориальными захватами и геополитическим соперничеством. Слов нет, разрушающийся ныне миропорядок был далеко не совершенным, и у России, как и у многих других государств, к нему накопилось немало претензий. Но отнюдь не ясно, возможно ли новое издание холодной войны, будет ли грядущее мироустройство лучше прежнего и в чём, собственно, была суть того, что ушло в прошлое»¹.

Звісна річ, важко сприйняти думку, що, мовляв, ніякої «холодної війни» нині немає. А саме в цьому нас постійно намагається переконати американський президент Барак Обама, який, з тих чи інших міркувань, не готовий до гострого рівня конфронтації з Росією. Зрештою, як не готові й лідери держав Євросоюзу. Можливо світовій політичній еліті якимось і вдасться оминати подальшого загострення відносин з Росією на шляхах її умиротворення. Але щоб там не сталося, для нас в Україні факт залишається фактом: світ вступив у фазу становлення багатополярних міжнародних відносин із безліччю «центрів сили», а це вже погана ознака.

Саме така ситуація існувала перед Першою світовою війною. Вона несе в собі багато загроз, недопущення яких вимагає великих зусиль і ретельно продуманих кроків. Як показує досвід, за умов наростання нестабільності багатополярна система завжди намагається будь-що віднайти баланс через знаходження нової біполярності. А між тим, навіть зважаючи сьогодні на агресивні дії Росії щодо України, і на відповідну реакцію Заходу, складається враження, що обидві сторони — і Захід, і Росія — поки що не готові до біполярності. А це загрожує тим, що багатополярний світ XXI ст. стане світом насилля і війн — і як такий не буде стабільним.

Про це свідчить триваюче нагнітання обстановки. І не лише в силу суб'єктивних факторів — на рівні глав держав і урядів. Фактор «homo soveticus» тут теж дається взнаки. Наприклад, що б не думали в Кремлі, слід враховувати й той факт, що 85% населення Росії підтримує урядовий курс, а легіони активістів у політичному класі через ЗМІ відкрито закликають відродити великодержавно-православну Росію сталінського зразка, приєднати Абхазію й Південну Осетію, а після Криму зайняти населені «співвітчизниками» південь і південний схід України «Новоросію», Придністров'я, а при нагоді — Північний Казахстан і частини Балтії. Провідний ідеолог такої філософії Олександр Проханов навіть уже винайшов назву цьому утворенню — «Імперія обрубків».

А раз ідеться про великодержавно-православну Росію, то цілком законно-мірно в цю кампанію включилися й церковники, коли, за словами протодіякона РПЦ Андрія Кураєва, «джихад об'явлен», «идёт война священная». Ідеться про проголошену патріархом Кирилом (Гундяєвим) новітню фазу протиборства православ'я та уніатства, коли, мовляв, «униати и раскольники, получив в руки оружие, под видом антитеррористической операции стали осуществлять прямую агрессию в отношении духовенства канонической Украинской православной церкви на востоке страны»².

У підсумку ситуація з врегулювання ускладнюється. І навряд чи вирішення української кризи можна буде досягти на переговорах Києва із самозванцями

південного сходу, до чого закликає Росія. Судячи з усього, доленосні питання нашого майбутнього не можуть бути вирішені без колективної участі Москви, Брюсселя й Вашингтона. І зведуться вони врешті-решт до досить прозаїчної альтернативи: 1) або Росія і Захід домовляться про якийсь взаємоприйнятний майбутній статус України, а також про характер її відносин з ЄС та Росією за умови збереження територіальної цілісності, або 2) Україна буде розірвана на частини з тяжкими соціальними й політичними наслідками для Європи і всього світу. І тоді навряд чи ситуація обмежиться «холодним миром», адже логіка розпаду української держави неминуче приведе до «холодної війни» з усіма відповідними наслідками. Аж до загрози вибуху всеохоплюючого світового кровопролиття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Арбатов А. Крушение миропорядка // Россия в глобальной политике [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.globalaffairs.ru/print/number/Krushenie-miroporyadka-16918>

² Русская православная церковь. Святейший патриарх Кирилл призвал Предстоятелей поместных церквей возвысить голос в защиту православных христиан востока Украины [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://mospat.ru/ru/2014/08/14/news106782/print/>

Стаття надійшла до редколегії 10.11.2014 р.

ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА В НАШЕМ НАСТОЯЩЕМ

В статье проанализированы изменения в современной геополитике и рассмотрено влияние на неё Первой мировой войны. Охарактеризованы роль и место «украинского вопроса» в изменении системы международных отношений. Спрогнозированы варианты будущего развития Европы и всего мира.

Ключевые слова: Первая мировая война, Европа, Украина, международные отношения, системный мировой кризис.

WORLD WAR I IN OUR PRESENT

The article analyzes the changes in modern geopolitics and revealed the influence of the World War I. The role and place of the “Ukrainian question” to change the system of international relations been characterized. Variants of the future of Europe and the world predicted.

Keywords: World War I, Europe, Ukraine, international relations, global system crisis.

Розділ I

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ, ДЕРЖАВНИЦЬКИЙ ТА ВОЄННИЙ АСПЕКТИ

УДК 94(477)+339.56:633.1 «1913/1914»

І.М. Жиленкова
(м. Київ)

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАХОДИ ГРОМАДСЬКОСТІ УКРАЇНИ ЩОДО ПЕРЕГЛЯДУ ТОРГОВОЇ УГОДИ 1904 р. З НІМЕЧЧИНОЮ (1913–1914 рр.)

Висвітлено процес підготовки урядових установ та громадських організацій України до перегляду торгової угоди 1904 р. з Німеччиною (1913–1914 рр.). Основну увагу зосереджено на їх роботі по узагальненню статистичних даних щодо обсягу експортно-імпортних операцій, прибутків та збитків. Вказано на прагнення окремих організацій реформувати митну систему з урахуванням інтересів землеробства, тваринництва та інших галузей сільського господарства.

Ключові слова: *сільське господарство, Російська імперія, ринкові відносини, експорт, виробництво зерна, торгова угода.*

Відповідно до міждержавних домовленостей у 1917 р. мав відбутися перегляд російсько-німецької торгівельної угоди 1904 р. Усвідомлюючи її практичні результати, сільськогосподарські виробники України та інших регіонів Російської імперії сподівалися на ревізію не вигідних митних тарифів на продукти землеробства і тваринництва. В активізації цього процесу, окрім наростання інтересу громадськості й аграрного капіталу, відіграло і те, що саме від змісту нового договору залежали стратегічні питання економічного характеру — яким буде найбільш оптимальне господарське співвідношення між вказаними державами. Певною мірою це стало наслідком уявлень правлячих кіл Німеччини та Російської імперії про свою роль в «економічному концерті великих держав на світовому ринку».

Ураховуючи різні аспекти цієї проблеми, урядові установи й громадські організації почали заздалегідь готуватися до укладення нової угоди з Німеччиною. Відповідна підготовка полягала у вивченні різних аспектів питання:

узагальненні статистичних даних щодо обсягу ввозу й вивозу промислових і сільськогосподарських товарів, прибутків та збитків за чинною угодою 1904 р. Так, комісія Південно-західного відділення Російської експортної палати вирішила проаналізувати митний тариф, з'ясувати розміри товарообміну між губерніями Правобережної України і Німеччиною, користуючись даними залізничної, митної і судноплавної статистики щодо руху вантажів. Оскільки головними предметами експорту з цього регіону було збіжжя, продукція тваринництва, цукор і деревина, то було вирішено включити до програми обстеження саме ці товари¹.

Частину опрацьованого матеріалу, зокрема щодо перевезення сільськогосподарських вантажів залізницями з Подільської губернії до митниць на західному сухопутному кордоні та до портів Чорного й Балтійського морів, було опубліковано в тогочасній пресі. Складовою цього матеріалу стала праця доцента Київського комерційного інституту А. Ярошевича «Відправлення вантажів із залізничних станцій і річкових пристаней Подільської губернії у середньому за п'ятиліття 1905–1909 рр.». Загальна вартість усіх відправлених із залізничних станцій і пристаней губернії вантажів становила щорічно у середньому близько 55 млн руб. Майже повністю весь вивіз представляла продукція сільського господарства й окремих його переробних виробництв².

Аналізуючи можливості певних коригувань митних ставок на майбутніх переговорах із Німеччиною, комісія Південно-західного відділення досліджувала перспективи збуту місцевої сільськогосподарської продукції на нових зовнішніх ринках у випадку відхилення Німеччиною «наших справедливих вимог». 5 травня 1913 р. члени правління відділення на своєму засіданні заслухали доповідь Л. Яснопольського, в якій було проаналізовано позиції Росії й Німеччини на майбутніх переговорах, а також переваги та вразливі місця кожної з країн. Так, вразливість німецької економіки вбачалася в подальшому прискоренні «індустріалізму», різкому зменшенні сільськогосподарського населення та неминучому зростанні дефіциту продовольства в містах і промислових регіонах. Найбільш небезпечним для господарства Російської імперії професор Л. Яснопольський уважав вивіз на німецький ринок сировини, унаслідок чого тамтешні комерсанти «створили на основі її переробки цілі промислові галузі»³. виправити цю ситуацію можна було тільки через підвищення митних тарифів на сировинну продукцію.

Значну увагу зібрання приділило дослідженню причин розбіжностей статистичних даних Німеччини й Росії щодо обсягу експорту та імпорту та використанню навіть психологічного тиску для досягнення певних поступок на майбутніх переговорах. До того ж преса обох країн зверталася до маніпуляцій хронологічного характеру при висвітленні цієї проблеми. Справа була в тому, що співвідношення між обсягами торгового обороту двох країн за 1890–1910 рр., 1894–1910 рр. та 1891–1909 рр. було дуже відмінним. Помітному зростанню експорту сільськогосподарської продукції сприяв щедрий урожай у Російській імперії. Траплялися роки доволі різкого зменшення обсягу експорту й імпорту з інших причин, зокрема через торгіву війну між цими країнами

всередині 1890-х рр. Відтак німецька преса, маніпулюючи цифрами, стверджувала, що Німеччина — «найкращий торговий клієнт для свого східного сусіда, якого за всяких обставин слід цінувати»⁴. За даними німецької преси, «ринок країни став для Росії більш важливим, ніж 20 років тому. За цей період російський експорт у Німеччину зріс на 180%, тоді як загальний вивіз на світовий ринок — тільки на 80%. За ці ж роки німецький вивіз у російську імперію був не більшим від усього імпорту». Натомість представники російського промислового капіталу оприлюднювали дані протилежного характеру. У своїй промові в Державній раді у травні 1914 р. М. Авдаков визнав «критичний момент» у розвитку зовнішньоторговельних операцій Німеччини й Російської імперії. «Змагатися перед укладанням угоди з Німеччиною з величезним імпортом німецьких товарів, який уже досяг 642 млн руб., а до того часу становитиме, можливо, і 750 млн руб., буде важко»⁵. На переконання М. Авдакова, це загрожувало подальшому розвитку продуктивних сил Росії.

Безперечно, що розбіжності у статистичних обчисленнях експорту й імпорту двох країн мали й інші причини. На згаданому вище зібранні доповідач звернув увагу, що імпорт піддається на російських митницях більш ретельній реєстрації, ніж вивіз, із міркувань фіскального характеру. Окрім того, невідповідність дійсності в обсягах експорту пояснювалася, на думку Л. Яснопольського, тим, що російська статистика враховувала товарні потоки тільки на німецькому кордоні й не фіксувала вивіз продукції, котра надходила до Німеччини через Австрію та морські порти Голландії. «Що стосується ввозу, то російська статистика враховувала весь імпорт через німецький кордон, не беручи до уваги ті товари, які надходили з Німеччини транзитом. Навпаки, німецька статистика все це ретельно виокремлювала, тому її дані, за свідченням Л. Яснопольського, «слід визнати більш точним»⁶.

Інші учасники зібрання відзначили, що російський митний захист промисловості часто не дає очікуваних результатів, не створює умов для розвитку відповідних галузей. Для прикладу було вказано на «охоронну політику щодо сільськогосподарського машинобудування, яка до цього часу не принесла позитивних результатів». Тим більше, що сприяння промисловості за допомогою високих митних тарифів не відповідало інтересам споживачів. Коментуючи ці оцінки, Л. Яснопольський висловив солідарність із харківським професором М. Соболевим, який уважав, що «надання урядових премій для виготовлення нових моделей сільськогосподарської техніки представляється більш доцільним заходом, ніж обкладання іноземних машин високим митним тарифом»⁷.

Зібрання обговорило також надзвичайно дражливе питання щодо сфери діяльності обласного комітету з перегляду майбутньої російсько-німецької угоди. Думки учасників розділилися: одні наполягали на тому, щоб комітет виражав інтереси всього господарського комплексу Південно-західного краю, інші — тільки сільського господарства. Після «жвавого обміну думками зібрання вирішило надати комітету загальний характер і не обмежувати його діяльність з'ясуванням одних тільки сільськогосподарських інтересів». Надання прерогатив обласному комітетові в такій редакції не сприяло пом'якшенню гострих

суперечностей між промисловим та аграрним капіталом в експортно-імпортній політиці. Противники високого мита на землеробську техніку в Україні й інших регіонах Російської імперії і далі наголошували на його шкідливості для сільського господарства. Свою позицію вони підкріплювали вагомими аргументами. Якщо закордонні машини разом із витратами на їх перевезення дешевші та кращі за якістю, їм слід давати зелене світло. Усілякі перепони на цьому шляху тільки гальмують розвиток землеробства, а в кінцевому рахунку і промисловості⁸.

Надто великими були втрати сільських господарів 9 губерній, що перебували у сфері діяльності Харківського обласного комітету з перегляду російсько-німецької торгової угоди, через зростання цін на товари, котрі ввозилися з інших країн і обкладалися високим митом. За даними часопису гірничопромисловців, сільське господарство цих губерній напередодні Першої світової війни споживало щорічно металевих виробів на суму 40,35 млн руб., у тому числі сільськогосподарських машин і знарядь праці — 32,55 млн руб. Переплата сільських господарів на металопродукцію у зв'язку з митними тарифами становила щорічно у середньому понад 5 млн руб., або 12,5% вартості спожитих товарів. «Значення зазначених переplat, — констатувало видання, — не обмежується щорічною втратою 5 млн руб. із бюджету сільських господарів. Це ще й затримка на 12,5% швидкості проникнення металу на село і загострення всіх хворобливих сторін процесу інтенсифікації сільського господарства»⁹. Отже, питання щодо визначення митних ставок на майбутніх переговорах з Німеччиною загострилося й було надзвичайно актуальним для промисловців, сільських господарів і всієї маси споживачів міста та села. Це змушувало урядові кола до певної міри рахуватися з думкою широкої громадськості.

Однак серед вищих урядовців, громадськості, навіть науковців, проявилися суперечності щодо системи і принципів, на яких мали базуватися в майбутньому торгові угоди з іноземними державами. Це призвело до різного тлумачення сутності митних тарифів. Так, чиновник міністерства торгівлі й промисловості Н. Ланговий і професор І. Гольдштейн зарекомендували себе прибічниками автономного митного тарифу і безумовного права найбільшого сприяння певним іноземним торговельним партнерам. На їхню думку, «це відповідало інтересам промисловості й потребам сільського господарства, а уряду давало у руки гнучкий інструмент економічної політики»¹⁰. Із часом співробітники міністерства торгівлі й промисловості Н. Ланговий і В. Прилежасєв, попри те, що митні тарифи на ввізні в Російську імперію промислові товари були найвищими в Європі, стали прибічниками подальшого зростання захисного мита на імпортну продукцію, щоб виробляти її усередині країни і позбутися «іноземної залежності взагалі»¹¹. Це була ідея «самодостатнього господарства», ізольованого від світового ринку, а її практичне впровадження прирікало сільське господарство на стагнацію.

Щодо питання сутності митної системи не було єдності навіть у середовищі великого промислового капіталу. Представники одних груп віддавали перевагу конвенційному тарифу, інші — автономному. Гірничопромисловці Донбасу й

Придніпров'я наполягали на необхідності підвищення тарифу на мінеральне паливо та метали по всьому периметру морського і сухопутного кордону¹². Загалом у середовищі великого промислового капіталу розглядалося декілька варіантів митного тарифу: автономний і безумовне право найбільшого сприяння певним торговим партнерам; автономний і за певних умов конвенційно-тарифна угода на основі обмеженого найбільшого сприяння; підтримка системи митних ставок й умовного права найбільшого сприяння; збереження існуючої практики конвенційно-митних угод із наданням права найбільшого сприяння¹³. Окрім того, ідеолог російської буржуазії П. Струве на VIII з'їзді представників промисловості й торгівлі висловився за впровадження подвійного митного тарифу.

Інтересам сільського господарства з погляду забезпечення для нього іноземних ринків відповідав конвенційний тариф і принцип найбільшого сприяння в торгівлі з іншими країнами. Його у своїх численних працях і на форумах громадських організацій активно пропагував професор М. Соболев, погляди якого розділяв Харківський обласний комітет з перегляду торгової угоди з Німеччиною. Існуючу систему він не вважав досконалою: «Слід поставитися негативно до системи, якої ми досі трималися, — на 10–20%. Значно доцільніший той порядок, за якого Російська імперія надавала б кожній країні, що домовляється з нею, пільги для їх специфічних товарів. Кількість статей митного тарифу, за якими робляться поступки, не повинна бути великою, але вони мають бути суттєвими, здатними зацікавити торгового партнера». М. Соболев допускав і полегшення принципу найбільшого сприяння. Останній мав поширюватися тільки на перелічені в угоді товари або, навпаки, не поширюватися (чи не поширюватися), або в документі слід було вказати країни, на які не поширюються пільги й поступки чи, зрештою, встановлюється правило, що кожна пільга, яка надається третій державі, застосовується до іншого контрагента тільки в тому випадку, коли останній дає іншій стороні відповідний еквівалент¹⁴. Також М. Соболев наголошував: «Ідея автономного митного тарифу, який мав створити з Росії самодостатню економічну країну, не відповідає умовам сучасного світового господарства і міжнародних відносин. Упровадження його завдало б Росії великої шкоди, ізолювавши країну від зовнішнього світу, ускладнило б для нас збут продукції і ввіз тих товарів, яких Росія не може виробляти сама»¹⁵.

Практика торгових відносин в епоху світового господарства засвідчила, що повернення до автономного тарифу, на чому наполягали чиновники міністерства торгівлі й промисловості, не відповідала інтересам економіки, особливо землеробства. Росія не могла на найближче майбутнє створити такі економічні умови, за яких уся сільськогосподарська продукція та сировина поглинатимуться внутрішнім ринком, а все необхідне вироблятиме вітчизняна промисловість¹⁶. Упродовж ряду років, що передували Першій світовій війні, вивіз зернових і продукції їх переробки з Російської імперії сягав близько 700–800 млн пудів й обчислювався у 740–750 млн руб., а аграрний експорт на зовнішній ринок становив 1150–1160 млн руб. Окрім того, не вигідність автономного тарифу полягала в тому, що за його впровадження митні ставки підлягали постійним

змінам залежно від коливань внутрішньої економічної політики. Ці та інші питання обговорювалися на форумах громадських організацій України в 1913–1914 рр.

Упродовж 20–23 березня 1913 р. відбулися засідання учасників Харківського обласного з'їзду з перегляду торгової угоди з Німеччиною. Харківське губернське сільськогосподарське товариство запросило на з'їзд представників земств, сільськогосподарських організацій, інспекторів сільського господарства та приватних господарів. Це були винятково представники Чернігівської, Харківської, Полтавської, Херсонської, Катеринославської, Таврійської, Курської, Воронежської губерній та Донської області. Зі свого боку, експортна палата запросила на з'їзд представників торгово-промислових організацій, міських управ, управління залізниць, центральних організацій та установ, причетних до експорту й імпорту промислової і сільськогосподарської продукції¹⁷. Засідання відбулося у приміщенні Ради з'їзду гірничопромисловців Донбасу і Придніпров'я у Харкові.

Виходячи з потреб сільськогосподарського регіону («пшенично-ячмінний район»), до переліку винесених на з'їзд питань увійшли такі «предмети місцевого виробництва і вивозу»: зерно, борошно, крупи, насіння, деревина, м'ясо, худоба, шкури, курячі яйця, тютюн, цукор, спирт тощо. Програма роботи зводилася переважно до таких питань: 1) з'ясування характеру місцевого виробництва і ситуації з експортом відповідної продукції на світовий ринок та, зокрема, до Німеччини; 2) з'ясування причин, що гальмували розвиток місцевого виробництва й експорту; 3) визначення заходів, здатних сприяти розвитку місцевого експорту; 4) з'ясування місцевих потреб і побажань щодо торгової угоди з Німеччиною.

За словами очільника експортної палати В. Денисова, з'їзд поставив на перший план інтереси сільських господарів щодо «реалізації вироблених народом сільськогосподарських цінностей». Уперше сільські господарі, наголосив чиновник, «стають на шлях упровадження в життя сільськогосподарської політики, що має своїм завданням захищати інтереси осіб, причетних до сільськогосподарського промислу і сприяння втіленню їх у життя сповна». Водночас учасники з'їзду звернули увагу на кричущі вади, які нерідко знецінювали результати зовнішньоторговельних операцій, призводили до фінансових втрат сільських господарів. Серед них слід виокремити неорганізованість, відсутність необхідної координації між усіма ланками зовнішньоторгового обігу. Як правило, посередник, що збував сільськогосподарську продукцію, прагнув головним чином, отримати різницю між ціною купівлі та продажу. Якість цієї продукції, наприклад, засміченість зернових, його не цікавила, він байдуже ставився до рівня митних тарифів та інших накладних витрат «через те, що все це своїм тягарем лягало на сільських господарів, зменшувало вартість саме їхньої продукції»¹⁸. Останні не мали безпосереднього зв'язку з іноземними споживачами, що й «стало причиною конвенційних митних тарифів, розвитку нашого господарства в неправильному напрямі». Інші учасники з'їзду наголошували на тому, що успішна реалізація продукції на світовому ринку залежить від умов її зберігання усередині країни, розвиненості транспортної та кредитної систем.

На думку професора Л. Яснопольського, питання щодо німецького мита на продовольче зерно «доволі слабо зачіпало губернії Лівобережної і Південної України». Саме тому на Харківському обласному з'їзді питання мита на зернові не викликало заперечень. Лунали навіть голоси, що «у справі експорту пшениці Росія за якістю своїх продуктів посідає настільки міцне і незамінне становище, що, нічим не ризикуючи, можна відмовитися від договірних ставок». Що ж стосується жита, то «південь у ньому не зацікавлений, а південний ячмінь — поза конкуренцією»¹⁹. Найбільш гостре незадоволення наслідками торгової угоди 1904 р. викликало стимулювання Німеччиною імпорту з Російської імперії кормів та сировини. «Унаслідок цього, — відзначалося в матеріалах з'їзду, — сільське господарство зійшло з правильного напрямку розвитку. Збуваючи інтенсивно кормові засоби на зовнішній ринок, ми тим самим стимулюємо німецьке скотарство, підживлюємо іноземні ґрунти та розширюємо екстенсивне господарство, що призводить до прогресуючого виснаження наших ґрунтів і занепаду скотарства. Через інертність нашої торгівлі Німеччина стала посередником у збуті наших продуктів. Внаслідок цього наша залежність від цієї країни ще більше посилилася»²⁰.

Аналогічні оцінки було висловлено на зібранні Чернігівського губернського земства 19 січня 1914 р. За повідомленням преси, питання щодо зниження мита на зернові на німецькому ринку для сільських господарів не мали великого значення, оскільки високі тарифи майже повністю виплачувалися тамтешніми споживачами. Але сільські господарі України були більш зацікавлені в перегляді мита на іншу сільськогосподарську продукцію. На переконання учасників зібрання, на перше місце слід поставити зниження митних тарифів на перероблену продукцію сільського господарства — борошно, оброблену деревину тощо. Німеччина в угоді 1904 р. «добилася високих митних тарифів на ці продукти для того, щоб вивозити з Росії сировину і переробляти її на своїх підприємствах. За рахунок цього розвивалося німецьке млинарство і лісова промисловість, створювалися робочі місця»²¹.

На другому місці для вітчизняних сільських господарів стояло питання обмеження вивозу в Німеччину худоби та м'яса через високі митні тарифи й дискримінаційні ветеринарно-санітарні правила (метою останніх була заборона ввозу під приводом загрози епізоотії). Статті майбутньої торгової угоди мали полегшити вивіз із Російської імперії худоби та м'яса. Зрештою, на думку учасників зібрання Чернігівського губернського земства, важливим питанням був пільговий, згідно з торговою угодою 1904 р., вивіз у Німеччину ячменю, жому, висівок та макухи. У 1910 р. з України залізницями було експортовано 12 308 тис. пудів висівок, а в 1911 р. — 18 675 тис. пудів висівок. Основним ринком збуту висівок стала Німеччина, сільські господарі якої закуповували цей цінний корм для худоби²². За даними економіста-аграрника С. Остапенка, з Російської імперії експортувалося висівок на 40 млн руб., з них 80% припадало на Німеччину, макухи вивозилося на 35 млн руб., з них 40% виручалось з німецького ринку²³. До того ж митний тариф стимулював вивіз із Російської імперії живої домашньої птиці, «яка відгодовувалася нашими дешевими кор-

мами». Проте митна ставка на забиту птицю, що ввозилася в Німеччину, була високою — 1,06 руб. з пуда. Ця країна встановила дуже низькі митні тарифи на кормові продукти для худоби і птиці. За рахунок цього зростало німецьке скотарство і свинарство, котрі майже повністю покривали попит на м'ясну продукцію всередині країни, хоча ціни на них стояли на високому рівні в інтересах сільських господарів. Щоб підвищити конкурентність тваринницької продукції на зовнішніх ринках сільські господарі домагалися від уряду зменшення накладних витрат при перевезенні живої худоби залізницями за рахунок «існуючого в даний час тарифу в 10 коп. з вагону і версти»²⁴. Ще однією перепоною на шляху успішного збуту м'яса за кордоном була гостра нестача в Росії вагонів-холодильників. У зв'язку з цим, сільські господарі за сприяння експортної палати добивалися збільшення їх виробництва. Загалом для підвищення ефективності зовнішньої торгівлі необхідна була науково обгрунтована система заходів. Її складовими стала інтенсифікація сільського господарства, перманентне дослідження кон'юнктури світового ринку, створення розвиненої інфраструктури зовнішньої торгівлі і, безперечно, організація сільських господарів. Ці питання відобразилися в резолюціях Харківського обласного з'їзду з перегляду майбутньої торгової угоди.

Питання митного врегулювання експортно-імпортних операцій і далі залишалося найголовнішим для широкої громадськості України. Упродовж 28 лютого — 1 березня 1914 р. у залі засідань Ради з'їзду гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я відбулася нарада за участю земських і громадських діячів та представників центральних відомств щодо перегляду російсько-німецького торгового договору. На нараді було заслухано доповідь професора М. Соболева «Перебудова основних принципів торгової політики Росії у зв'язку з питанням протекціонізму». Дебати щодо положень доповіді тривали два дні. М. Соболев проголосив себе «рішучим противником» ідеї автономного митного тарифу і визнавав відповідним інтересам сільського господарства систему конвенційних тарифів та принципу найбільшого сприяння. Не відкидаючи значення протекціонізму, він висловився проти непомірного його застосування, а особливо проти суцільного підвищення ставок, «які неспроможні створити належного стимулювання промисловості й тільки призводять для загальної дорожечі». Митний протекціонізм, на його переконання, «повинен рахуватися з інтересами сільського господарства і всієї споживацької маси». Звертаючись до конкретної практики протекціонізму, М. Соболев «висловився за зниження мита на сировину, зняття й допоміжні засоби виробництва, зосередивши захист на важливих і ще не зміцнених галузях промисловості». Усі пропозиції доповідача було прийнято зібранням, а ідея «автономного» тарифу не знайшла адептів серед присутніх. Навіть принцип найбільшого сприяння було «піддано сумніву, щоправда обмеженому»²⁵. І в подальшому М. Соболев негативно ставився до впровадження автономного тарифу, залишаючись прибічником конвенційних угод із Німеччиною та іншими країнами²⁶.

Умови російсько-німецької конвенції 1904 р. були надзвичайно несприятливими для сільськогосподарських регіонів України й особливо губерній Пра-

вобережжя, так званого Південно-Західного краю. Саме тут на початку ХХ ст. відбувалися серйозні зміни у вигляді «зародків інтенсивного сільського господарства не тільки у великих, але й у зростаючій чисельності дрібних господарств»²⁷. Проте подальша інтенсифікація аграрного сектору регіону гальмувалася митними статтями торгової угоди 1904 р. Різні аспекти цієї проблеми опинилися у центрі уваги громадських організацій.

Упродовж 17–20 лютого 1914 р. у Києві відбулися засідання обласного з'їзду з питань експорту та у зв'язку з переглядом російсько-німецької торгової угоди 1904 р. На зібранні переважали сільські господарі й делегати від земств та громадських організацій Правобережної України і прилеглих до неї губерній — Бессарабської, Мінської, Чернігівської. У роботі з'їзду взяли участь і представники торгово-промислового класу, професори-економісти тощо²⁸. Завданням форуму було з'ясування інтересів регіону Правобережної України і прилеглих губерній щодо експорту продукції місцевого виробництва:

- перша група — зерно, борошно, насіння буряку і кормових трав;
- друга група — висівки, вижимки олійних культур та інші корми;
- третя група — велика рогата худоба, коні, м'ясо, шкура, шерсть, вовна та інша продукція тваринництва;
- четверта група — домашня птиця й курячі яйця;
- п'ята група — свіжі й оброблені овочі та фрукти, крохмаль, хміль, мед;
- шоста група — цукор, спирт, виноградне вино, патока, варення;
- сьома група — необроблена й оброблена деревина;
- восьма група — вироби домашнього (кустарного) промислу²⁹.

Окрему групу становили предмети ввозу для потреб сільського господарства — машини, локомотиви для складних молотарок і парових плугів, запасні частини для сільгосптехніки, різні апарати, добрива, рослинні олії, гліцерин, дубильні речовини, фарби тощо.

У програму питань, які підлягали обговоренню на з'їзді, було включено такі проблеми: сучасне становище з експортом зазначеної вище продукції місцевого виробництва в Німеччину та інші країни; статистика виробництва й торгівлі; причини негативного впливу на розвиток експорту, що випливали з умов чинної торгової угоди з Німеччиною; заходи з нарощування транспортної інфраструктури зовнішньої торгівлі — залізничні, шосейні шляхи сполучення, облаштування портів, регуляція річок тощо; удосконалення системи залізничних і митних тарифів; будівництво мережі зерносховищ та елеваторів для зберігання сільськогосподарської продукції; дослідження статистики світового ринку; кредитування експорту. Отже, проблематика питань, винесених на обговорення з'їзду, була доволі масштабною.

Обговорення цих проблем і ухвалені резолюції виявили певні відмінності порівняно з Харківським обласним з'їздом. Великі землевласники, вони ж цукрозаводчики й винокури, виступили на з'їзді в Києві зі своїми традиційними скаргами щодо ризиків їхнього виробництва та його збитковості. Вони наполягали на необхідності всебічного захисту за рахунок державної скарбниці, шляхом удосконалення преміювання, створення системи митного захисту від іноземної конкуренції³⁰.

Ініціювання та розширення різних видів аграрного протекціонізму прагнули й «середні господарі, які були зацікавлені в розвитку тваринництва та деяких технічних культур. Вони порушили питання про запровадження вивізних премій на висівки та преміювання їх внутрішнього споживання, про підвищення залізничних тарифів на експортований жом, підняття митного тарифу на імпортований хміль тощо. Щоправда, усі ці прагнення прибічників аграрного протекціонізму за рахунок державної скарбниці з'їздом було пом'якшено. Замість преміювання внутрішнього споживання висівок було висловлене побажання добитися вжиття урядом заходів для здешевлення висівок на внутрішньому ринку, але за обов'язкової умови — не нашкодити інтересам борошноmelів».

Уперше висловили свої погляди щодо питань економічної політики взагалі й торгової угоди з Німеччиною зокрема «представники селянського господарства — делегати від місцевих кооперативних організацій» — Київського союзу установ дрібного кредиту, що об'єднував близько 130 тис. господарств, одного з найпотужніших в Україні Дзенгелівського позичково-ощадного товариства й ряду інших. За оцінкою преси, «представники дрібного господарства внесли дисонанс в яскраві аграрно-протекціоністські настрої більшості членів з'їзду». Перш за все, вони зарекомендували себе противниками економічної політики форсованого експорту за кордон зернових і продукції тваринництва та звернули увагу на розширення внутрішнього ринку. Окрім того, вони висловилися проти заходів, які ускладнювали відхід сільськогосподарських робітників у Німеччину. Ці та деякі інші акції дрібних господарів засвідчили крах ілюзій щодо «єдності» інтересів сільського господарства для різних прошарків землеробського населення і господарських груп.

Київський з'їзд констатував колосальний економічний прогрес конкуруючих країн у сфері сільськогосподарського виробництва й експорту завдяки достатній оснащеності елеваторами, залізницями та пароплавними морськими лініями, холодильними системами, ефективності кооперативних організацій, дешевому кредиту, поширенню сільськогосподарських знань³¹. У доповіді очільника експортної палати В. Денисова було висвітлено «невтішну картину повного розладу російського експорту та паралельно з цим прекрасну організацію цієї важливої справи в наших конкурентів на світовому ринку». «Наш продукт, — заявив В. Денисов, — збувається за зниженими ставками, ми бачимо, що всі благі наміри уряду, земств, сільськогосподарських товариств і кооперативів у сфері підвищення продуктивності народної праці паралізуються неорганізованістю збуту наших цінностей. У цьому винні й ми, сільські господарі. Ми піклуємося лише про створення цих цінностей, ставлячись цілком індиферентно до того, яким чином вони потрапляють на світовий ринок». У результаті, констатував В. Денисов, у Росії немає хлібної інспекції, відпрацьованих стандартів, товарних марок, належного транспорту для багатьох товарів, облаштованих портів і торгового флоту³². Отже, очільник Російської експортної палати виявив у своїй доповіді на Київському експортному з'їзді обережність, звинувативши ледве не у всіх негараздах у зовнішньої торгівлі не російський уряд, а сільських господарів.

Більш цікавою та змістовною була доповідь Л. Яснопольського. Упродовж тривалого часу після набуття чинності конвенції 1904 р. він, як і більшість науковців, підтримував тезу про «єдність інтересів промисловості та сільського господарства». Проте на Київському з'їзді Л. Яснопольський зарекомендував себе винятково виразником прагнень аграріїв. По суті у своїй доповіді він закликав сільських господарів до згуртованості й захисту землеробства³³. «У нас організована тільки велика промисловість, — стверджував Л. Яснопольський. — Від цього потерпають не тільки сільські господарі, але й ряд промислових галузей. Потрібна інша організація сільських господарів. Вона повинна будуватися на селянстві»³⁴.

На з'їзді лунали й інші голоси. Увага зібрання акцентувалася на давній опозиції «митній політиці наших торгово-промислових організацій». На перше місце ставились інтереси сільськогосподарського експорту, виходячи з переконання, що в його розвитку зацікавлене «не лише все землеробське населення, але й усі класи суспільства»³⁵. Відзначалося також, що високі митні тарифи призводять до звуження внутрішнього ринку та зменшення купівельної спроможності населення³⁶. За свідченням преси, з'їзд констатував, що «надмірно високе й нераціональне покровительство гірничої та обробної промисловості призводить фактично не до прискороного, а до слабкого розвитку в нашій країні промислового життя».

Щодо складу учасників, то Київський експортний з'їзд виявив особливості Правобережної України з погляду більшої згуртованості представників великого землеволодіння та кращої організованості дрібних господарів, ніж це було на з'їзді у Харкові. Із погляду висвітлених проблем також проявилися суттєві відмінності. У центрі уваги харківського з'їзду був експорт зернових, а київського — різні аспекти тваринництва та вивозу його продукції. Це стало наслідком відмінності інтересів сільських господарів «через різні економічні структури господарств у цих регіонах».

Безпосередньо питання експорту зернових не стояли на першому плані, їх було розглянуто на засіданні хлібної секції. Ухвалені рішення звелися в основному до питань кооперативного збуту зернових і необхідності впровадження елеваторної системи торгівлі збіжжям. З'їзд не визнав необхідним знизити німецьке мито до норм тарифів 1894 р., як це пропонувала хлібна комісія, і передав це питання на додаткову розробку в Київський обласний комітет. Форум висловився за збереження існуючого низького мита на кормовий ячмінь, а щодо кукурудзи визнав, що, виходячи з необхідності залишення цього продукту у країні, немає сенсу знижувати німецькі тарифи.

Значно важливішими були вимоги сільських господарів щодо можливого зменшення в новій угоді з Німеччиною мита на перероблену продукцію сільськогосподарського виробництва — борошно, м'ясо, вершкове масло, птицю, курячі яйця тощо — та забезпечення її збуту на більш вигідних умовах. Ці вимоги було ухвалено на об'єднаному засіданні хлібної і тваринницької секцій. Їх постанову слід визнати головною в ряді рішень Київського обласного з'їзду. Тут було стисло відображено весь інтерес, який на з'їзді зосередився переважно

навколо питань тваринництва і кормів. Документ визначив особливості сільськогосподарства регіону Правобережної України щодо товарообміну з Німеччиною та іншими країнами. У відповідності з цією постановою, учасники з'їзду після доповіді Ю. Кістяківського висловили ряд побажань, спрямованих на залишення у країні таких кормових засобів, як жом, висівки, макуха тощо. Із цією метою було запропоновано ряд заходів: 1) пропаганда у середовищі сільських господарів земствами, сільськогосподарськими товариствами й урядовими установами важливості цих кормів; 2) кредитування урядом кооперативних сільськогосподарських складів та проведення останніми комерційних операцій із закупівлі та збуту серед населення цих кормів; 3) визначення практичних засобів для здешевлення висівок на внутрішньому ринку за умов урахування інтересів млинарства; 4) зниження внутрішніх і поступове підвищення вивізних залізничних тарифів на жом.

Водночас з'їзд висловився за коригування тих аспектів економічної політики у тваринницькій галузі сільськогосподарства, що стосувалися експорту. Вони склалися із таких заходів: скасування всіх обмежень на вивіз м'яса, які зафіксовано в угоді з Німеччиною 1904 р.; укладання угод з іншими державами, що сприятиме збуту продукції тваринництва, зокрема з Францією й Італією; організація ветеринарно-санітарної мережі в районах обслуговування експорту; облаштування районних скотобоєнь і складів-холодильників для зберігання м'ясної продукції; забезпечення залізничного й морського транспорту холодильними системами для перевезення продуктів тваринництва; зниження мита на ввіз свиней до Німеччини до 5 марок із голови у відповідності з торговою угодою 1894 р.; одержання дозволу на ввезення свинини на німецький ринок, а також її транзит через цю країну; скасування мита на ввіз до Німеччини курячих яєць³⁷.

Усі заходи, ухвалені Київським обласним з'їздом з перегляду торгової угоди з Німеччиною, базувалися певною мірою на основі побажань і постанов обласних та повітових земських зібрань, сільськогосподарських товариств, кредитних і позичково-ощадних кооперативів, інших громадських організацій³⁸.

Таким чином, організаційні заходи громадськості України щодо перегляду торговельної угоди 1904 р. з Німеччиною створили певні передумови більш сприятливого для сільських господарів регулювання експортно-імпорتنих операцій. Вони полягали у протидії традиційній політиці промислового протекціонізму — найважливішої складової економічної політики російського уряду, прагненні реформування митної системи з урахуванням інтересів землеробства, тваринництва та інших галузей сільськогосподарства й зусиллях, спрямованих на оволодіння новими зовнішніми ринками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Российская экспортная палата: Отчёт за 1913 год. — СПб.: МТП, 1914. — С. 243–244.

- ² Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 18. — С. 29.
- ³ Российская экспортная палата: Отчёт за 1913 год. — С. 244–245.
- ⁴ Горно-заводское дело. — 1911. — № 46. — С. 3115.
- ⁵ Промышленность и торговля. — 1914. — № 13. — С. 7.
- ⁶ Российская экспортная палата: Отчёт за 1913 год. — С. 245.
- ⁷ Там же.
- ⁸ Северный голос. — 1915. — 29 февраля.
- ⁹ Горно-заводское дело. — 1915. — № 11/12.
- ¹⁰ *Лейтес К.* Вопросы внешней торговой политики в русской повременной печати / К. Лейтес. — Пг.: Типография В.Ф. Киршбаума, 1916. — С. 102.
- ¹¹ Северный голос. — 1915. — 29 февраля; Торгово-промышленная газета. — 1915. — 12 февраля.
- ¹² Горно-заводское дело. — 1915. — № 1. — С. 10239.
- ¹³ *Лейтес К.* Вопросы внешней торговой политики... — С. 90.
- ¹⁴ Там же. — С. 97–98.
- ¹⁵ *Соболев М.Н.* Перестройка принципов торговой политики России. — Х.: О-во сельск. хоз., 1915. — С. 32.
- ¹⁶ Речи и доклады, произнесённые в учредительном собрании Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты // Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. — К., 1912. — Вып. 1. — С. 57.
- ¹⁷ Российская экспортная палата: Отчёт за 1913 год. — С. 186–187.
- ¹⁸ Первый областной съезд по пересмотру торгового договора с Германией, состоявшийся в Харькове 20–23 марта 1913 г. — Х. [Б. и.], 1913. — С. 4.
- ¹⁹ *Яснопольский Л.* Значение русско-германского торгового договора // Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. — К., 1913. — Вып. 9. — С. 7–8.
- ²⁰ Первый областной съезд по пересмотру торгового договора с Германией... — С. 4–5.
- ²¹ *Минин А.* К вопросу о пересмотре русско-германского торгового договора // Черниговская земская неделя. — 1914. — 24 января.
- ²² *Реєнт О.П., Сердюк О.В.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). — К., 2011. — С. 314.
- ²³ Первый областной съезд по пересмотру торгового договора с Германией... — С. 85.
- ²⁴ Российская экспортная палата: Отчёт за 1914 год. — Пг.: МТП, 1915. — С. 99.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ *Леонтьев В.В.* О форме нашей торгово-договорной политики после войны // Торгово-промышленная газета. — 1915. — 28 мая.
- ²⁷ *Яснопольский Л.* Значение русско-германского торгового договора... — С. 10.
- ²⁸ Киевский областной съезд по вопросам экспорта (вывоза) // Черниговская земская неделя. — 1914. — 25 апреля.
- ²⁹ Российская экспортная палата: Отчёт за 1913 год. — С. 192.
- ³⁰ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1914. — 6 марта.
- ³¹ Русский экспорт. — 1914. — № 3. — С. 79.
- ³² Там же. — С. 79–80.
- ³³ *Лейтес К.* Вопросы внешней торговой политики... — С. 147; *Яснопольский Л.* Позиция России по отношению к новому русско-германскому торговому договору. Отдельные оттиски из трудов Киевского экспортного съезда. — К.: Тип. А.И. Гросмана, 1914. — С. 9.

³⁴ *Лейтес К.* Вопросы внешней торговой политики... — С. 152; Киевский областной съезд по вопросам экспорта (вывоза) // Черниговская земская неделя. — 1914. — 25 апреля.

³⁵ *Лейтес К.* Вопросы внешней торговой политики... — С. 147–148.

³⁶ *Пискунов Д.* Киевский областной съезд по вопросам экспорта (Окончание) // Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1914. — 27 марта.

³⁷ Там же.

³⁸ Див.: Российская экспортная палата: Отчёт за 1913 год. — С. 205–209, 240–248.

Стаття надійшла до редколегії 23.10.2014 р.

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ МЕРЫ ОБЩЕСТВЕННОСТИ УКРАИНЫ ПО ПЕРЕСМОТРУ ТОРГОВОГО ДОГОВОРА 1904 г. С ГЕРМАНИЕЙ (1913–1914 гг.)

Освещен процесс подготовки правительственных учреждений и общественных организаций Украины к пересмотру торгового договора 1904 г. с Германией (1913–1914 гг.). Основное внимание сосредоточено на их работе по обобщению статистических данных по объему экспортно-импортных операций, доходов и убытков. Указано на стремление отдельных организаций реформировать таможенную систему с учетом интересов земледелия, животноводства и других отраслей сельского хозяйства.

Ключевые слова: сельское хозяйство, Российская империя, рыночные отношения, экспорт, производство зерна, торговая сделка.

ORGANIZATIONAL ARRANGEMENTS OF PUBLIC OF UKRAINE CONCERNING SALES AGREEMENT REVISION OF 1904 WITH GERMANY (1913–1914)

Preparing process of Ukrainian government agencies and public organizations before sales agreement revision of 1904 with Germany (1913–1914) is shown. Main attention is paid to their work on statics generalization concerning the amount of export and import operations, earnings and loses. Striving of some organizations to change customs system considering interests of agriculture, stock-rising and other kinds of farming.

Keywords: agriculture, Russian Empire, market relations, export, production of grain, trade agreements.

А.Н. Машкин
(г. Киев)

ЛУЦКИЙ (БРУСИЛОВСКИЙ) ПРОРЫВ: ПРЕДПОСЫЛКИ, ПОДГОТОВКА, ХОД, ПОСЛЕДСТВИЯ

Статья посвящена одному из ключевых событий Первой мировой войны. Рассмотрены геополитические предпосылки организации и проведения прорыва, современное описываемым событиям состояние вооруженных сил Российской империи, соответствующие планы Ставки и инициативы командования Юго-Западным фронтом, в пределах которого и должен был состояться прорыв. Показаны основные моменты боевых действий мая–июля 1916 г., освещен ратный подвиг русских солдат и офицеров в ходе прорыва. Отдельно указывается на его последствия для других фронтов, влияние на политическую и социально-экономическую жизнь самодержавной России в период с осени 1916 г. и до начала так называемой «февральской революции» 1917 г.

Ключевые слова: Первая мировая война, Российская империя, Юго-Западный фронт, Луцкий (Брусиловский) прорыв, русская армия, боевые действия, ратный подвиг, экономическое развитие, военно-промышленный комплекс, внешняя политика.

Событие, происшедшее на Юго-Западном фронте Российской империи 22 мая — 31 июля 1916 г. старого стиля, известное в мировой историографии как Брусиловский (или Луцкий) прорыв русской армией австро-венгерских позиций, был крупной военно-стратегической победой отечественного оружия, означавшей, что самодержавная Россия, несмотря на громадные трудности Великой войны, не только не была сломлена, но и оказалась способной наносить противнику сокрушительные удары. После которых, скажем, та же Вена оказалась на грани военно-политической катастрофы, а Германия, ее главная союзница по Тройственному Союзу, была вынуждена перейти к обороне.

Но прежде чем обратиться к более-менее подробному изложению конкретного хода данной операции, хотелось бы ответить на вопрос о том, насколько объективен и закономерен был ее удачный исход, могла ли она закончиться иначе, чем сокрушительным поражением врагов исторической России, в результате которого эти последние потеряли не только от 60 до 150 км прифронтной территории, но и 1,5 млн человек убитыми, ранеными, взятыми в плен, дезертировавшими и пропавшими без вести. При этом даже поверхностный анализ имеющихся в распоряжении автора источников свидетельствует о том, что говорить можно скорее о закономерности означенной победы, чем о ее случайности, внезапности и даже непредсказуемости.

Первой ласточкой, показавшей воевавшим с 19 июля 1914 г. против Санкт-Петербурга австрийцам, немцам и туркам, что в будущей войне им не удастся избежать крупных неприятностей, стала начавшаяся вечером 3 августа 1914 г. Восточно-Прусская операция войск Северо-Западного фронта (командующий — бывший начальник войск Варшавского военного округа — генерал от кавалерии Яков Григорьевич Жилинский (1853–1918)). Вторгшись силами 1-й генерал-адъютанта Павла-Георга Карловича фон-Ренненкампа (1854–1918)* и 2-й** генерала от кавалерии Александра Васильевича Самсонова (1859–1914) армий в одноименную часть Германии, русские солдаты, одержав верх над тевтонами под Гумбиненом, Гольдапом и Сталюпененом, заняли города Лык, Инстербург, Иоганнесберг, Сольдау, Каттенау и ряд других. Лишь разложение вражеской агентурой частей I-й армии*** да убийство 17 августа ею же Самсонова вынудило Ставку временно приостановить движение вперед. Впрочем, не долго, ибо уже через несколько дней 1 и 2-я русские армии, оправившись от причиненного им расстройств и пополнившись 3-м Сибирским, а также 1-м Туркестанским корпусами, снова перешли в наступление.

Следующим этапом стала мастерски проведенная командованием Юго-Западного фронта 5 августа — 12 сентября 1914 г. Галицийская наступательная операция, в результате которой русские войска заняли Львов, Ярослав, Станиславов, Миколаев, большую часть Буковины, создав тем самым реальную угрозу вторжения в Силезию. Тогда же была взята сильная австрийская крепость Перемышль, причем всем любителям рассуждать о плохом снабжении русской артиллерии снарядами стоит внимательнейшим образом изучить фотографии разрушенных этой же, якобы мифической, артиллерией мощнейших фортификационных сооружений последней.

В течении сентября–ноября 1914 года на просторах Привислинского края происходили сразу две битвы: Варшавско-Ивангородская и Лодзинская, в которых с обеих сторон принимало участие около 800 тыс. человек. Избегая мало относящихся к теме подробностей, заметим, что даже современная наука, отнюдь не жалуя самодержавную Россию, вынуждена признать, что «русские действовали более эффективно. Успешным же контр наступлением в последнем районе они и вовсе оказали существенную поддержку своим союзникам по Антанте, ведшим в это время тяжелые бои за Фландрию».

Столь же знаково развивались события и на Юге. Так, объявив 20 октября 1914 года войну Турции, Россия уже тогда, разгромив 3-ю армию вновь образовавшегося противника, овладела стратегической инициативой в Закавказье. Чуть позже был нанесен серьезный урон германско-турецкой эскадре на Черном море, а в период с февраля по апрель 1916 года, заняв Эрзерум и Трапезунд, армии Николая II углубились на территорию бывшей Блистательной Порты почти на 250 км.

Таким образом, даже простое перечисление основных вех той войны убеждает нас в том, что у солдат и командиров Русской императорской армии просто по определению не могло быть в наличии никакого «пораженческого синдрома» и «боязни повторения событий японской войны 1904–1905 годов»;

они в большинстве своем оказались морально готовы к совершению подвига будущего Луцкого прорыва. Даже пройдя через испытания «черного мая» 1915 г. (более известного в литературе как Горлицкий прорыв немецкого фельдмаршала Макензена, в результате которого уже к середине августа 1915 г. русские армии вынуждены были отойти на рубеж «Средний Неман–Гродно–Свислочь–Беловежская Пуща–Пружаны–река Ясельда»).

Впрочем, несмотря на подобного рода, казалось бы, грандиозные успехи, ни немцы, ни австрийцы так и не достигли главного — полного разгрома России и выхода ее из войны, поскольку окружить войска неприятеля в Русской Польше им в максимально победоносном для себя июле–августе 1915 года так и не удалось. Предпринятый же ими через месяц удар по линии «Вильна–Свенцяны» был отражен, Рижский залив так и остался для кайзеровских военных моряков недостижимой мечтой, граница Российской империи на всем своем протяжении никогда не была полностью перейдена противником, а фронт к началу 1916 г. окончательно стабилизировался на линии «Рига–Двинск–Барановичи–Пинск–Дубно». Пассионарный порыв Германии начал иссякать, а ее Верховное Руководство все чаще стало подумывать о сепаратном мире.

И совсем по иному обстояло дело у противоположной стороны конфликта. Так, в ноябре 1915 года русский Юго-Западный фронт был выведен из относительного бездействия критическим состоянием Сербии. Теснимые с севера превосходящими силами австро-германцев и атакованные на востоке союзными Берлину болгарскими, сербы попали в опасное положение, заставившее наследника сербского престола просить помощи союзников, и, в особенности, — у официального Петрограда. В ответ на что директивой Ставки от 10 ноября 1915 года за № 5202а Юго-Западному фронту предписывалось нанести сильный удар по живой силе противника, а также иметь хорошо организованный конный корпус, чтобы бросить его в прорыв за Карпаты, на Венгерскую равнину.

14 февраля 1916 года в штаб-квартире Верховного Главнокомандующего в Могилеве под председательством самого Николая II состоялось совещание, на котором были приняты следующие решения: «1) как только состояние дорог позволит, перейти в решительное наступление, сконцентрировав на главном направлении как можно больше сил; 2) удар наносить левым флангом Северного и правым флангом Западного фронта силами примерно 400 000 человек, с каковой целью с Юго-Западного фронта переместить на север Гвардейский отряд и 24-й корпус; 3) Юго-Западный фронт при этом должен удерживать свои позиции, выделив в резерв три корпуса и перейдя на севере в наступление от Ровно на Луцк и Ковель; 4) в случае осложнений или союза с Румынией части Юго-Западного фронта, которые будут выделены для обороны Добруджи, составят Особую армию (11, 22 и вновь формируемый корпус) под командованием генерала Щербачева; 5) при возникновении осложнений со Швецией на территории Русской Финляндии в срочном порядке будет сформирована Отдельная 6 армия».

В марте 1916 г. главнокомандующим Юго-Западным фронтом был назначен генерал А.А. Брусиллов. Не дав последнему опомниться, Николай II прибыл на

вверенные новому начальнику позиции со специальной инспекцией. Поговорив с Брусиловым лично, Император убедился в том, что последний буквально рвется в бой, хотя превосходство сил «его» фронта над противником было гораздо меньше, чем, скажем, на Северном и Западном направлениях. «Я ему ответил, — писал Брусилов, вспоминая то время и вопрос Государя, имеет ли он, Брусилов, что-либо доложить по существу момента, — что имею доклад, и весьма серьезный, заключающийся в следующем: в штабе фронта я узнал, что мой предшественник, генерал Иванов, категорически донес в Ставку, что войска Юго-Западного фронта не в состоянии наступать, а могут только обороняться. Я лично безусловно не согласен с этим мнением; напротив, я твердо убежден, что ныне вверенные мне армии, после нескольких месяцев отдыха и подготовительной работы, находятся во всех отношениях в отличном состоянии, обладают высоким боевым духом и 14 мая будут готовы к наступлению, а потому я настоятельно прошу предоставить мне инициативу действий, конечно, в согласовании с остальными фронтами. Если же мнение, что Юго-Западный фронт не в состоянии наступать, превозможет, и мое мнение, как главнокомандующего, не будет уважено, то в таком случае свое пребывание на посту главнокомандующего не только бесполезно, но и вредно, и в этом случае прошу меня сменить».

1 апреля 1916 г. было принято решение, воспользовавшись двойным перевесом сил на Северном и Западном направлениях, именно здесь перейти в решительное наступление, «оставив главный удар за Западным фронтом из района Молодечно в направлении «Ошмяны — Вильно». В то же самое время, выслушав означенный рапорт генерала А.А. Брусилова, Царь решил возложить на подчиненный тому Юго-Западный фронт, превосходивший противника всего лишь на 1/8 часть своих винтовок, более активную роль. А Высочайше утвержденный несколько позднее окончательный план наступления войск Юго-Западного фронта**** сводил к следующему:

«8-я армия наносила главный удар на фронте «Дубище — Корыто» тремя корпусами — 39-м, 40-м и 8-м. Протяжение фронта атаки — около 22 км, причем развитие данного прорыва предполагалось произвести 4-м Конным корпусом в составе 7-й кавалерийской и 3-й Кавказской казачьей дивизии, усиленной 77-й пехотной дивизией, наступавшими в направлении на Ковель;

11-я армия атаковала неприятеля 6-м корпусом на фронте от селения Гладки до шоссе «Тарнополь — Езерна» протяженностью около 6 км;

7-я армия — также одним 2-м корпусом с 3-й Туркестанской бригадой действовала на небольшом участке в районе Язловец;

И, наконец, 9-я армия имела задачу разгромить противника на линии «Миткеу — Онут — Доброноуц» протяжением около 15 км силами 11-го и 12-го корпусов.

В резерве главнокомандующего фронтом оставлено было всего две с половиной дивизии: в районе Ровно — 2-я Финляндская, под Волочиском — 126-я пехотная и на юге — одна пехотная бригада 12-й дивизии».

4 июня 1916 года по-новому стилю Брусилов начал боевое передвижение отдельных частей под кодовым названием «Луцкий прорыв». Через несколько дней, в 12 часов пополудни, 125-я дивизия Юго-Западного фронта, перейдя в наступление, неожиданно столкнулась с упорным сопротивлением австрийцев, поставившим на грань срыва выполнение всей операции. Тогда, действуя, что называется, на свой страх и риск, начальник соседней с нею, 102-й дивизии, генерал Микулин, бросает во фланг противнику свою 1-ю бригаду, которая не только одолела неприятеля, но и помогла «забуксовавшим» было соседям к вечеру выйти на запланированный рубеж «Сильно–Вулька–Котовская». Столь же решительно вел себя названный комдив и 8 июня, когда, пытаясь взять с тыла местечко Рожище, лично повел своих подчиненных на форсирование реки Стырь в районе колонии Серхов. А звездный час этого героя лучше всего может быть описан следующим образом: «495-й пехотный полк атакует у Кульчина мост, оставшийся не взорванным, но он подрывается фугасами и начинает гореть. Под сильным ружейно-пулеметным огнем врага 405-й полк начинает отходить. Бросившийся к мосту со штабом генерал Микулин был тяжело ранен в обе ноги, а штаб его почти весь перебит пулеметным огнем».

В тот же день 9-я русская армия овладела Черновицким тет-де-поном, а 10 июня 1916 г. ее 11-й и 12-й корпуса, переправившись через Прут ниже самого города Черновицы, к 19.00 полностью заняли его, захватив массу пленных и огромные трофеи. Кроме того, в ночь же с 9 на 10 июня Конный корпус взял штурмом расположенный в 75 верстах западнее Черновиц город Кимполунг (при этом особо отличились начальник 11-й пехотной дивизии, под чьим командованием 44-й Камчатский пехотный полк отбил у врага сильно укрепленную высоту 272 под Похорлоуцом). Тогда же командир 2-й батареи 1-го Конно-горного дивизиона полковник Ширинкин, видя поспешно уходящую в тыл австрийскую батарею, направил для ее преследования свой оружейный расчет и, рассеяв расположенную тут же австрийскую пехоту (в плен попало 150 солдат), после короткого, вторичного уже, боя принудил к сдаче также и вражеских пушек (в составе 2 офицеров, 79 рядовых, 4 исправных пушек и 30 лошадей). С другой стороны, бойцы Текинского конного полка, будучи введены в бой в районе дислокации 12-й дивизии, неожиданно бросились на густые цепи контратакующих австро-венгерцев и, обратив их в бегство, захватили до 1500 пленных.

Не менее энергично действовала и соседняя, 11-я армия. Так, 3 июня 1916 года ее 17-й корпус занял станцию Почаев, а Заамурская конная дивизия — Радзивилов. Полторы недели спустя, развивая успех предшествующего периода боев, 32-й и 17-й корпуса выходят на берега реки Пляшевка (где форсирование оказалось делом нелегким, ибо именно здесь почти в полном составе утонула одна из рот 404-го полка). Наблюдая возникшее поле этой трагедии невольное замешательство остальных солдат, командир означенного соединения, полковник Татаров, сам повел людей вперед. Перейдя реку за своим начальником по горло в воде и под сильным огнем врага, личный состав части обратил пытавшегося сопротивляться неприятеля в паническое бегство. Ранее других ворвался в окопы противника рядовой Ожигбесов. Заколов штыком трех немцев, он

захватил целое неприятельское орудие. На расположенных рядом же позициях боец Глубинов первым вскочил в неприятельскую траншею и, заметив вражеского пулеметчика, заколол его штыком. «На помощь пулеметчику спешили австрийцы. Ручными гранатами Глубинов уничтожил противника и унес пулемет». Унтер-офицер Карпань, проникнув во вражеский окоп, «пленил» неприятельское орудие, а фейерверкер 4-й артиллерийской бригады Березов, «корректировавший огонь на передовой линии на наблюдательном пункте, вместе с пехотой ворвался в окопы. Тут лежал провод, брошенный сбежавшими австрийцами. Березов немедленно использовал его, установил связь со своей батареей и стал корректировать огонь. Где-то впереди непрерывно строчил неприятельский пулемет, сковывавший продвижение нашей пехоты. Березов видел, что пехота несет урон и, пробравшись вперед, указал батарее новую цель и продолжал давать указания с наблюдательного пункта до тех пор, пока пулемет не замолчал».

К 16 июня 1916 г. на Ковельском и Владимиро-Волыньском направлениях Брусиловского прорыва был сосредоточен 10-й германский корпус, переброшенный с Французского фронта. В составе его была знаменитая 20-я Брауншвейгская дивизия, получившая название «Стальной» за операции против французов в Вогезах. 17 июня у местечка Киселин удар «Стальной» немецкой дивизии приняла на себя русская «Железная» дивизия. «Четыре дня немцы вели ураганный огонь по русским солдатам, четыре дня грохотали разрывы снарядов, гудела и стонала земля. Но стойко держались русские герои. На третий день боя над немецкими окопами появился плакат: “Ваше русское железо не хуже германской стали! И все же мы вас разобьем!”. “А ну, попробуй!...” — взвился плакат над русскими окопами. И в тот же день русские перешли в очередную контратаку. 20 июня, после сорок второй попытки, немецкая “Стальная” дивизия была разбита, а на следующий день, потеряв три четверти состава офицеров и половину солдат, вышел из боя и весь 10-й корпус немцев. В полках “Стальной” дивизии осталось по 300–400 человек. На допросах пленные брауншвейгцы говорили: “Подобному разгрому мы не подвергались с начала войны!”».

17 июня 1916 года по всему Юго-Западному фронту начались контратаки австро-германцев, отличавшиеся необыкновенным упорством и ожесточением. «Наибольшей силы они достигли в районе Затурцы и далее к югу, до Боремели, постепенно ослабевая к флангам. Самый мощный натиск пришлось выдержать 11-му корпусу и 2-й Финляндской стрелковой дивизии, причем на некоторых участках враг провел 9 последовательных и непрерывных атак. Но доблестные части наши отбивали все эти неприятельские штурмы, местами сами переходили в наступление, забирая пленных, орудия и пулеметы».

23 июня 1916 года 3-й Конный корпус под командованием генерала А.Ф. фон дер Келлера и состоящая при нем 103-я пехотная дивизия, располагаясь в пределах позиции Юго-Западного фронта на участке от Селетина (у истоков реки Сучава) до Морересчи (в 15 верстах юго-западнее Кимполунга), был атакован превосходящими силами противника. Выдержав первый яростный удар, корпус «к вечеру 26 июня сам перешел в контратаку, в ходе которой

австрийцы, не выдержав штыкового боя, бежали. Конный корпус же и далее продолжал развивать достигнутый успех».

Подобно любому событию в истории, Луцкая операция Брусилова имела свои последствия. К примеру, именно после него был значительно усилен русский Северный фронт генерала от инфантерии Н.В. Рузского, который прикрывал от возможного удара с суши Псков, Новгород, а также столицу империи Петроград. Учитывая огромное морально-политическое значение данной армейской группировки, здесь было решено провести операцию по освобождению от неприятеля города Митава — древнего исторического центра Курляндии, «малой родины» восьмой представительницы династии Романовых, императрицы Анны Иоановны (1730–1740).

Конкретное выполнение этого сложного задания возлагалось на усиленные батареями тяжелой артиллерии 6-ю Особую, 1-ю и 2-ю Латышские бригады, 2-й и 6-й Сибирские корпуса, 110-й пехотный полк 12-й армии. Планировалось, что, двигаясь из района Одинга и левого берега реки Аа в направлении «Тукум-Крейцбург», означенные части, разрушая снарядным градом сильно укрепленные позиции немцев, прежде всего перережут местную железную дорогу «Плаканен-Берземюнде». После чего, подтянув тылы и дождавшись сведений воздушной разведки, приступят к штурму самого населенного пункта. В идеале рекомендовалось «все сделать тихо, что называется — без единого выстрела, действуя, впрочем, по своему разумению и с учетом реальной обстановки».

Рано утром 5 января 1917 года, перейдя в наступление, «сибиряки», в двух местах разрушив оборону противника, начали стремительную атаку на местечко Сарканайс. Латышские же авангардные отряды, ворвавшись в Крастенский лес и отбросив тевтонов за Скудр–Граббе–Тируль, удерживали занятые рубежи вплоть до прибытия основных контингентов. Через сутки немцы были вынуждены оставить правый берег Аа у озера Бабит, дав возможность славным наследникам Брусиловской операции создать здесь четыре огромных плацдарма. И хотя достигнутые успехи были несколько омрачены антиправительственным мятежом рядового состава 17-го Сибирского стрелкового полка, однако, после его подавления и казни 92 зачинщиков, операция продолжалась в прежнем ритме. Лишь 14 января, создав реальную угрозу Якобштадской и Двинской группировкам противника, русские начали переходить к обороне.

Расположенный по соседству с Северным Западный фронт примерно большинство царских генералов считало малопригодным для грядущих наступательных операций и поэтому, если так можно выразиться, — хронически затишным. В Ставке пока не возражали, тем более, что рядом находился Могилев — скромный губернский город, дома которого Николай II любил, пожалуй, даже больше, чем Зимний дворец. Рассказывают, что, беседуя 22 января 1917 года с местным губернатором А.И. Пильцем, Царь высказал следующую интересную мысль: «Я знаю — положение очень тревожное, мне советовали даже распустить Государственную Думу. Но Я на это пойти не могу. В военном отношении мы сильнее, чем когда-либо. Скоро, весной, будет наступление, и Я верю, что Бог даст нам победу, а тогда изменяться и настроения».

В ожидании будущих атак для солдат и офицеров организовывались учения, парады, побудки, марш-броски, показательные рекогносцировки, разведывательные рейды, демонстративные сшибки с условным противником, вылазки регионального значения. Ротные священники и командиры, стремясь пресекать дезертирство (или, по официальной терминологии — «нелегальное шатание в тылу без дела»), проводили молебны, читали лекции, вели разъяснительную работу.

Нередко личный состав фронта устаивался и высочайших визитов. В частности, 9 февраля 1917 года в Смоленск приехала императрица Александра Федоровна и великие княжны. Сопровождаемые церемониальной охраной из георгиевских кавалеров разных частей, они обошли парадный строй солдат городского гарнизона, побывали в лазаретах и госпиталях. Всюду их встречали очень торжественно, а на царские приветствия все, от начальника Штаба округа до юнкера и убеленного сединами ветерана включительно, отвечали громогласным «Ура!».

Говоря же о Юго-Западном фронте, прежде всего следует отметить тот факт, что в середине декабря 1916 г. в Ставке состоялось плановое совещание, где присутствовал и его тогдашний командующий, генерал А.А. Брусилов. Если верить «Воспоминаниям» самого Алексея Алексеевича, «относительно военных действий на 1917 год ничего определенного решено не было». Однако другие источники свидетельствуют, «что примерно в те же дни генералы В.М. Гурко и А.С. Лукомской выдвигают план удара силами 46 наших дивизий в направлении Вильно, и только странное вмешательство Алексеева свело его к ряду вспомогательных маневров X-й армии». На контролируемых фронтом западных регионах нынешней Украины почти каждый день происходили бои, в которых особой доблестью отличался ставший 15 января 1917 г. генералом от кавалерии граф и уже упоминавшийся нами выше Ф.А. Келлер (1857–1918). Военная контрразведка «разработала план более широкого, чем ранее, привлечения на свою сторону галичан и буковинцев, состоявший в том, чтобы шире использовать в местном делопроизводстве, наряду с русским, также румынский и польский языки». Практически завершилась строевая реорганизация частей и подразделений, «состоящая в том, что полки 4-х батальонного состава сведены в 3-х батальонные, а из освободившихся 4-х батальонов были сформированы третьи дивизии корпусов». Командир расквартированной здесь же Кавказской Туземной конной дивизии генерал-лейтенант Д.П. Багратион (1863–?) много сделал для дальнейшего улучшения фронтовой кавалерии и привлечения на службу в ней дагестанских, осетинских, крымско-татарских и туркменских подразделений. Продолжала развиваться боевая авиация, базами для которой служили взлетно-посадочные площадки под Каменец-Подольским, Ушицей и Дунаевцами. С 3 по 5 февраля 1917 г. в тыловых гарнизонах фронта безо всяких осложнений прошли сборы новобранцев для отправки на передовую.

Сложнее было положение в Подунавье, особенно после того, как, овладев 11 ноября 1916 г. Бухарестом и практически ликвидировав Румынию как независимое государство, немецкие ударные части получили реальную возможность продвигаться по направлению к Кишиневу и далее — на Одессу. Стремясь, в

свою очередь, не допустить этого, русское военное командование в декабре того же года создает отдельный Румынский фронт****. Номинально Главнокомандующим его считался «Его Величество Король Румынии, Господарь Валахии, Трансильвании и Добруджи», однако вплоть до апреля 1917-го всем распоряжались дипломатический представитель Российской империи в Яссах А.А. Мосолов, а также доверенное лицо Николая II, генерал В.В. Сахаров. Согласно уже цитированной нами выше стратегической разработке генерала Лукомского, именно Румынский фронт к маю 1917 г. должен был перейти в широкое наступление на Балканы. В реальности же, отойдя за реку Серет и эвакуировав город Добруджу, его войска, из-за сильных морозов, к 7 января 1917 года вовсе прекратили активные действия. С 1 февраля Румынский фронт, силой наличных 500 тысяч человек, удерживал рубеж «Буковина–Карпаты–Дунай–Черное море».

Луцкий (Брусиловский) прорыв дал новый толчок и событиям на Кавказе, где, развивая предшествующие успехи генерала Н.Н. Юденича (Сарыкамышская операция), 3 февраля 1917 года части генерала от инфантерии В.В. де Витта (1859–?) стремительным броском захватили хорошо укрепленный врагами населенный пункт Муш. Спустя две недели отряд генерал-лейтенанта Д.К. Абациева вступил в Битлис, где взял «на ура» 20 орудий и 1,5 тыс. пленных. 18 числа того же месяца 1-й Кавказский Конный корпус генерала от кавалерии Н.Н. Баратова (1865–1932) начал наступление на Хамадан. Когда же через пять дней означенный форт пал, перед русскими войсками открылись перспективы выхода к Ханекину, Керманшаху, Бирджану, Систану и Оманскому заливу. С другой стороны, уже с января 1917 г. специально сформированный 7-й Отдельный Кавказский корпус кавалера ордена Святого Георгия IV степени, генерала от инфантерии Ф.И. Назарбекова (1855–1931) готовился к глубокому вторжению в Персию.

Усилились положительные тенденции и в состоянии имперского ВМФ. Так, уже через полгода после успехов Юго-Западного фронта на Балтике местный командующий, вице-адмирал А.И. Непенин, организует высокоэффективную аэроразведку, делает нормой употребление на кораблях радиотехнических средств и налаживает общую систему обороны Финского, а также Рижского заливов. На Черном море адмирал А.В. Колчак, опираясь на Севастополь, Батум и Потти, принимает меры к тому, чтобы быть готовым, в случае надобности, высадить десант в Константинополь. Также активизируются «поисковые мероприятия» в Тихом и Северном Ледовитом океанах.

С другой стороны, еще за 8 лет до того, как громыхнуло описываемое нами здесь мировое противостояние, в Российской империи было подготовлено 120 офицеров — подводников и сошли со стапелей субмарины типа «Дельфин», «Касатка», «Минога», «Акула», «Барс», «Морж». А к январю 1917 г. русским «капитанам Немо» оказалось под силу, используя мощности 315-тонной подводной лодки «Святой Георгий», даже перейти, не разу не всплыв, из Средиземного моря и Белое.

Отдельного разговора заслуживает и экономическое состояние тогдашней России. К примеру, с декабря 1916 г. вступила в строй Мурманская железная

дорога, соединявшая Заполярье с основными районами страны, была полностью «перешита» с узкоколейки на «широкий путь» трасса «Архангельск–Вологда», а на юге «паровозная линия» продлена вплоть до персидского Тавриза.

Быстрыми темпами шло развитие отечественного авиастроения. Если к началу Мировой войны в Русской императорской армии насчитывалось чуть более 240 вооруженных аэропланов разных типов, то к январю 1917 г. в строй встало уже 4000 летательных аппаратов. Потенциал же заводов соответствующей специализации достиг такого уровня, что к 1 января 1918 г. количество «воздушных крепостей» на передовой планировалось довести до 7476 машин.

Примерно также обстояло дело и со снарядами. «У нас, — писал в январе 1917 года депутат Государственной Думы В. Шульгин, — столько снарядов, сколько никогда не было! У нас сейчас на складах 30 миллионов полевых снарядов; если исходить из расчета по битве под Верденом (нормы снарядов, которые в течении пяти месяцев верденские орудия выпускали в сутки) и начать наступление по всему фронту от Балтийского моря до Персии, то русские войска по всей этой линии смогут изо всех своих орудий поддерживать ужасающую Верденскую интенсивность огня в течении месяца». Нет, совсем не зря двоюродный дядя Государя, Великий Князь Сергей Михайлович, занимавший тогда пост генерал-инспектора отечественной артиллерии, говорил своему брату Александру, что «войска как никогда подготовлены к наступлению весны 1917 года и разобьют немцев, если в тылу не будет революции, которую могут спровоцировать из Берлина».

Намечался прогресс и по средствам ведения огня. К примеру, если за весь 1916 год в войска поступило 88 414 винтовок, то лишь за первые два месяца 1917 г. эта цифра составила уже 128 823 единицы. В то время, как в январе–феврале 1915 г. армия получила 440 новых пулеметов, в те же месяцы 1917 г. — более 2200 штук их. Сравнивая снабжение отечественной артиллерии 3-х дюймовыми полевыми орудиями, скажем, за октябрь 1914 и февраль 1917 годов, будем иметь соотношение 75 к 424. Кроме того, в конце 1916 — начале 1917 г. в частях появляются первые несколько тысяч ручных ружей-пулеметов (автоматов), как закупленных на заводах Датского оружейного синдиката, так и произведенных на месте по чертежам полковника Федорова. Кроме того, именно с конца 1916 г. «на поток» ставится и изготовление первых русских «катюш».

Интенсивно прогрессировала топливная сфера. Помнится, в советское время все учебники по истории СССР буквально кричали о том, что «преступное самодержавие, мол, в годы империалистической войны не смогло обеспечить людей углем». Все было бы хорошо, да вот беда: ни «Материалы по обзору деятельности Особого Совещания по топливу», ни «Известия Особого Совещания по топливу» подобных инсинуаций не подтверждают! Говоря нам, наоборот, о том, что в Донском бассейне в январе 1917 г. было добыто рекордное за два последних года количество пудов антрацита — 159, 85 млн; февраль же 1917 г. дал на-гора 135 млн пудов его.

В период со 2-го по 17-е января 1917 года, после случившихся накануне взрывов на ледоколе «Семен Челюскин» и пароходе «Барон Дризен», цент-

ральная администрация принимают меры по повышению безопасности военного порта города Архангельск. 19 числа, «как абсолютно неприемлемое, отклоняется ходатайство британского посла Бьюкенена о снабжении союзников русским хлебом по следующей таксе: Англии — 30, Франции — 20, Италии — 7 миллионов пудов ежегодно». Работающий при Особом Совещании по обороне государства «Химический комитет» академика В.Н. Ипатьева прилагает максимум усилий для повышения темпов и удешевления процесса производства азотной, серной и пикриновой кислот, тротила, динитронафталина, петрила, бензола, аммиачной селитры, аммоналов. К 22 января в завершающую стадию вступила программа сооружения и оборудования автомобильных предприятий. На баланс Морского Министерства переходит крупнейший в Поволжье Царицынский механический завод. С 26 начинается одновременное возведение еще 37 «артиллерийских фабрик улучшенного цикла». 29 января — 18 февраля 1917 г. было преступлено к строительству таких индустриальных гигантов своего времени, как Пензенский трубочный завод, Воронежский завод взрывателей, Каменский снарядный завод, Изюмский в Черниговской губ. завод оптической аппаратуры, Онежский завод по производству азота, Ижерские авиационные мастерские, Симбирский патронный, Екатеринославский (в нынешнем Днепропетровске) оружейный, Александровский (Запорожье) проволочный, Тульский машиностроительный и Нижегородский (будущий ГАЗ) автомобильные заводы.

Готовилась почва и для стремительного развития отечественного товарообмена средствами исключительно мирного потребления. Новый импульс получает созданное еще в сентябре 1916 года предпринимателями Я. Утиным, А.И. Вышеславцевым и М.С. Плотниковым общество «Русский торговый флот», чей основной капитал простирался до 15 млн рублей. 15 января 1917 г. морской министр империи Григорович шлет по начальству письмо, суть которого сводится к тому, «что после победоносного завершения войны компенсировать доходы отечественной промышленности, привыкшей к нынешней интенсивной работе, можно будет лишь при помощи какого-нибудь крупного мореходного предприятия в Черном море и организации усиленного торгового судостроения, распределив между бывшими военными подрядчиками специальные заказы на постройку отдельных частей судов».

Успешно эволюционирует пищевкусовая промышленность, причем говорить о прогрессе в ней за годы войны можно долго и много. Не желая, однако, утомлять читателя, позволим себе только одну цитату: «Даже 24 февраля 1917 года (когда либералы во всю кричали о голоде в столице империи. — А.М.) уполномоченный Министерства земледелия по продовольствию Петрограда В.К. Вейс выступал против введения хлебных карточек в городе, считая, что в этом нет необходимости» (ибо тогда в местных закромах имелось в общей сложности 3 390 923 пуда запасов первой необходимости, в том числе таких важных, как рожь, пшеница, овес, ячмень, горох, пшено, крупы, мука пшеничная, ржаная и продовольственного размола, отруби, соль, жмыхи, масло подсолнечное, конопляное и льняное).

Сейчас в это трудно поверить, но в разгар той страшной войны, ежедневно поглощавшей из бюджета страны по 50 млн рублей, у государства находились силы и средства для ведения не только экономического, но и культурного строительства. В подтверждение своей мысли приведем лишь несколько примеров.

1) По воспоминаниям чиновника Государственного Совета М. Шахматова, племянника достаточно известного в ученом мире академика Императорской АН А. Шахматова, с января 1917 года активизируется работа над «изгнанием иностранных терминов из отечественного законодательства», причем ответственным за это дело в рамках Основного Свода Законов Российской империи был назначен статс-секретарь ГС Д. Коптев;

2) Если верить коменданту Царского Села князю М. Путятину, именно на заключительном этапе Великой войны в высших эшелонах власти «стали всерьез задумываться о возобновлении придворных званий эпохи допетровской Москвы и о восстановлении флага Московского Царства в качестве национального»;

3) Тогда же неподалеку от Петрограда полным ходом шло строительство Федоровского Государева собора — храма в стиле XVII века, при котором возник и так называемый «Федоровский городок», ставший штаб-квартирой «Общества возрождения художественной Руси». Успешного, в свою очередь, немало сделать для сохранения вековых традиций русского народа;

4) В конце января 1917 года распоряжением начальника Штаба Верховного Главнокомандующего на занятых императорскими армиями территориях Галиции и Буковины, наряду с русским, допускалось широкое употребление польского, украинского и румынского языков, что, естественно, не могло не сказаться на развитии местной системы образования, печати, театра;

5) В Москве на январь 1917 года «насчитывался 71 электоротеатр «пропускной способностью» по 10 сеансов в день и общей вместимостью 23 782 места — более чем достаточное количество для удовлетворения кинематографических потребностей города, в котором проживало тогда 1,5 млн человек» (Для сравнения: по данным 2002 г., в бывшей Первопрестольной, где обитало уже более 10 млн., работало всего 96 кинотеатров).

Ратные успехи способствовали упрочению внешнеполитических позиций страны. Добившись еще в феврале 1916 г. официального подтверждения своих прав на Константинополь, западный берег Босфора, Мраморного моря и Дарданеллы, а также часть южной Фракии до линии «Энос-Мидия», заключив в июле того же года военный договор с Японией по принципу «Азия — для азиатов», правительство Российской империи инициировало созыв в Петрограде Межсоюзнической конференции (1–20 февраля 1917 г.), на которой 14 февраля с Парижем был заключен тайный договор, направленный к а) полной изоляции Великобритании, б) послевоенному расчленению Германии.

До либерально-демократического переворота на берегах Невы, уничтожившего не только военно-политические итоги Луцкого прорыва, но и всю страну, осталось всего несколько дней...

Примечания:

* 3 корпуса, 1 стрелковая бригада, 5 кавалерийских соединений.

** 5 корпусов, 4 пехотных и 3 кавалерийских дивизии.

*** 15 августа 1914 г. ведомый самим Самсоновым XV корпус, разгромив у деревни Ваплиц 4-ю германскую дивизию, захватил 13 орудий и 1000 пленных. Однако в момент, когда, казалось бы, успех акции был гарантирован, в большинстве частей произошло что-то непонятное. «Солдаты, — пишет очевидец, — вдруг ринулись вспять. Офицеры пытались остановить бегство. Напрасно! Рядовые бросали винтовки. «Что вы делаете, ведь оружие будет еще нужно нам!» — кричали им их командиры. Но солдаты не хотели слушать. «К черту все! Война окончена!», — отвечали они. «Вы с ума сошли, надо же разбить неприятеля!». — «Кто хочет побеждать, тот пусть и сражается, но с нас довольно!» Началось массовое разбивание прикладов о пни». Ночью того же дня, во время привала, все «пацифисты» попали в плен; лишь полк, сохранивший верность присяге, прорвался за Нареву.

**** Который, имея в своем составе 18 армейских и 4 кавалерийских корпуса, 630 батальонов, 600 000 бойцов и 1980 орудий, удерживал позиции на пространстве от Пинских болот до границы с Румынией.

***** В составе 4-й, 6-й и 9-й русских, а также 1-й и 2-й румынских армий.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. *Айрапетян М.Э., Кабанов П.Ф.* Первая мировая империалистическая война 1914–1918 годов. — М.: Просвещение, 1964. — С. 15–16, 91–92.
2. *Аксенов В.Б.* 1917 год: социальные реалии и киносюжеты // Отечественная история. — 2003. — № 6. — С. 9.
3. *Алексеев И.В.* Агония сердечного согласия: царизм, буржуазия и их союзники по Антанте. 1914–1917 г. — Л., 1990. — С. 239, 244–249, 256–257.
4. *Анфимов А.М.* Российская деревня в годы Первой мировой войны. — М., 1962. — С. 305, 309.
5. *Брусилов А.А.* Мои воспоминания. Посмертное издание. — М.–Л., 1929. — С. 207.
6. *Букишпан Я.М.* Военно-хозяйственная политика: Формы и органы регулирования народного хозяйства за время Мировой войны 1914–1918 годов. — М.–Л.: Госиздат, 1929. — С. 362–363, 367, 370, 425–426, 435, 444.
7. *Васюков В.С.* Внешняя политика России накануне Февральской революции: 1916 — февраль 1917 годов. — М.: Наука, 1989. — С. 118, 272, 283–284.
8. Великая война в образах и картинах / Под ред. И. Лазаревского. — В 14-ти вып. — М., 1915. — Вып. 2. — С. 21–22.
9. Великая война 1914 года: что должен знать о ней каждый русский. — Петроград: типография Кузнецова, 1914. — С. 9.
10. Восточно-Прусская операция. Маневренный период 1914 года. Схемы и документы. — М.: Госвоениздат, 1939. — С. 281, 290, 296, 302, 306, 309, 313, 318.
11. *Верховский Д.В., Ляхов В.Ф.* Первая Мировая война 1914–1918 годов. Военно-исторический очерк. — М.: Воениздат, 1964. — С. 23, 24, 25, 27.
12. *Верховский А.И.* На трудном перевале. — М.: Воениздат, 1959. — С. 26–28, 145.
13. Вестник РОВС. — 2001. — № 2. — С. 8.
14. *Ветошников Л.В.* Брусиловский прорыв. Оперативно-стратегический очерк. — М.: Воениздат, 1940. — С. 6, 19, 34, 56, 98.

15. Вопросы Мировой войны // Сборник статей под ред. М.И. Туган-Барановского. — Петроград: Право, 1915. — С. 528–529; *Воронкова С.В.* Материалы особого Совещания по обороне государства. Источниковедческое исследование. — М., 1975. — С. 42.
16. *Воронкова С.В.* Строительство автомобильных заводов в России в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.) // Исторические записки. — Т. 75. — С. 46.
17. Вторая Отечественная война по рассказам ее героев. — Петроград: Якорь, б/г. — С. 49.
18. Горлицкая операция. Маневренный период 1915 года // Сб. документов мировой империалистической войны на русском фронте. 1914–1917. — М.: Воениздат, 1941. — 408 с.
19. *Дякин В.С.* Русская буржуазия и царизм в годы Первой мировой войны (1914–1917). — Л.: Наука, 1967. — С. 268, 303–304.
20. Журналы Особого Совещания для обсуждения и объединения мероприятий по обороне государства (Особое Совещание по обороне государства). — В 5 частях. — Ч. 1: 1916 год. Январь–апрель. — М., 1977. — С. 19, 21, 59, 60, 92, 131–132, 156, 177.
21. Там же. — Ч. 2: 1916 год. Апрель–июль 1916 года. — М., 1977. — С. 249, 279, 327, 331, 338, 367, 385–386, 380, 389, 408.
22. Там же. — Ч. 5: 1917 год. — М., 1978. — С. 901–902, 919–920, 928–929, 933, 939, 942.
23. *Зайончковский А.М.* Мировая война. 1914–1918. — М., 1931. — С. 299–301.
24. Зимняя операция в районе Мазурских озер. — Обработано по официальным источникам в 1917 году полковником Г. Реферном / Пер. с немецкого Р.М. Модлина. — Петроград, 1921. — С. 13–22.
25. Известия Особого совещания для обсуждения и объединения мероприятий по продовольственному делу. — 1917. — № 1 (300). — С. 12–14.
26. *Иоффе Г.З.* Революция и судьба Романовых. — М., 1992. — С. 9–12, 19.
27. История Белорусской ССР. — Т. 1. — Минск: Издательство АН БССР, 1954. — С. 477.
28. *Кабытов П.С.* Русское крестьянство в начале XX века. — Куйбышев: Издательство Саратовского университета, 1990. — С. 114.
29. *Китанина Т.М.* Война, хлеб и революция: продовольственный вопрос в России. 1914 — октябрь 1917 г. — Л.: Наука, 1985. — С. 19, 23, 51, 145, 299.
30. *Клембовский В.Н.* Стратегический очерк войны 1914–1918 годов. — Ч. 5: Период с октября 1915 по сентябрь 1916 г. // Позиционная война и прорыв австрийцев Юго-Западным фронтом. — М., 1920. — С. 18, 22, 46, 58, 67, 71–74, 89.
31. *Критский П.* Из-за чего началась война. — Изд. 2-е. — М.: Типография Некрасова, 1914. — С. 15.
32. *Кузнецов Ф.Е.* Брусиловский прорыв. — М.: Госполитиздат, 1944. — С. 3–6, 18, 24, 29, 33, 37.
33. *Левин Ш.Л.* Брусиловский прорыв. — М.: Госполитиздат, 1941. — С. 11–14.
34. *Лисовский М.* Силуэты войны. 1914–1915 годов. — Альбом 2: Рисунки участника. — Петроград: Новое Время, 1916. — С. 6.
35. *Мавродин В.* Брусилов. Краткий биографический очерк. — М., 1943. — С. 19–22.
36. *Мавродин В.* Брусилов. — Київ: Видавництво НКО, 1945. — С. 27, 29, 31–32, 34.
37. *Маниковский А.А.* Боевое снабжение Русской армии в Мировую войну. — В 2-х т. — Т. 1. — М.–Л., 1930. — С. 129, 157, 183.
38. *Миц И.И.* Империалистическая война и вторая русская революция. Лекции. — М., 1940. — С. 22.

39. Монархия перед крушением. 1914–1917. Бумаги Николая Второго и другие документы. Статьи В.П. Семенникова. — М.–Л.: Госиздат, 1927. — С. 66–67.
40. Наступление Юго-Западного фронта в мае–июне 1916 года. — М.: Воениздат, 1940. — 548 с.
41. *Ольминский М.* 1915–1916 годы (Статьи до революции). — М.: Издательство комуниверситета им. Свердлова, 1926. — С. 36.
42. Очерки истории Германии с древнейших времен до 1918 года. — М.: Госучпедиздат, 1959. — С. 40–41, 336–337.
43. Очерки по истории Октябрьской революции: работы исторического семинария Института красной профессуры. — Т. 1 / Под ред. М.Н. Покровского. — М.–Л.: Госиздат, 1927. — С. 101, 108.
44. *Палеолог М.* Царская Россия во время Мировой войны. — М.–Петроград, 1923. — С. 292–293, 301; *Врангель П.Н.* Воспоминания. — Ч. 1: Южный фронт (ноябрь 1916–ноябрь 1920 годов). — М., 1992. — С. 23.
45. Первая Мировая война 1914–1918 годов / Отв.ред. А.Л. Сидоров. — М.: Наука, 1968. — С. 146, 155, 166–167, 204–206, 229, 232.
46. *Рождественский М.* Луцкий прорыв. — М.: Воениздат, 1938. — С. 34–38.
47. *Розанов В.В.* Война 1914 года и русское возрождение. — Петроград, 1915. — С. 63, 180, 182, 185–186, 196.
48. Россия в мировой войне 1914–1918 годов /в цифрах/. — М.: Типография Лаврова, 1925. — С. 4, 8.
49. *Ростунов И.И.* Генерал Брусилов. — М.: Воениздат, 1964. — С. 62, 160.
50. *Ростунов И.И.* Русский фронт Первой мировой войны. — М., 1964. — С. 339–343.
51. *Семанов С.Н.* Генерал Брусилов. Документальное повествование. — М.: Воениздат, 1986. — С. 42, 89, 91, 225, 308.
52. *Семенников В.П.* Политика Романовых накануне революции. От Антанты к Германии. — М.–Л.: Госиздат, 1926. — С. 240.
53. *Скворцов Н.А.* На войне и дома. Вторая Отечественная война. По рассказам очевидцев и произведениям русской беллетристики. — М.: Путевой огонек, 1915. — С. 50.
54. *Соловьев О.Ф.* Обреченный альянс. Заговор империалистов против народов России. 1914–1917 годы. — М.: Мысль, 1986. — С. 171–172.
55. *Трофимова Е.В.* Производство взрывчатых веществ в годы Первой мировой войны // Отечественная история. — 2002. — № 2. — С. 151.
56. *Федоров Б.Г.* В поисках оружия. — М.: Воениздат, 1964. — С. 11, 13, 25, 79, 100, 191–192.
57. Чего ждет Россия от войны? // Сб. статей. — Б/м., б/г. — С. 9, 107–108.
58. *Черменский Е.Д.* Россия в период империалистической войны. Вторая революция в России (1914 — март 1917). Лекции. — М., 1954. — С. 58–60.
59. *Шляпников А.Г.* Канун семнадцатого года. Семнадцатый год. — В 3-х кн. — Т. 2: 1917 год. — Книги 1–2. — М., 1992. — С. 6–7.
60. *Яковлев Н.Н.* 1 августа 1914 года. — М., 1974. — С. 201–207.

Стаття надійшла до редколегії 29.10.2014 р.

ЛУЦЬКИЙ (БРУСИЛОВСЬКИЙ) ПРОРИВ: ПЕРЕДУМОВИ, ПІДГОТОВКА, ХІД, НАСЛІДКИ

Стаття присвячена одній з ключових подій Першої світової війни. Розглянуто геополітичні передумови його організації та проведення, сучасний описуваним подіям стан збройних сил Російської імперії, відповідні плани Ставки та ініціативи командування Південно-Західного фронту, де безпосередньо мала відбуватися зазначена операція. Показано окремі моменти бойових дій травня–липня 1916 р., висвітлено ратний подвиг російських солдат та офіцерів в ході прориву. Окремо вказано на його наслідки для інших фронтів, фіксується вплив на політичне й соціально-економічне життя самодержавної Росії в період з осені 1916 р. й до початку так званої «лютневої революції» 1917 р.

Ключові слова: *Перша світова війна, Російська імперія, Південно-Західний фронт, Луцький (Брусиловський) прорив, російська армія, бойові дії, ратний подвиг, економічний розвиток, військово-промисловий комплекс, зовнішня політика.*

LUTSK (BRUSILOVSKIY) BREACH: PRECONDITIONS, PREPARATION, COURSE, CONSEQUENCES

The article is sanctified to one of key events of First World War. Geopolitical preconditions of his organization and leadthrough are considered, modern the described events the state of military powers of Russian Empire, proper plans of Rate and initiative of giving orders to South-west front within the limits of which must was will take place breach. The basic moments of battle actions of May are rotined — June, 1916, the military exploit of Russian soldiers and officers is lighted up during a breach. Separately specified on his consequences for other fronts, influence on political and socio-economic life of Russia in a period from an autumn 1916 and to beginning of the so-called «February revolution» 1917 years.

Keywords: *First World war, Russian empire, South-west front, Lutsk (Brusilovskiy) breach, Russian army, battle actions, military exploit, economic development, military industrial complex, foreign policy.*

*А.О. Науменко
(м. Київ)*

БОЙОВА ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ЧАС ГАЛИЦЬКОЇ БИТВІ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті проаналізовано повноту висвітлення історичною наукою бойової діяльності російських військ у Галицькій битві на українських землях, внеску окремих військових частин (з'єднань) у результат бойових дій (операцій), зв'язи у боях окремих бійців і командирів.

***Ключові слова:** Галицька битва, Південно-Західний фронт, російські війська, бойові дії, армія, армійський корпус, зв'язка бійців і командирів.*

Галицька битва є однією з найважливіших і масштабних військових подій на західноукраїнських землях під час Першої світової війни. Вивчення її історії викликає значний інтерес. Сьогодні воно необхідне перш за все для правильного розуміння військових подій столітньої давності на Російському фронті в цілому, оскільки саме цей фронт був одним з головних у 1914–1917 рр., а події, що відбувалися тут, здійснювали вагомий вплив на хід та результати війни. Наукове опрацювання даної теми сприятиме об'єктивному висвітленню воєнної історії України початку ХХ ст., більш глибокому відображенню виняткової ролі військ Російського Південно-Західного фронту у Першій світовій війні в цілому.

Сучасні провідні вітчизняні дослідники наголошують, що збереження пам'яті про Велику війну полягає не лише в пошуку, упорядкуванні могил загиблих і встановленні пам'ятників, а й у вихованні молоді, науковому дослідженні та переосмисленні неймовірного, як на той час, збройного конфлікту, який кардинально змінив світ, широкому інформуванню суспільства засобами масової інформації про його події, персоналії, наслідки і значення, а також пропаганді взаємоповаги і співпраці між народами¹. Без глибокого аналізу бойових дій у 1914–1917 рр., внеску в їх результати окремих військових частин та вояків тогочасна історія українських земель не буде повною. Саме ця обставина і спонукає дослідників звернутися до ґрунтовного вивчення військових подій Першої світової війни в Україні.

Дана стаття має на меті проаналізувати повноту висвітлення історичною наукою бойової діяльності російських військ у Галицькій битві на українських землях, внеску конкретних військових частин у результат бойових дій, зв'язи у боях окремих бійців і командирів.

Наукове опрацювання подій Великої війни почалося відразу після її завершення. Перші наукові праці з даної теми вийшли з-під пера її учасників. Початковим кроком стало створення у серпні 1918 р. спеціальної воєнно-історичної комісії з опису війни 1914–1918 рр., на яку покладалося завдання

опису останньої «з метою практичного використання її досвіду»². Головою комісії було призначено В. Клембовського, який під час війни командував армійським корпусом, а пізніше став начальником штабу Південно-Західного фронту³. Відтак дану комісію очолювала особа, яка мала досвід війни і могла кваліфіковано організувати її роботу, а у кінцевому рахунку — надати необхідні результати. В подальшому комісія неодноразово реорганізовувалася, змінювався і її керівний склад. Зокрема, незабаром її очолив О. Свечин. Всього ж протягом 1918–1921 рр. у роботі комісії брали участь як редактори, або упорядники багато військових спеціалістів старої російської армії, які зробили вагомий внесок у вивчення історії Першої світової війни в цілому і Галицької битви зокрема⁴.

Однією з перших праць став «Стратегический очерк войны 1914–1918 гг.», виданий у семи частинах. Першу з них підготував Я. Цихович. У ній автор розглянув перебіг подій, що передували Галицькій битві, та саму битву. Незначною мірою ця праця містить окремі згадки про деякі полки і дивізії, щоправда, без детального розгляду їх дій. Виняток може становити аналіз бойової діяльності армійських корпусів. Проте дізнатися з праці Я. Циховича про внесок у результат бойових дій окремих військових частин та з'єднань, зокрема дивізій, а тим більше полків — неможливо. Також праця не містить відомостей про діяльність окремих героїв — солдатів, офіцерів і генералів⁵. Разом з тим «Стратегический очерк ...» не втрачає свого значення завдяки винятковій хронологічній точності, а також публікації у ньому значної кількості різноманітних документів.

Інша важлива праця підготовлена А. Зайончковським. Тут глибоко розглянуто хід подій всієї війни, в тому числі і події Галицької битви на західноукраїнських землях. Проте сама робота має яскраво виражений стратегічний характер, оскільки розглядає діяльність передусім фронтів та армій, подекуди — корпусів, аналіз же бойової діяльності полків і дивізій за мету не брався. В цілому ж дана праця є однією з провідних, присвячених історії Першої світової війни. Так, радянський дослідник І. Ростунов вважає, що робота А. Зайончковського тривалий час залишалася найповнішим описом Першої світової війни, що був у радянській історіографії. Вона містить багато важливих відомостей щодо російського фронту⁶. Востаннє доробок даного автора перевидавався у 2002 році⁷.

Важливе значення для дослідження історії Галицької битви має робота О. Коленковського, присвячена саме першому періоду війни. Кожна операція у цій праці супроводжується розбором дій військ і рішень командування⁸. Подекуди відзначаються дії корпусів та окремих дивізій, що дає можливість оцінити їх участь у Галицькій битві⁹. У працях попередніх авторів подібні відомості майже не наводяться. Автор наголошує на виснаженні переможців — росіян, чим пояснює тимчасову зупинку російських армій для укомплектування і поповнення запасів, що дало можливість австрійцям відступити. При цьому О. Коленковський визнає, що хоча загальні результати операції не дали того, що очікувалося російським командуванням, проте політичне значення її було величезним¹⁰. Зазначимо, що дана праця недостатньо глибоко висвітлює бойову

діяльність військ, оскільки головна її мета — висвітлення подій першого періоду війни в цілому.

Питання бойової діяльності військ Південно-Західного фронту широко висвітлювалися у монографічних дослідженнях, присвячених окремим операціям. Сюди насамперед слід віднести роботу О. Белого, присвячену виключно Галицькій битві. Ця праця відзначається широким фактичним матеріалом і глибиною узагальнень автора. Зауважимо, що тогочасні дослідники залишили небагато такого роду праць. Величезна цінність доробку О. Белого полягає насамперед у тому, що він дослідив усі основні передумови, які передували початку бойових дій, та фактори впливу на них. Це, зокрема, зовнішньо- та внутрішньополітична обстановка, а також економічне становище ворогуючих сторін. При цьому автор робить дещо несподіваний висновок про те, що економічне становище Австро-Угорщини було важчим, аніж Росії¹¹. Також для сучасних дослідників може представляти інтерес аналіз О. Белім українського питання в Галичині та можливий його вплив на війну¹². Поглибленому опрацюванню піддано плани війни, стратегічне розгортання та операції¹³. Безпосередньо для дослідження умов бойової діяльності військ важливе значення має здійснений автором огляд району воєнних дій¹⁴. О. Белий провів глибокий аналіз стану збройних сил противників, визначив їх сильні та слабкі сторони. Він робить висновок, що на боці російської армії були майже всі переваги порівняно з австро-угорською. При більшій чисельності всієї армії, сильніших кадрах мирного часу, російська армія мала численніший склад і більшу бойову потужність дивізій. Бойова підготовка російських військ була значно кращою ніж австро-угорських¹⁵. Саме у цій праці детально розкривається діяльність російських та австро-угорських військ під час Галицької битви. В окремих випадках бойові дії розібрано буквально по днях, що, безумовно важливо для уточнення перебігу військових подій 1914 р. І глибокого аналізу дій кожної військової частини тут немає, оскільки автор не ставив перед собою такої мети, праця О. Белого все ж дає майже повне уявлення про особливості застосування різних родів військ — піхоти, кінноти, артилерії, інженерних військ та авіації. Це досягається розбором завдань, які ставилися перед військами та глибоким аналізом боїв і бойовищ, у яких вони брали участь¹⁶. На працю О. Белого звернули увагу і російські білоемігрантські дослідники за кордоном. Зокрема, М. Головін в одній зі своїх наукових робіт, також присвяченій подіям Галицької битви, на неї посилається¹⁷. Загалом праця О. Белого залишається поки що єдиним науковим доробком, який найповніше розкриває хід та обставини Галицької битви.

Для висвітлення бойової діяльності військ у Галицькій битві важливе значення мають роботи, присвячені історії окремих військових частин та з'єднань. Характерним прикладом у даному випадку служить праця Л. Бельковича, де розглянуто бойові дії 8-го армійського корпусу у Городоцькому бойовищі. Автор розкриває дії всіх військових частин корпусу, часто зупиняється на діяльності та бойових подвигах окремих підрозділів. Тут уже зустрічаються прізвища деяких командирів, чого нема, зі зрозумілих причин, у працях

попередніх авторів¹⁸. Проте подібних праць, що розкривають діяльність окремих частин у Галицькій битві, радянські дослідники міжвоєнного періоду залишили зовсім небагато.

Проаналізувавши ці та інші праці і підбиваючи підсумок вивчення наукового доробку з історії Галицької битви, зробленого у Радянському Союзі у міжвоєнний період, слід визнати, що дослідники провели величезну роботу щодо узагальнення досвіду військових подій 1914–1918 рр., зокрема і на українських землях у 1914 р. Ця велика за масштабами робота сприяла узагальненню досвіду війни і втіленню його у практику управління військами. Проте, звертаючи основну увагу на розвиток стратегії, оперативного мистецтва і тактики, ці автори не виправдано мало приділили уваги героїзму військ під час Галицької битви. Майже нічого невідомо про героїчні подвиги бійців і командирів, конкретний внесок частин і підрозділів у результати боїв. Це пояснюється насамперед тим, що в той час не прийнято було розвивати воєнну героїку на прикладах Першої світової війни, яку радянські політичні провідники вважали несправедливою, імперіалістичною і т.д. Це повною мірою визначало характер історичних праць. Відтак у цілому подвиг воїнів 1914 р. залишається мало-дослідженим.

Вивчення досвіду Першої світової війни відбувалося не тільки у Радянському Союзі, але і за кордоном. Значний інтерес представляє розвиток військово-історичної думки у середовищі російської еміграції, оскільки тут опинилася більшість воєнних теоретиків і воєначальників старої армії. Зарубіжних авторів хвилювали ті ж самі проблеми, що і їх колег у СРСР. Проте їх розділяли суворі ідеологічні обмеження. Для емігрантів це була Велика війна, під час якої Російська імператорська армія проявила героїзм і самопожертву.

Так, вагомий внесок у вивчення історії Першої світової війни зробив М. Головін. Результати досліджень Галицької битви він виклав у кількох спеціальних роботах. Досліджуючи мобілізаційні заходи, М. Головін вказує, що оголошення війни Німеччиною викликало велике піднесення національного почуття. Наскільки широкі народні маси охопило це піднесення, можна судити по тому, як проходила мобілізація... Багато з запасних у провінції являлися перед комісіями по «воинскому присутствию» і просили не засвідчувати їх фізичну придатність, заявляючи, що вони цілком здорові; вони хотіли полегшити роботу комісій і допомогти спішному ходові мобілізації. ... На мобілізацію прибуло 96% усіх призваних, прибуло без відмови і воювали в подальшому на славу¹⁹.

Підхід М. Головіна до оцінок діяльності російських військ в цілому неупереджений. Проте він уважає, що стара російська армія мала такі великі чесноти, що в очах серйозних людей, вона може тільки виграти від правди. Щодо військової звитяги і дій військових частин, аж до дивізій, російська армія 1914 р. може бути поставлена вище всіх армій, що воювали тоді. Разом з тим М. Головін справедливо наголошує на суттєвих недоліках в діяльності вищого військового управління. Він визнає, що у цій надто складній області людської діяльності досягнути досконалості надто важко, завжди можливі помилки. При

цьому він вказує на помилки і з боку противника. Разом з тим М. Головін наголошує, що це не повинно служити причиною приховування таких помилок у росіян, оскільки виправлення цих помилок купується на війні ціною крові. У такій армії як стара російська армія, командний склад був розбещений доблестю військ. Надто часто його помилки могли залишатися непомітними під покриттям пролитої зайвої крові. Ця доблесть військ призводила до розумових лінощів. Подібно до дуже багатой людини, російський командний склад при звичайстві надто неекономно пити офіцерську і солдатську кров²⁰.

У роботах М. Головіна приділяється певна увага діяльності військ у ході Галицької битви, аналізуються переваги й недоліки у їх застосуванні. Автор в окремих випадках розкриває глибинні причини невдач, що видно передусім на прикладі застосування 3-ї Донської козачої дивізії²¹. Також М. Головін у цілому позитивно оцінює діяльність армійських корпусів 3-ї та 8-ї армій і частин кінноти, що діяли у їх складі. Він детально розбирає діяльність дивізій, а подекуди і полків під час боїв²². Виділяється М. Головіним так звана «проблема Львова», а саме, дискусія, яка виникла між російськими воєначальниками щодо захоплення міста, оскільки Львів вважався фортецею²³. В дійсності ж Львів був залишений австрійськими військами і росіяни зайняли його без бою. У даній роботі аналізується рішення військового керівництва противника та його становище протягом усієї Галицької битви. При цьому автор робить наголос на настроях слов'янських частин австро-угорської армії, які не надто рвалися у бій за Двоєдину монархію²⁴. Також цінним є і те, що М. Головін зупиняється на перебігу окремих боїв, відзначаючи дії російських військ. Зокрема, відтворено окремі епізоди діяльності частин 12-ї кінної дивізії після зайняття росіянами Львова та дії Апшеронського полку під Суходолами²⁵. Використовуючи тогочасні документи, автор доводить виняткове значення успіхів російських військ Південно-Західного фронту для фронту союзників і долі всієї війни²⁶.

Роботи М. Головіна вносять багато важливих відомостей і висновків щодо з'ясування подій Галицької битви. Особливо це стосується рішень командування, завдань, що ставилися перед корпусами і дивізіями, бойової роботи військ. Своїми працями М. Головін зробив помітний внесок в опрацювання історії Галицької битви в цілому.

Для вивчення найбільш загальних питань, пов'язаних з Галицькою битвою має значення робота Ю. Данілова. Він, як і М. Головін, також акцентує увагу на «проблемі Львова». Це він пояснює тим, що командування Київського військового округу протягом кількох років, що передували війні, культивувало у себе уявлення про Львів, як про пункт, укріплення якого, незважаючи на їх тимчасовий характер, являють значну силу. Разом з тим Данілов вказує, що Львів був історичним, культурним й адміністративним центром всієї Галичини, і це мало дуже важливе політичне і психологічне значення. Крім того, Львів був великим вузлом залізниць і ґрунтових доріг, що вели до Сану і Дністра, чим власне і визначалося його спеціально-військове значення. Зі Львовом у руки росіян переходила і багата військова здобич. Успіхи, досягнуті у Східній Галичині, завершені переходом до рук росіян Львова, значною мірою, пом'якшували

гіркоту східно-прусських невдач²⁷. Конкретних прикладів бойової діяльності військ 3-ї та 8-ї армій даний автор не наводить, проте робить важливий загальний висновок, що російські війська проявили у цій операції багато доблесті і невтомності. Вони показали, що відповідно керовані, вміють виривати перемогу з рук дуже підготовленого противника. Хоча австрійська армія не була якісною, проте окремі її частини, особливо німецькі і мадярські, билися вперто. Ворожі війська добре провадилися і мали на чолі наполегливих і рішучих генералів. З російського боку, на думку Ю. Данілова, всі роди військ шляхетно змагалися один перед одним у пориві і самопосвяті. Але особливо автор підкреслює мистецтво та дієвість артилерійського вогню росіян. Російська польова артилерія з повною справедливістю заслужила назву володарки Галицьких полів бойовищ, і її спокійна і жертвна робота викликала захоплені відгуки з боку піхоти; для останньої вона не тільки готувала, але інколи і прокладала шлях до перемоги і слави²⁸.

Дослідники за кордоном значну увагу приділяли висвітленню окремих подій Галицької битви. Прикладом такої роботи є доробок О. Сливинського про найбільше кавалерійське зіткнення Першої світової війни на Російському фронті, яке відбулося неподалік с. Ярославичі (Тернопільська обл.). У ньому взяли участь російська 10-а кінна дивізія та 4-а австрійська. Ця подія і до сьогодні залишається маловідомою. Автор особисто брав участь у цьому бойовищі і свої спостереження виклав у даній праці. Докладно здійснено аналіз загальної обстановки, яка передувала бою і перебіг бою на всіх його ділянках. О. Сливинський також виклав свої висновки щодо ведення та результатів бою. Він стверджує, що бій 10-ї кавалерійської дивізії 8 (21) серпня 1914 р. є рідкісним явищем у подіях Великої Європейської війни, являючи собою типовий зразок кінного бою з усіма фазами його розвитку, винятковий як за кількістю учасників, так і за наявністю у ньому суто кавалерійських прийомів²⁹. Цінність роботи О. Сливинського полягає насамперед у тому, що вона всебічно висвітлює маловідому подію Галицької битви та має значення для вивчення воєнної історії України й окремого її регіону.

Науковий характер має праця Д. Щербачова, присвячена участі 9-го армійського корпусу та 3-ї армії у Галицькій битві. Події, учасником яких був він сам, оскільки командував 9-м армійським корпусом під час битви, автор розглядає на фоні подій, які відбувалися на всьому Російському фронті. Поглиблено проаналізовано діяльність військ корпусу, внесок їх у результати битви, а саме їх участь у Львівській та Рава-Руській операціях. Не обійдено увагою і недоліки та прорахунки у діяльності командування 3-ї армії. Оцінюючи підлеглі війська, Щербачов пише: «...можна сказати, що під сильним вогнем важкої артилерії противника, доводилося поступово захоплювати різні пункти, висоти, села, гаї, переважно вночі і пересуваючи артилерію ближче, гасити вогонь батареї противника зосереджуючи по них артилерійський вогонь, дух і звитяга наших військ були вище і ніхто не сумнівався у рішучій перемозі, хоча потрібно було багато зусиль і рішучості...»³⁰. Доробок Щербачова має значення передусім для

з'ясування діяльності військового з'єднання, солдати й офіцери якого зробили вагомий внесок у збройну боротьбу на землях Галичини.

Певною мірою на стан досліджень Галицької битви, зокрема діяльності у ній російських військ, може впливати робота І. Рубця, вміщена у білоемігрантському виданні «Военная быль». Її автор, учасник війни 1914–1917 рр., зібрав відомості щодо бойової діяльності російської кінноти у Першій світовій війні, зокрема й у Галицькій битві. Короткий огляд кінних атак з їх результатами дозволяє з'ясувати, як діяла кіннота у тих подіях³¹.

Однією з важливих робіт російської білоемігрантської історіографії є праця А. Керсновського «История русской армии». Подіям Першої світової війни присвячено останні два томи цієї роботи. Автор досить глибоко аналізує операції російських військ, коротко зупиняється на внескові окремих військових частин у результати боїв. Подібні відомості у загальних працях більшості дослідників зустрічаються мало. Наявність такого матеріалу є безумовною перевагою твору А. Керсновського. У заключенні він дає коротку оцінку бойовим діям всіх дивізій і корпусів, що значною мірою сприяє розширенню знань про характер бойової діяльності військ у цілому. Проте не завжди можна погодитись з оцінками дій окремих військових частин і з'єднань та деяких військових керівників³². Слід, однак, визнати, що дана праця значною мірою заповнює проблему вивчення внеску військових частин у хід та результати Галицької битви.

Розглядаючи ці та інші наукові праці, підготовлені російськими білоемігрантськими дослідниками, можна стверджувати, що їх внесок у висвітлення означеної проблеми досить значний. Адже вони, прагнучи підкреслити героїзм і жертвність військ, дійсно приділили багато уваги їх бойовій роботі на фронті. Якщо радянські міжвоєнні дослідники готували праці переважно прикладного характеру, призначені для вивчення досвіду війни, необхідного червоним командирам, то дослідники за кордоном намагалися донести до широкого суспільного загалу те, що не висвітлили їх радянські колеги — подвиг військ та окремих бійців і командирів у війні в цілому, а зокрема — й у Галицькій битві 1914 р.

У другій половині ХХ ст. дослідження історії Першої світової війни продовжувалися. Проте значної активності та зацікавленості тут уже не спостерігається. Прикладний інтерес до подій цієї війни у дослідників та у суспільстві значно знизився. Це пояснюється тим, що більш актуальним став досвід Великої Вітчизняної війни. Відтак основні зусилля істориків були спрямовані на військові події саме цього періоду. Разом з тим з'явилася низка праць, де розглядаються події Першої світової війни в цілому. До них, передусім, відносимо роботу І. Ростунова, присвячену військовим подіям на Російському фронті³³, а також декілька важливих робіт, де розглядається хід подій на всіх фронтах війни, в тому числі — і на Російському³⁴. Сучасні вітчизняні дослідники звертають увагу на те, що І. Ростунов повністю спростував точку зору німецьких істориків відносно другорядності Східного фронту для Центральних держав³⁵. Події Галицької битви тут розглядаються в контексті всієї війни. Для цих робіт характерно те, що у них висвітлено бойові дії на фронтах в цілому. Здійснено

аналіз діяльності фронтів і армій. При цьому майже не згадуються прізвища воєначальників (за невеликим винятком), не кажучи вже про менші військові частини, їх командирів та особовий склад. Цінність цих та інших подібних робіт полягає, насамперед, у тому, що вони передають загальний хід подій з великою точністю у хронологічному і територіальному аспектах. Разом з тим традиційні підходи до подій Першої світової війни з боку офіційної радянської історіографії залишалися незмінними, що в першу чергу визначало напрямки досліджень даної теми. Відтак на глибоке об'єктивне висвітлення бойової діяльності військ на фронтах у 1914–1917 рр. годі було сподіватися.

В умовах загальної демократизації суспільства після 1991 р. виникли сприятливі умови для всебічного й неупередженого вивчення військової історії. Посилився інтерес і до подій Першої світової війни. Протягом останніх років з'явилися наукові праці, в яких різною мірою досліджується перебіг подій цієї війни та Галицької битви зокрема. Зазначимо, що інтерес до їх історії значною мірою посилюється. Переважно це праці російських і українських авторів. Галицька битва розглядається там переважно в контексті історії бойових дій у 1914–1917 рр. Так, В. Волковинський розглянув перебіг бойових дій на українських землях у роки Першої світової війни, приділивши певну увагу і Галицькій битві³⁶. Вітчизняний дослідник Б. Кривошина вважає, що сучасний історіографічний етап дослідження подій Першої світової війни в Україні характеризується концептуальним переосмисленням багатьох аспектів війни. Визначальним стало намагання українських істориків відтворити події війни з позицій українського національно-визвольного руху та боротьби за державну незалежність. Проте історіографічний доробок щодо подій Галицької битви цей дослідник глибоко не аналізував³⁷. Важливі, на наш погляд, проблеми вивчення історії Першої світової війни було поставлено на Всеукраїнському круглому столі «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна», проведеному з нагоди 90-річчя початку цієї війни. Було виявлено основні аспекти у її історії, які потребують свого ґрунтовного висвітлення³⁸.

300-літня історія Харківських полків вивчається у роботі харківського дослідника С. Потрашкова. Він прослідкував бойовий шлях Харківського і Чугуївського уланських та Ізюмського гусарського полків за 300 років. Не оминув увагою автор і Першу світову війну, де ці полки брали активну участь. Зокрема, коротко відзначається участь Чугуївського та Ізюмського полків у Галицькій битві³⁹. Доробок С. Потрашкова має важливе значення для вивчення історії окремих військових частин.

Протягом 2009–2013 рр. з ініціативи Національного військово-історичного музею проведено цілу низку конференцій, присвячених військовій історії усіх регіонів України. Подібний проект вивчення регіональної військової історії не має аналогів в Україні, а можливо, і за її межами. Учасники їх неодноразово акцентували на тому, що Перша світова війна займає важливе місце в історії України, в тому числі це повною мірою стосується і тогочасних військових подій на українських землях. Окремі епізоди Галицької битви висвітлено у тезах О. Дем'янюка, О. Івахіва, А. Щеглова, О. Куцької, О. Марущака, А. Науменка, В. Топальського⁴⁰.

Напередодні 100-літнього ювілею початку Першої світової війни наголошується на розгляді проблеми її «спадщини» та історичної пам'яті про неї в сучасному українському соціумі⁴¹. Це повною мірою стосується і пам'яті вояків та військових частин, які брали участь у Галицькій битві. Проводяться наукові заходи, присвячені цьому історичному ювілею. Так, у Львові наприкінці червня 2014 р. відбувся Міжнародний науковий форум «Перша світова війна у військово-історичному вимірі». На даному форумі було порушено багато важливих проблем історії Першої світової війни, в тому числі обговорювалися і події Галицької битви. Зокрема, окремі її епізоди розглянуто у тезах В. Виздрика, М. Слободянюка і Л. Войтовича⁴².

Як видно, історія Першої світової війни постійно перебуває в полі зору вітчизняних науковців, проте цілісної праці, присвяченої бойовій діяльності російських військ у Галицькій битві, яка з сучасних позицій розглядала б дане питання, в Україні поки що не створено.

Над історією Першої світової війни працюють російські дослідники. У вересні 2004 р. у Москві відбулася міжнародна наукова конференція, на якій висвітлювалися найрізноманітніші аспекти цієї війни. Проте Галицька битва розглядається лише побіжно у роботах учасників даної конференції — І. Анфертєєва, В. Малькова, Н. Тархової, А. Шишова⁴³. Невелику працю про Галицьку битву підготував М. Оськін. Вона написана на стратегічному рівні і в ній містяться лише окремі згадки про дії корпусів і дивізій⁴⁴. В іншій роботі цього автора наводяться приклади застосування кінноти у Галицькій битві, наголошуючи на визначальних тенденціях, що були характерними протягом всієї війни⁴⁵.

Події Галицької битви показано у працях російського дослідника С. Базанова, який розглядає бойову діяльність військ через короткий огляд бойового шляху російських армій, через біографію О. Брусилова і т.д.⁴⁶ Подібний же підхід простежується у роботах А. Шишова, хоча останній, все ж, коротко звертає увагу на окремі епізоди Галицької битви, відзначаючи внесок у її хід та результати деяких військових частин⁴⁷. Проте ці та інші автори, ставлячи перед собою чітко визначену мету, не досліджували у прямій постановці діяльність військ і тогочасну воєнну героїку.

Висвітленню участі російських військ у битві в Галичині значною мірою сприяють збірники біографій воєначальників. Зокрема, це праця групи авторів, де вміщено біографії відомих військових діячів — М. Алексєєва, О. Брусилова, Л. Корнілова. Вони відтворені на маловідомому архівному матеріалі та із залученням спогадів очевидців⁴⁸. Більш широкі відомості про воєначальників Першої світової війни вміщено у біографічному енциклопедичному словнику, підготовленому К. Залеським. Тут зібрано статті більш ніж про 700 військових діячів. Крім вищеназваних, висвітлено біографії генералів російської армії — М. Бонч-Бруєвича, Ю. Данилова, А. Денікіна, В. Драгомирова, М. Іванова, О. Каледіна, Ф. Келлера, П. Ломновського, Д. Надьожного, Р. Радка-Дмитрієва, М. Рузького, О. Цурікова, Д. Щербачова, Е. Екка⁴⁹. Дані відомості великою мірою дозволяють визначити ступінь участі цих воєначальників і підлеглих їм військ у Галицькій битві.

Бойова діяльність військ під час бойовищ Першої світової війни розглядається у монографіях, дисертаціях, окремих статтях. Події Галицької битви тут займають поважне місце. Діяльність кінноти Південно-Західного фронту висвітлена у дисертаційному дослідженні А. Лужбіна. Він вважає, що російська кіннота змогла проявити свої бойові якості, діючи як у кінних, так і у піших боях, діяла успішно, незважаючи на те, що верховне командування часто використовувало її не за призначенням. Як приклади, він наводить окремі епізоди дій кінних частин у Галицькій битві⁵⁰. У статті С. Картагузова висвітлено діяльність 1-го Уральського козачого полку на фронтах Першої світової війни⁵¹. Бойовій діяльності Донського козацького війська на фронті присвячена робота Н. Рижкової. Дана авторка показала внесок донських козаків у перемогу російських військ у Галицькій битві⁵². Діяльність російської авіації розкриває С. Грибанов⁵³.

Разом з тим зазначимо, що на якість досліджень окремих російських істориків досить часто негативно впливає їх промовисте незнання елементарної української географії. Так, наприклад, С. Картагузов вважає, що м. Кременець (Тернопільська обл.) знаходиться під Києвом, а на думку С. Базанова, м. Луцьк (обласний центр Волині) — у Галичині⁵⁴.

Отже, події Галицької битви знайшли своє висвітлення у багатьох наукових працях істориків Першої світової війни. Бойова діяльність військ розглядалася у більшості з них. Проте висвітлювалася вона з різними підходами, що обумовлювалися середовищем, у якому проводилася робота. У працях радянських дослідників, котрі перебували під сильним ідеологічним тиском, переважав яскраво виражений стратегічний характер досліджень, що мав практичне значення для підготовки командирів Радянської армії. У цих працях обмаль прізвищ воєначальників, не кажучи вже про окремих героїв або приклади внеску військових частин у результати боїв. Виховне значення досвіду участі військ у Галицькій битві радянською історичною наукою не враховувалося, відтак до вивчення діяльності військ радянські автори не доходили. Натомість закордонні, передусім російські білоемігрантські історики, не обходили увагою висвітлення героїзму військ під час битви. Тому можна стверджувати, що останні зробили найбільший внесок у вивчення даного питання.

Сучасні дослідники, як вітчизняні так і зарубіжні, в першу чергу російські, також приділяють увагу вивченню бойової роботи російських військ на фронті. Проте їх праці мають лише поодинокий характер, хоча певною мірою і розвивають висвітлення порушеної проблеми.

В цілому ж комплексного дослідження, яке всебічно розкривало б воєнну героїку Галицької битви 1914 р. поки що не створено. Хоча така робота актуальна сьогодні, оскільки значною мірою впливає на розширення знань про Першу світову війну в цілому, розкриває героїзм військ, окремих бійців і командирів, а відтак значною мірою сприятиме патріотичному вихованню молоді, в першу чергу військової, збагачуватиме знання в області військової історії України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. — Кн. 1: Історичні нариси. — К.: ТОВ «Видавництво „КЛІО”», 2014. — С. 709–710.

² *Тархова Н.* Как создавалась история Первой мировой войны (о деятельности Комиссии по исследованию и использованию опыта войны 1914–1918 гг.) // Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов: материалы Международной научной конференции 7–8 сентября 2004. — М.: Наука, 2006. — С. 27–28.

³ *Залесский К.* Кто был кто в Первой мировой войне / К.А. Залесский. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2003. — С. 307–308.

⁴ *Тархова Н.* Указ. соч. — С. 28–29.

⁵ Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. — Ч. 1: Период от объявления войны до начала сентября 1914 г. Первое вторжение русских армий в Вост. Пруссию и Галицийская битва. — М., 1922 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.grwar.ru/library/Strateg_Essay_1/index.html.

⁶ *Ростунов И.* Русский фронт Первой мировой войны. — М.: Наука, 1976. — С. 6.

⁷ *Зайончковский А.* Первая мировая война / А. Зайончковский. — СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2002. — 878 с.

⁸ *Коленковский А.* Маневренный период первой мировой империалистической войны 1914 г. — М.: Воениздат НКО СССР, 1940. — 368 с.

⁹ Там же. — С. 248.

¹⁰ Там же. — С. 264.

¹¹ *Белой А.* Галицийская битва. — М., 1929. — С. 12.

¹² Там же. — С. 18.

¹³ Там же. — С. 20–31.

¹⁴ Там же. — С. 31–41.

¹⁵ Там же. — С. 48.

¹⁶ Там же.

¹⁷ *Головин Н.* Из истории кампании 1914 г. Дни перелома Галицийской битвы (1–3 сентября нового стиля). — Париж, 1940.

¹⁸ *Белькович Л.* Части 8-го арм. корпуса в бою под Городком в сент. 1914 (помещенной в 4-м выпуске Военно-Исторического Сборника). — М., 1920. — С. 70–72.

¹⁹ *Головин Н.* Из истории кампании 1914 г. на русском фронте. Начало войны и операции в Вост. Пруссии. Прага, 1926. — С. 82–83.

²⁰ *Головин Н.* Из истории кампании 1914 г. Дни перелома Галицийской битвы. — С. 7.

²¹ Там же. — С. 45.

²² Там же. — С. 125–144.

²³ Там же. — С. 144.

²⁴ Там же. — С. 152, 158.

²⁵ Там же. — С. 168–169, 183–196.

²⁶ Там же. — С. 171.

²⁷ *Данилов Ю.* Россия в мировой войне. 1914–1915 гг. — Берлин, 1924. — С. 167–169.

²⁸ Там же. — С. 173.

²⁹ *Сливинский А.* Конный бой 10-й кавалерийской дивизии генерала графа Келлера 8/21 августа 1914 года у д. Ярославце. — *Сербия*, 1921. — С. 47.

³⁰ *Щербачев Д.* Львов–Рава Русская–Перемышль. 9-й Корпус и 3-я армия в Галиции в 1914 г. // *Военный сборник*. — Кн. 10/11. — Белград, 1929–1930. — С. 152.

³¹ *Рубец И.* Конные атаки Российской Императорской Кавалерии в первую мировую войну // *Военная быль*. — 1964. — № 68. — С. 15–18.

³² *Керсновский А.* История Русской Армии. — М.: Воениздат, 1994. — Т. 4. — 338 с.

³³ *Ростунов И.* Указ. соч.

³⁴ *Агеев А.* История первой мировой войны 1914–1918 гг. / Под редакцией доктора исторических наук И.И. Ростунова. — Москва: Наука, 1975. — 712 с.

³⁵ *Виздрик В.* Проблеми висвітлення Першої світової війни радянською історіографією: етапи історичних досліджень // Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події): Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму 26–28 червня 2014 р. — Львів: АСВ, 2014. — С. 35.

³⁶ *Волковинський В.* Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // *Український історичний журнал*. — 2004. — № 4. — С. 41–44.

³⁷ *Кривошина Б.* Військові дії Першої світової війни у 1914–1916 рр. на території України у сучасній вітчизняній історіографії (середина 80-х — 90-і роки XX століття) // Література та культура Полісся. Забуті та воскреслі імена в історії та культурі України, спірні історичні питання. — Ніжин, 2002. — Вип. 21. — С. 86–96.

³⁸ *Молчанов В.* Всеукраїнський круглий стіл «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна» (До 90-річчя з початку Першої світової війни) // *Український історичний журнал*. — 2005. — № 1. — С. 217–219.

³⁹ *Потрашков С.* Харьковские полки. Три века истории / Сергей Потрашков. — Харьков: Око, 1998. — С. 109.

⁴⁰ *Дем'янюк О.* Військове протистояння на території Волинської губернії на початковому етапі Першої світової війни // Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції «Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини», 15 березня 2012. — К.: Національний військово-історичний музей, 2012. — С. 288–292; *Івахів О., Щеглов А.* Городоцька битва: дії воюючих сторін в період з 1-го по 9-те вересня / Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції «Воєнна історія Галичини та Закарпаття», 14–15 квітня 2010 р. — К.: Національний військово-історичний музей, 2010. — С. 113–120; *Куцька О.* Галич-Львівська наступальна операція (серпень 1914 року) // Там само. — С. 121–124; *Марущак О.* 12-й гусарський Охтирський полк у Галицькій битві (серпень–вересень 1914 року) // Там само. — С. 144–147; *Науменко А.* Найбільше кавалерійське зіткнення Першої Світової війни // Там само. — С. 130–135; *Топальський В.* Участь авіаційних підрозділів в бойових діях на Буковині у роки Першої світової війни // Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції «Воєнна історія Поділля та Буковини», 25–26 листопада 2009 р. — К.: Центральний музей Збройних Сил України, 2009. — С. 166–171.

⁴¹ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. — Кн. 1: Історичні нариси. — К.: ТОВ «Видавництво „КЛЮ”», 2014. — С. 44.

⁴² *Виздрик В.* Вказ. праця. — С. 35; *Войтович Л.* Забутий епізод Галицької битви: бій між Демнею та Лінденфельдом досліджень // Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події): Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму 26–28 червня 2014 р. — Львів: АСВ, 2014. — С. 160–162; *Слободянюк М.* Львів як центр розгортання австрійської армії у коронному краю Галиція на початку Першої світової війни 1914 р. // Там само. — С. 145–147.

⁴³ *Анфертьев И.* История Первой мировой войны на страницах «Военно-исторического журнала» (1994–2004) // Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов: материалы Международной научной конференции 7–8 сентября 2004. — М.: Наука, 2006. — С. 74–81; *Мальков В.* О новых подходах в изучении истории Первой мировой войны // Там же. — С. 17–26; *Шишов А.* Участие Русской армии в боевых действиях Первой мировой войны // Там же. — С. 216–220; *Тархова Н.* Указ. соч. — С. 27–38.

⁴⁴ *Оськин М.* Галицийская битва. Август 1914. — М.: Цейхгауз, 2006. — С. 15, 18, 23, 27, 43.

⁴⁵ *Оськин М.* Крах конного блицкрига. Кавалерия в Первой мировой войне / Максим Оськин. — М.: Яуза: Эксмо, 2009. — С. 140.

⁴⁶ *Базанов С.* Фронтовые пути русских армий // Военно-исторический журнал. — 1996. — № 1. — С. 72–81; № 4. — С. 24–36; *Его же.* Алексей Алексеевич Брусилов. — М.: Цейхгауз, 2006. — 48 с.

⁴⁷ *Шишов А.* Голгофа Российской империи / А.В. Шишов. — М.: Вече, 2005. — 448 с.

⁴⁸ *Португальский Р.М., Алексеев П.Д., Рунов В.А.* Первая мировая в жизнеописаниях русских военачальников. — М.: Элакос, 1994. — С. 57, 114, 158.

⁴⁹ *Залесский К.* Указ. соч. — С. 75, 190, 200, 220, 249, 267, 295, 369, 509, 533, 658, 688, 703.

⁵⁰ *Лужбин А.* Кавалерия Юго-Западного фронта Первой мировой войны: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02: Санкт-Петербург, 2004. — 259 с.

⁵¹ *Картагузов С.* 1-й Уральский казачий полк на фронтах Первой мировой войны // Военно-исторические исследования в Поволжье. — Саратов, 2005. — Вып. 6 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.august-1914.ru/kartaguzov.html>.

⁵² *Рыжкова Н.* Донское казачество в войнах начала XX века / Н.В. Рыжкова. — М.: Вече, 2008. — С. 71–90.

⁵³ *Грибанов С.* Пилоты Его Величества. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. — 382 с.

⁵⁴ *Картагузов С.* Указ. соч.; *Базанов С.* Алексей Алексеевич Брусилов. — С. 30.

Стаття надійшла до редколегії 23.10.2014 р.

БОЕВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РОССИЙСКИХ ВОЙСК НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ ВО ВРЕМЯ ГАЛИЦИЙСКОЙ БИТВЫ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

В статье проанализирована полнота освещения исторической наукой боевой деятельности русских войск в Галицийской битве на украинских землях, вклад отдельных воинских частей (соединений) в результат боевых действий (операций), доблести в боях отдельных бойцов и командиров.

Ключевые слова: *Галицийская битва, Юго-Западный фронт, русские войска, боевые действия, армия, армейский корпус, доблесть бойцов и командиров.*

**COMBAT ACTIVITY OF RUSSIAN TROOPS DURING THE BATTLE OF GALICIA
ON THE UKRAINIAN TERRITORIES: HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS**

The extent of coverage of the Russian forces combat activities during the Battle of Galicia on the Ukrainian territories, contribution of some military units (formations) to the combat actions (operations) outcome, victories of certain soldiers and commanders by the historic science are analyzed in the article.

Keywords: *The Battle of Galicia, South and Western Front, the Russian Forces, combat actions, army, the Army Corps, victory of soldiers and commanders.*

*П.Г. Усенко
(м. Київ)*

ОСОБЛИВА МІСІЯ О. КОЛЧАКА ДО ТРАБЗОНА І БАТУМІ 1917 р.

Дослідження присвячене подіям об'їк кавказько-турецького фронту за період повалення самодержавства в Російській імперії. Закцентовано на раптово зробленому тоді вояжі командувача флоту віце-адмірала Колчака з Севастополя Чорним морем до південного сходу.

Ключові слова: командувач флоту, фронт, порт, Оттоманська Порта, династія, революційні часи.

«Позавчора вранці я вийшов із Севастополя до Трапезунда... Стали на якір на відкритому рейді... Потім спустили вельбот і я зі своїми супутниками подався на берег. Сприйняття стихійного багна й хаосу — коли це можна назвати враженням — впливає на мене як свідка тих обставин у вельми значному ступені проявів. Сотні неймовірних на вигляд тварин, іменованих кіньми, орда полонених аскерів, поза якогось образу та подоби Божої, працюючих у невилазній багнуці й приголомшливій атмосфері, — ось умови постачання фортечних корпусів Кавказької армії... Сьогодні зранку гидка погода, що нагадує петроградський вересень — дощ, імла, холод і мерзота. Подалися зустрічати великого князя Миколу Миколайовича, прибулого до Батума для побачення зі мною та обговорення тисячі та одного питання. Після сніданку в поїзді — огляд порту й споруд, і під час відпочинку — годинна поїздка за місто до маєтку генерала Баратова... За обідом у великого князя ми читали подробиці про здобуття англійцями Багдада та генералом Баратовим Керманшаха, а разом із цим одержано звістку неймовірну з Петрограда. Після обіду я повернувся на «Пронзительный» і майже до 11-ти обговорював справи й потім вийшов до Севастополя»¹, — так 28 лютого (13 березня) 1917 р. дуже стислими, але досить емоційними рядками командувач Чорноморського флоту (комфлоту) віце-адмірал Олександр Колчак хронологічно змалював власні неординарні відвідини Трабзона (Трапезунда) і Батумі (Батума), екстремально вчинені на швидкісних ескадрених міноносцях (есмінцях) «Пронзительный» та «Поспешный» з певним ризиком потерпіти від німецько-турецьких плавальних засобів, залучених воювати в акваторії.

Автор цитованого тексту — нащадок непересічного османського начальника Хотинської фортеці, котрий з родиною 1739 р. надивав притулок у Галичині й чий спадкоємці, обернені з мусульман на православних, осіли Південною Україною. Прадід чорноморського зверхника Лукіян служив сотником бузького козацтва. Зрештою у подружжі, де 1874 р. народився син Сашко (майбутній адмірал, у Сибіру 1918 р. титулований Верховним правителем Росії), пошлю-

билися корінні одесити з дворян Херсонської губернії Василь Колчак і Ольга, у дівоцтві — Посохова².

Своєрідний поштовх змістовного тлумачення вищенаведених приватних фраз О. Колчак деталізував згодом, коли на допиті надзвичайною слідчою комісією в Іркутську 1920 р. пояснив, що прибув до південного сходу Чорного моря на запрошення двоюрідного дядька Миколи II генерала від кавалерії Миколи Миколайовича — головнокомандувача Кавказької армії, діючої фронтом по Анатолії³. Малося на увазі комплексне подолання актуалізованих проблем переобладнання портів, захоплених в Османській імперії (зокрема — у міському центрі трабзонської провінції, де виявився основний вузол запілля окупаційних царських підрозділів, накопичених для бойовищ у Малій Азії), а також ґрунтовне вивчення дотичних сфер, пов'язаних із нагальністю суцільного контролю за комунікаціями тамтешнього басейну.

Символічний рокований збіг: о цій знаменній порі, вже нібито на порозі успішного втілення ледь не глобальних загарбницьких проєктів, російську корону зненацька вразило вготоване їй епохальне нещастя. Прецінь саме в тодішній подорожі з закодованої депеші, надісланої Морським генеральним штабом, Колчак дізнався, що в Петрограді спалнула феноменальна веремія (та, в якій цареві судилося зректися престолу). 11 (24) березня командувач флоту зафіксував зміну ситуації: «Я прийшов 1-го березня ввечері з Батума й отримав телеграму від Родзянка, де повідомлялося про падіння старого уряду, а через день упала сама династія. За виникнення подій я поставив першим завданням зберегти в цілості збройну силу, фортеці та порти, тим паче, що дістав засади зупинити появу ворога після 8 місяців перебування його у Босфорі. Для цього треба було насамперед утримати командування, можливість керувати людьми та дисципліну. Наскільки добре я виконав оце — рядити не мені, але досі Чорноморський флот був керованим мною рішуче, як завжди. Заняття, підготовка й оперативні роботи нічим не були порушені, й звичний режим не переривався ні на жодну годину. Мені говорили, що офіцери, команди, робітники та населення міста довіряють мені безперечно й оця довіра визначила збереження влади моєї як командувача, спокій і відсутність якихось ексцесів. Не беруся визначити, наскільки це справедливо, хоча окремі факти говорять, що флот і робітники мені вірять. Мені дуже допоміг у зорієнтуванні генерал Алексеев, котрий тримав мене в курсі подій і тим надав можливість правильно поцінувати їх, оволодіти розпочатим рухом, здатним перейти у бездумну дику вихватку, й підкорити його своїй волі. Мені вдалося насамперед згуртувати навколо себе всіх сильних і рішучих людей, а надалі вже було легше...»⁴.

Наголошуючи, наскільки пам'ятними залишилися в його свідомості унікальні революційні часи 1917 р. з такими стрижневими фігурами як голова Державної думи Михайло Родзянко та начальник штабу Верховного головнокомандувача (главковерха) генерал від інфантерії Михайло Алексеев, репресований адмірал незадовго перед трагічною загибеллю характерно уточнив розгорнуте ним висвітлення порушеної теми спеціальним додатком кількох важливих речень: «Повертаючись до розповіді про переворот, мушу сказати, що

перші відомості про переворот, який трапився в Петрограді, я дістав, перебуваючи в Батумі з двома мінними суднами, куди прийшов на виклик головнокомандуючого кавказьким фронтом Миколи Миколайовича для розв'язання питань про постачання кавказької армії морем і, зокрема, про влаштування трапезундського порту, котре ми мали взяти на себе, влаштування молів тощо. З цією метою я прибув наприкінці лютого до Батума, пройшовши під Анатолійським узбережжям і Трапезундом»⁵.

Знову згаданий населений пункт (фактично тиловий) утвердився перевалочним для потужного просування «кавказців», чиї ударні з'єднання, етапно підкріплені за неослабної підмоги чорноморців, «осіддали» стратегічні позиції, розташовані в наступі на південь до річок Євфрат і Тигр, міст Ерзінджан і Муш, а на континентальних озерах Урмія (Резає, нині в Ірані) та Ван форпости масштабного нашестя лагодили авангардні флотилії обох отих водойм.

Олександр Колчак не дарма навідав турецький край, екстрено підключившись до ґрунтового накреслення негайної модернізації побаченого порту заради примноження нападницької енергії на малоазійському театрі світової війни. Прагнув щільної координації з Кавказькою армією, очолюваною найтитилованишим царським намісником яким був великий князь Микола Миколайович за надзвичайної націленості Російської імперії: щоби, крім здавна збуджених і вже абсолютно не приховуваних претензій відтяти в Оттоманській Порти Мармурове море з протоками Босфор і Дарданелли (а також прилеглі до цієї сакраментальної тріади землі), водночас реалізувати ще й супутню мету навального заволодіння розлогим простором Близького Сходу принаймні до висот Курдистану⁶.

Доти в Одесі контр-адмірал Олександр Хоменко створив Транспортну флотилію чорноморців, задалегідь екіпіровану на штурм Стамбула (Константинополя), одначе на своєму лівому фланзі з Маріуполя таємно зорганізував ретельне підживлення військ Миколи Миколайовича терміново прокладеним експансіоністським маршрутом, спрямованим на чергові територіальні зазіхання за наслідками збройних зіткнень аж під Месопотамію. 7 (20) травня 1916 р. поблизу Трабзона у бухті Ковата О. Хоменко на трьох десятках в Азовському морі пристосованих пароплавів десантував усю 127-у пішу дивізію, а 20 травня (2 червня) переправив друге маріупольське поповнення — 123-ю пішу дивізію, хоч і менш вдало: надто пильно засторожені загрозливою чуткою про очікування атаки чужинської субмарини, понад 1000 осіб із сотнею візків, майже тисячею коней і 650 т вантажів завернули під прихист артилерії Михайлівської батареї до Батума, щоби звідти вторувати шлях углиб арени суходільних битв⁷. Такими прибульцями підсумково зміцнився 5-й Кавказький корпус, першими командирами якого були генерал-лейтенанти Микола Істомін — до 2 (15) квітня 1916 р., Володимир Яблочкін — до 15 (28) квітня 1917 р., Микола Баратов — до 7 (20) червня 1917 р. (очолюючи ще й Перський загін, він на цій посаді опинився переведеним із аналогічної в експедиційному 1-му Кавказькому кавалерійському корпусі, складеному здебільшого з кубанських і терських козаків)⁸.

Отже, 15 (28) лютого 1917 р. Чорноморський флот прийняв телеграму генерала від інфантерії Миколи Янушкевича (помічника Миколи Миколайовича) про доречність кардинальної трансформації Трапезундського порту, й 27 лютого (12 березня) Колчак у супроводі підлеглого йому флаг-капітана капітана першого рангу Михайла Смирнова зі стрімкою двійкою «Пронзительный» і «Поспешный» почав докладно знайомитися з умовами, визрілими в отій гавані та по сусідству з нею. Наступного дня, передислокувавшись на Батум, у тісному спілкуванні поділився спостереженнями та міркуваннями з М. Янушкевичем і його сановним шефом, провів нараду із присутніми при цій нагоді фахівцями, загострив потребу намічених перетурбацій у Трабзоні. Взявся за планування реконструкції, відповідно відрепортувавши главноверху Миколі II, кому подав низку конкретних пропозицій раціонального подолання деталізованих перешкод. Чітко визначивши перелік невідкладних заходів, наказав забезпечувати удосконалення будівництва в унісон з турботою про ініціювання рихтувань за раніше висунутими ескізними начерками⁹.

Зрештою у той спосіб заочно завершилися його офіційні зносини з вінченосцем, адже комфлоту оперативно розшифрував тривожну депешу виконуючого обов'язки помічника начальника Морського генерального штабу капітана 1-го рангу графа Олексія Капніста, що Петрограду довелося спіткати катастрофічний безлад, спричинений радикальними заколотниками. Протягом доби 1 (14) березня надійшло оповіщення про заснування під орудою М. Родзянка Тимчасового комітету з функціями проводу, уповноваженого Державною думою, — визивний крок з огляду на її імпульсивний розпуск монархом, якому потім у Ставці главноверха випало наразитися на нездоланий опір найвищих військовиків, фрондерськи згуртованих на первісно намислену (втім, не реалізовану) передачу скіпетра юному царевичу Олексію¹⁰.

Цю інтригу, по суті збурену генерал-ад'ютантом М. Алексеевим, персонально схвалили обидва основних учасники згаданої батумської зустрічі: й Микола Миколайович (документально), й Олександр Колчак (негласним трибом)¹¹. Відтак кожен із них нічим не завадив усуненню самодержавства. Інспіраційними важелями опанували хвацькі лідери протестних виступів, до кого зацікавлено прихилилися бунтівники із столичної залози, резервісти, навіть гвардійці. Оригінальною владною гілкою теж у Держдумі виникла Рада робітничих депутатів¹².

Вице-адмірал, непогано обізнаний з фундаментальними перипетіями, почасти санкціонованими «нагорі», дозував надходження відомостей до Криму та поширення інформації налагодженими місцевими каналами. 5 (18) березня відсвяткував повалення престолу урочистим парадом у Севастополі й по молебні яскраво виступив на мітингу, гаряче загітувавши нарощувати потенціал, аби за вкорінення демократії домогтися сподіваної мілітарної перемоги. Під його патронатом севастопольські делегати від офіцерів армії та флоту, солдатів, матросів, ратників-ополченців добре порозумілися з посталим Тимчасовим урядом. Позитивно відреагувавши на злам суспільного ладу, Колчак намірявся стимулювати продовження боротьби проти Німеччини та її союзників, різними методами тиснув безпосередньо на ворога¹³.

Проте буремний розвиток визвольних змагань неабияк гальмував досягнення анексійних результатів. Хоча за напрямом Вірменського нагір'я зосередилися потужні 200-тисячні маси «кавказців», до яких Хоменко протягом чотирьох місяців од кінця 1916 р. по середину квітня 1917 р. надіслав транспорти з посиленням 61 529 вояками, а також доповнив десантом з 9035 головами коней і рогатої худоби й 145 300 т попутних вантажів, усе-таки ескалацію настирливого тамошнього вторгнення довелося припинити¹⁴. Що ж до Колчака, то він позбувся провідних флотських функцій 7 (20) червня, коли назавше покинув Крим, охоплений свавільними настроями¹⁵. З осені 1917 р. Трабзон обернувся на евакуаційну базу затято інтенсифікованого, одначе через зустрінуті перепони політичних реалій дедалі прикметніше руйнованого зарубіжного фронту, відки, зокрема, досить злагоджено полинули додому бійці того-річ українізованих частин компактно квартированого 5-го Кавказького корпусу, позбавляючись тяжкої долі учасників кривавих конфліктів за кордоном¹⁶.

Показово, що, каталізуючи виниклі процеси масової демобілізації, відряджений з Києва комісар Трапезундського району Микола Свідерський, член Центральної Ради, для виразної національно забарвленої демонстрації на цьому помор'ї використав лінкор «Воля» — колишній «Император Александр III», серійний після флагмана «Императрица Екатерина Великая», у квітні 1917 р. названого «Свободная Россия». І на прийшлому до турецьких берегів могутньому велетні-дредноуті, тільки-но спорудженому корабелями Миколаєва, домінантою над навколишніми теренами майорів український прапор¹⁷.

Від 4 (17) грудня 1917 р. перемир'я, погоджене репрезентантами Росії та Четверного альянсу в ролі протиборчих сторін пекельних баталій у регіоні, розмежувало вояків-антагоністів умовними демаркаційними лініями по огрому Чорного моря від маяка Олинька (Георгіївське гирло Дунаю) до мису Єрос неподалік Трабзона¹⁸.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 5844, оп. 1, № 3б, л. 4–6.

² Дані про рід Колчака: *Рунов В.А., Португальский Р.М.* Адмирал Колчак. — Москва, 2007. — С. 10–12; *Дронов С.В.* Адмирал Колчак и суд истории. — Москва, 2009. — С. 99–111; *Синюков В.В.* Александр Васильевич Колчак: Ученый и патриот. — Т. 1. — Москва, 2009. — С. 26–48.

³ Протоколы допроса адмирала А.В. Колчака чрезвычайной следственной комиссией в Иркутске 21 января — 7 февраля 1920 г. // Архив русской революции, издаваемый И.В. Гессеном. — Т. 10. — Берлин, 1923. — С. 214.

⁴ ГАРФ, ф. 5844, оп. 1, № 3б, л. 7–8.

⁵ Протоколы заседаний Чрезвычайной следственной комиссии по делу Колчака (стенографический отчет) // Арестант пятой камеры. — Москва, 1990. — С. 283–288.

⁶ Докладніше: *Корсун Н.Г.* Первая мировая война на Кавказском фронте. — Москва, 1946. — С. 69–82; *Усенко П.Г.* Воєнні дії на Чорному морі у 1914–1917 рр. — К., 2007. — С. 22, 40, 50–51.

⁷ Новиков Н.В. Операции на Черном море и совместные действия армии и флота на побережье Лазистана. — Ленинград, 1927. — С. 196–211.

⁸ Залесский К.А. Кто был кто в Первой мировой войне. — Москва, 2003. — С. 828, 449.

⁹ Лукин В.К. Заметки о боевой деятельности Черноморского флота в период 1914–1918 гг. — Ч. 2. — Санкт-Петербург, 2012. — С. 216–224.

¹⁰ Шавров А. Превратности жизни адмирала Колчака // Морской сборник. — 1990. — № 9. — С. 81–90; Смирнов М.И. Адмирал А.В. Колчак во время революции в Черноморском флоте // Страна гибнет сегодня: Воспоминания о Февральской революции 1917 г. — Москва, 1991. — С. 77–94; Гончаренко О.Г. Последние битвы Императорского флота. — Москва, 2008. — С. 96–106.

¹¹ Богданов К.А. Адмирал Колчак. — Санкт-Петербург, 1993. — С. 87–89; Данилов Ю.Н. Великий князь Николай Николаевич. — Москва, 2007. — С. 356.

¹² Великие дни Российской революции 1917 г.: февраль 27 и 28-го, март 1, 2, 3 и 4-го. — Петроград, 1917. — С. 1–9; Ферро М. Николай II. — Москва, 1991. — С. 223–224; Мельгунов С.П. Мартовские дни 1917 года. — Москва, 2008. — С. 285–382.

¹³ Смолин А.В. Два адмирала: А.И. Непенин и А.В. Колчак в 1917 г. — Санкт-Петербург, 2012. — С. 125–190.

¹⁴ Гречаниук Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Действия русского флота на Черном море (1914–1917) // Флот в первой мировой войне. — Т. 1. — Москва, 1964. — С. 545–550.

¹⁵ Косенко О.Н., Козлов Д.Ю. Вице-адмирал А.В. Колчак: «Считаю, что моя дальнейшая деятельность в Черном море... не может быть полезна» // Военно-исторический журнал. — 2008. — № 1. — С. 24–26; Усенко П.Г. У воєнно-революційному вирі: 100 останніх днів чорноморського командування віце-адмірала О. Колчака (28 лютого — 7 червня 1917 р.) // Український історичний журнал. — 2010. — № 2. — С. 116–117.

¹⁶ Дроговоз М.Г. Турецкий марш: Турция в огне сражений. — Минск, 2007. — С. 175–176, 273; Усенко П.Г. Особливий вояж комфлоту // Свобода. — 2014. — 1–31 серпня (№ 29–32).

¹⁷ Биковський Л. На кавказько-турецькому фронті: Спомини з 1916–1918 рр. — Вінніпег; Денвер, 1968. — С. 111–116.

¹⁸ Див.: Усенко П.Г. Зміна курсу: Чорноморський флот від згортання бойових дій до замирення у Першій світовій війні: (червень–грудень 1917 р.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2009. — Вип. 16. — С. 145.

Стаття надійшла до редколегії 11.11.2014 р.

ОСОБАЯ МИССИЯ А.КОЛЧАКА В ТРАБЗОН И БАТУМИ 1917 г.

Исследование посвящено событиям вблизи кавказско-турецкого фронта в период свержения самодержавия в Российской империи. Сделан акцент на обстоятельства совершенного тогда вояжа командующего флотом вице-адмирала Колчака из Севастополя по Черному морю на юго-восток.

Ключевые слова: командующий флотом, фронт, порт, Османская Порта, династия, революционные времена.

SPECIAL MISSION OF A. KOLCHAK TO TRABZON AND BATUMI 1917

This research is devoted to events near the Caucasian-Turkish war front at the autocracy falling in the Russian Empire. It was accented the terminable voyage of Navy Commander Vice-Admiral Kolchak from Sevastopol on the Black Sea south-easterly at the sametime.

Keywords: *Commander-in-Chief, front, port, The Ottoman Porte, dynasty, revolutionary times.*

О.В. Черевко
(м. Черкаси)

НАСЛІДКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: «УКРАЇНСЬКА ПРОЕКЦІЯ»

Аналізуються наслідки Першої світової війни, що виявилася першою глобальною геополітичною і духовною кризою сучасної цивілізації. Основну увагу акцентовано на з'ясуванні «української проекції» Великої війни в контексті модерного націєтворення і здобуття державності Україною.

Ключові слова: Перша світова війна, Україна, українці, національна свідомість, держава.

Виповнилося 100 років від початку Першої світової війни — однієї з найбільших катастроф в історії людства. Віковий ювілей суттєво актуалізує увагу світової й української інтелектуальної спільноти до подій Великої війни 1914–1918 рр., як її називають західні дослідники. Вважаємо це цілком виправданим не лише з погляду пошанування героїзму предків (незалежно від того на чиєму боці вони боролись), а й необхідності переосмислення наслідків і фундаментальних зрушень, до яких спричинило глобальне мілітарне дійство, що породило світ сучасного зразка.

З глобального конфлікту — Великої війни — почалося драматичне ХХ ст., відзначене найглибшими революційними потрясіннями, гострими міжнародними конфліктами, відкритою і цинічною боротьбою за світове лідерство, протистоянням демократії і тоталітаризму, стихійними та руйнівними поривами мас, духовною кризою і пошуками нових ціннісних орієнтацій. Не випадково найбільш проникливі сучасники Першої світової війни вважали, що «справжнє, не календарне двадцяте століття», століття воєн і революцій в Європі, почалося саме в 1914 р.¹ Популярний англійський історик Норман Дейвіс у широко-відомій праці «Історія. Європа» справедливо зауважував, що початок війни 1914 р. спонукає до роздумів про історичну причинність більше, ніж будь-яка інша подія новітньої історії².

Донині небагато істориків сприймає Велику війну як цивілізаційну кризу. Щоб вийти на таке розуміння історичної причинності, на нашу думку, важливо проаналізувати її події під кутом зору відносин між суспільством і державою. На початку ХХ ст. утвердилося індустріальне суспільство, яке у своєму політичному вимірі, зокрема державні інститути, ще залишалося традиційним. Разом з тим владні інституції вперше дістали можливість мобілізувати колосальні ресурси. Нові можливості були якнайповніше використані, насамперед, для реалізації найголовнішої функції держави — силової. Ті, хто мав владу, не заборилися пустити її в хід, щоб силою розв'язати завжди існуючі міждержавні суперечності. Неконтрольовані населенням урядові структури втягнули свої

країни у вир небаченої війни з колосальними людськими і матеріальними втратами. Так, під час Першої світової війни бездержавний, розчленований український народ не за своєю волею опинився по обидва боки ворогуючих блоків держав, які мали далекосяжні імперські плани стосовно його земель. Ці роки обернулися новим актом трагедії: Україна, знаходячись в епіцентрі східноєвропейського театру воєнних дій, стала плацдармом небачених побоїщ, величезних людських жертв, ареною виснаження потенційних економічних можливостей та масового зубожіння. Під прапорами ворогуючих імперій — Російської, Австро-Угорської — брати-українці тоді воювали один проти одного.

Водночас це війна, яка змусить «традиційні» імперії, що не змогли становити й етноієрархізму, канути в Лету. Її геополітичними підсумками є крах Російської, Німецької, Османської та Австро-Угорської імперій. Загалом же актуальні й донині уроки Першої світової війни науковці окреслюють як феномен кризи імперства.

Держави вийшли з Великої війни у зміненому вигляді. Шляхом реформ або революцій традиційне суспільство почало перетворюватися на громадянське. Однак у деяких випадках процес перетворення зупинився на початковій стадії, і замість громадянського суспільства почала формуватися його тоталітарна мутація. Велика війна поклала початок таким потужним суспільним мутаціям, як комунізм, фашизм і націонал-соціалізм³.

Перша світова війна мала тотальний характер — лише за один тиждень близько 900 млн жителів планети перебували у стані війни, а протягом чотирьох років було мобілізовано 73,5 млн осіб⁴. На полях Фландрії, передгір'ях Карпат, на Марні й у «Верденській м'ясорубці» перемелювалось XIX ст. і народжувалась нова епоха. Війна виявилася надпотужним каталізатором цих процесів. Згадаймо, що тільки в «непроглядному пеклі» Вердена до кінця 1916 р. було підірвано 26 млн звичайних снарядів і 100 тис. снарядів, начинених отруйними газами.

Тотальність воєнних подій 1914–1918 рр. розчинила особистість у колективній психології натовпу. Саме Першій світовій війні людство найбільшою мірою зобов'язано формуванням такого феномена XX ст., як масова «мілітарна свідомість». У такий спосіб Велика війна окреслила духовний присмерк Європи, продемонструвала кризу ідеалів і цінностей індустріального суспільства, у раціоналізмі якого губиться найвища цінність — Людина.

Перша світова війна зруйнувала уявлення щодо гуманістичного характеру європейської цивілізації, поставила під сумнів віру в безмежний технічний прогрес, виявила неефективність окремих суспільно-політичних і соціально-економічних учень в умовах «світової кризи», показала застарілість дипломатичних традицій провідних держав, які розглядали війну як спосіб вирішення міжнародних проблем⁵. На багато десятиліть Перша світова війна визначила соціально-економічний, політичний і духовний розвиток багатьох європейських країн, намітила «домінанти» в міжнародних відносинах, а тому інтерес до неї не зменшується протягом усього XX — початку XXI ст., що зумовлено, насамперед, потребою осмислити трагічні уроки історії задля уникнення нових глобальних і локальних збройних конфліктів між націями.

Упродовж 1914–1918 рр. якісний стрибок у розвитку продуктивних сил особливо переконливо матеріалізувався на полі бою. Значна частина боїв на Східноєвропейському театрі воєнних дій відбувалася на території України. Через Галичину, Волинь і Буковину фронт проходив кілька разів. Війна втратила характер локальних кампаній, які розв’язувалися окремими битвами, коли зустрічалися між собою ворогуючі армії. Вона стала позиційною: фронт позначився на місцевості суцільною лінією окопів. Зокрема, на західних кордонах Російської імперії окопи простягнулися від Балтійського до Чорного морів. Мільйони солдатів у цих окопах необхідно було обмундирувати, озброїти, навчити володіти зброєю, нагодувати. У результаті народне господарство ворогуючих країн зазнало глибокої мілітаризації. Війна перестала бути справою професіоналів і вторглася в кожну оселю.

Варто наголосити і на мотиваційному аспекті війни, який, безумовно, визначав інші психологічні параметри, що окреслилися у психології бою, коли солдати не завжди розуміли, за що, власне, вони йдуть вмирати; психології «виходу з війни», коли до посттравматичного синдрому долучився морально-психологічний надлом, «криза цінностей», характерний для багатьох учасників Першої світової війни (так зване «втрачене покоління»). Оскільки територія України на момент початку Першої світової війни була поділена між двома ворогуючими державами — Австро-Угорською та Російською імперіями, то, зрозуміло, що українці отримали найболісніший удар, бо перебували в зоні зіткнення інтересів і армій воюючих коаліцій. Величезною наругою над здоровим глуздом і невигойною раною став, за словами С. Єфремова, феномен «ворогів-братів» — у Першій світовій війні українці воювали по різні боки фронтів⁶.

Водночас війна актуалізувала національно-визвольну боротьбу поневолених націй та їхні прагнення до державного життя. Західний дослідник Марк фон Гаген стверджує, що війна піднесла українське питання до безпрецедентного рівня і привела до сильного піднесення національного руху. Якщо творення сучасних націй було результатом модернізаційних процесів, то, власне, ця війна була найбільшим вторгненням модерного світу у традиційне життя селян, які становили абсолютну більшість у соціальному складі всіх етнічних груп у цьому регіоні. Осмислюючи трагічний досвід тієї Великої війни, підкреслимо його надзвичайну роль у долі українського народу, пробудженні національної свідомості, яка дала шанс українцям стати державним народом. Час, «коли війна являється неминуча... мусимо старатися, щоб ті жертви, яких вона від нас вимагає, не пішли марно, щоби кров батьків принесла добро дітям», — повідомлялось у відозві Головної української ради⁷. Саме під час війни вперше за тривалий період з’явилися українські національні частини. Спершу у складі австрійського війська легіон Українських січових стрільців, потім — з літа 1917 р. — й у складі російської армії.

Перша світова війна прискорила процес трансформації українців «із селян у націю». Армії Російської й Австро-Угорської імперій завоювали чужі території з населенням, яке розмовляло тією ж мовою, співало ті ж пісні, мало такі ж

традиції й звичаї, що й вони самі. Безпосередні контакти між українцями з обох сторін фронту прискорювали кристалізацію національної ідентичності. Зокрема, драматург Микола Куліш, який за військовим фахом був артилеристом, зазначав, що вперше усвідомив себе українцем у Галичині, перебуваючи там із російським військом⁸. У роки Першої світової війни наддніпрянські політемігранти в Австро-Угорщині, об'єднані в Союзі визволення України, активно впливали на суспільно-політичне життя регіону, брали безпосередню участь у діяльності громадсько-політичних організацій і рухів Галичини та Буковини, налагодили тісні стосунки з Українськими січовими стрільцями, популяризували національну ідею через пресу та іншу друковану продукцію.

Велика війна — це максимальне напруження всіх наявних сил народів-учасників, це величезний виплиск творчої та деструктивної енергій, це колосальний державотворчий ентузіазм. Ще під час Першої світової війни у результаті української революції на Наддніпрянській Україні була утворена Українська Народна Республіка (7 листопада 1917 р.). Наслідком посилення національно-визвольного руху на західноукраїнських землях стало проголошення 1 листопада 1918 р. Західно-Української Народної Республіки, які 22 січня 1919 р. заявили про своє з'єднання.

Нинішнім поколінням, хто живе сьогодні, за 100 років, винятково важливо осмислити трагічний досвід тієї Великої війни, її перебіг, наслідки та уроки. Це абсолютно повною мірою стосується і нас, українців — адже Перша світова війна залишила кривавий, непроминальний слід у нашій національній історії. Світова «первинна катастрофа» ХХ ст. створила умови для донесення змісту українського питання до європейської політичної свідомості. Від його позитивного розв'язання залежало не лише майбутнє українців, а й тих монархій, яким належала їхня територія.

Відомий шведський аналітик і фундатор геополітики Рудольф Челлен, аналізуючи в 1915 р. у праці «Політичні проблеми світової війни» причини, що призвели до її спалаху, та можливі наслідки цієї катастрофи, зазначив: саме замасковане панславістською пропагандистською демагогією бажання приєднати західноукраїнські землі було причиною вступу Російської імперії у Велику війну. Він констатував: «Маємо... всі підстави зараховувати українське питання до одного з головних мотивів світової війни»⁹. Від того ж, який баланс сил і конфігурація кордонів сформується в результаті війни у Східній Європі, Р. Челлен узалежнював на тривалий час долю всієї Європи.

Українське питання й, відповідно, роль незалежної української державності у структуруванні центрально-східноєвропейського державно-політичного простору знайшли певне відбиття у стратегічних планах Центральних держав (Німеччини й, меншою мірою, Австро-Угорщини) напередодні та під час Першої світової війни. Україна розцінювалася ними як важливий чинник послаблення, а то й розвалу Російської імперії. Видатний історик Арнольд Дж. Тойнбі ще 1915 р. зазначав: «Малоросійський елемент становить майже третину всієї раси, і якщо він буде відірваний від основної маси і створить власну орбіту тяжіння, це в критичній мірі послабить всю систему», що матиме наслідком розпад чи, щонайменше, параліч Російської імперії¹⁰.

Один із засновників Школи слов'янських та східноєвропейських досліджень при Лондонському університеті Р. Сетон-Вотсон спільно з майбутнім першим президентом Чехословаччини Т. Масариком у жовтні 1916 р. у журналі «Нова Європа» сформулював концепцію «Нової Європи». Зокрема, британський славіст обстоював потребу створення незалежних України, Польщі, Литви та інших держав, що відповідало б довготривалим інтересам Європи. Подібно Р. Челлену, він вважав, що українське питання було однією з головних причин Першої світової війни, а перебіг її подій довів, що надалі ігнорувати цю проблему неможливо. Українське питання, переконував Р. Сетон-Вотсон, — не модерна вигадка Берліна й Відня, а застаріла проблема Європи, «про що свідчать численні книги, присвячені українським подіям, що були надруковані англійською вже XVII ст.»¹¹.

На завершення процитуємо відомого чеського публіциста Карела Гавлічека, який наголошував: «Україна — це постійне прокляття, яке самі над собою проголосили її гнобителі. Так їм мститися пригноблена Україна... Доки не буде виправлена кривда, завдана українцям, доти неможливий справді міжнародний спокій»¹². Ці слова спонукають усіх нас і світову спільноту до роздумів, оскільки події, що відбуваються сьогодні в Україні, укорінені у стані нестабільності, який народився ще у 1914 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Шлэгель К. Немецкий образ России в первой трети 20-го столетия: попытка реконструкции // Вопросы философии. — 1994. — № 5. — С. 49.

² *Норман Дейвіс*. Європа: історія / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. — К.: Основи, 2000. — С. 789.

³ *Кульчицький С.* Перша світова війна: початок ХХ століття, що закінчилося... 1991 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/persha_svitova_viyuna_pochatok_xx_stolittya_scho_zakinchilosya_1991_roku.html

⁴ *Реснт О.* Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти. — С. 88: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://histans.com/JournALL/pro/16/1/19.pdf>

⁵ *Шпенглер О.* Закат Европы. — М.: Мысль, 1993. — Т. 1. — С. 172.

⁶ Україна і українці у вирі Першої світової війни: Документи з фондів ЦДАВО України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://tsdavo.gov.ua/4/webpages/63421849.html>

⁷ Маніфест Головної Української Ради // Кость Левицький. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. — Львів: Друкарня оо. Василян у Жовкві, 1926. — С. 721.

⁸ *Куліш А.* Спогади про Миколу Куліша // М.Г. Куліш. Твори: В 2 т. — К., 1990. — Т. 2. — С. 695.

⁹ Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз / О. Дергачов (кер. авт. кол.). — К.: Політична думка, 1996. — С. 125.

¹⁰ *Toynbee A.J.* The new Europe. Some essays in reconstruction. — London and Toronto: J.M. Dent and sons ltd, 1916. — P. 77.

¹¹ Головченко В.І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. — К.: Парламентське вид-во, 2009. — С. 91.

¹² Цит. за: Сарбей В.Г. Національне відродження України. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — С. 45.

Стаття надійшла до редколегії 19.10.2014 р.

ПОСЛЕДСТВИЯ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: «УКРАИНСКАЯ ПРОЕКЦИЯ»

Анализируются последствия Первой мировой войны, ставшей первым глобальным геополитическим и духовным кризисом современной цивилизации. Основное внимание акцентировано на выяснении «украинской проекции» Великой войны в контексте современного формирования нации и обретения Украиной государственности.

Ключевые слова: Первая мировая война, Украина, украинцы, национальное сознание, государство.

THE CONSEQUENCES OF THE WORLD WAR I: «UKRAINIAN PROJECTION»

The author analyses the consequences of the World War I that turned into the first global geopolitical and spiritual crisis of the contemporary civilization. The main attention is paid to the Ukrainian projection of the Great War in the context of modern nation-building and state development.

Keywords: the World War I, Ukraine, Ukrainians, national consciousness, state.

Розділ II

СОЦІАЛЬНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ

УДК 94(470):344.32-054.73«1915/1917»

Л.М. Жванко
(м. Харків)

ІНСТИТУТ ГОЛОВУПОВНОВАЖЕНИХ ТА УПОВНОВАЖЕНИХ З УЛАШТУВАННЯ БІЖЕНЦІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТА РЕАЛІЇ ЖИТТЯ 1915–1917 рр.

У статті проаналізовано процес формування інституту головуповноважених та уповноважених з улаштування біженців Першої світової війни у Російській імперії. Визначено нормативно-правову базу їх діяльності та проблеми у їх роботі.

Ключові слова: *Перша світова війна, біженці, головуповноважений з улаштування біженців, Російська імперія.*

1914 рік — рік початку Першої світової війни, яка невідомо змінила обличчя цивілізації. І через сто років, уже 2014 рік змінює кардинальним чином не лише Україну та Європу, а увесь світопорядок, ставлячи людство перед загрозою розв'язання нової, останньої, зважаючи на типи озброєння, війни. Зима 2014 року, що вибухнула українською Революцією гідності, принесла й жахливі випробування для України та виклики для світової спільноти. Від 1 березня 2014 р., коли російські агресори почали окупацію українського Криму, коли розпочалася неоголошена, так звана, «гібридна» війна на Сході нашої держави, слово «біженець» раптом втратило своє книжково-архівне наповнення і набуло зловісно-реального змісту. Надзвичайно важко говорити про актуальність дослідження, коли кілька сот тисяч українців у третьому тисячолітті перетворилися на внутрішньо переміщених осіб, як одна з підкатегорій сучасного поняття «біженці». Зазначене дослідження — одна із ілюстрацій спроб вирішення проблематики біженства Першої світової війни, забутої війни в українському соціумі. Відтак запропоновано аналіз проблеми юридичного оформлення та реального функціонування інституту двох головуповноважених з улаштування біженців та уповноважених з улаштування біженців у тилкових губерніях

Російської імперії. Вони виступили однією із ланок державної системи органів допомоги біженцям упродовж 1915–1917 рр.

Перша світова війна спричинила до появи нових суспільних груп населення, вирваних зі звичних умов життя — біженці, військовополонені, депортовані, виселенці, іншими словами, усі ті, хто підпадає під широке поняття, окреслене британським істориком Пітером Гетрелло як «переміщені особи». Особливого розмаху воно набуло на території Російської імперії, а відтак охопило й українські губернії, що входили до її складу. До виникнення цієї соціальної групи привели два різні за своєю суттю та вагомістю фактори. По-перше, психологічний, оскільки війна — це страх пересічної людини бути вбитою ворогом, а відтак втеча була єдиним порятунком. По-друге, політичний, зумовлений діями імперського військового командування, яке з метою очищення території, згідно принципу «випаленої землі», здійснило насильницьке вивезення значної кількості цивільного населення з прифронтових губерній Росії. Останній мав визначальний вплив і привів до того, що у різний час на теренах імперії перебувало до 5 млн біженців, з них до 1 млн — на українських землях.

Для правлячої династії Романових сотні тисяч цих підданих стали важкою ношею і непередбаченою реальністю. Спочатку в імперських керівних колах уникали навіть терміна «біженець», а самих біженців розглядали як прикре непорозуміння, що не вписувалося у доктрину переможної війни. Проте, влада, розуміючи, що створена нею проблема, здатна, за умови її нехтування, вибухнути соціальним конфліктом, була змушена взятися за її розв'язання. Відтак термін «біженець» міцно закріпився в законодавчих нормах та чи не вперше в Європі отримав юридичне тлумачення.

У Російській імперії формування системи державних органів допомоги біженцям розпочалося із запізненням, оскільки влада сподівалася на громадськість, створивши для цього Тетянинський комітет, який із самого початку набув ознак центрального державного органу у справах біженців. Проте офіційний статус громадської організації не давав можливості координувати діяльність державних органів влади у справі евакуації та розселення біженців. У зв'язку з цим царський уряд був змушений приступити до створення системи державних органів, яку склали Особлива нарада з улаштування біженців (далі — ОН з УБ), спеціально створена при імперському МВС, два головуповноважені з улаштування біженців на Північно-Західному та Південно-Західному фронтах, 12 уповноважених з улаштування біженців усередині Російської імперії. Місцева вертикаль перебувала під патронатом губернаторів, які очолили й очолювали Губернські наради з улаштування біженців, котрі й координували усі заходи щодо опікування біженцями.

Літом 1915 р. за умов розгортання процесу масової евакуації цивільного населення виникало чимало проблем, які вимагали миттєвого вирішення. Відтак центральна влада мала визначити керівників, покликаних забезпечити «виселення, рух та влаштування в місцях нових поселень біженців». 24 липня 1915 р. імператор, виходячи з такої ситуації, затвердив «Наказ Головуповноваженим з улаштування біженців Північно-Західного та Південно-Західного фронтів». Слід

зазначити, що цим актом «...організацію допомоги біженцям офіційно було перенесено з благодійності до сфери державної опіки»¹. На посаду з присвоєнням звання «Головуповноваженого з улаштування біженців» у зоні дії Північно-Західного фронту був призначений дійсний статський радник С. Зубчанинов, на Південно-Західному фронті — князь Микола Петрович Урусов (1863–1918) — потомственный дворянин з Катеринославської губернії. У 1908 р. він був обраний предводителем дворянства Катеринославської губернії. Відтоді присвятив себе сільському господарству та громадській діяльності — був обраний почесним мировим суддею Новомосковського повіту Катеринославської губернії, почесним членом Лубенського і Полтавського відділень опікування дитячих притулків «Відомства установ імператриці Марії», почесним громадянином Кобеляк, Костянтинограда, Лубен, Пирятина Полтавської губернії, головою і почесним членом багатьох освітніх і благодійних установ Полтавської та Катеринославської губерній. У вересні 1912 р. завдяки своїй широкій популярності в губернії М. Урусов був обраний від Катеринославського земства у члени Державної Ради імперії. 11 вересня 1918 р. в Єсентуках був заарештований більшовиками як заручник. 21 жовтня 1918 р., не дивлячись на клопотання консула Української Держави, за наказом ЧК був розстріляний².

Його діяльність поширювалася на Бессарабську, Волинську (за винятком невеликої території губернії на північ від станції Сарни), Київську, Люблінську, Подільську, Таврійську, Херсонську та Холмську губернії. Штаб-квартира М. Урусова розташовувалась у місті Бердичеві Київської губернії. При уповноваженому, як встановила Н. Загребельна, також було створено й спеціальну інституцію «Південнобіженець», яка займалася організацією вивезення населення на схід, опікуванням біженцями, котрі залишилися у прифронтових районах³. У її складі працювало 26 уповноважених з числа місцевих діячів (табл. 1)⁴.

30 липня 1915 р. відповідно до наказу генерала О. Мавріна, головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту, було призначено трьох особливих уповноважених, які підпорядковувалися М. Урусову. До Волинської губернії був направлений член Державної Ради Беляєв, Подільської — член Державної Ради Ракович, Бессарабської — член Державної Думи М. Дмитрієв. У свою чергу, їм у помічники призначалися спеціальні «комісари» — Кір'янов (Волинська), Логінов (Подільська), Рамм (Бессарабська). У цьому наказі, що не підлягав оголошенню, зазначалася важливість завдань, покладених на М. Урусова. «Верховний Головнокомандуючий визнає, що успішність роботи головуповноваженого з улаштування біженців прямо залежить від ступеня надання йому допомоги та підтримки з боку військових властей. У зв'язку із цим Його Імператорська Величність повеліває їм всіляко сприяти шляхмейстеру князю Урусову у проведенні різних заходів з транспортування та улаштування біженців»⁵.

Список уповноважених організації «Південнобіженець» на залізницях, шосе і в тилових губерніях

№ п/п	Напрямок руху чи назва губернії	Уповноважений	Розміщення
На залізницях			
1.	Рівне–Бердичів	Іван Миколайович Маевский	ст. Кривин
2.	Бердичів–Козятин–Фастів	Володимир Васильович Ростовський	ст. Фастів
3.	Вінниця–Жмеринка– Вапнярка	Андрій Андрійович Сіверський	ст. Вінниця, готель «Савой»
4.	Слобідка–Бирзула– Роздільна	Федір Костянтинович Вульферт	ст. Бирзула
5.	Слисаветград–Знам'янка– Користівка	Федір Карпович Сзерський	ст. Знам'янка
6.	Ніжин–Бахмач–Ворожба	Володимир Олександрович Троцький	ст. Бахмач
На дорогах			
7.	Ходорків–Біла Церква– Канів	Олександр Костянтинович Смоленський	Біла Церква, вул. Росева, 11
8.	Ходорків–Біла Церква– Канів	Яків Федорович Франківський	м. Канів
9.	Хабне–Чорнобиль	Олександр Миколайович Любимов	м. Хабне
10.	Хабне–Чорнобиль	Олександр Олександрович Маслов	м. Чорнобиль
11.	Чоповичі–Київ	Олександр Миколайович Нікотин	м. Київ, кв. д-ра Патокова
12.	Коростишів–Київ	Князь Микола Семенович Цулукидзе	м. Київ, В. Володимирська, готель «Рим»
13.	Коростишів–Київ	Митрофан Іванович Дехтярів	Київ, 1 товарний Київ, канцелярія губернатора
У тилових губерніях			
14.	Чернігівська губернія	Михайло Дмитрович Яковлів	м. Чернігів
15.	Курська губернія	Микола Миколайович Степанов	м. Курськ
16.	Полтавська губернія	Іван Прохорович Логинов	м. Полтава
17.	Кременчуцький повіт Полтавської губ.	Олексій Михайлович Колачівський	м. Кременчук
18.	Катеринославська губернія	Відставн. ген.-майор Костянтин Михайлович Костін	м. Катеринослав

№ п/п	Напрямок руху чи назва губернії	Уповноважений	Розміщення
19.	Харківська губернія	Лев Сергійович Офросимов	м. Харків
20.	Таврійська губернія	Князь Борис Миколайович Аргутинский-Долгоруков	Сімферополь, готель «Європейський»
21.	Таврійська губернія	Помічник, Борис Георгійович Карузо	Сімферополь, готель «Європейський»
22.	Область Війська Донського	Вікентій Андрійович Батир	м. Новочеркаськ
23.	Область Війська Донського	П. Рутченко	м. Ростов, «Килим-готель»
24.	Воронізька губернія	Костянтин Дмитрович Глінка	м. Вороніж, сільсьгосп інститут
25.	Саратовська губернія і Уральська обл.	Петро Омелянович Дверницький	м. Саратов
26.	Самарська губернія	Костянтин Владиславович Валицький	м. Самара

М. Урусов призначав спеціальних уповноважених для окремих місцевостей і для виконання певних видів роботи. У серпні 1915 р. для з'ясування ситуації він направив свого представника Л. Офросимова до Бессарабської та Подільської губерній, у місця зустрічі біженців із Галичини⁶. Восени 1915 р. уповноваженим представником у Таврійську губернію був призначений Б. Аргутинський-Долгорукий⁷, у Катеринославську — статський радник Кір'янов⁸. На початку січня 1916 р. на Волинь прибув Д. Івашинцев⁹. Своєю чергою, С. Зубчанинов опікувався біженецькими проблемами у 20-ти губерніях¹⁰.

До компетенції уповноважених належало визначення порядку виселення; напрямки, способи руху біженців та його узгодження з відповідними властями; проведення заходів щодо забезпечення переселенців продуктами харчування, медичною і ветеринарною допомогою та ін. Головуповноважені мали опікуватися біженцями до часу переходу останніх у розпорядження місцевої влади (с. 3). У 4-й статті зазначався перелік питань, у яких вони мали сприяти біженцям: «а) у здачі хліба, фуражу, коней, худоби і тому подібне належним установам і особам для потреб армії та для отримання винагороди, що належить, за здані предмети; б) у вивезенні хліба, фуражу, худоби і іншого майна у безпечні місцевості; в) до укриття майна, що залишається, і може бути корисним для ворога, г) до пошуку роботи»¹¹.

Про початок виселення та строки транспортування біженців головуповноважені мали отримувати завчасні розпорядження від Головнокомандуючих фронтів (с. 5). Головуповноважені, з метою виконання своїх обов'язків, обирали спеціальних помічників — уповноважених, які всіляко сприяли співпраці їх керівників із місцевою адміністрацією, представниками Товариства Червоного Хреста, земськими самоврядуваннями, громадськими спілками та ін. (с. 6–7)¹².

Для розв'язання біженецьких проблем у межах однієї губернії головуповноважені могли скликати спеціальні наради з числа місцевих діячів та за головування губернаторів. У вирішенні питань, що стосувалися кількох суміжних губерній, передбачалося утворення під керівництвом головуповноважених обласних нарад (с. 10–11). Фінансування заходів, які перебували в компетенції цих високопосадовців, відбувалося на підставі Правил, встановлених Радою міністрів Російської імперії 17 січня 1915 р., щодо порядку отримання кредитів з Державного бюджету на потреби воєнного часу. Невідкладні заходи, проведені головуповноваженими у зоні дії фронтів, асигнувалися з фондів головних начальників постачання фронтів (с. 12). І нарешті — за результатами своєї діяльності їм належало подати звіти на розгляд Ради міністрів (с. 13)¹³.

Оцінюючи інститут головуповноважених, слід звернути увагу на слушні думки білоруського дослідника В. Саматії. Він наголосив на двох моментах: до позитивного слід зарахувати сам факт введення інституту уповноважених і справи врегулювання проблеми біженців, а негативний — запізність цього кроку з боку влади. Ці чиновники, як зауважив історик, розпочали свою діяльність уже в час неконтрольованого руху біженців¹⁴. У цьому випадку необхідно обережно висловлюватися, оскільки влада сама пішла на виселення цивільного населення в таких масштабах, а тому пожинала жакливі плоди своєї недалекоглядності. З іншого боку, призначення головуповноважених викликало неоднозначну реакцію діячів ВЗС, які й займалися влаштуванням руху біженців. Так, у звіті відділу допомоги біженцям КПЗФ ВЗС зазначалося: «...офіційно наділені значною владою, офіційно визнані керівниками евакуації насправді Головуповноважені виявилися в значній мірі фіктивною владою: закон, який покликав до життя цей інститут, не дав у їх розпорядження головного — реальної виконавчої влади, власної організації, здатної винести на своїх плечах доручену їм складну справу»¹⁵.

До того ж документ не дав пояснень щодо механізму фінансування, евакуації та соціального захисту біженців, створення відповідних державних структур, залучення до подолання проблем виселенців широкого суспільного загалу, етнічних спілок, духовенства, визначення місця і ролі у цьому процесі провідних громадських організацій, які займалися проблемами біженців – Всеросійського земського союзу (далі — ВЗС), Всеросійського союзу міст (далі — ВСМ) та Тетянинського комітету¹⁶. І нарешті, недоліки в роботі головуповноважених були спричинені об'єктивними факторами воєнного часу та службовою недобросовісністю чиновників, з якими ті співпрацювали¹⁷.

Восени 1915 р. для «...об'єднання діяльності місцевої влади, урядових і громадських установ, а також приватних спілок та осіб, які допомагають біженцям»¹⁸, було введено інститут уповноважених з улаштування біженців у внутрішніх губерніях імперії. Так, 29 вересня 1915 р. міністр внутрішніх справ підписав «Наказ головуповноваженим з улаштування біженців всередині імперії та райони їх діяльності» (табл. 2). Їх ключовим завданням стало «об'єднання діяльності місцевої влади, урядових і громадських установ, а також приватних спілок та осіб, які допомагають біженцям»¹⁹. Крім того, на головуповноважених

покладалися посередницькі функції між ОН з УБ та відповідними місцевими структурами²⁰. Територію Російської імперії було поділено на 12 районів, які охопили 30 губерній, Область війська Донського і безкраї простори Сибіру. Слід зазначити, що у проекті цього документа, оприлюдненого попередньо на одному із засідань ОН з УБ, передбачалося створення 13 особливих районів, до складу яких мали увійти 35 губерній, Москва і Петроград: «1) Архангельська, Вологодська, В'ятська і Пермська. 2) Петроград і Петроградська губернія. 3) Олонецька, Тверська і Новгородська. 4) Ярославська, Костромська і Володимирська. 5) Рязанська, Тамбовська і Пензенська. 6) Воронежська, Ставропольська і Астраханська. 7) Казанська, Симбірська і Нижегородська. 8) Тульська, Калузька, Орловська і Курська. 9) Харківська, Полтавська і Чернігівська. 10) Херсонська, Таврійська і Катеринославська. 12) Місто Москва і Московська губернія. 13) Саратовська і Оренбурзька»²¹.

Проте в остаточному варіанті з незрозумілих причин було вилучено обидва столичні міста та губернії, а також три українські — Херсонську, Таврійську і Катеринославську губернії. Тому досить цікавим видається принцип визначення районів, поза якими залишилися губернії, що несли значне навантаження щодо кількості біженців.

Таблиця 2

**Райони діяльності та особовий склад
головуповноважених з улаштування біженців усередині Російської імперії**

Район	Губернії та області	Звання та прізвище головуповноваженого
I.	Архангельська, Вологодська, В'ятська	Сувальський губернатор Микола Миколайович Купреянов
II.	Олонецька, Тверська, Новгородська	Президент м. Варшави Олександр Олександрович Міллер
III.	Ярославська, Костромська	Варшавський губернатор Петро Петрович Стремоухов
IV.	Володимирська, Рязанська	Ломжинський губернатор Семен Павлович Папудогло
V.	Тамбовська, Пензенська	Люблінський губернатор Ілля Іванович Стерлигов
VI.	Курська, Воронізька, Область Війська Донського	Радомський губернатор Микола Дмитрович Грязєв
VII.	Казанська, Симбірська, Нижегородська	Холмський губернатор Борис Дмитрович Кашкаров
VIII.	Тульська, Калузька, Орловська	В. о.Келецького губернатора Валеріан Валеріанович Лигін
IX.	Харківська, Полтавська, Чернігівська	В.о. Калишського губернатора Микола Олександрович Толмачов

Соціальні та економічні процеси

Район	Губернії та області	Звання та прізвище головуповноваженого
X.	Самарська, Уфимська, Пермська	Полоцький губернатор Олександр Іванович Фуллон
XI.	Саратовська, Астраханська	Петроківський губернатор Михайло Едуардович Ячевський
XII.	Оренбурзька, Сибір	Варшавський обер-поліцмейстер Петро Петрович Мейєр

Наприклад, станом на 20 грудня 1915 р., за даними Тетянинського комітету у Катеринославській губернії перебувало 227 942 особи, Московській — 172 572, Петроградській — 99 075, тоді як перший район становили Архангельська, Вологодська, В'ятська губернії, де відповідно було розміщено 1180, 3750 та 2896 біженців²². До того ж, райони були різними за своєю площею. У восьмому районі, який, можна сказати, компактно охоплював Тульську, Калузьку, Курську та Орловську губернії, проживало понад 200 тис. біженців, тоді як на теренах 12-го району (Оренбурзька губернія і весь Сибір) тимчасовий притулок отримали понад 70 тис. біженців²³. Кураторами вирішення проблем біженців стали чиновники колишньої адміністрації Королівства Польського, евакуйовані із захоплених німцями західних околиць імперії Романових. То були вісім губернаторів, зокрема Варшавської, Люблінської, Ломжинської, Сувальської та інших адміністративних одиниць польських підросійських володінь, два виконавчі обов'язків губернаторів, президент та обер-поліцмейстер Варшави.

При цьому можливо призначення цих осіб на посади уповноважених виходило із сентенції, озвученої ще 30 липня 1915 р. міністром внутрішніх справ на засіданні Ради міністрів: «Утилізація чиновників евакуйованих районів. Бовтаються без діла»²⁴. Але тільки 29 жовтня 1915 р., фактично за місяць після затвердження цього «Наказу», міністр внутрішніх справ підписав ще один документ, яким уже регулювалися їх права й обов'язки. У першому параграфі зазначалося призначення цих високопосадовців: «Усередині Імперії головуповноважені керують в межах вказаних їм районів пересуванням і облаштуванням біженців, об'єднуючи в цьому аспекті діяльність місцевої влади, урядових і громадських установ, приватних організацій і осіб, що допомагають біженцям»²⁵.

Межі районів діяльності головуповноважених та їх зміна перебували у компетенції міністра внутрішніх справ, за поданням якого вони затверджувалися на засіданні ОН з УБ. «§ 3. До обов'язків головуповноважених належать: а) безпосереднє, шляхом об'їзду ввіреного району, ознайомлення зі становищем у справі пересування й облаштування біженців; б) постійна увага до забезпечення біженців продовольчою і медико-санітарною допомогою, а також нагляд за ветеринарно-санітарними заходами; в) найперше, на підставі використання особистих відносин з належними установами й особами, необхідність узгодження усіх заходів, що приймаються у справі полегшення долі біженців місцевою адміністрацією, земськими і міськими самоврядуваннями, а також

усіма взагалі, працюючими в напрямі зазначеного аспекту громадськими, національними і приватними організаціями; г) підтримка дієвого зв'язку у справі улаштування біженців з Головуповноваженими на фронтах і з іншими головуповноваженими усередині Імперії; д) постійне інформування МВС про хід справ забезпечення потреб біженців у ввіреному головному уповноваженому районі та вжитих заходах; е) донесення до Міністерства своїх висновків щодо вжитих заходів; ж) надання біженцям усілякого законного сприяння»²⁶.

На них також покладался нагляд за правильним виконанням на місцях усіх наказів і розпоряджень, що стосувалися біженців, і доведення до відома місцевої та центральної влади. Уповноважені мали право скликати губернські й повітові зібрання з різних питань, що стосувалися їх компетенції, запрошуючи до роботи представників губернських і повітових нарад з улаштування біженців, представників місцевої адміністрації, земських і міських самоврядувань, громадських і приватних організацій, «... що допомагають біженцям, а також усіх взагалі осіб, що можуть бути корисними для справи»²⁷. З метою вирішення різних питань уповноважені також могли співпрацювати з усіма центральними і місцевими органами влади, громадськістю, головуповноваженим фронтів. Для організації діяльності у районі кожному уповноваженому дозволялося сформувати власну канцелярію та залучити до роботи чиновників з числа працівників евакуйованих установ. Їх діяльність, що включала й різні витрати на роз'їзди, фінансувалася із фондів МВС, перед якими ті були підзвітні. На разі ухвали звітних документів, уповноважені мали доповідати на засіданнях ОН з УБ²⁸.

Слід зазначити, що до Харкова, який став центром перебування головуповноваженого дев'ятого району, статський радник М. Толмачов прибув лише 17 листопада 1915 р.²⁹. Цікаво, що чернігівська преса повідомила про те, що «височайше ухвалення головуповноваженого» 9-го району, куди ввійшла й однойменна губернія, було зроблено 2 листопада 1915 р.³⁰ Реальної віддачі від їх роботи, за великим рахунком, не було, але на критику з боку діячів ВЗС цей документ наразився відразу. При цьому висловлювалися зауваження щодо принципового конфлікту влади на рівні губерній, оскільки було не зрозуміло, хто важливіший у питаннях біженецької політики: місцевий губернатор чи уповноважений³¹.

Таким чином, інститут двох головуповноважених та 12 уповноважених з улаштування біженців у тилкових губерніях Російської імперії за ідеєю законотворців мали стати частиною державної системи допомоги біженцям Першої світової війни. Статті прийнятих відповідних наказів якраз демонстрували такі наміри, проте реалії тогочасного життя внесли свої не завжди позитивні корективи. Поряд з тим гостра критика сучасників законодавчих ініціатив уряду свідчила про не завжди адекватну здатність керманічів Російської імперії вчасно й дієво реагувати на соціальні виклики в умовах триваючої війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Очерк деятельности ЕЕ Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных бедствий, со дня основания по 1 января 1916 г. — Пг.: Госуд. тип., 1915. — С. 14.

² Урусов Николай Петрович / Н. Урусов [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Урусов,_%25. — Название с экрана.

³ Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.) / Н. Загребельна, І. Коляда. — К.: Ін-т історії України НАН України, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, 2006. — С. 52.

⁴ Югобеженец. — 1915. — № 1. — 1 ноября.

⁵ Центральний державний історичний архів, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 715, оп. 1, спр. 3343, арк. 16.

⁶ Юго-Западный край. — 1915. — 23 августа.

⁷ Одесский листок. — 1915. — 15 октября.

⁸ Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27 июля 1916 года. С приложениями. — Екатеринослав: Тип. губ. земства, 1916. — С. 59.

⁹ Жизнь Волыни. — 1916. — 16 января.

¹⁰ Известия Всероссийского союза городов. — 1916. — № 27/28. — С. 228.

¹¹ Левин С.М. Важнейшие законы, указы и распоряжения военного времени / С.М. Левин. — Пг.: Изд. юридического книжного магазина, 1916. — С. 246.

¹² Там же.

¹³ Там же. — С. 247.

¹⁴ Приднепровский край. Вечерний выпуск. — 1915. — 22 октября.

¹⁵ ЦДІАК України, ф. 344, оп. 1, спр. 3, арк. 151.

¹⁶ Жванко Л. Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії. (1914–1915 рр.) / Л. Жванко // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2008. — Вип. 14. — С. 239.

¹⁷ Саматья В. Проблема беженцев в Белоруссии в годы Первой мировой войны / В. Саматья [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.nlr.ru:8101/exib/war1/p39.htm>. — Название с экрана.

¹⁸ Законы и распоряжения о беженцах (По 1-е апреля 1916 г.). Вып. II. — М.: Городская тип., 1916. — С. 2.

¹⁹ Там же.

²⁰ Известия Всероссийского союза городов. — 1916. — № 33. — С. 183.

²¹ Приднепровский край. Вечерний выпуск. — 1915. — 22 октября.

²² Державний архів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 36, арк. 73–74 зв.

²³ Известия Всероссийского союза городов. — 1916. — № 33. — С. 57.

²⁴ Совет Министров Российской империи в годы Первой мировой войны. Бумаги А.Н. Яхонтова. (Записки заседаний и переписка). — СПб.: Дм. Буланин, 1999. — С. 207.

²⁵ Законы и распоряжения о беженцах (По 1-е апреля 1916 г.). Вып. II. — М.: Городская тип., 1916. — С. 4–5.

²⁶ Там же. — С. 4.

²⁷ Там же. — С. 5.

²⁸ Там же.

²⁹ Южный край. — 1915. — 19 ноября.

³⁰ Черниговское слово. — 1915. — 20 ноября.

³¹ Известия Всероссийского союза городов. — 1916. — № 27/28. — С. 183.

Стаття надійшла до редколегії 08.10.2014 р.

**ИНСТИТУТ ГЛАВНОУПОЛНОМОЧЕННЫХ И УПОЛНОМОЧЕННЫХ
ПО УСТРОЙСТВУ БЕЖЕНЦЕВ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ: НОРМАТИВНО-
ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ И РЕАЛИИ ЖИЗНИ 1915–1917 гг.**

В статье проанализирован процесс формирования института главноуполномоченных и уполномоченных по устройству беженцев Первой мировой войны в Российской империи. Определены нормативно-правовая база их деятельности и проблемы в их работе.

Ключевые слова: Первая мировая война, беженцы, главноуполномоченный по устройству беженцев, Российская империя.

**INSTITUTE HOLOVUPOVNOVAZHENYH AND OF COMMISSIONERS
CONCERNING THE ARRANGEMENT OF REFUGEES IN THE RUSSIAN EMPIRE:
LEGAL ASPECTS AND REALITIES OF 1915–1917**

In the article analyzes the process of forming of institute holovupovnovazhenyh and of Commissioners concerning the arrangement of refugees of World War I in the Russian Empire. Are determined the regulatory framework of their work and problems in their work.

Keywords: the World War, epy refugees, holovupovnovazhenyy arrangement of refugees, the Russian Empire.

В.І. Милько
(м. Київ)

УПРАВЛІННЯ НАВЧАЛЬНИМИ ОКРУГАМИ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Проаналізовано зміни в системі управління навчальними округами України напередодні та в роки Першої світової війни. Основну увагу акцентовано на специфіці компетенції попечителів округів, кадрових змінах, фінансових питаннях, добровільних ініціативах та ін. З'ясовано ряд питань, пов'язаних з проявами «шпигуноманії» щодо чиновницького апарату, педагогічного персоналу та учнів і студентів навчальних закладів у межах Київського, Одеського та Харківського округів.

Ключові слова: навчальний округ, попечитель, міністерство народної освіти, Російська імперія.

Перша світова війна внесла суттєві корективи та зміни у всі сфери життєдіяльності населення країн, що брали у ній участь. При цьому варто говорити не лише про політичну чи соціально-економічну область, а й культурно-освітню. Глобальний конфлікт, серед іншого, визначив такі зміни, що мали відношення до специфіки управління системою освіти як використання приміщень навчальних закладів для розміщення військ, військовополонених, госпіталів і лазаретів; скорочення державних видатків на освіту і як наслідок, підвищення плати за навчання; спроби посилення урядового контролю й обмеження педагогічної ініціативи тощо. Необхідно підкреслити, що особливості навчального процесу обумовили те, що міністерство народної освіти (МНО) Російської імперії виявилось вкрай не підготовленим до війни, адже багато чиновників і представників професорсько-викладацького складу перебували у літніх відпустках, в тому числі й за кордоном, у Німеччині та Австро-Угорщині.

Говорячи про зміни у системі управління навчальними округами напередодні та в роки Першої світової війни, варто насамперед, вказати на керівні кадрові перестановки у центральному відомстві і специфіку управлінської політики. Протягом досліджуваного періоду посади міністра народної освіти Російської імперії займали Л. Кассо (1910–1914), П. Ігнат'єв (1915–1916) та М. Кульчицький (1916–1917).

Перший із вказаних, Кассо Лев Арістидович, проявивши себе переконаним прихильником консервативно-охоронної політики в освітній сфері, швидко вступив у конфлікт з ліберально-демократичними громадськими діячами. Відтак період його міністерства відзначений реакційними кроками, спрямованими на нівелювання поступок, зроблених відомством під тиском революційного руху протягом 1905–1907 рр. У цьому контексті слід розуміти, що така позиція

цілком відповідала урядовому курсу П. Столипіна та тогочасній внутрішньополітичній ситуації в Російській імперії.

Тиражованим стало цитування у радянській науковій літературі уривку з тексту промови більшовицького депутата IV Державної думи О. Бадаєва на засіданні парламенту 4 червня 1913 р. під час обговорення доповіді бюджетної комісії з приводу кошторису міністерства народної освіти на поточний рік: «...дев'яти десятим населення Росії уряд загороджує шлях до освіти. Так, наше міністерство народної освіти є міністерство поліцейського розшуку, глуму над молоддю, наруги над народним прагненням до знання...»¹. Зауважимо, що проєкт цього виступу був підготовлений В. Леніним і відтак увійшов до «Повного зібрання» його творів. Цікаво, що саме цитовані рядки не були виголошені на засіданні парламенту і, відтак, не зафіксовані у стенографічному звіті, оскільки після слів «чи не заслугує цей уряд, щоб народ його вигнав?» О. Бадаєв був позбавлений слова².

Говорячи безпосередньо про управлінську політику Л. Кассо, слід вказати, що реформування системи середньої освіти в цей період зводилося, перш за все, до обмеження педагогічної ініціативи вчителів (шляхом затвердження деталізованих навчальних програм) та посилення позашкільного контролю за учнями (було заборонено перебувати на вулиці у пізній час та запроваджено обов'язкове носіння встановленої форми одягу навіть за межами навчального закладу). Крім того, варто говорити про збільшення обов'язкового кворуму на батьківських зборах при обранні батьківських комітетів (до 2/3 від загального числа), що призвело до різкого зменшення чисельності останніх, і, відповідно до послаблення їх ролі в організації навчально-виховного процесу. До того ж таке нововведення фактично ліквідувало джерело поширення демократичних ідей та критики недоліків існуючої системи середньої освіти.

Подібне спрямування в період міністерства Л. Кассо мали і заходи в управлінні вищою школою. Зокрема, обмеження університетської автономії проявилось у ряді випадків звільнення ліберально налаштованих професорів та викладачів (характерний приклад — так звана «справа Кассо»^{*}), виключенні студентів за політичну неблагонадійність та обмеженні повноважень їх самоврядних союзів, забороні зібрань тощо.

Заміна Л. Кассо на посту міністра народної освіти на графа П. Ігнат'єва, хоч і була обумовлена об'єктивними причинами (смертю першого), однак припала на нетривалий період намагань уряду й імператора Миколи II знайти широку підтримку серед прогресивної громадськості. Саме з огляду на це, не отримав відповідного призначення барон М. Таубе, який упродовж практично чотирьох років був заступником попереднього очільника і керував центральним відом-

* «Справа Кассо» – добровільне звільнення на початку 1911 р. близько 130 професорів та викладачів Московського університету (в тому числі й ректора О. Мануйлова, його помічника М. Мензбіра та проректора П. Мінакова) у відповідь на порушення міністром Л. Кассо університетської автономії та посилення «охоронними» циркулярами поліцейських функцій адміністрації навчальних закладів.

ством з жовтня 1914 р. по січень 1915 р. Власне П. Ігнат'єв (рекомендований на призначення головноуправляючим землевлаштування та землеробства О. Кривошеїним, затверджений на посаді 6 травня 1915 р.³) став одним з декількох членів Ради міністрів, які мали гарні відносини з більшістю IV Державної думи — Прогресивним блоком.

Одним з перших кроків нового міністра, ще в період перебування на посаді керуючого справами відомством, стало скликання наприкінці березня 1915 р. наради попечителів навчальних округів, на якій обговорювалася загальна стратегія шкільної політики. Мова йшла, перш за все, про необхідність запровадження єдиної 7-річної школи, дотримання принципу відповідності системи освіти потребам суспільства та інтересам економіки, а також демократизації самого управління. З приводу останнього, П. Ігнат'єв пояснював пізніше свої погляди (на допиті у 1917 р.) наступним чином: «не інакше, як в тісному єднанні з громадськістю та з місцевими силами, в широкій децентралізації, шляхом передачі цілого ряду функцій не посадовим особам, а елементам, вже працюючим і в області педагогії і на цьому шляху, я бачу можливе оздоровлення відомства...»⁴. На практиці цього він планував досягти, перш за все, за рахунок залучення представників громадськості до роботи в педагогічних радах, які мали б право розробляти навчальні плани і програми, вирішувати деякі господарські питання тощо. Слід зазначити, що матеріали вказаної наради попечителів округів позитивно оцінювалися навіть деякими радянськими педагогами і використовувалися у 1918–1919 рр. Так, академік АПН СРСР Ф. Корольов вказував у 1958 р., що «розроблені в різних комісіях і опубліковані зразкові програми та пояснювальні записки до них втілювали в собі все те краще, що мала у своєму розпорядженні ліберально-буржуазна педагогічна думка»⁵.

Утім, вдалося реалізувати лише окремі положення проекту «Ігнат'євської реформи». Зокрема, міністр відновив попередній статус батьківських комітетів, фактично скасувавши всі постанови Л. Кассо з цього приводу, та надав педагогічним радам право розглядати навчальну структуру і зміст навчальних програм. Ряд інших ініціатив П. Ігнат'єва зустріли серйозний опір з боку реакційних монархічних кіл. Так, вже у листопаді 1915 р. на Всеросійському монархічному з'їзді, що проходив у Нижньому Новгороді, була заслухана доповідь голови шкільної секції І. Дудиченка про «антидержавну роботу» міністра. Кінцеве резюме виступу було наступним: «З однієї сторони — космополітизм школи, з іншої — зменшення програм на розсуд самих навчальних закладів, з третьої — заповнення середньої школи єврейством, з четвертої — скорочення числа навчальних років, з п'ятої — безперешкодний доступ вулиці в школу і з шостої — призначення в число учительського персоналу осіб політично неблагонадійних — ось заходи графа Ігнат'єва, які він день у день проводить у російській школі, щоб такими своїми діями, що йдуть від єврейського початку і прогресивного блоку, звести російську державність до нуля і вбити нашу самобутність»⁶. Власне окремі заходи міністра в системі середньої освіти (наприклад, встановлення пільг для дітей і братів військовослужбовців) багато в чому мали позитивні наслідки для єврейського населення, відтак ці ініціативи

вже з травня 1915 р. нерідко блокувалися в Раді міністрів⁷. Подібна реакція спостерігалася й безпосередньо серед чиновників профільного відомства. Зокрема, за саботаж П. Ігнат'єву навіть довелося звільнити попечителя Петроградського навчального округу М. Кульчицького.

По відношенню до професійної освіти, слід відзначити наступні нововведення 1915–1916 рр.:

- розробка плану створення мережі технічних інститутів, потреба в яких визначалася нестачею кількості вищих технічних, сільськогосподарських та комерційних шкіл (не реалізовано);
- розробка проекту нового статуту технологічних інститутів;
- скликання 4–6 березня 1916 р. Особливої наради з реформи вищої технічної школи;
- створення в березні 1916 р. міжвідомчої Ради у справах професійної освіти для централізованого управління навчальними закладами (засідала лише раз — 16–17 листопада 1916 р.)⁸.

У системі вищої освіти П. Ігнат'єву вдалося порозумітися з університетською корпорацією, створити на початку 1916 р. Раду у справах вищих навчальних закладів. Остання займалася розробкою і попереднім обговоренням законопроектів, правил та інструкцій міністерства з метою уніфікації управління підвідомчими навчальними закладами. Крім того, до її компетенції увійшли питання евакуації вищих шкіл, вивчення фінансового становища університетів та інститутів, відкриття нових вузів, розробка правил прийому і т. д.

З міністром П. Ігнат'євим пов'язана також тенденція до послаблення впливу держави на процес управління безпосередньо навчальними округами, зменшення в регіонах відомчого контролю за навчально-виховним процесом. Це проявилось у циркулярній пропозиції міністерства народної освіти від 25 липня 1915 р. щодо розширення повноважень попечителів навчальних округів стосовно вирішення ряду питань місцевого характеру (наприклад, встановлення плати за навчання, відкриття публічних бібліотек та ін.). У мотиваційній частині документа відзначалося: «Вилучення з компетенції місцевих органів цілого ряду питань, певною мірою, безсумнівно, применшило значення їх, надаючи їм характер лише передавальних інстанцій навіть у тих питаннях, у вирішенні яких вони можуть бути найбільш компетентні»⁹. З огляду на це, циркуляр надав попечителям навчальних округів право:

- ініціативи організації при управлінні округу з'їздів директорів та викладачів середніх загальноосвітніх і технічних навчальних закладів;
- залишати учнів з низькими навчальними успіхами на повторний курс;
- переносити за поданням педагогічної ради на осінь випускні й остаточні випробування для тих, хто не зміг здати їх навесні та допускати до здачі тих вихованців, які навчалися в навчальному закладі менше 3-х років;
- видавати матеріальну допомогу не лише працюючим педагогам, а й тим, що працювали раніше та їхнім родинам (з кредиту дирекцій народних училищ).

«Розширюючи у такий спосіб компетенцію місцевих органів і надаючи їм ту повноту, яка робить їх самостійними в широкій області питань, дорученої їм управління справи, міністерство залишає за собою лише загальне спостереження» — вказувалося в документі¹⁰.

Варто відзначити, що в умовах розриву імператора з більшістю IV Державної думи та наростання конфронтації уряду не лише з парламентом, а й більшою частиною суспільства, П. Ігнат'єв не міг довго залишатися на посаді і тому неодноразово просив відставки (зокрема, на початку листопада 1916 р.), яка й була прийнята 27 грудня 1916 р.¹¹ Цікаво, що ще 15 березня 1916 р. імператриця Олександра Федорівна писала у ставку до Миколи II: «Хотілося б, щоб вдалося зупинити ліберальні промови Ігнат'єва в Думі про необхідність створити університети по всій Росії і т. д.; він зламає собі шию в гонитві за популярністю»¹². Характерно, що новим міністром на період до Лютневої революції став вищезгаданий М. Кульчицький, член відомого чорносотенного монархічного «Союзу російського народу».

Переходячи безпосередньо до аналізу специфіки управління навчальними округами України напередодні та в період Першої світової війни, слід насамперед вказати, що в цей час посади попечителів займали:

- у Київському окрузі: О.М. Деревицький (1912–1915) та І.О. Базанов (1915–1917);
- Одеському: В.М. Смольянінов (1912–1916) та П.М. Соковнін (1916–1917);
- Харківському: П.О. Соколовський (1908–1915) та О.Л. Корольков (1915–1917).

Незважаючи на фінансові труднощі, пов'язані з війною, міністерство народної освіти не відмовилося у відповідний період від планів запровадити загальне навчання. Відтак на ці потреби регулярно виділялася суттєва сума. Для прикладу, у 1915 р. в межах Одеського навчального округу розміри вказаних асигнувань сягали 1,459 млн руб. З них (з розподілом по установах, які їх отримали):

- земствам було виділено 1,282 млн руб. (лева частка з них спрямовувалася на побудову нових приміщень шкіл);
- міським, посадським та комунальним управлінням — 93,4 тис. руб.;
- директорам народних училищ — 84,2 тис. руб.¹³

Для порівняння, у 1913 р. відповідне фінансування становило: земствам — 1,093 млн руб.; міським, посадським, комунальним сільським управлінням — 173,066 тис. руб.; директорам народних училищ — 11,8 тис. руб. (загалом — 1,278 млн руб.)¹⁴.

Однак при цьому, відповідно до міністерських розпоряджень від 15 жовтня 1914 р. та від 25 червня 1915 р., нові навчальні заклади суто за рахунок казни не відкривалися, а працюючі на баланс відомства не бралися¹⁵.

Зауважимо, що асигнування у 1913 р. на потреби народної початкової освіти 10 млн руб. сприяло суттєвому розширенню мережі відповідних навчальних закладів та, як наслідок, обумовило необхідність збільшення штату інспекторів

народних училищ. Зокрема, загалом по всій Російській імперії їх кількість зросла на 80. З них, наприклад, на Київський навчальний округ припадало три нові посади, по одній на Київську губернію (компетенція інспектора поширилася на м. Київ), Подільську (Кам'янецький повіт) та Чернігівську (Мглинський повіт)¹⁶.

З огляду на численне поповнення штату наглядово-контрольної адміністрації, міністерство 23 липня 1913 р. видало розпорядження, в якому вказувалося наступне: «на вакансії інспекторів народних училищ, що відкриваються, можуть бути призначені лише особи, які отримали вищу освіту або мають звання вчителя вищого початкового училища, за умови практичного знайомства останніх із зазначених осіб з постановкою початкової народної освіти»¹⁷.

15 вересня 1913 р. Л. Кассо вніс на розгляд IV Державної думи «Проект нових штатів управлінь навчальних округів», який був переданий до профільної комісії з питань народної освіти¹⁸. Основною причиною пропонованих змін був незадовільний стан штатів інспекцій народних училищ та попечительських канцелярій, які, в умовах росту чисельності навчальних закладів, не могли повноцінно впоратися зі своїми обов'язками. Зокрема, цим законопроектом передбачалося:

- змінити адміністративно-територіальні межі навчальних округів:
 - а) Київський мав включити Київську, Волинську, Полтавську, Чернігівську, Холмську губ.;
 - б) Одеський — Херсонську, Бессарабську, Подільську, Таврійську губ.;
 - в) Харківський — Харківську, Воронізьку, Катеринославську, Курську, Тамбовську, Орловську губ.;
- розподілити навчальні округи на три розряди (українські планувалося віднести до 2-го розряду);
- змінити, за рахунок перерозподілу підвідомчих територій, кількість навчальних закладів (для Київського округу — зменшити з 334 до 290, Одеського — зменшити з 325 до 295, Харківського — збільшити з 361 до 385);
- збільшити штат і фінансування управлінь округів: запровадити в округах 1-го та 2-го розрядів посади помічника попечителя (до цього існували лише в Варшавському, Віленському, Казанському, Київському, Московському та Санкт-Петербурзькому), збільшити чисельність інспекторів народних училищ і канцелярських службовців¹⁹.

Цей законопроект залишився лише на папері, оскільки навіть комісія Державної думи не встигла розглянути й затвердити його. Втім, з публікацій періодичної преси дізнаємося, що профільне міністерство продовжувало розробляти плани з подальшого збільшення кількості народних інспекторів. «Міністерство вважає нормою нагляду: 1 інспектор на 75 народних училищ. У теперішній же час є 787 інспекторів при 77 373 школах, що дає більш ніж одного інспектора на 98 шкіл. З цієї причини міністерство передбачає створити в 1914 р. 100 нових посад інспекторів народних училищ. Рахуючи по 3600 руб. утримання в рік одному інспектору, доведеться зробити додаткові витрати в

360 тис. руб. Крім того, в неземських губерніях вирішено створити цілий ряд училищних рад. Всього на цю потребу асигнується 15 000 руб. з тим, щоб витрати на потреби кожної училищної ради становили 250 руб. Таким чином передбачається відкрити нових 60 училищних рад», — писав у березні 1914 р. журнал «Народний вчитель»²⁰. Слід розуміти, що основною функцією названих чиновників та структурних підрозділів був адміністративний контроль та наглядова діяльність за учнями і вчителями. З приводу масштабів наведених фінансових витрат, вказане видання констатувало: «Всього на нагляд передбачається витратити 381 300 руб., що становить 32 руб. 42 коп. з кожних ста рублів, які передбачається щорічно витратити на потреби, пов'язані з введенням загального навчання»²¹.

Характерною, з точки зору підтвердження тези про децентралізацію управління початковою освітою в період міністерства П. Ігнат'єва, є ситуація з правом інспекторів народних училищ призупиняти рішення училищної ради. Так, 11 листопада 1914 р., у відповідь на запит попечителя Московського навчального округу, відомство (в цей період ним керував згадуваний барон М. Таубе) надало такі повноваження вказаним посадовцям²². Позиція міністерства обґрунтовувалася тим, що в іншому випадку відповідне право опротестування перетворилося б на просту формальність. Однак, фактично відтепер один чиновник (інспектор) мав право гальмувати реалізацію будь-якого колегіального рішення училищної ради до розгляду відповідного питання у вищих інстанціях. Утім, вже 6 березня 1915 р. П. Ігнат'єв, у рамках своєї політики децентралізації, скасував роз'яснення від 11 листопада 1914 р. Така позиція була повторно підтверджена і 31 липня 1915 р.²³

Умови Першої світової війни багато в чому визначили специфіку та особливості системи управління навчальними округами протягом цього періоду. Так, з квітня 1916 р., відповідно до рішення особливої міжвідомчої комісії під головування Державного контролера, чиновники та педагогічний персонал Одеського і Київського навчальних округів, що перебували в зоні бойових дій, мали право на отримання доплати у розмірі 80 коп./день²⁴. Варто додати, що саме у період війни, з однак лише з середини 1916 р., виплата надбавок за 5-літній педагогічний стаж почала здійснюватися щомісячно, а не 2 рази на рік, як це було до того²⁵. Очевидно, що таке нововведення було пов'язане із складним економічним становищем і високим рівнем інфляції.

Натомість наявність зовнішнього ворога породила широку кампанію з пошуку його агентів всередині Російської імперії, що охопила й управлінський апарат навчальних округів, викладацький і учнівсько-студентський склад закладів освіти. Досить характерний приклад, пов'язаний із т. зв. «шпигуноманією» в роки Першої світової війни, мав місце в Харківському навчальному окрузі. Так, його попечитель П. Соколовський, котрий був німецького походження, пішов у відставку з огляду на наростання антинімецьких настроїв та поширення на його адресу численних звинувачень у співробітництві з ворожою державою, «вірності присязі Вільгельму II» та ін. (наприклад, у брошурах М. Литвинова та Б. Староверова, публікаціях газети «Вечірній час», зверненні націоналістичної

організації Одеський союз руських людей)²⁶. Зауважимо, що даний випадок був пов'язаний винятково з політичними мотивами, породженими воєнним конфліктом, а не реальними обставинами.

Крім того, міністерство народної освіти активно звільняло чиновників й усувало від занять студентів вищих навчальних закладів — німецьких та австрійських підданих (з 3 вересня 1914 р., до переходу їх у російське підданство), забороняючи також виконання дипломних проектів іноземними мовами (циркуляр від 5 листопада 1914 р.). Лише два студенти юридичного факультету Київського університету отримали піврічну відстрочку для перекладу робіт на російську мову. Більше того, ради університетів почали виключати зі свого складу почесних членів-німців. Наприклад, у Київському університеті на засіданні 17 квітня 1915 р. виключено 8 професорів з Відня, Лейпцига, Бреслау, Берліна, Мюнхена та ін.). Натомість у Новоросійському станом на 1 січня 1915 р. не було німців у числі почесних членів, тому закладу вдалося уникнути цієї ганебної процедури²⁷. Варто констатувати, що міністерство все ж таки давало право попечителям залишати на посадах тих австрійських та німецьких підданих, які були корисні для навчальних округів, обов'язково пропонуючи їм при цьому перейти у російське підданство; і лише після відмови — звільняти²⁸.

Характерно, що при звільненні зі служби німецьких, австрійських та угорських підданих, відповідно до Положення Ради міністрів від 19 листопада 1914 р., робився виняток для осіб слов'янського, французького та італійського походження, про що свідчить подання начальника Одеського воєнного округу на ім'я херсонського губернатора від 3 травня 1915 р.²⁹ Без зволікань з навчальних закладів виключалися, без права навчання в будь-яких інших підвідомчих МНО, ті учні, які «висловлювали вороже ставлення до Росії та співчуття Німеччині»³⁰.

Натомість вихованці реальних училищ та вчительських семінарій, що мали статус біженців з Галичини, безперешкодно приймалися навіть понад комплекту. Про це йшлося у розпорядженні міністра народної освіти П. Ігнат'єва на ім'я попечителя Одеського округу В. Смольянінова від 28 серпня 1915 р.³¹ При цьому з перших днів війни у розпорядженнях МНО вказувалося на необхідність забезпечення спокійної та нормальної атмосфери навчально-виховного процесу.

Крім вказаного, умови війни визначали потребу в кваліфікованих або хоча б належним чином підготовлених воєнних кадрах. З огляду на це, при Київському навчальному окрузі була створена учнівська організація «Юні розвідники Київського навчального округу», яка повинна була «сприяти розвитку молодого покоління, готуючи розвідників до того, щоб вони були достойними громадянами, відважними і сильними захисниками Віри, Царя та Вітчизни»³². Усіма справами вказаної організації, яка включала місцеві осередки — «дружини» з відповідними комітетами, завідував центральний київський комітет у складі попечителя округу (голова) та призначуваних ним заступника, двох членів і начальника організації. Щорічно (23 квітня) у Києві проводився урочистий огляд розвідників. Внутрішня управлінська структура передбачала підпорядкування начальнику організації (при ньому знаходилася канцелярія) місцевих начальників дружин, а останнім — усіх місцевих розвідників. При цьому кожен

регіональний осередок мав свій прапор з вишитим девізом «Будь готовий» і зображенням св. Георгія Переможця, та штампель з написом «Юні розвідники» по краях й «Київський навчальний округ» в середині. Передбачалося, що річне утримання начальника дружин становитиме 1500 руб., а його канцелярії — 500 руб.³³

Досить потужним було загальне патріотичне піднесення, особливо помітне в перший період війни. Цей рух проявився в організації серед чиновників та учнів/студентів навчальних округів різноманітних зборів добровільних матеріальних пожертв на воєнні потреби, відсоткових відрахувань від зарплат. Так, вже на перше після початку війни Різдво, в навчальних закладах Одеського навчального округу приготували подарунки для солдатів («мішки-касети»), про що попечитель В. Смольянінов інформував директорів народних училищ ще з середини листопада 1914 р.³⁴ Ця практика, а також на Великодні свята, у подальшому неодноразово повторювалася. Подібними зборами опікувався місцевий Комітет допомоги борцям за Батьківщину, члени якого добровільно сплачували на потреби війни по 2% з першої сотні рублів зарплати, 3% — з другої сотні, 4% — з третьої і т.д.³⁵ Загальна сума таких відрахувань лише за період з 12 серпня 1914 р. по 9 липня 1915 р. становила 147 527 руб., тобто більше 47% від усього бюджету організації³⁶. Крім того, В. Смольянінов рекомендував керівникам навчальних закладів надсилати в комітет вільні запаси білизни для подальшої відправки на театр воєнних дій³⁷.

Регулярно організовувалися і збори пожертвувань серед учнів шляхом гурткового збору та за квитанційними книжками. Відповідні суми, розмір яких починався від 1,4 руб., ретельно і точно публікувалися у періодичних звітах Комітету допомоги борцям за Батьківщину. Натомість дирекції народних училищ широко практикували проведення лотерей. Зокрема, у 1915 р. у межах Херсонської губернії, лотерея, влаштована інспектором Бериславського вищого училища принесла прибуток близько 1200 руб., а лотерея в Одесі (проведена 29 березня 1915 р.) — близько 10 000 руб.³⁸ Подібні заходи проводилися і в інших регіонах. Так, більше 5 тис. руб. вдалося виручити у ході проведення лотереї в Катеринославі та ін.

У цілому, про масштаби діяльності Комітету допомоги борцям за Батьківщину можна об'єктивно судити на основі його звітів, які регулярно публікувалися в неофіційному відділі щомісячного відомчого видання «Циркуляр по Одеському навчальному округу». Так, у період роботи комітету з середини серпня 1914 р. по травень 1915 р. загальна сума коштів, що надійшла у його розпорядження становила 266 875 руб., а до початку липня 1915 р. її розмір збільшився до 312 866 руб. (крім того, варто брати до уваги збір продуктів, речей, ліків, книг та ін.). Гроші зазвичай використовувалися для передачі в діючу армію, утримання двох лазаретів, облаштування рухомого складу, купівлю необхідних для солдатів речей (починаючи від одягу і закінчуючи чайниками та сірниками) і продовольства. При цьому для їх ефективного збереження та прискореної передачі комітет навіть відкрив весною 1915 р. стаціонарний склад у Перемишлі, яким завідувало окреме відділення³⁹. 14 квітня

1915 р. під час візиту Миколи II до Одеси, від імені комітету імператору було вручено 50 тис. руб. на потреби армії.

Таблиця 1

Основні статті прибутку Комітету допомоги борцям за Батьківщину Одеського навчального округу (з 12 серпня 1914 р. по 9 липня 1915 р.)⁴⁰

Стаття прибутку	Сума коштів (руб.)
1	2
Добровільні процентні пожертвування з зарплати та інших видів винагороди службовців округу	147 527,85
Збір з патріотичних вечорів, ранків, спектаклів, лекцій, вистав та базарів	60 058,05
На утримання лазаретів та іменних ліжок	37 724,2
Пожертвування за квитанційними книжками	30 626,58
Виручка від влаштованих лотерей	18 776,26
Одноразові добровільні пожертви	6563,68
Гуртковий збір серед учнів навчальних закладів	4200,93
Виручка від продажу виданих комітетом художніх відкритих листів	2171,12
Пожертви із спеціальних коштів навчальних закладів	1826,64
Виручка від продажу виданого Комітетом патріотичного збірника «Вінок Героям»	1154,10
Інші	2236,7
Загалом	312 866,11

Натомість при Управлінні Київського НО активну діяльність розгорнули Комітети з надання допомоги пораненим, їх сім'ям та російським військово-виполоненим. Зокрема, 16 травня 1916 р. було затверджено «Положення про військово-санітарний поїзд № 96 Київського навчального округу імені його імператорської високоності великого князя Миколи Миколайовича», який, по суті, був утворений ще в жовтні 1914 р. «Комітетом при Управлінні Київського навчального округу з надання допомоги пораненим та сім'ям запасних»⁴¹. До особового складу поїзда, який включав 33 вагони і був розрахований на більше, ніж 500 поранених і хворих, входили: головноуповноважений (керівник), медичний персонал (старший та молодший лікарі, 8 сестер милосердя та фельдшерів), господарський персонал (завідуючий і його помічник), команда санітарів і залізничних службовців (грубники, слюсарі, провідники та ін.)⁴².

Вказаний комітет, очолюваний попечителем, також регулярно здійснював збір пожертвувань у навчальних закладах. Крім того, у своїх циркулярах від 3 та 11 грудня 1914 р. попечитель КНО звертався до чиновників і службовців округу із закликом про здачу на потреби армії теплих речей та білизни: шоломів, теплих

жилетів, фуфайок, сорочок, кальсонів, рукавиць, онуч тощо⁴³. Відповідні подарунки пересилалися безкоштовно і збиралися в педагогічному музеї для відправки в діючу армію. А під час візиту імператора Миколи II до Києва 27 січня 1915 р. вказаний комітет вручив йому зібрані 25 тис. руб. на потреби армії. Крім того, на добровільні пожертви чиновників КНО, учнів та їх батьків у Києві було створено військовий лазарет з відділенням у Петрограді⁴⁴.

У Харкові під госпіталі були виділені приміщення технологічного інституту, 3-ої та 4-ої чоловічих гімназій, 1-го реального училища; а також регулярно організовувалися збори добровільних пожертв. Зауважимо, що у першому випадку, облаштування лазаретів, відповідно до рекомендації міністерства народної освіти та з огляду на можливі санітарно-гігієнічні ризики, відбувалося у повністю звільнених від занять приміщеннях⁴⁵.

Окремо варто вказати, що для організації збору коштів чи будь-яких матеріальних речей серед учнів і студентів необхідно було отримати дозвіл попечителя округу. Відповідні циркуляри засвідчують, що чиновники не відмовляли у цьому. Серед подібних ініціатив варто назвати наступні: збір наприкінці грудня 1914 р. та у січні 1915 р. комітетом «Київ — Сербії та Чорногорії» пожертв серед учнів Києва, залучення Київським комітетом Всеросійського міського союзу допомоги хворим та пораненим воїнам учнів середніх навчальних закладів Києва до участі в розважальних заходах для хворих та поранених на різдвяні свята у 1915 р. та ін.

Названі добровільні ініціативи в межах навчальних округів активно підтримувало і центральне відомство. Для прикладу, у квітні 1915 р. міністерство народної освіти пропонувало керівництву навчальних закладів залучати учнів до організації загальноосвітніх і релігійно-моральних читань, бесід та занять з ремесел і ручної праці серед поранених воїнів, що розміщувалися в численних лазаретах⁴⁶.

Насамкінець зауважимо, що відповідно до розпорядження міністерства народної освіти від 16 квітня 1915 р., діти осіб, призваних до діючої армії, мали право на першочергове зарахування до усіх навчальних закладів МНО. Натомість з цього числа, діти осіб, що отримали відзнаки, а також вбитих і поранених, при задовільній здачі іспиту приймалися поза конкурсом (винятком в обох випадках були євреї, для прийому яких діяло окреме Положення)⁴⁷. Подібно до цього, за студентами, що перебували у війську, зберігалось право на отримання стипендії протягом всього періоду служби (розпорядження від 16 лютого 1915 р.).

Подальші події Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. зумовили необхідність корінних реформ, в тому числі і в сфері освіти. Їх основним наслідком була зміна системи управління навчальними закладами, яка спочатку проявилася у зміні керівництва навчальних округів, а потім і загалом їх ліквідації наприкінці 1917 — на початку 1918 рр.

Отже, напередодні та в період Першої світової війни специфіка управлінської політики міністерства народної освіти Російської імперії напряму залежала від позиції консервативних владних кіл. Відтак, зміна очільників

відомства, наприклад, призначення П. Ігнат'єва, демонструвала не стільки намір структурно реформувати систему освіти, скільки досягти тимчасового тактичного порозуміння з ліберальними колами Державної думи та суспільства. Саме в рамках цієї позиції й відбувалися зміни в управлінні навчальними округами України. Крім того, умови війни визначили, поряд із традиційними питаннями навчально-виховного та адміністративно-господарського характеру, важливість розв'язання й ряду інших, зумовлених необхідністю мобілізації матеріальних ресурсів на потреби фронту, організації для нього різних видів допомоги та безпосередньо пристосування закладів освіти до воєнного часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Ленин В.И.* К вопросу о политике министерства народного просвещения (дополнения к вопросу о народном просвещении) // *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений в 55-ти томах, издание 5-е. — М.: Изд-во политической литературы, 1973. — Т. 23: Март—сентябрь 1913. — С. 135.

² Государственная дума, четвертый созыв, 1913–1914 г., сессия первая / Стенографические отчеты. — Ч. 3: Заседания 55–81 (с 27 мая по 25 июня 1913 г.). — Санкт-Петербург: Государственная типография, 1913. — Стб. 699.

³ Именной Высочайший Указ, данный Правительствующему Сенату // Циркуляр по Одесскому учебному округу. — 1915. — № 6. — С. 741.

⁴ Падение царского режима. Стенографические отчеты допросов и показаний, данных в 1917 г в Чрезвычайной Следственной Комиссии Временного Правительства. Ред. П.Е. Щеголева — Т. 4: Допросы и показания: гр. П.Н. Игнат'єва, гр. С.И. Велепольского, Н.В. Плеве, А.Н. Хвостова, А.А. Рейнбота (Резвого), кн. В.М. Волконского, И.Н. Лодыженского, Н.Е. Маркова, А.А. Нератова, А.Н. Веревкина, А.И. Гучкова, П.Н. Милюкова, Д.Н. Дубенского. — М., Л.: Госиздат, 1926. — С. 6.

⁵ *Королев Ф.Ф.* Очерки по истории советской школы и педагогики: 1917–1920. — М.: Изд-во АПН РСФСР, 1958. — С. 51.

⁶ *Дудниченко И.И.* Граф Игнат'єв и развал русской школы. — Саратов: Волга, 1916. — С. 8.

⁷ Падение царского режима... — Т. 4: Допросы и показания... — С. 4.

⁸ *Полежаев В.Г.* Реформа российского образования 1915–1917 гг. По материалам журналов Министерства народного просвещения и Русского технического общества // «Alma Mater» (Вестник высшей школы): научный журнал. — 2011. — Вып. 11 (декабрь). — С. 89–94 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.almavest.ru/ru/favorite/2012/02/08/285/>

⁹ Державний архів Одеської області (Держархів Одеської обл.), ф. 42, оп. 35, спр. 1909, арк. 12.

¹⁰ Там само, арк. 12–13.

¹¹ На наш погляд, спеціалізоване дослідження освітньої політики П. Ігнат'єва повинне ґрунтуватися, серед іншого, й на основі неопублікованих у повному обсязі мемуарів графа, рукопис яких знаходиться в Бахмет'євському архіві Колумбійського університету США.

¹² Переписка Николая и Александры Романовых. — М.; Л.: Госиздат, 1926. — Т. 4: 1916 год. — С. 154.

¹³ Краткие сведения об ассигнованиях Министерства народного просвещения в 1915 г. на нужды по введению всеобщего обучения в Одесском учебном округе // Циркуляр по Одесскому учебному округу. — 1916. — № 6. — С. 869–871.

¹⁴ Краткие сведения об ассигнованиях Министерства народного просвещения в 1913 г. на нужды по введению всеобщего обучения в Одесском учебном округе // Циркуляр по Одесскому учебному округу. — 1914. — № 2. — С. 283–286.

¹⁵ Держархів Одеської обл., ф. 42, оп. 35, спр. 1520, арк. 53.

¹⁶ Учреждение 3 новых должностей инспекторов народных училищ в Киевском учебном округе // Циркуляр по Киевскому учебному округу. — 1913. — № 10. — С. 663.

¹⁷ Назначение на должности инспекторов народных училищ только лиц, достаточно подготовленных // Циркуляр по Киевскому учебному округу. — 1913. — № 7. — С. 493–494.

¹⁸ Государственная дума, четвертый созыв, 1913–1914 гг., сессия вторая / Указатель к стенографическим отчетам: части 1–5: заседания 1–111: (15 октября 1913 г. — 14 июня 1914 г.). — Санкт-Петербург: Государственная типография, 1914. — С. 456.

¹⁹ Блинов А.В. Принципы государственной политики в области управления образованием на территории Западной Сибири в XIX — начале XX века // Роль государства в хозяйственном и социокультурном освоении Азиатской России XVII — начала XX века: сб. материалов регион. науч. конф. / [отв. ред. М.В. Шиловский]. — Новосибирск: [б. и.], 2007. — С. 291–293.

²⁰ Увеличение числа инспекторов // Народный учитель. — 1914. — № 12 (март). — С. 18.

²¹ Там же. — С. 18.

²² Неприведение в исполнение решений училищного совета в случае разногласия его с мнением инспектора народных училищ // Циркуляр по Киевскому учебному округу. — 1915. — № 1. — С. 50–51.

²³ Приведение в исполнение постановлений училищного совета при несогласии с ними инспекторов нар. училищ // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 11 (ноябрь). — С. 4.

²⁴ Держархів Одеської обл., ф. 42, оп. 35, спр. 621, арк. 12.

²⁵ Там само, спр. 670, арк. 187.

²⁶ Див.: Староверов Б. Немецкое пленение Харьковского университета. — Х.: Типография «Мирный труд», 1915. — С. 36.

²⁷ Черказьянова И.В. Профессор П.Э. Соколовский во главе Харьковского учебного округа // Университеты. Наука и просвещение. — Х., 2004. — № 3. — С. 68–69.

²⁸ Держархів Одеської обл., ф. 42, оп. 35, спр. 2794, арк. 109.

²⁹ По вопросу об исключении со службы неприятельских подданных // Циркуляр по Одесскому учебному округу. — 1916. — № 8. — С. 1154.

³⁰ Держархів Одеської обл., ф. 42, оп. 35, спр. 1909, арк. 17.

³¹ Там само, спр. 1520, арк. 37.

³² Положение об организации разведчиков при Киевском учебном округе. — К.: Типография Товарищества И.Н. Кушнерев и К⁰, 1915. — С. 3.

³³ Там же. — С. 3–5, 8.

³⁴ Держархів Одеської обл., ф. 42, оп. 35, спр. 621, арк. 2.

³⁵ Там само, спр. 2794, арк. 107.

³⁶ Отчет № 10 о деятельности Комитета помощи борцам за Родину, учрежденного Одесским учебным округом, с 9 июня по 9 июля 1915 г. // Циркуляр по Одесскому учебному округу. — 1916. — № 8. — С. 922.

³⁷ О препровождении в Комитет помощи борцам за Родину запасов белья и других полезных в солдатском обиходе предметов для отделения Комитета на театре военных действий // Циркуляр по Одесскому учебному округу. — 1916. — № 6. — С. 825–826.

³⁸ Об увеличении средств Комитета помощи борцам за Родину // Циркуляр по Одесскому учебному округу. — 1916. — № 6. — С. 837.

³⁹ Отчет № 8 о деятельности Комитета помощи борцам за Родину, учрежденного Одесским учебным округом, с 9 апреля по 8 мая 1915 г. // Циркуляр по Одесскому учебному округу. — 1916. — № 6. — С. 647–648.

⁴⁰ Отчет № 10 о деятельности Комитета помощи борцам за Родину... — С. 922.

⁴¹ Див.: Положение о военно-санитарном поезде № 96 Киевского учебного округа имени Его Императорского Высочества Великого Князя Николая Николаевича. Утверждено Комитетом при Управлении Киевского учебного округа по оказанию помощи раненым и семьям запасных в заседании 16 мая 1916 года. — К.: Типография Товарищества И.Н. Кушнерев и К^о, 1916. — 27 с.

⁴² Положение о военно-санитарном поезде № 96 Киевского учебного округа... — С. 9, 22.

⁴³ Наиболее желательные подарки для армии — теплые вещи и белье // Циркуляр по Киевскому учебному округу. — 1915. — № 1. — С. 83.

⁴⁴ Поднесение Его Императорскому Величеству 25 000 руб. на нужды войны и посещения окружного лазарета // Циркуляр по Киевскому учебному округу. — 1915. — № 2. — С. 180.

⁴⁵ Устройство лазаретов для раненых воинов при учебных заведениях // Циркуляр по Киевскому учебному округу. — 1915. — № 1. — С. 51.

⁴⁶ Об организации при посредстве учащихся в лазаретных помещениях для раненых воинов чтений, бесед и занятий по ремеслам и ручному труду // Циркуляр по Одесскому учебному округу. — 1916. — № 6. — С. 763–764.

⁴⁷ По вопросу о приеме в учебные заведения детей лиц, призванных в армию // Циркуляр по Одесскому учебному округу. — 1916. — № 6. — С. 751.

Стаття надійшла до редколегії 31.10.2014 р.

УПРАВЛЕНИЕ УЧЕБНЫМИ ОКРУГАМИ УКРАИНЫ НАКАНУНЕ И В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Проанализированы изменения в системе управления учебными округами Украины накануне и в годы Первой мировой войны. Основное внимание акцентировано на специфике компетенции попечителей округов, кадровых изменениях, финансовых вопросах, благотворительных инициативах и др. Выяснено ряд вопросов, связанных с проявлениями «шпиономании» по отношению к чиновничьему аппарату, педагогическому персоналу, учащимся и студентам учебных заведений в пределах Киевского, Одесского и Харьковского округов.

Ключевые слова: учебный округ, попечитель, министерство народного просвещения, Российская империя.

**EDUCATIONAL DISTRICTS MANAGEMENT IN UKRAINE BEFORE
AND DURING THE FIRST WORLD WAR**

Changes in system of educational districts management in Ukraine before and during the First World War are analyzed. Main attention is paid to competence of district leaders, staff changes, financial issues, charitable initiatives etc. Number of issues linked to manifestations of «espionage craze» towards bureaucracy, teaching staff, pupils and students educational institutions in Kyiv, Odessa and Kharkiv districts are found out.

Keywords: *educational district, the Trustee, Ministry of National Education, Russian Empire.*

В.Б. Молчанов
(м. Київ)

ВПЛИВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

У статті досліджено вплив Першої світової війни на життєвий рівень населення України. Доведено, що результатом військових дій став занепад добробуту широких верств мешканців українських земель через прискорення темпів інфляції, швидке зростання цін, уповільнення темпу зростання зарплати, скорочення споживання та урядову політику втручання в ринкові процеси.

Ключові слова: життєвий рівень, добробут, ціни, споживання, Перша світова війна, Україна, зарплата.

Події Першої світової війни увійшли однією з найтрагічніших сторінок до історії минулого українського народу. Радянська історична наука військові дії воюючих сторін на території України та їх наслідки розглядала винятково під кутом зору пануючої у ті часи ідеології, котра засновувалася на обґрунтуванні неминучості і закономірності «Великої Жовтневої соціалістичної революції». На думку сучасних українських учених, «факти падіння життєвого рівня населення й економічного занепаду в роки війни використовувалися для обґрунтування тези про закономірність і неминучість переходу суспільства від капіталізму до соціалізму»¹.

Загалом життєвий рівень — соціально-економічна категорія, яка характеризує рівень задоволення фізичних, духовних і соціальних потреб людей. Він передбачає не лише задоволення потреб фізичного життя, а й тих потреб, що народжуються певними суспільними умовами, в яких люди перебувають і виховуються. Цей рівень визначається, з одного боку, ступенем розвитку самих потреб людей, з іншого — кількістю і якістю життєвих благ та послуг, які використовуються для їх задоволення. Він прямо пов'язаний з відтворенням головної продуктивної сили суспільства — населення. Життєвий рівень є відображенням соціального стану суспільства і характеризується системою кількісних та якісних показників: загальним обсягом споживчих благ, реальними доходами населення, рівнем споживання продовольчих та непродовольчих товарів і послуг, розміром заробітної плати, громадських фондів споживання, умовами праці, тривалістю робочого дня та вільного часу, житловими умовами, розвитком освіти, охорони здоров'я, культури та ін. Його динаміка і диференціація обумовлені ступенем розвитку продуктивних сил та пануючих виробничих відносин. На життєвий рівень значний вплив справляють політика й ідеологія, а також рівень розвитку виробництва предметів споживання. Крім

того, він визначається розмірами національного багатства і залежить від накопиченого особистого майна людей. Негативний вплив на рівень життя населення справляє безробіття й аграрне перенаселення².

Зважаючи на вищесказане, метою даної студії є вивчення змін різних параметрів життєвого рівня населення України напередодні та під час Першої світової війни.

Як напередодні, так і під час Великої війни наймані робітники поділялись на промислових і поденників³. Зайнятість робітників була вищою у промисловорозвинених містах, особливо у Києві, а там, де промисловість не була розвинена, кількість незайнятих залишалась досить значною⁴. Г. Наумов зазначав, що напередодні війни з 572 чол., які відповіли на опитувальну анкету, протягом року без роботи залишився 1 або 0,38% від загальної кількості опитуваних, від 1 до 2 тижнів — 11 (4,18%), від 2 тижнів до 1 місяця — 52 (19,77%), від 1 до 3 місяців — 147 (55,9%), понад 3 — 52 (19,77%)⁵.

Аналізуючи тривалість робочого дня у промисловості, Ю. Кір'янов вказував, що напередодні війни він тривав у різних галузях від 9 до 12 год. на добу⁶. Уряд намагався регламентувати його законодавчо, однак здебільшого підприємці індивідуально домовлялися про робочий час із робітниками на взаємовигідних умовах. Спостерігалася закономірність у тому, що робочий день був більшим у харчовій та легкій промисловостях, набагато коротшим — у паперовій, металургійній, поліграфічній, гірничовидобувній та машинобудівній промисловостях. Необхідно виділити і той факт, що на кустарних виробництвах, в умовах жорсткої конкуренції, підприємці змушені були збільшувати робочий день іноді до 15 год. на добу⁷.

У період війни фабрично-заводське законодавство було зведено нанівець у галузі законодавчого обмеження тривалості робочого часу. Почали широко застосовуватися понадурочні роботи. Війна вимагала постійної мобілізації робітничого населення чоловічої статі, що неминуче призвело до зростання частки жіночої і дитячої праці. Особливо важке становище склалося на підприємствах видобувної промисловості. Зменшення робочої сили тут було настільки значним, що багато рудників і шахт, зайнятих видобуванням вугілля та залізної руди, опинилися перед загрозою закриття. Тому царський уряд, піклуючись про безперебійну роботу підприємств гірничозаводської промисловості, прийняв 9 березня 1915 р. закон «Про допущення осіб жіночої статі і малолітніх, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, до нічних і підземних робіт на кам'яно-вугільних копальнях Європейської Росії». У законі, крім вказівки на тимчасовий (до закінчення війни) характер цього правового акту відзначалося зокрема, що робочий день малолітніх не може перевищувати вісім, а у нічний час шість годин на добу. Для допущення жінок і малолітніх до нічних і підземних робіт вимагався медичний огляд рудничними, а де таких не було — земськими і міськими лікарями.

19 жовтня 1915 р. імператор затвердив положення, яким надавалося право міністру торгівлі і промисловості дозволяти нічну і передсвяткову роботу не тільки жінок і підлітків, а й малолітніх дітей на фабрично-заводських, гірничих і

гірничозаводських підприємствах, що виготовляли предмети, необхідні для воєнних потреб.

Поширення дитячої і підліткової праці допускалося законодавством і в подальшому. Наприклад, 21 квітня 1916 р. своїм наказом міністр шляхів сполучення в умовах воєнного часу і відсутнього для судноплавства браку робочих рук визнав можливим надати судновласникам право допускати до виконання обов'язків кочегарів при судових котлах осіб, які досягли 15-річного і, як виняток, 14-річного віку⁸.

Аналізуючи заробітну плату та доходи представників різних соціальних верств в Україні напередодні війни бачимо, що людей з великими доходами в ті часи було небагато. Так, найвищий рівень доходів (від 15 до 72 тис. руб. на рік) мали представники вищої адміністрації з числа акціонерів, яких нараховувалося на кожному підприємстві від 5 до 10 осіб⁹. Кількість великих підприємців була незначною, проте на людей такого ґатунку попит на ринку праці неухильно зростає¹⁰. Дещо іншим було становище у сфері землеволодіння. У процесі становлення ринкових відносин вони подрібнювалися, що призводило до скорочення великих землеволодінь¹¹.

Набагато більшим у кількісному відношенні був середній клас з річним доходом від 1 до 10 тис. руб. на рік. Такий рівень доходів мали середні та вищі офіцери, значні чиновники, високе духовенство, середні власники нерухомості та невеликі торговці¹². Загалом структура торгово-промислової буржуазії губернських міст України перед війною характеризувалася помітним переважанням середньої її групи, питома вага якої, за підрахунками В. Крутікова, становила 94,7% від загальної кількості підприємців.

Нижчу соціальну верству становили робітники, до складу яких входили і промислові робітники, і кустарі, і поденники. Їх кількісний склад залежав від урожайності сільськогосподарських культур, адже у неврожайні роки до міст на заробітки приходило набагато більше селян і, щоб прогодуватися, суттєво поповнювали ряди робітництва. Напередодні Першої світової війни середньорічна заробітна плата в українського фабрично-заводського робітника мала стійку тенденцію до зростання і піднялась з 215 руб. 6 коп. у 1904 р. до 241 руб. 9 коп. у 1913 р., тобто на 12%¹³.

Цікаво те, що одночасно зі зростанням заробітної плати значно зменшилась кількість штрафів, які стягувались з робітників адміністрацією¹⁴. Якщо порівняти зростання цін зі зростанням середньої заробітної плати робітника, то можна побачити, що незначною мірою (лише на 2%) зростання цін випереджало зростання зарплати¹⁵.

Заробітна плата чиновників земських установ мала надзвичайно широкий діапазон у залежності від посади та виконуваної роботи (від 120 до 3000 руб. на рік)¹⁶. Крім основної зарплати, існувала ціла система «наградних» виплат і надбавок за вислугу років. Досить високим було грошове утримання пожежників, яке становило від 15 до 25 руб. на місяць¹⁷. Дещо вищим порівняно з ними було утримання поліцейського апарату¹⁸. Крім грошей та різноманітних доплат, ці категорії населення мали ще й натуральне довольство та ін. Посадові

оклади офіцерів, військового духовенства і військових лікарів царської армії мали надзвичайно широку градацію. До їх основного заробітку завжди доплачували столові, а іноді й додаткові гроші. У понадстроковиків утримання було нижчим, а найнижчим — у солдатів строкової служби. Загалом спектр грошового утримання в армії становив від 3201 руб. на рік у генерала до 18 руб. у рядового¹⁹.

Грошове утримання вчителів і викладачів університетів та інститутів також мало значну диференціацію й становило від 360 до 3400 руб. на рік і залежало від освіти, посади та стажу роботи²⁰.

Узагальнюючи дані по заробітній платі та доходам населення України перед Великою війною, бачимо, що людей з великими статками в ті часи було небагато. Спостерігалися процеси зростання кількості представників середнього класу із середніми доходами. Більш сприятливі умови оплати праці були на державних підприємствах та установах. Робітники отримували заробітну плату залежно від умов наймання, виду професії та ін. Доходи інтелігенції були досить диференційованими і значно перевищували зарплату робітників.

Разом з початком бойових дій, для фінансування війни уряд звернувся до посиленого випуску паперових грошей, які не були покриті золотим запасом. Цей ресурс призвів до потрясінь фінансової системи внаслідок насиченості ринку знеціненими папірцями. На початку війни в обігу перебувало кредитних білетів на 1633 млн руб., на 1 січня 1916 р. — 5616 млн руб., на 1 березня 1917 р. — 9949 млн руб.²¹ Такі високі темпи знецінення паперових грошей негативно відобразилися на сфері оплати праці і надзвичайно боляче вдарили по обсягах і асортименту споживання різноманітних товарів і послуг населенням України.

На думку вітчизняних авторів, під час війни заробітна плата відставала від неухильного зростання цін на продовольство і товари повсякденного попиту. Так, приміром, зростання денної заробітної плати в робітників основних професій Харкова становило за 2,5 роки війни від 140 до 263,6%. В абсолютних цифрах денна заробітна плата робітників становила в лютому 1917 р. від 4 до 6 руб.²²

На вугільних шахтах Донецького басейну під час війни ціни на вугілля зростали, а заробітна плата часто залишалась без змін. Так, на Любенському руднику Російського акціонерного товариства антрацитових і кам'яновугільних копалень середній заробіток за упряжку коливався від 2 до 2,37 руб. аж до лютого 1917 р. На інших рудниках антрацитового району денна номінальна заробітна плата до 1917 р. виросла приблизно вдвічі²³.

Доволі повільним був темп зростання заробітної плати в металургії Донбасу й Придніпров'я. Через нестачу палива, сировини і кваліфікованих робітників металургія працювала з небувалими раніше перебоями. Номінальна заробітна плата на різних металургійних підприємствах Донбасу і Придніпров'я в січні 1917 р. зросла від 47 до 136% порівняно з передвоєнним 1913 р.²⁴

Значно вищими були заробітки на підприємствах машинобудування й металообробки, на яких виконувалися військові замовлення. Якщо в 1913 р. середня місячна плата робітника на фабрично-заводських підприємствах Донбасу й

Придніпров'я становила близько 35,5 руб., то в роки війни вона істотно зросла. На суднобудівних заводах Херсона основна маса робітників мала заробітну плату понад 100 руб. на місяць. Робітники високої кваліфікації отримували заробітну плату від 180 до 300 руб. на місяць. У ще складнішому становищі опинилися в роки війни службовці, а також представники освіти, медичних і культурних закладів, які отримували невелике жалування. Міська дума Одеси, наприклад, тільки за кошторисом на 1917 р. підвищила оплату працівникам управи від 20 до 60%²⁵.

Головним показником життєвого рівня є сфера споживання. Чільне місце в ньому займає вживання харчових продуктів. Саме тому дослідження обсягів і якості споживання населенням України продовольства напередодні та під час війни вимагає особливо прискіпливої уваги.

Слід зазначити, що на початку XX ст. Україна була одним із найбільших світових виробників і експортерів хліба. Щорічний обсяг виробництва чотирьох головних зернових культур — пшениці, жита, ячменю і вівса — перевищував 34 пуди на душу населення. За цим показником Україна знаходилась на чільному місці серед європейських країн-виробників хліба. Крім того, їй належало визначне місце у виробництві цукру, забезпеченні населення продуктами тваринництва, олією, овочами, фруктами тощо²⁶. Головним чинником доволі високих показників загального економічного зростання та поліпшення добробуту населення в губерніях підросійської України напередодні війни було проведення аграрної реформи, одним з ініціаторів якої виступив останній патріот Російської імперії П. Столипін. Оскільки реформа мала на меті знищення селянської общини і впровадження високотоварних селянських господарств фермерського типу, її наслідками стало значне зростання товарно-грошових відносин, розширення високотоварного виробництва у сільському господарстві, що своєю чергою, спричинило до збільшення експортного потенціалу країни і поліпшення забезпечення місцевого населення як продуктами харчування, так і товарами широкого вжитку та предметами довгострокового використання. Останній передвоєнний 1913 р. став піком піднесення економічної могутності імперії Романових, адже саме в цей період країна виходить на перші місця у світовому економічному розвитку за переважною більшістю показників.

Найбагатші люди харчувались вдома, де страву для них готували власні кухарі з найкращих продуктів, а також у ресторанах вищого класу. Переважна частина середнього класу харчувалась теж вдома (страву для них готували домогосподарки), а також у трактирах та інших закладах громадського харчування; незаможні міщани — за місцем проживання, готуючи їжу самотужки. Дехто знімав квартиру разом «із столом» або користувався «домашніми обідами» у домогосподарок. Якість харчових продуктів, які споживалися небагатими людьми, повністю залежала від їх платоспроможності та від урожайності різних сільськогосподарських культур. У центрі українських земель знаходився високоврожайний район зернових культур. Лише у північній частині України траплялися неврожаї зернових²⁷. Особливістю харчування робітників було те, що більшість з них харчувались самостійно, інші ж отримували харчі у гос-

подаря у вигляді частини заробітної плати²⁸. Напередодні війни у раціонах харчування незаможних міщан істотно зросла частка білого хліба та цукру, що зумовлювалося зниженням цін на ці види продуктів²⁹. Цікаво й те, що у переважній більшості міщан на час постів видатки на харчування були на 7–8% нижчі, ніж на християнські свята, адже протягом постів люди менше купували дорогих продуктів.

Беззаперечним є той факт, що коливання цін на продукти харчування не впливало на раціон їжі заможних міщан, котрі мали високі доходи. Найкраще і стабільне харчування було у офіцерів та солдатів царської армії і флоту, адже офіцери отримували, відповідно, столові гроші, а солдати отримували гроші на продукти або готову страву, коли знаходились на котловому доволстві³⁰. Менш заможні верстви населення харчувались не так якісно, як заможні міщани. Характер задоволення їхніх потреб у їжі повністю залежав від спроможності населення придбати той чи інший вид продукту на ринку, тобто від ціни на цей продукт та її відповідності величині зарплати чи доходу. Крім того, збільшення експорту хліба призводило до зростання цін на внутрішньому ринку, а з початком війни вони почали зростати ще швидше³¹.

Задоволенню потреб людей у продуктах харчування істотно сприяли товариства споживчої кооперації. Так, приміром, на Київщині у 1914 р. їх нараховувалось 914, а на Поділлі — 797³². Збільшення споживчих кооперативів істотно сприяло задоволенню потреб населення України у харчових продуктах і позитивно впливало на загальне покращання добробуту. Ці товариства захищали своїх членів від кон'юнктури ринку, протистояли монополіям, які штучно створювали дефіцит, обмежуючи виробництво та надходження на внутрішній ринок тих чи інших харчових продуктів, наприклад, риби³³. Кон'юнктура ринку не завжди позитивно впливала на загальний добробут споживачів. Свавільно торгівців міські органи влади протиставляли систему такс. Такса, як інструмент економічної політики, являла собою введення міською владою верхньої межі цін на ті чи інші товари й послуги. Слід зазначити, що підприємці й торгівці постійно порушували і саботували виконання такси. За це влада вживала проти них відповідні санкції³⁴. Разом з початком війни зниження продовольчого постачання в містах України прискорило заходи з регулювання цін. У Києві харчові продукти були піддані таксуванню 23 січня 1915 р., причому ціни на пшеничне борошно й овес були підвищені на 4%. У Житомирі ще восени 1914 р. була встановлена такса на цукор: за один пуд першого сорту — 6,05 руб., другого сорту — 5,85 руб., цукрового піску — 4,5 руб. за пуд. Нерідко таксування продуктів здійснювалося внаслідок масового незадоволення міського населення дорожнечою й під тиском громадськості³⁵.

У ті часи економічний розвиток України залежав від стану всеросійського ринку. Саме тому важливе значення мають загальноросійські показники споживання. Картина середнього річного споживання харчових продуктів у Російській імперії на душу населення напередодні війни була такою: споживання м'яса, сала, птиці — 29 кг у рік; риби та рибних продуктів — 6,7; цукру — 8,1; картоплі — 114; овочів та баштанних культур — 40; фруктів та ягід — 11; хлібопродуктів — 200³⁶.

Важливу роль у харчуванні відігравали хлібопродукти. У 1914 р. на внутрішніх ринках України на душу населення було реалізовано: пшениці — 118,4 кг; ячменю — 76,8; жита — 107,2; вівса — 70,4³⁷. Отже, якщо підрахувати, то в середньому добове споживання зернових на душу населення становило 1,02 кг.

На початку війни у вересні 1914 р. ціни на продовольство й товари широкого вжитку почали підніматися. У грудні 1914 р. ціна одного пуда пшениці зросла до 1,48 руб., на овес — до 1,3 руб. Загалом ціни у Києві, за даними міської управи, зросли на 30–40%. До січня 1916 р. біржові ціни в Європейській частині Російської імперії значно перевищували середню ціну 1913 р.: на пшеницю — на 57%, пшеничне борошно — на 58%, жито — на 72,8%, житнє борошно — на 86,6%, ячмінь — 35,4%, овес — на 104,7%, гречану крупу — на 130,3%, пшоно — 101,9%, м'ясо — на 33,5%, цукор-пісок — на 47%, вершкове масло — 96,4%, курячі яйця — на 22,6%, сіль — на 162,7%. Загалом ціни на продовольчі товари виросли в середньому на 75,7%³⁸.

До харчового раціону населення України входили також напої. Вони поділяються на безалкогольні, слабоалкогольні та алкогольні. За даними Ю. Кір'янова, робітники, які перебували на артільному харчуванні, вживали чай тричі на день. Місячною нормою споживання ними було 100–200 г чаю та 800 г цукру на одну особу³⁹. Вживали також соки, кваси, узвари тощо. Серед слабоалкогольних напоїв найбільш улюбленим було пиво. Асортимент цього напою був досить значним, а ціни на нього доступними.

Вживали також і алкоголь у вигляді горілки, яку настоювали на травах: звіробої, м'яті, полині, гвоздиці, перці та ін.⁴⁰ Загалом вартість питного спирту поступово знижувалась. Найнижчі ціни на нього були на Волині у 1911 р. — 55 коп. за відро⁴¹. Станом на 1913 р. найбільше споживали алкоголь у Київській губернії, а найменше — на Волині. З початком війни продаж алкоголю спершу було обмежено, а згодом заборонено взагалі.

Так, 22 серпня 1914 р. було оголошено «Височайше веління» про заборону продажу спиртних напоїв до закінчення війни. Відповідно до цього рішення уряду багато земських і міських органів самоврядування прийняли обов'язкові постанови про припинення торгівлі виноградними винами. Ці заходи негативно вплинули на життєвий рівень населення підросійської України і значно підірвали доходну частину бюджету, бо казенний продаж горілки вилучав у населення країни надзвичайно велику кількість грошей, даючи скарбниці величезний чистий доход, що обчислювався сотнями мільйонів рублів щорічно. Напередодні війни чистий доход від казенної винної монополії становив 700 млн руб., що майже втричі перевищувало суму всіх прямих податків⁴². Під час Першої світової війни держава штучно обмежувала пропонування спиртних напоїв, мотивуючи це воєнним станом. Свідченням цього є «Прохання господарів ресторану першого розряду Києва дозволити продавати виноградне вино й відповідь генерал-губернатора з відмовою в 1914 р.»⁴³. Через нестачу спиртного дехто починав вживати сурогати, наслідком чого були отруєння. Влада реагувала на це, але її заходи не поліпшували ситуацію⁴⁴.

Крім продуктів харчування, важливим показником добробуту є споживання одягу та взуття. Напередодні війни в побуті міщан все більше утверджувались готові фабричні вироби. Загалом по Російській імперії у 1913 р. на одну душу населення було випущено 13,4 м² тканини⁴⁵. Ціни на текстиль були помірними. Приміром, у м. Житомирі в 1912 р. 1 аршин сукна коштував 2–3 руб., а 1 аршин бумазеї — 20–30 коп.⁴⁶

Військовим, поліції та пожежникам видавали взуття, уніформу або матерію безкоштовно. Командування приділяло суттєву увагу забезпеченню цими предметами своїх службовців. Загалом, витрати на одяг не займали значної частки бюджетів міщан. Так, у 1913 р. київський робітник витрачав на одяг близько 13,9% його річного бюджету, а сімейний учитель — 15%⁴⁷.

У цілому одночасно зі збільшенням асортименту предметів першої необхідності та товарів довгострокового вжитку поступово покращувалась їх якість й одночасно знижувались ціни на них завдяки політиці таксування.

Важливим показником добробуту людини є житлове забезпечення. Характеризуючи цей параметр, слід відзначити, що порівняно з іншими верствами населення України у більш кращих умовах житлового забезпечення перебували чиновники. Річ у тім, що держслужбовці на винаймання житла та його утримання отримували додаткові грошові виплати⁴⁸.

Аналогічні пільги мали службовці цукрових заводів України. Власники підприємств забезпечували їх не тільки квартирами, а й опаленням та освітленням⁴⁹. У сфері оренди житла і власники квартир, і квартиронаймачі створювали свої громадські організації⁵⁰. Ринок житла набирав усе більше цивілізованих форм. Для найбідніших людей благодійники засновували безкоштовні квартири⁵¹. Але, незважаючи на ці благодійні акції, дешевого житла катастрофічно не вистачало. Так, за даними Г. Наумова, щорічні витрати робітника на оренду житла становили приблизно 20–30% його бюджету⁵². Поступово, у процесі економічного розвитку, все більше втілювались у життя такі комунальні зручності, як водогін, каналізація, електричне освітлення, телефон та ін.

У цілому ж забезпечення населення України житлом було недосконалим через його високу вартість та відсутність державної політики в галузі житлового забезпечення робітників. На низькому рівні залишалось забезпечення побутовими вигодами. Разом з початком Першої світової війни житлове забезпечення істотно погіршилось, адже через брак фінансування призупинилось спорудження нового житла. Крім того, для військових потреб використовувались громадські будівлі, а солдатів та офіцерів розміщували у місцевих жителів на постій, що створювало додаткові незручності.

Невід'ємною складовою частиною добробуту кожної людини є забезпечення засобами пересування. Найпоширенішим видом міського транспорту залишався гужовий. Вартість його послуг поступово зростала. Особливо дорого (3 руб.) коштували поїздки за межі міста⁵³. У процесі економічного розвитку все більшої ваги набували трамваї та велосипеди. У м. Житомирі, починаючи з 1912 р., встановлювалась такса на проїзд трамваем вартістю 11 коп. за одну поїздку. Для учнів та студентів передбачався пільговий проїзд цим видом транспорту⁵⁴. Разом

з початком військових дій як громадські засоби пересування, так і приватні нерідко реквізувалися для військових частин, створюючи додаткові незручності в галузі транспортного забезпечення населення України.

Життєвий рівень населення українських земель у складі імперії Романових перед війною залежав і від медичного забезпечення. В цілому справа охорони здоров'я була підвідомча міністерству внутрішніх справ⁵⁵. Цікаво те, що держслужбовці (військові, поліцейські та пожежники) мали змогу безкоштовно лікуватись у державних медичних закладах⁵⁶. У менш захищеному стані перебували приватні особи. За лікування вони розраховувалися з власної кишені або зверталися до благодійних організацій⁵⁷.

У підсумку варто відмітити, що життєвий рівень населення України напередодні Першої світової війни у зв'язку з розвитком ринкових процесів мав сталу тенденцію до покращання. Після початку воєнних дій життєвий рівень мешканців українських земель імперії Романових почав погіршуватись, а їх добробут занепадати. Головними чинниками, які спричинили таке погіршення, були: активне адміністративне втручання держави в ринкові процеси, котрі спричинили до розбалансування ринку і значної невідповідності між попитом та пропозицією; поширення практики реквізицій і конфіскацій на користь армійських підрозділів армії Романових; зростання спекуляцій, котре призвело до прискорення збільшення цін як на продовольство, так на товари широкого вжитку та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

-
- ¹ *Резнт О., Сердюк О.* Перша світова війна і Україна. — К.: Генеза, 2004. — С. 7.
- ² Экономическая энциклопедия / А.М. Румянцев. — М., 1980. — Т. 1. — С. 164; Т.4. — С. 238.
- ³ *Крузе Э.Э.* Положение рабочего класса России в 1900–1914 гг. — Л., 1976. — С. 17.
- ⁴ *Коноплицкий В., Филина А.* «Это — бизнес». Толковый словарь экономических терминов. — К., 1996. — С. 39, 40.
- ⁵ *Наумов Г.* Бюджеты рабочих города Киева (По данным анкеты). — К., 1913. — С. 3.
- ⁶ *Кирьянов Ю.И.* Жизненный уровень рабочих России. — М., 1979. — С. 29.
- ⁷ *Нестеренко О.О.* Развитие промышленности на Украине. — К., 1962. — Ч. 2. — С. 373, 374, 383.
- ⁸ Історія держави і права України. Підручник. У 2-х т. — Т. 1 / За ред. В.Я. Тація, І.А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. — К., 2003. — С. 622–631.
- ⁹ *Лебедь-Юрчик Х.А.* Сахарная промышленность в России. — К., 1909. — С. 46, 49.
- ¹⁰ Коммерческая газета. — 1912. — № 9. — С. 2.
- ¹¹ *Кулініч І.М.* Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. — 1917 р.) // Укр. іст. журн. — 1990. — № 9. — С. 19.
- ¹² *Крутіков В.В.* Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. // Укр. іст. журн. — 1992. — № 3. — С. 58.
- ¹³ *Лавров П.А.* Робітничий рух на Україні в період нового революційного піднесення 1910–1914 рр. — К., 1967. — С. 197.

- ¹⁴ Лось Ф.Є. Робітничий клас України в 1907–1913 рр. — К., 1962. — С. 125.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл.), ф. 183, оп. 1, спр. 1421, арк. 118, 149, 150.
- ¹⁷ Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 1221, арк. 44, 57, 60.
- ¹⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 638, спр. 1, ч. II, арк. 11, 12.
- ¹⁹ Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник / Анфимов А.М., Корелин А.П. — СПб., 1995. — С. 289, 290, 291.
- ²⁰ Сучков И.В. Учителство России в конце XIX — начале XX века // Отечественная история. — 1996. — № 6. — С. 55.
- ²¹ Реєнт О.П. Україна у Першій світовій війні (1914–1917) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. В 2 т. — Т. 2. — К., 2011. — С. 68.
- ²² Реєнт О., Сердюк О. Вказ. праця. — С. 376.
- ²³ Там само. — С. 377.
- ²⁴ Там само. — С. 378.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Шапошнікова Н. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 — лютий 1917 рр.). — К., 2002. — С. 3.
- ²⁷ Самбикин М.М. Недороды на Украине, их районы, частота и размеры. — Х., 1931. — С. 112.
- ²⁸ Нестеренко О.О. Вказ. праця. — С. 272.
- ²⁹ Кирьянов Ю.И. Указ. соч. — С. 86.
- ³⁰ Россия. 1913 год. — С. 326.
- ³¹ Китанина Т.М. Хлебная торговля в России в 1875–1914 гг. (Очерки правительственной политики). — Л., 1978. — С. 252; *Ее же*. Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России 1914 — октябрь 1917 гг.). — Л., 1985. — С. 324.
- ³² Історія споживчої кооперації України / Гелей С.Д., Аліман М.В., Бабенко С.Г. та ін. — Львів, 1996.
- ³³ Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России (в конце XIX — начале XX вв.). — Самара, 1992. — С. 85.
- ³⁴ Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 940, арк. 3; спр. 1230, арк. 2–13.
- ³⁵ Реєнт О., Сердюк О. Вказ. праця. — С. 389–390.
- ³⁶ Россия. 1913 год. — С. 305.
- ³⁷ Попов О. Хлібна торгівля України. — Х., 1927. — С. 116.
- ³⁸ Реєнт О., Сердюк О. Вказ. праця. — С. 379.
- ³⁹ Кирьянов Ю.И. Указ. соч. — С. 36.
- ⁴⁰ Наулко В.И., Миронов В.В. Культура и быт украинского народа. — К., 1977. — С. 62.
- ⁴¹ Общий очерк экономической жизни Юго-Западного края. — К., 1913. — С. 35.
- ⁴² Історія держави і права України. — Т. 1. — С. 622–631.
- ⁴³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 630, спр. 271, арк. 1–7.
- ⁴⁴ Там само, ф. 285, оп. 1, спр. 553, арк. 16.
- ⁴⁵ Россия. 1913 год. — С. 305.
- ⁴⁶ Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1 дод., спр. 154, арк. 56.
- ⁴⁷ Наумов Г. Указ. соч. — С. 36; Сучков И.В. Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX–XX веков // Отечественная история. — 1995. — № 1. — С. 75.

⁴⁸ Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 3, спр. 4, арк. 9; Державний архів м. Києва, ф. 163, оп. 51, спр. 18, арк. 2–6.

⁴⁹ Лебедь-Юрчик Х.А. Указ. соч. — К., 1909. — С. 108.

⁵⁰ ЦДАК України, ф. 442, оп. 636, спр. 647, арк. 27–36.

⁵¹ Там само, ф. 442, оп. 661, спр. 273, арк. 27.

⁵² Наумов Г. Указ. соч. — С. 21.

⁵³ Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 69, арк. 38.

⁵⁴ Там само, спр. 1249, арк. 1, 2.

⁵⁵ Россия. 1913 год. — С. 320.

⁵⁶ Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 846, арк. 1–6.

⁵⁷ Там само, спр. 1081, арк. 5.

Стаття надійшла до редколегії 03.11.2014 р.

ВЛИЯНИЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ НА ЖИЗНЕННЫЙ УРОВЕНЬ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ

В статье исследовано влияние Первой мировой войны на жизненный уровень населения Украины. Доказано, что результатом военных действий стал упадок благосостояния широких слоев жителей украинских земель через ускорение темпов инфляции, быстрый рост цен, замедление темпа роста зарплаты, сокращение потребления и правительственную политику вмешательства в рыночные процессы.

Ключевые слова: *жизненный уровень, благосостояние, цены, потребление, Первая мировая война, Украина, зарплата.*

INFLUENCE OF THE FIRST WORLD WAR IN UKRAINE STANDARD OF LIVING

This article explores the impact of World War I on the standard of living in Ukraine. It is proved that the fighting was the decline of the general welfare of the inhabitants of Ukrainian lands due to this trend, the rapid rise in prices, a slowdown in wages, reducing consumption and government policy intervention in market processes.

Keywords: *standard of living, welfare, prices, consumption, First World War, Ukraine, salary.*

*Л.В. Годунова
(м. Кіровоград)*

ІМПЕРСЬКИЙ ПОДАТКОВИЙ АПАРАТ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: В ПРАЦЯХ ТОГОЧАСНИХ ДОСЛІДНИКІВ

Стаття присвячена проблемам висвітлення функціонування імперського фіскального апарату в Наддніпрянській Україні напередодні та в часи Першої світової війни в дослідження тогочасних науковців та практиків, які залишили корпус різнопланових за проблематикою й шириною висвітлювання аспектів, формою і жанром праць.

Ключові слова: *податковий апарат, фіскальні органи, акцизні управління, податні інспектори, казенні палати, Наддніпрянська Україна, Російська імперія, історіографія.*

Сучасний розвиток України, особливо становлення її економічної політики із різноплановими викликами протягом останнього десятиріччя, зокрема світовою економічною кризою, російською агресією на Сході України та анексією Криму, збільшенням зовнішнього та внутрішнього боргу, зростанням бюджетних видатків поряд із значним зменшенням частки ліквідного державного майна, висуває перед науковцями потребу у вивченні й осмисленні функціонування основних фінансових інститутів та фінансової політики, у тому числі їхнього історичного досвіду. Серйозні зміни у фінансовій політиці України за останні роки, зокрема прийняття Бюджетного та Податкового кодексів, реформування податкових органів та ін., стимулюють зростання суспільного інтересу до різних складових фінансової політики, перш за все, бюджетонаповнюючих, основною з яких є податкова. Активні пошуки законодавцями й економістами ефективної моделі податкової системи України все гостріше виявляють пов'язані з нею нові (а часто й старі) проблеми законодавства, тому значної ваги набувають дослідження з історії фінансів, фінансової політики та законодавства, особливо в період формування буржуазного суспільства та розвитку капіталістичних відносин.

Напередодні Першої світової війни в економіці Наддніпрянської України відбувалися процеси розвитку промисловості та виходу із затяжної депресії початку ХХ ст., протягом 1910–1914 рр. розвивалися практично всі галузі, розширювався внутрішній ринок, імперський уряд уживав ряд заходів для стабілізації державних фінансів. Одна з вагомих ролей у процесі розвитку державних фінансів, як відомо, належить органам податкового контролю, адже в 1913 р. близько 62% доходів державного бюджету Російської імперії становили саме різнопланові податкові платежі (в тому числі й 26,3% доходів від винної

монополії). Для реалізації податкової політики уряду Російської імперії на теренах України було створено ряд спеціальних імперських (урядових) та самоврядних фіскальних інститутів, а також покладено функції фіскального контролю на імперські та самоврядні владні інституції. Зупинимося детальніше на спеціальних інститутах, створених для реалізації урядової податкової політики, зокрема акцизних управлінь та податних інспекторах.

Акцизні управління, як відомо, були створені в січні 1863 р. На чиновників губерньських та окружних акцизних управлінь у Наддніпрянській Україні після введення імперським урядом казенної монополії наприкінці XIX ст. покладалися завдання забезпечення стягнення непрямих податей із підакцизних товарів. Аналізуючи діяльність цих фіскальних інституцій, необхідно враховувати і той факт, що в українських губерніях продукція винокурної та цукрової галузей економіки, тобто виробництво підакцизних товарів, значно випереджали загальноімперські показники. Перша світова війна принесла й значні зміни в діяльність органів акцизного нагляду, зокрема через заборону продажу спирту та горілчаних виробів для місцевого вжитку, та збільшення акцизних ставок на всі підакцизні товари. А після окупації російськими військами Східної Галичини в 1914 р. до цього регіону направляються акцизні чиновники з українських губерній для стягнення акцизу з нафти, горілки й пива та забезпечення казенної монополії на сіль і тютюн відповідно до австро-угорського законодавства.

Інститут податних інспекторів було створено відповідно до закону від 30 квітня 1885 р. За задумом законодавця, податний інспектор був виконавчим органом казенних палат, завідував певною податною дільницею. У 1897 р. вводиться інститут помічників інспекторів, яких закріплювали за найбільш складними дільницями. Для координації діяльності податківців та пошуку найбільш раціональних шляхів реалізації їх посадових обов'язків з урахуванням регіональних особливостей, керівництвом казенних палат проводилися з'їзди податних інспекторів у губерніях. На з'їзди виносилися найважливіші питання податкової політики та економічного розвитку регіону, зокрема селянське. З початком Першої світової війни діяльність податкових інспекторів ускладнилася, на них стали покладатися не властиві їм функції з мобілізації для потреб армії автомобілів і мотоциклів приватних і юридичних осіб, членство у міському присутствію з надання допомоги родинам військовослужбовців, визначали цінність конфіскованої у австрійських і німецьких підданих автотехніки та ін. А у 1916 р., після введення державного прибуткового податку, навіть було збільшено кількість податкових дільниць і податних інспекторів.

Наукові пошуки в царині податкової політики Росії в українських землях, зокрема, проблем функціонування імперських фіскальних органів на території Наддніпрянської України напередодні та в роки Першої світової війни, змушують констатувати, що ця проблематика не знайшла достатнього висвітлення у сучасній науковій літературі. У той же час діяльність згаданих фіскальних інституцій напередодні та в часи Першої світової війни була предметом дослідження багатьох тогочасних науковців і практиків, які залишили корпус різнопланових за проблематикою й шириною висвітлювання аспектів, формою і

жанром праць. Проте праці сучасників тієї епохи не були предметом спеціального історіографічного дослідження, вони лише побіжно згадуються у працях Віктора Жвалюка¹, Олександра Головка², Василя Орлика³ та ін.

Ураховуючи тезу відомого українського вченого М. Варшавчика про неможливість виробити універсальну схему для класифікації історіографічних джерел, адже вони різняться на кожному етапі розвитку історичної науки⁴. Окрім того, будь-яка класифікація залежить від об'єкта та предмета дослідження. Вважаємо, що для всебічного і якісного відображення процесу дослідження кожного з фіскальних інститутів доцільно увесь тогочасний історіографічний комплекс розділити на декілька груп, а саме, аналіз опрацьованої нами історіографії дозволяє виділити дві основні групи праць:

1. Спеціальні дослідження державних фінансів та фінансової політики уряду Російської імперії напередодні та в часи Першої світової війни, в яких висвітлені проблеми діяльності фіскальних органів.

2. Праці тогочасних практиків, переважно представників фіскальних органів, зокрема, податківців з українських губерній Російської імперії, котрі намагалися реально показувати діяльність цих установ та наявні в їхній діяльності проблем, часом пропонуючи ті чи інші способи їх вирішення.

Розглянемо праці першої групи — спеціальні дослідження державних фінансів та фінансової політики уряду Російської імперії напередодні та в часи Першої світової війни та стан висвітлення у них проблем діяльності фіскальних органів в Україні. Саме науковці початку ХХ ст. заклали основи для вивчення цієї проблеми у своїх працях, присвячених окремим проблемам реформування податкової системи імперії Романових, адже саме наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. відбувалися кардинальні реформи у сфері оподаткування. Так, зокрема, відомий російський економіст Михайло Фрідман у фундаментальній праці, присвяченій винній монополії в Російській імперії, розглядає й проблеми її адміністрування, зокрема діяльність чиновників акцизного нагляду напередодні Першої світової війни⁵. Аналізуючи проблеми діяльності фіскальних інститутів, не можна залишити поза увагою творчий доробок професора Московського університету Івана Озерова, котрий у своїх працях значну увагу приділяв і питанням організації податкового контролю в Російській імперії⁶. Особливу увагу формуванню органів контролю за стягненням податкових платежів до бюджету, зокрема податкових органів було приділено у праці І.Х. Озерова у праці «Основи фінансової науки»⁷. Розглядаючи еволюцію системи оподаткування, автор підводить до того, що у процесі удосконалення механізму стягнення податків у держави неминуче виникає потреба у створенні спеціального податкового органу, на який би покладался ряд функцій по реалізації державної податкової політики. Саме на стадії розвинутої форми стягнення податків установлюється тенденція зближення держави до платників податків, «в цей час зазвичай у державі створюються спеціальні органи для стягнення»⁸ податків. Автором розглянуто увесь шлях розвитку інституту податних інспекторів, від його створення 1885 р. до 1909 р. Особлива увага приділена підсумкам фінансової реформи 1899 р., яка перш за все стосувалася удосконаленню інституту

спеціальних збирачів податей — податним інспекторам. Саме цією реформою було розширено функції і повноваження податних інспекторів, визначено функції помічників податних інспекторів, а поліцію було відсторонено від нагляду за стягненням податків. Крім того, було чітко визначено підконтрольність податних інспекторів «что руководство, непосредственный надзор и ревизия делопроизводства податных инспекторов и их помощников принадлежат в каждой губернии управляющему казённой палатой⁹». Окремо зазначено, що «для поднятия престижа податных инспекторов: для этого признано необходимым, чтобы в случае упущений и неправильных действий, дознание на месте производил сам управляющий казённой палатой или его помощник»¹⁰. У цілому автором було дано високу оцінку діяльності податних інспекторів «оценивая по достоинству полезную деятельность института податных инспекторов»¹¹, відмічено дієвість та ефективність їхніх з'їздів з метою обміну досвідом в оподаткуванні. Зазначено, що на утримання податних інспекторів у 1909 р. було виділено 1 578 400 руб., на утримання помічників — 266 000 руб.; на витрати по службовим відрядженням — 588 300 руб., а всього — 2 938 400 руб.¹² Цілком погоджуємося із тезою сучасного українського дослідника історії податкових органів Віктора Жвалюка, про те, що «праця І.Х. Озерова взагалі є одним із кращих взірців комплексного підходу щодо дослідження як питань правового регулювання податкової справи, так і її здійснення спеціально уповноваженими державними органами у дореволюційній юридичній історіографії»¹³. Серед історіографічних джерел першої групи, не можна залишити поза увагою й наукову спадщину відомого економіста Павла Гензеля¹⁴.

Окрім праць відомих науковців початку XX ст., важливим історіографічним джерелом, безперечно, слугують тогочасні ювілейні видання, зокрема книги, присвячені 50-річчю діяльності органів адміністрування неокладних зборів¹⁵ та 25-річчю введення інституту податних інспекторів¹⁶. Ці нариси, не дивлячись на задекларовану їх авторами позицію проте, що названі видання не є науковими дослідженнями, проте, завдяки використанню фактичних матеріалів, наданих департаментами окладних та неокладних зборів, на сьогодні, без перебільшення, є вагомим джерелом до вивчення становлення і діяльності таких спеціальних фіскальних органів, як акцизні управління та податкова інспекція. Так, зокрема, у згаданому ювілейному виданні, присвяченому діяльності інституту податних інспекторів, містяться відомості щодо освітнього цензу перших 222 податних інспекторів, у рядах котрих були люди як із вищою (45%), так і середньою (33,78%) та нижчою (21,18%) освітами з різною кваліфікацією (в т.ч. медичною, військовою, духовною)¹⁷. Звичайно, для нової спеціальності податного інспектора, людям необхідно було виписувати «подробные указания, которыми они должны руководствоваться при исполнении возложенных на них служебных обязанностей»¹⁸ у відповідних інструкціях та наказах, які були охарактеризовані авторами видання. За 13 років діяльності цього інституту виявилось ряд недоліків законодавства, які породжували проблеми у роботі податних інспекторів — «несоответствие объёма обязанностей с объёмом прав делало положение податных инспекторов среди уездной администрации неопределённым и затрудняло

им исполнение тех обязанностей, которые составляют сущность их деятельности», яка хоч і була «в общем весьма плодотворная, не достигала, однако, той полноты, которая соответствовала бы целям, имевшимся в виду при учреждении этого института»¹⁹. Таким чином, необхідність реформи податкових органів назріла — 24 травня 1899 р. було прийнято нове Положення про податних інспекторів та їх помічників і новий Наказ чинам податної інспекції. Авторами відмічено, що правове регулювання діяльності податних інспекторів значно упорядковувалось, вимоги вищезазначеного Наказу були приведені у відповідність до Закону, що давало можливість «ныне чины податной инспекции в своей деятельности могут, таким образом находить твёрдую опору в законе, тогда как до этого они основывали большую часть своих действий на требованиях Наказа, необязательных для других ведомств»²⁰. Крім того, Наказом для податних інспекторів та їх помічників було встановлено правила діловодства, що давало можливість оптимізувати процес документообігу. Як і більшість авторів, які на початку ХХ ст. у своїх працях розглядали проблеми оподаткування, а саме, органи адміністрування податків активно аналізували вищезазначений Закон, та його позитивне значення, автори цього ювілейного видання також зупинилися на основних його позиціях:

1. для поданих інспекторів було встановлено освітній ценз на рівні вищого, за певним винятком для тих працівників, які «при продолжительной службе проявили выдающиеся способности и отличное знание податного дела»²¹;
2. уточнено підпорядкованість податних інспекторів на рівні виключно управляючого місцевою Казенною палатою;
3. суттєво розширено коло прав і обов'язків податних інспекторів при стягненні податків і зборів.

У підсумку зазначено, що «хотя закон 24-го мая 1899 года не дал податным инспекторам в руки всего податного дела в полном объёме, не поставил их во главе самостоятельного уездного финансового управления, однако, основные начала организации податного надзора и его компетенция получили в нём ясное и определённое выражение, и роль податной инспекции для всех стала вполне понятной, что дало податным инспекторам занять подобающее им место среди должностных лиц уездной администрации»²².

Проте найбільш інформативними, на наше переконання, є праці не просто сучасників досліджуваної епохи і навіть невідомих науковців тих часів, а практичних працівників, котрі у своїх працях не просто описували діяльність тих чи інших фіскальних інститутів, а показували наявність проблем у їхній діяльності й часом указували на можливі шляхи їх вирішення. Саме ці праці ми умовно віднесли до другої групи історіографічних джерел нашого дослідження. Саме до таких джерел належать праці податних інспекторів м. Харкова Антона Честухіна²³ та Івана Степаненка, начальника окладного відділу Київської казенної палати Петра Гаврика.

Так, зокрема, податковий інспектор 2-ї дільниці м. Харкова А. Честухін, у своїй праці виділяє більше 30 напрямків діяльності податних інспекторів, найважливішими з яких, на його думку, були:

1. «Промисловий податок основний і додатковий і в зв'язку з ним:
 - а) перевірка в міській управі видачі промислових свідоцтв і своєчасної здачі виручених грошей у казначейство;
 - б) нагляд за вибіркою тютюнових і питних патентів.
2. Квартирний податок.
3. Гербовий збір.
4. Державний податок з нерухомого майна в містах, посадах і містечках.
5. З'ясування складу й цінності спадщини.
6. Окладні збори з селян.
7. Установлення податного обліку земель і нагляд за розподілом зборів між окремими землеволодіннями.
8. Нагляд за оцінкою фабричних, заводських, торговельних і промислових приміщень поза містами для обкладення земськими зборами.
9. Нагляд за надходженням податків: з приватних землевласників, міського нерухомого майна, квартирною, промислового.
10. Обстеження майнового стану:
 - а) неспроможних недоїмщиків і тих, хто просить про розстрочку, як за окладними (промисловий, квартирний), так і неокладними зборами і стягненнями (гербовий, кріпосний, спадковий та ін.);
 - б) відставних нижніх чинів та їх вдів.
11. Ревізія казначейства раптова і участь у терміновій (за дорученням управляючого казенною палатою).
12. Збір відомостей про види на врожай, про врожай хлібів і трав та запаси їх.
13. Участь в оцінці майна, що відходить під залізницю.
14. Перевірка угод про здачу селянами громадської землі під добування копалин.
15. Перевірка книг і грошової готівки волосних і сільських правлінь щодо продажу ошадних марок і нагляд за діяльністю їх з цієї операції.
16. Нагляд за вільними від збору паровими котлами.
17. Перевірка мір і ваг.
18. Нагляд за фальшивими бандеролями та іншими знаками оплати.
19. Роз'яснення публіці правил приймання ошадними касами умовних внесків — застав.
20. Надання відомостей, необхідних управляючому казенною палатою для висновків про міські й земські кошториси.
21. Повідомлення за запитами відділень державного банку відомостей про кредитоспроможність торговців і промисловців.
22. Подання казенній палаті відомостей про ярмарки на їх дільниці.
23. Видача посвідчень (сумісно зі справником і військовим начальником) офіцерам про оцінку належного їм нерухомого майна для заміни грошового реверса.
24. Участь в адміністративних і розпорядчих засіданнях повітового з'їзду.
25. Участь в засіданнях повітової землевпорядної комісії.

26. Участь в засіданнях повітових попечительств про народну тверезість.
27. Участь в засіданнях комісії по складанню списків присяжних засідателів.
28. Участь в засіданнях повітових з військової повинності присутствій:
 - а) при призначенні допомоги нижнім чинам;
 - б) при встановленні цін на коней.
29. Складення річного звіту.
30. Виконання різних доручень департаменту і управляючого казенною палатою»²⁴.

Наведений перелік яскраво ілюструє складність діяльності тогочасних податківців. За свідченням А. Честухіна, діяльність податкових інспекторів була досить складною і вони переважно не мали змоги виконувати усі свої функції однаково успішно, змушені були обирати на своїх ділянках найважливіше і те, що перебувало у незадовільному стані. Загалом уся їх діяльність полягала у «боротьбі з платником, який намагається уникнути сплати податку або заплатити його у якомога меншому розмірі»²⁵.

Щодо праць інших податних інспекторів, то не можна залишити поза увагою творчий спадок московського податківця І. Іноземцева та податного інспектора м. Харкова І. Степаненка, котрий проводить коментар податкового законодавства з питань стягнення з податку на нерухоме майно, у тому числі і його адміністрування²⁷.

Книга П. Гаврика «Основні завдання податної і оціночної справи»²⁸ вийшла у світ у 1912 р. Ця праця фактично була керівництвом для податних інспекторів, земських і міських управ щодо різних питань, пов'язаних з податковими й оціночними справами. У цій роботі ґрунтовно у вигляді програм та інструкцій викладено покрокові дії податних інспекторів у таких напрямках адміністрування податків: обстеження економічного стану великих міст; механізм обстеження економічного стану селян за окремими поселеннями; вказівки щодо ефективного стягнення недоїмок державних та земських зборів із селян і приватних власників нерухомого майна, а також недоїмок квартирного податку. При цьому звернуто увагу на документальне оформлення цієї роботи — складанні різних реєстрів, інвентарних книг, відомостей, земельних рахунків, «дабы все сведения об экономическом положении сельского населения в делопроизводстве Податного Инспектора сохранялись, желательно, чтобы они составляли собою особое дело, текущего характера, и по группировке заносились в отдельную книгу. Эта книга должна представлять собою настольную книгу Податного Инспектора и по его наблюдению за налогами с крестьянского селения»²⁹. Особлива увага у праці приділена адмініструванню та діловодству податку з нерухомого майна, рекомендовано ведення по ньому «особого отдельного дела» або «самостоятельного дела по оценке» нерухомого майна, запропоновано ведення книг особових рахунків за подвірними ділянками, а по міській нерухомості «Податным инспекторам прежде всего надлежит произвести по городским поселениям самую точную регистрацию всех имуществ и изготовить инвентарные описи с полным и всесторонним обозначением состава этих имуществ»³⁰ у детальному порядку, рекомендовано проведення постійного

спостереження за роботою оціночних комісій, щодо дотримання ними встановлених законодавством загальних правил оцінки нерухомостей та розкладки податку поміж домовласниками, особисто брати участь у засіданнях розклад очних комісій, вживати заходи по ліквідації недоїмок³¹. Значна частина інструкцій для податних інспекторів у цій праці була присвячена тлумаченню законодавства та застосуванню практичного досвіду повітових оціночних комісій Київської губернії з визначення оцінки нерухомого майна по дохідності та порядку обрахунку середніх відсотків по окремих видам витрат на його утримання (ремонт, страхування та охорону)³². Окремі інструкції для роботи податного інструкція були присвячені адмініструванню квартирного податку, які полягали у правильності визначення бази оподаткування (податкові оцінки квартир, які базувалися на дохідності квартир) та веденні обліку відомостей (списків) по домовласниках з детальним описом у них усіх квартир, а також рекомендовано заходи, які необхідно проводити з неплатниками цього податку³³. У цій праці також надано тлумачення певних податкових законів, що давало можливість визначити завдання та функції податних інспекторів під час збирання податків і зборів, враховуючи особливості об'єктів (земля, нерухоме майно, доходи) та суб'єктів оподаткування (селяни, робітники, підприємці, поміщики, священики). Звернуто увагу на порядок забезпечення повноти, достовірності, змістовності та своєчасності звітності податних інспекторів до Казенної палати по всіх вищезазначених податках, а також надано окремо інструкцію (програму) щодо написання пояснювальної записки до річного звіту³⁴. Слід відмітити, що у цій книзі був проведений аналіз проекту Закону про прибутковий податок, який Міністерство фінансів внесло на розгляд у 1909 р. до Державної думи, та було зазначено, що «непосредственными проводниками реформи в жизнь будут Податные Инспектора; посему им надлежит заблаговременно же самым тщательным образом к ней подготовиться»³⁵, тобто розпочати готувати матеріали для складання реєстрів (списків) платників прибуткового податку розробляти механізми та прийоми обліку їхніх доходів з урахуванням видів і джерел. Незважаючи на те, що зазначений закон було прийнято у 1916 р., а вступив у дію він з 1 січня 1917 р. Серед історіографічних джерел проблем історії діяльності російських фіскальних органів на передодні та в часи Першої світової війни, необхідно також назвати праці К. Горощенко, в якій автор, до речі, один із не багатьох тогочасних дослідників, які акцентують увагу на недоліках існуючої в Російській імперії системи стягнення з населення непрямих податків.

Серед цього комплексу історіографічних джерел особливої уваги заслуговує книга Я. Козловського³⁶, котрий обіймав посаду начальника відділення в Ліфляндській казенній палаті. Хоча дана праця й не розглядає діяльність казенних палат безпосередньо у Наддніпрянській Україні, проте вона єдина в історіографії фундаментальна праця, присвячена безпосередньо історії казенних палат з часу їхнього створення у другій половині XVIII ст. до початку XX ст.

Певні питання розвитку в Наддніпрянській Україні цукрової промисловості її оподаткування висвітлені видатним київським технологом Михайлом Толпи-

гіним³⁷. Інформація щодо діяльності фіскальних інституцій у системі губернського управління міститься у працях чиновників інших імперських інституцій, зокрема, члена Оренбурзького губернського присутствія І. Страховського³⁸.

Отже, проблеми функціонування імперського фіскального апарату в Наддніпрянській Україні напередодні та в часи Першої світової війни стали предметом дослідження багатьох тогочасних науковців і практиків, які залишили корпус різнопланових за проблематикою й шириною висвітлювання аспектів, формою і жанром праць. Проте аналіз цього історіографічного комплексу свідчить, що, незважаючи на наявність даних історіографічних джерел, особливо спадщини практичних працівників тогочасних фіскальних установ, ця проблема потребує подальшого глибокого розгляду, особливо щодо питань соціалізації податківців, їхніх політичних уподобань, етнічної приналежності, а особливо діяльності російських фіскальних інститутів в Україні в період Першої світової війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. — К.: Атіка, 2001. — 161 с.

² Головка О.М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.): історико-правове дослідження. Монографія. — Х.: СІМ, 2005. — 448 с.; Головка О.М. Апарат управління фінансами Російської імперії на українських землях у роки Першої світової війни: історико-правова характеристика // Право України. — 2005. — № 3. — С. 129–131; Його ж. Організаційно-правові засади фінансової адміністрації Російської імперії у дореволюційній історіографії // Вісник Національного університету внутрішніх справ. — 2005. — Вип. 30. — С. 286–293; Його ж. Теоретичні засади історико-правового дослідження фінансової адміністрації Російської імперії в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.) // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. — 2005. — № 3. — С. 27–32.

³ Орлик В.М. До питання історії міністерства фінансів Російської імперії кінця XVIII — початку XX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2004. — Вип. 2 (26). — С. 179–185; Його ж. Податкові органи Російської імперії в Україні (XIX — початок XX ст.) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2004. — Вип. 4 (28). — С. 239–247; Орлик В.М. Проблеми історії податкової політики Російської імперії в українському селі кінця XVIII — початку XX ст. в “аграрній” історіографії // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 27. — К.: Інститут історії НАН України, 2004. — С. 224–239; Орлик В.М. Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми) // Український історичний журнал, 2005. — № 4 (463). — С. 190–199; Його ж. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII — початку XX ст. / В.М. Орлик // Історія науки і біографістика. — 2010. — Вип. 2. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf. — Заголовок з екрана.

⁴ *Варшавчик М.А.* Джерела історіографічні // Джерелознавство історії України. — К., 1998. — С. 26.

⁵ *Фридман М.И.* Винная монополия в России. — М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. — С. 202–206.

⁶ *Озеров И.Х.* Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в н. XX века. — М., 1905; *Его же.* Финансовая реформа в России. — М., 1906.

⁷ *Озеров И.Х.* Основы финансовой науки: Бюджет. Формы взимания. Местные финансы. Государственный кредит / И.Х. Озеров. — М.: ООО «ЮрИнфоР-Пресс», 2008. — 633 с.

⁸ Там же. — С. 143–144.

⁹ Там же. — С. 205.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же. — С. 204.

¹² Там же. — С. 207.

¹³ *Жвалюк В.Р.* Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. — К.: Атіка, 2001. — С. 12.

¹⁴ *Гензель П.П.* Новейшие изменения в действующем положении о государственном промысловом налоге // Русское экономическое обозрение. — 1900. — № 9. — С. 49–60; *Его же.* Обзор финансовых мер к немедленному осуществлению для покрытия предстоящих дефицитов в государственном бюджете России // Финансовая реформа в России. — М., 1917. — Вып. II. 4. — 48 с.

¹⁵ Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведующих неокладными сборами. — СПб., 1913. — 295 с.

¹⁶ Податная инспекция в России (1885–1910): Очерк деятельности податной инспекции за 25 лет ее существования. — СПб.: Тип. И.И. Сойкина, 1910. — 210 с.

¹⁷ Там же. — С. 33–34.

¹⁸ Там же. — С. 35.

¹⁹ Там же. — С. 96.

²⁰ Там же. — С. 110.

²¹ Там же. — С. 98

²² Там же. — С. 111.

²³ *Честухин А.А.* О практических приемах в деятельности податного инспектора. Доклад. — Харьков: тип. «Печатное дело», 1909. — 43 с.; *Его же.* Практические приемы и указания по деятельности податного инспектора. — Харьков, 1911. — 62 с.; *Честухин А.А.* Конспект практических приемов по рассмотрению торговых книг. — М.: Изд. податных инспекторов г. Москвы, 1913. — 67 с.; *Его же.* Пособие для податных инспекторов при промышленном обложении предприятий по торговым книгам. — М.: Тип. Ф.Я. Пригорина, 1914. — 37 с.

²⁴ *Честухин А.А.* Практические приемы и указания по деятельности податного инспектора. — С. 9–10.

²⁵ Там же. — С. 11.

²⁶ *Иноземцев А.Н.* Очерки и заметки податного инспектора. — Вып. 1. — Златоуст: Тип. Т-ва Лебедева и Белякова, 1910. — 98 с.

²⁷ *Степаненко И.Т.* Закон 6 июня 1910 г., Положение о государственном налоге с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках, за исключением посадов губерний Царства Польского с инструкцией министра финансов 10 дек. 1910 г., а также

циркулярами и распоряжениями Министерства финансов и указами Правительствующего Сената, изд. До октября 1912 г. — X., 1913. — 119 с.

²⁸ Гаврик П.Г. Основные задачи податного и оценочного дела / Петр Гаврилович Гаврик. — К., СПб: Издание книжного магазина Н.Я. Оглоблина, 1912. — 180 с.

²⁹ Там же. — С. 3.

³⁰ Там же. — С. 111.

³¹ Там же. — С. 6–7, 16, 41.

³² Там же. — С. 115–173.

³³ Там же. — С. 9–10.

³⁴ Там же. — С. 17–20.

³⁵ Там же. — С. 174.

³⁶ Козловский Я.И. Казенные палаты и подведомственные им учреждения в России: История и современное устройство их. — Рига, 1901. — 853 с.

³⁷ Толтыгин М.А. Сахарная промышленность от основания её до настоящего времени. — Киев, 1894; *Его же*. Доклад в собрании членов Сахарного отделения Киевского Общества Императорского Русского Технического общества 15 апреля 1898 г. — Киев, 1898; *Его же*. Изыскание мер к понижению цен на сахар и влияние нормировки на развитие сахарной промышленности и понижение цен на сахар. — К., 1909; *Его же*. К дню введения в России акцизной системы и открытия Департамента неокладных сборов. — К., 1913. — 5 с.

³⁸ Страховский И.М. Губернское устройство (правительственные учреждения). — СПб.: Сенат. тип., 1913. — 168 с.

Стаття надійшла до редколегії 28.10.2014 р.

ИМПЕРСКИЙ НАЛОГОВЫЙ АППАРАТ В ПРИДНЕПРОВСКОЙ УКРАИНЕ НАКАНУНЕ И В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: В ТРУДАХ ТОГДАШНИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Статья посвящена проблемам освещения функционирования имперского фискального аппарата в Приднепровской Украине накануне и во время Первой мировой войны в исследовании тогдашних ученых и практиков, которые оставили корпус разноплановых по проблематике и шириной освещения аспектов, форме и жанру работ.

Ключевые слова: *налоговый аппарат, фискальные органы, акцизные управления, податные инспекторы, казенные палаты, Надднепрянская Украина, Российская империя, историография.*

IMPERIAL TAX SYSTEM IN DNIEPER UKRAINE BEFORE AND DURING THE WORLD WAR I IN THE WORKS OF CONTEMPORARY SCHOLARS

The article views the problems of the coverage of the imperial fiscal mechanism operation in Dnieper Ukraine before and during the World War I in the studies of contemporary scholars and practitioners who had left a number of works which are diverse in their range of problems and wide coverage of aspects, form and genre.

Keywords: *tax system, fiscal authorities, excise administration, tax-paying inspectors, public chamber, Dnieper Ukraine, Russian Empire, historiography.*

С.В. Орлик
(м. Кіровоград)

УКРАЇНСЬКЕ ПОВІТОВЕ МІСТО І ВЕЛИКА ВІЙНА: ПРОДОВОЛЬЧІ ПРОБЛЕМИ ТА РІСТ ЦІН

Стаття присвячена проблемам фінансової політики російського уряду в Україні в роки Першої світової війни. На прикладі повітового міста Єлисаветграда Херсонської губернії (нині м. Кіровоград) досліджено окремі аспекти життєдіяльності міста та його мешканців, які виникли в роки Першої світової війни. Досліджено динаміку цін на такі продукти й предмети першої необхідності, як борошно, сіль, цукор, крупу/пшона, олію/рослинну, картоплю, капусту, випечений хліб та м'ясні продукти, керосин, вугілля, дрова, сірники за 1914–1917 рр. Проаналізовано причини, які в умовах війни впливали на ріст цін. Розглянуто заходи, що вживалися органами місцевого самоврядування міста у складних умовах воєнного часу для утримання цін на товари й продукти першої необхідності.

Ключові слова: Перша світова війна, ціни, податки, Єлисаветград, продовольчі товари, такси, земські установи, міська дума, міська управа, Російська імперія.

Перша світова війна була розпочата 1 серпня 1914 року, але неминучість вступу Російської імперії у війну прогнозувалася й раніше. Її подих відчувався в усьому устрої соціального та економічного життя імперії ще до офіційного оголошення війни, а особливо на територіях українських губерній, які були територіально найближчими до кордонів з боку противника — «територія України ставала потенційно головним театром воєнних дій між Росією та Німеччиною і Австро-Угорщиною»¹. У війні брало участь близько 4 млн українців, при цьому, так історично склалося, по різні боки військового протистояння, з них 3,5 млн — на боці Росії, а ще 250 тис. — на боці Австро-Угорщини². Із самого початку війни загострилися всі прогалини в економіці країни як у галузі промисловості та транспорті, так і в сільському господарстві. Початок війни зумовив необхідність вирішення життєво необхідного, першочергового питання — це проблеми продовольчого забезпечення як армії, так і мирного населення. Постійно зростаючі потреби провіанту для армії, проведення військових ревізій, поспішна перебудова економіки на військовий лад, проблеми перевезення вантажів, особливо залізничним транспортом, швидке зростання цін і спекуляції призвели до нестачі продуктів і предметів першої необхідності у містах і промислових регіонах. Якщо продовольчі постачання армії уряд брав під власний контроль, то проблеми харчового забезпечення мирного населення урядові кола вважали справою суто місцевого самоврядування і самих громадян, які

мали поповнювати власні запаси продуктів через приватну торгівлю або підсобне господарство. Лише у другій половині 1916 р. імперський уряд зрозумів, що невпинний процес нестачі продуктів і зростання дорожнечі на продукти першої необхідності, сировину та робочі руки необхідно ставити під контроль шляхом створення Особливого комітету для боротьби з дорожнечею. Такий комітет було створено відповідно до Закону «Про затвердження положення про Особливий комітет для боротьби з дорожнечею»³ від 29 липня 1916 р. № 1766, в якому визначалися склад, завдання та функції комітету, що стосувалися вивчення ситуації на продовольчому ринку, виявленні негативних причин, які впливали на погіршення становища на ньому та, відповідно, вживання заходів щодо їхнього усунення. Запропоновано запровадити координацію роботи з ліквідації та послаблення обставин, які викликали підвищення цін. Слід відмітити, що створення цього комітету було запізнлим і малоефективним.

Проблеми економічної історії періоду Першої світової війни в частині продовольчого становища в Російській імперії знайшло певне відображення в історіографії переважно радянського періоду. Проте через заідеологізованість досліджень ці питання розглядалися доволі упереджено, хоча в деяких із них міститься значний фактичний матеріал. Серед таких дослідників слід відмітити праці М.Д. Кондратьєва, П.І. Ляшенко, Й.Т. Щербини, А.К. Кошика, М.А. Рубача, А.М. Анфімова, С.М. Дубровського, Т.М. Китаніної, В.Я. Лаверичева, А.Л. Сидорова та ін. Всі ці дослідження були загального плану, без особливої уваги українським губерніям, щоб не акцентувати увагу на вагомому значенні України як годувальниці для всієї імперії. Новий етап розвитку економічної історії, який настав після проголошення незалежності України, сприяв повному розглянути продовольчий стан імперії періоду Першої світової війни, через призму особливостей, які мали місце саме в цих регіонах. Щодо наукового доробку сучасних вітчизняних учених, то особливе значення мають праці О.П. Реєнта, Н.О. Шапошнікової, М.А. Якименко, Б.А. Кругляка та ін.

Повітове місто Єлисаветград Херсонської губернії (нині обласний центр м. Кіровоград) знаходилося далеко від лінії фронту, але зміна життєвого укладу була відчутна в усіх сферах існування міської громади. Беззаперечно, головним питанням для життєдіяльності людей завжди є продовольче забезпечення, особливо для містян, у яких не було ніякого підсобного господарства, і які повністю залежать від наявності продуктів на базарах в магазинах. У протоколі засідання Єлисаветградської міської думи відмічалось про те, що на початку війни відбулося значне скорочення експорту сільськогосподарської продукції, що для економіки країни було негативним явищем, але це стало позитивним для наповнення внутрішнього ринку продуктами харчування і призвело до тимчасового зменшення цін на них. У цьому ж протоколі наводилися конкретні приклади падіння цін: «Так, наприклад, у Київській губ. ціна на яйця упала з 22–25 коп. за 10 шт. до 9–7 коп., на сибірське масло з 13 руб. до 8 руб. за пуд. У м. Єлисаветграді можна відмітити зменшення ціни на ячмінь, пшеницю, деякою мірою на жито, по ячменю з 70 коп. до 50–60 коп.; по пшениці з 1 р. 05 коп. до 85 коп., по житу з 78 коп. до 65 коп.»⁴. Але такий стан спостерігався декілька місяців на

початку війни. У подальшому ціни почали стрімко зростати, інколи досягали критичних розмірів. Втручання міської влади у процес утримання цін було конче необхідним. Так, відповідно до циркуляра херсонського губернатора від 25 липня 1914 р. за № 2248, міській управі було доручено встановити довідкові ціни на предмети першої необхідності, за винятком хліба та м'яса, для яких були затверджені окремі такси у порядку вимог ст. 63 (п. 12) та ст. 78 (розділ I п. 4) Міського положення у редакції 1892 р.⁵ При цьому, встановлені міською думою такси попередньо погоджувалися й затверджувалися херсонським губернатором. У подальшому, відповідно до постанови міської думи від 14 грудня 1914 р., такси на хліб були замінені на довідкові ціни та внесені до загального списку предметів першої необхідності, за якими встановлювалися довідкові ціни.

Враховуючи важливість і серйозність даного питання, міська дума із самого початку встановлення довідкових цін тісно співпрацювала з біржовим комітетом⁶. На їх спільних засіданнях встановлювалися довідкові ціни на такі продукти та предмети першої необхідності: борошно, сіль, цукор, крупу/пшоно, сало, олію/рослинну, картоплю, капусту, ковбасу, керосин, вугілля, дрова, сірники і такса на хліб (додатки А, Б, В, Г) і такси на м'ясні продукти (додаток Д).

Складність і значущість цих проблем спонукала міську управу вийти з ініціативою у думу з доповіддю про необхідність організації Особливої комісії, якій доручити завдання щодо складання довідкових цін та інші питання з врегулювання постачання мирному населенню продуктів харчування і палива. Спеціальну особливу комісію з урегулювання цін на предмети першої необхідності було створено 1 вересня 1914 р.⁷ У своїй роботі вона тісно співпрацювала з біржовим комітетом, а також на її засідання запрошувалися представники міської поліції та робітники від місцевих заводів. Усього в першому складі комісії було 9 членів з правом голосу, потім стало 15. Крім того, до її складу з дорадчими голосами входили представники філій банків (Російського та Об'єднаного), робітники найбільших заводів міста землеробних машин і сільськогосподарських млинів А.Л. Шкловського, землеробних машин акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті», Товариства Єлисаветградського машинобудівного і чавуноливарного заводу В.А. Яскульського, землеробних машин і знарядь акціонерного товариства «Е. Бургард і Ко»), а також представники міської товарної біржі, Товариства споживачів та делегованих містян⁸.

Основними завданням комісії було не тільки вивчення цінової ситуації на місцевих ринках та встановлення нормальних довідкових цін, а й визначення потреб міста в обсягах продуктів першої необхідності та прийняття заходів щодо своєчасного їх постачання. На початку роботи комісії з метою встановлення плановірності роботи її було розділено на три підкомісії, між якими було закріплено відання за окремими предметами першої необхідності. На практиці виявилось, що форма роботи у підкомісіях була малоефективною і було ухвалено всі рішення приймати на загальних засіданнях комісії. При цьому було розширено перелік предметів першої необхідності, до них зарахували: макарони, мило, оселедці, цибулю, оцет, стеаринові свічки, сіно, солону та овес.

У подальшому зазначені переліки предметів першої необхідності постійно змінювалися й до середини та кінця війни значно скоротилися.

За великим рахунком, на початку діяльності комісія не мала ніяких дієвих механізмів впливу на формування цін, часто встановлення довідкових цін зводилося до простої реєстрації фактичних змін цін на ринку в бік збільшення. У доповіді Комісії з урегулювання цін на предмети першої необхідності в міську думу зазначалося, що «все це знаходилося у повній залежності від факторів, які спричиняли підвищення ринкових цін. Важливо підкреслити те, що на самому початку своєї діяльності комісія повинна була лише констатувати підвищення цін у силу певних причин, які знаходилися поза компетенцією комісії»⁹. А причини росту цін в умовах війни були різними. Так, у протоколі засідання Єлисаветградської міської думи від травня 1915 р. називалися такі: «1) підвищення податків; 2) ускладнення транспортного підвозу; 3) спекуляція всіх типів; 4) інтендантські закупки для армії; 5) мораторій на вивіз продовольчих товарів з регіону; 6) видача суд банкам під заставу зернового хліба»¹⁰.

Підвищення податків розглядалося органами місцевої влади як неминуче явище. Саме військові події зумовили прийняття урядом надзвичайних заходів із збільшення акцизу на цукор, сірники, керосин та встановлення особливого військового податку в різних розмірах на різноманітні товари першої необхідності за перевезення їх залізничним транспортом. Саме введення військового податку на товари за перевезення їх залізничним транспортом значно підвищили їхні ціни для кінцевих споживачів. Так, місцева газета «Голос Юга» у грудні 1914 р., щодо постачання вугілля в місто відмічала: «в общем, по настроению рынка, выяснилось, что цены на уголь не высокие, и если уголь достигает до потребителя по высоким ценам, то это потому, что стоят высокие цены на дубликаты, в виду значительных косвенных налогов, связанных с погрузкой»¹¹. Подібна ситуація складалася і з іншими товарами, які перевозилися залізничним транспортом.

У доповіді в міську думу голови Комісії з урегулювання цін на предмети першої необхідності влітку 1915 р. зазначалося: «Що стосується спекуляції, то її слід розглядати особливо обережно, оскільки вона може поширитися не тільки на місцеві ринки, а й більш широкі райони. У зв'язку з цим, звичайно змінюється і характер боротьби з нею. Так, підвищення ціни місцевими продавцями, якщо вони не знаходяться у безпосередній залежності від заводчиків і фабрикантів окремих галузей промисловості, може бути стриманим місцевою владою. В той час торговці, котрі залежні від фабрикантів не місцевого ринку, самі майже не здатні спекулювати»¹². Наприклад, якщо розглянути ситуацію з цукром, що виникла у березні 1915 р., то наполегливі клопотання щодо підвищення ціни на нього були пов'язані з тим, що правління заводів домовилися й зобов'язали своїх місцевих агентів підняти ціни. В такому разі місцева влада була не в змозі запобігти підвищенню ціни і вимушена приймати рішення про підвищення довідкових цін, щоб не залишити місто без цукру. Ціни на цукор зростали і це при тому, що обсяги виробництва цукру по врожаю 1914 р. досягли 91 млн пудів, що на 6 млн пудів більше за попередній рік. А останні телеграми

від Київського біржового комітету, так званого цукрового «центру», вказували на укладені угоди за підвищеними цінами.

Звичайно, спекуляції товарами першої необхідності контролювалися з боку влади, поліцією і торговельними наглядачами від міської управи, часто самі громадяни писали заяви до міської управи, вказуючи конкретні факти порушення встановлених цін (такс) торговцями¹³. Процес масової спекуляції можна констатувати у місті Єлисаветграді з 1915 р. і наступні роки, про це свідчать постійні публікації у місцевій газеті «Голос Юга», в яких повідомлялося про притягнення до адміністративної відповідальності у певних розмірах громадян за ті чи інші спекулятивні правопорушення. Так, наприклад, власника млина у м. Новомиргород, який «за продажу муки по цене выше установленной оштрафован губернатором в 3000 руб. с заменой 3 месяцами тюрьмы»¹⁴, мешканку м. Новоукраїнки «за скупку с целью перепродажи овощей... подвергнуть штрафу в 5 руб. с заменой 2 дня тюрьмы», 12 мешканців села Братське «за искусственное повышение цен на предметы первой необходимости оштрафованы в 200 руб. каждый с заменой 1½ мес. тюрьмы», мешканця м. Новомиргород «за повышение цен на предметы первой необходимости оштрафовать в 50 руб. с заменой 2 дня тюрьмы»¹⁵, мешканка м. Єлисаветграда «оштрафована на 25 руб. с заменой 5 суток тюрьмы за продажу сахара по цене выше установленной», а 3-х мешканців м. Єлисаветграда «за неразрешённую продажу денатурированного спирта подвергнуть заключению в тюрьме на 3 месяца»¹⁶ кожного та ін.

Одним із важливих факторів, який спричиняв проблеми з продовольством та паливом можна вважати розбалансованість транспортних підвозів, значна частка яких приходилася саме на залізничний транспорт. Пропускна спроможність залізничних доріг Півдня імперії ще до 1913 р. була наскільки низькою, що це призводило до накопичення хліба на станціях¹⁷, а після початку війни ці проблеми лише ускладнилися. Ще до початку війни особливу складність мали хлібні перевезення. З метою упорядкування та координації масових перевезень залізничним транспортом ще у 1906 р. урядом були створені порайонні комітети, значення яких підвищилося у роки війни. З метою підвищення оперативності вирішення питань постачання продуктів залізничним транспортом у м. Єлисаветграді було вирішено взаємодіяти з порайонним комітетом від імені міської управи, а не через комісію.

Гострою стала й проблема постачання та росту цін на паливо різного типу: вугілля, дрова та керосин як для населення, так і для промисловості. «У деяких власників були певні запаси, а в інших, навпаки, справи доходили майже до зупинки підприємств»¹⁸. Враховуючи такий стан, комісія порушила питання про створення спеціального органу, завданням якого було здійснювати рівномірний розподіл між підприємствами вугілля і дров за потребою. Рішення про створення розподільчого бюро було прийнято 1 грудня 1914 р., до складу якого входили представники військового відомства, адміністрації, земства і міста. Повноваження щодо розподілу нарядів на вугілля здійснював особливий виконавчий орган з представників комісії, біржового комітету та розподільчого бюро, який, у свою чергу, напяму взаємодіяв з порайонним комітетом.

Готуючись до першої зими періоду війни, враховуючи, що неминучим буде питання задоволення потреб паливом населення, особливо найбіднішого, яке не в змозі було забезпечити себе необхідними запасами, 15 вересня 1914 р. комісією було прийнято рішення про розширення міського вугільно-дров'яного складу. В подальшому він заповнювався мірою можливості, але постійний ріст цін (наприклад, ціна закупки дров коливалася в межах від 13 коп. до 28 коп. за пуд; ціна закупки вугілля — в межах від 27½ коп. до 36 коп. за пуд) та затримки з постачанням негативно впливали на вирішення паливної проблеми.

Так, у таблиці 1 наведено обсяги заготівлі дров та вугілля по розподільчому паливному складу м. Єлисаветграда за першу зиму війни 1914–1915 рр.

Таблиця 1

Обсяги заготівлі дров та вугілля по розподільчому паливному складу м. Єлисаветграда за 1914–1915 рр.¹⁹

Назва палива	Закупка			Продаж			Залишки
	кількість (пуд)	сума (руб. коп.)	середня ціна (коп./пуд)	кількість (пуд)	сума (руб. коп.)	середня ціна (коп./пуд)	кількість (пуд)
Дрова	51 054	8309,31	16½	20 831	3464,18	16½	30 223
Вугілля	24 282	6908,09	35	15 789	5468,82	35	8493
Всього	75 336	15 217,40	–	36 620	8933,00	–	38 716

Фактична середня ціна закупівлі дров становила 16½ коп., враховуючи, що біля 80% закупівлі було зроблено за ціною від 13 коп. до 16 коп., крім того, дана ціна враховувала витрати на транспортування в розмірах від 2 коп. до 2½ коп. за пуд та витрати на усушку.

Перша зима війни для міста, у забезпеченні паливом була подолана з деякими складнощами, і це при тому, що у населення та на промислових підприємствах були певні запаси палива, здійснені ще до початку війни у травні–червні 1914 р. Створивши розподільчий паливний резерв, міська влада нівелювала ажіотаж на паливному ринку і певною мірою вплинула на утримання росту цін на ці товари. Весною–літом 1915 р., коли стало всім зрозуміло, що ця війна не буде короткотерміновим явищем, а це всерйоз і надовго, у квітні 1915 р. місцева влада прийняла постанову про закупівлю запасів дров у розмірі 200 тис. пудів та вугілля на 100 тис. пудів виключно для цілей боротьби з дорожнечею у наступний осінньо-зимовий період. На виконання цієї постанови комісією було закуплено 60 тис. пудів вугілля антрацита за вигідною ціною в 23 коп. та 23½ коп. за пуд. Ціна часто залежала від тарифу за пуд/франко вагона станції відправлення, та ½ коп./пуд комісійних.

Що стосується заготівлі дров'яного палива, то темпи росту фактичних цін на дрова перевищували майже всі предмети й продукти списку товарів першої

необхідності (ціна закупівлі виросла з 13 коп. до 28 коп. за пуд — це більше ніж удвічі (115,4%). Лісоторговці тримали ціни і не поступалися навіть влітку, розуміючи, що це сезон заготівлі дров для всіх споживачів, не говорячи про зиму, коли попит на дрова був максимальним. Виходячи з такого стану, комісія звернулася з клопотанням за № 4531 від 19 квітня 1915 р. до херсонського губернатора та до начальника Одеського військового округу за № 1537 від 6 червня 1915 р. про дозвіл на нормування цін на дрова. Крім того, маючи у регіоні природні лісові ресурси, міська управа звернулася до губернатора з клопотанням за № 7571 від 29 травня 1915 р. про виділення у Чорноліському лісництві Херсонської губернії 15 десятин лісу в розпорядження міської управи, що дало можливість заготовити біля 350–400 тис. пудів деревини та сприяло утриманню росту цін на місцевому ринку. Така практика продовжувалася і в наступні роки. Так, місцева газета «Голос Юга» від 8 листопада 1916 р. № 258 повідомляла, що «после 4-х месячной переписки, земской управе, наконец разрешен управлением землеустройства отвод 6 десятин леса в Злынской даче на дрова для нужд земских учреждений. Управа, как известно, просила об отводе 10 десятин»²⁰. Пошуки постачальників дров для міста були постійними і навіть в інших губерніях. Так, влітку 1915 р. головою комісії було укладено угоду про закупівлю 35 тис. пудів дров дворічної вирубки на одній зі станцій Польської залізниці за ціною 23 коп./пуд., з доставкою до станції Єлисаветград²¹.

Якщо питання з паливом (вугіллям і дровами) частково вирішувалося за рахунок залучення регіональних ресурсів, то постачання керосину було проблемою, яка повністю залежала від транспортного підвозу у м. Єлисаветград з м. Баку або з інших місць Кавказького регіону. Відповідно, ціна значною мірою залежала від кількості пропозиції цього товару на ринку міста. А враховуючи те, що з грудня 1914 р. відбувалися значні затримки постачання керосину до станції м. Єлисаветграда, ціна на даний товар почала різко зростати.

Таблиця 2

Ціни на керосин у м. Єлисаветграді 1914–1916 рр., руб. коп./пуд.²²

Назва товару	1914 р.		1915 р.			1916 р.
	листопад	грудень	січень	лютий	березень	липень
Керосин	2-00	2-50	2-40	2-40	2-60	2-80

Крім того, на підвищення ціни на керосин впливав розвиток спекуляції. Чим менші запаси товару в місті, тим вищою ставала спекулятивна ціна. Тому для утримання цін у встановлених межах у місті було відкрито 7 міських керосинових лавок. Але найбільш дієвим заходом у вирішенні питання рівномірного забезпечення населення дефіцитними товарами такими, як керосин, дрова, вугілля і цукор було введення міською управою в середині 1916 р. карткової системи на ці групи товарів. Так, у газеті «Голос Юга» № 274 за 26 листопада 1916 р., зокрема, в опублікованій доповіді продовольчої комісії зазначалося:

«Раздача карточек ещё не закончена, учеть все последствия их введения ещё нельзя, но уже сейчас можно отметить одно заметное обстоятельство — это уменьшение очередей..., введение карточек внесло известное упорядочение в это дело и повлияло успокаивающим образом на население»²³.

Важливим питанням у вирішенні проблем забезпечення міста Єлисаветграда продуктами харчування було постачання борошна та випеченого хліба в достатній кількості та максимальне утримання цін від подорожчання на цей головний продукт. Слід відмітити, що такси на печений хліб встановлювалися й у мирний час, відповідно до ст. 127 Уставу «Про забезпечення народного продовольства», видання 1892 р.²⁴, але не так часто, як того потребували обставини військового часу. Так, у м. Єлисаветграді останні такси на печений хліб перед війною були встановлені ще в грудні 1910 р. у таких розмірах²⁵:

На печений хліб:

- Житній	0-02 руб. коп. за фунт
- Ситий чи пекльований	0-02½ руб. коп. за фунт
- Крупчастий	
1-го сорту	0-04½ руб. коп. за фунт
2-го сорту	0-04 руб. коп. за фунт
- Калачі	0-04 руб. коп. за фунт
- Пшеничний із сумішу 6 і 7 сорту	0-02½ руб. коп. за фунт
- Франзолі	
в/с	0-04½ руб. коп. за франзоль
1-го сорту	0-04 руб. коп. за франзоль
- Калачі з борошна в/с	0-05 руб. коп. за фунт.

Вперше після початку війни такси на печений хліб були встановлені у серпні 1914 р., тобто з періодом майже у чотири роки. За цей проміжок часу ціни на борошно зросли по всіх сортах у середньому на 20 коп. за пуд²⁶. Громадськість міста негативно відреагувала на збільшення цін на борошно, печений хліб, сіль і городину. У листі-заяві від 13 грудня 1914 р. до Єлисаветградської міської управи від робочих заводу акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті» було викладено свою позицію до подорожання продуктів харчування та клопотання щодо недопущення підвищення цін, а саме, «вообще нас крайне возмущают деяния торговцев тенденциозно стремящихся в такое тяжёлое время плотнее набивать свои карманы, а с других, что называется, сдирать кожу. А с кого же они силятся высасывать соки, не из тех же тощих семейств, кормильцы коих призваны проливать кровь за отчизну а таких семейств насчитывается добрая треть населения. Потребители такого разряда и при настоящих ценах живут впроголодь, что же будет при дороговизне, которую проектируют торговцы. По этому не трудно предположить, что дальнейшее повышение цены на муку, печённый хлеб, огородные овощи и прочие продукты первой необходимости вызовет недовольство и даже озлобление среди населения, а в особенности среди трудящегося класса, для которого высокие цены на вышеуказанные продукты, есть вопрос жизни»²⁷. Лист-заяву було підписано робочими заводу у кількості близько 600 осіб²⁸.

У додатку В наведено «довідкові ціни» та «обов'язкові ціни» на випечений хліб за 1914–1917 рр. у міст, з яких можна констатувати, що значний стрибок цін відбувся у лютому 1916 р. у середньому на 1 коп. за фунт та 30 коп. за пуд. У подальшому ціни почали стрімко зростати, майже щоквартально і до травня 1917 р. досягли показника росту в 2,4 раза по пшеничному хлібові і в 4 рази по житньому хлібові порівняно із серпнем 1914 р.

Оскільки на початку війни ціни на пшеницю не нормувалися, то ріст ціни на пшеницю переносився на борошно, як наслідок — і на випечений хліб. Інколи складалася така ситуація, коли ціни, встановлені комісією, повністю дублювали ринкові ціни і стримати їх було неможливо, «в таких випадках комісія вимушена була або підвищувати ціни, або відмовитися від цього і залишити місто в такій ситуації, коли даний предмет міг зовсім зникнути з продажу»²⁹. Вихід із такої ситуації було запропоновано міським головою Г.І. Волохіним на засіданні міської управи 16 лютого 1915 р. з подальшим винесенням цього питання на розгляд думи. А саме, з метою належного забезпечення населення міста хлібом та його здешевлення запропоновано відкрити міські лабази для продажу борошна населенню, в які в необхідній кількості повинно було постачатися борошно конкретно визначеними мірошниками: Барським, Вайсенбергом, Гришпуном, Дашевським та Овер'янським відповідно до поданих ними заяв від 14 лютого 1915 р. Вищевказані мірошники добровільно згодилися постачати необхідну кількість борошна. За розкладкою між собою частину в кредит за ціною на 10 коп. за куль, що було дешевше за ціни, установлені управою і затвержені херсонським губернатором та ще й з доставкою за свій рахунок. У доповіді зазначалося, що «така скидка дасть можливість постачати борошно в міські лабази не вище довідкових цін майже без витрат і при цьому будуть гарантовані якість і сортність борошна, чим будуть попереджені зловживання з однієї сторони і скарги з іншої»³⁰. Для улаштування лабазів та наявності оборотних коштів для закупівлі борошна було надіслано клопотання на розгляд думи щодо отримання дозволу на оформлення позики під векселя міста в державному казначействі на суму до 100 000 руб. Дане клопотання було задоволене і реалізоване на практиці. Оскільки здійсненням вищезазначеного проекту опікувалася комісія, вона й відзвітувала про те, що перша міська борошняна лавка розпочала свою роботу з 9 березня 1915 року. Про результати роботи цих магазинів зазначалося, що «судячи за приблизними підрахунками, комісія знаходить, що за перші два місяці торгівлі борошняна лавка окупила своє утримання», крім того, таким чином було посилено контроль за дотриманням сортності та якості борошна³¹ і стримано ріст цін на випечений хліб. Міська управа підійшла до вирішення даного питання комплексно і взяла на себе не тільки продаж готового випеченого хліба. Вирішено було самостійно закуповувати зерно, перемелювати його на орендованих млинах, випікати в орендованих пекарнях і продавати у міських лавках. Тільки таким чином планувалося поставити під контроль формування цін на готовий продукт — випечений хліб.

Цікавим фактом можна вважати пошуки дешевого зерна для міських пекарень не деінде, а у Сибіру (Челябінську). У лютому 1915 р. туди було спе-

ціально відряджено І.Г. Сахальського, який констатував про високі ціни на зерно і про ймовірні складнощі отримання вагонів для вивозу, а крім того, Челябінський біржовий комітет підтвердив існуючу там заборону на вивіз продовольчих товарів з регіону. Таким чином, вирішено зерно пшениці закуповувати у місцевих постачальників та перемелювати його на орендованих млинах³². У місцевій газеті «Слисаветградський день» від 27 лютого 1915 р. № 53 було надруковано оголошення такого змісту: «Пристаючи до закупівлі пшениці для власного перемолу з метою продажу борошна населенню міста по заготівельній вартості, комісія просить звертатися з пропозиціями щодо продажу пшениці до голови комісії — члена управи М.С. Макарова...»³³, ця інформація передруковувалася і в інших номерах газет³⁴. Завдяки вищезазначеним заходам можна констатувати, що роздрібні ціни на випечений хліб утримувалися досить довго, до кінця 1915 р. (майже 1,5 року). До кінця 1916 р. відбувся стрибок ціни на хліб у два рази (див. додаток Б).

До грудня 1915 р. ціни на всі продукти і предмети першої необхідності (в т.ч. і ціни на борошно) встановлювалися виключно «довідковими цінами», які приймалися комісією з урегулювання цін на предмети першої необхідності, створеної при міській управі, та затверджувалися херсонським губернатором. У подальшому постановою головного начальника Одеського військового округу від 6 грудня 1915 р. за № 16955, було визначено, що ціни на борошно повинні встановлюватися «обов'язковими цінами» за 5-ти пудовий куль і затверджувалися уповноваженим по Херсонській губернії головою особливих зборів щодо обговорення та узгодження дій по продовольчих справах³⁵.

Із додатку В видно, що протягом 1914–1915 рр. ціни на пшеничне та житнє борошно встановлювалося по 7 сортах пшеничного борошна й окремо на житнє борошно без поділу на сорти³⁶. Із січня до вересня 1916 р. ціни на пшеничне борошно встановлювалися по 3-х нульових сортах вищого сорту та ще п'яти сортах (від 1-го до 5-го сорту), а з грудня 1916 р. ціни на пшеничне борошно встановлювалися лише по 3-х сортах (1–3-го сорту)³⁷. Продаж хліба здійснювався виключно на вагу.

Обов'язкові ціни на борошно друкувалися в газеті «Херсонські губернські відомості» та іншій місцевій пресі, а також тиражувалися відповідні листівки-оголошення, які розміщувалися в міській управі та інших людних місцях: на міських стовпах, щитах, торгівельних місцях³⁸. У цих оголошеннях зазначалися примітки, що містили основні вимоги до правил торгівлею борошном як із млинів, складів, так і магазинів, а саме: «1) на кулях борошна обов'язково повинні бути ярлики з відміткою сорту борошна; 2) на вимогу покупця повинні видаватися рахунки з відміткою сорту і ціни проданого борошна; 3) всі скарги щодо відмови відпуску борошна, видачі рахунків і вимог вищевказаних цін, які є встановлені, можуть подаватися в міську управу»³⁹.

У зв'язку з тим, що з грудня 1915 р. ціни на борошно встановлювалися не «довідковими цінами», а «обов'язковими цінами», до вищезазначених приміток додано пункти, які посилювали контроль за дотриманням цін на борошно, а саме: «4) встановлені ціни відповідно до номенклатури повинні строго застосо-

уватися млинами, та повинні бути обов'язково розміщені на млинах або і їх борошняних лавках. Ці ціни обов'язкові як для місцевої торгівлі, так і при продажу на вивіз; 5) винні особи у невиконанні вимог діючої постанови п. Уповноваженого по Херсонській губернії голови особливих зборів, що вступила в дію з дня її публікації, а також у відмові продажу борошна покупцям за вказаними цінами, або приховуванні борошна, будуть позбавлені волі у в'язницю чи фортецю на термін до 3-х місяців, або грошовому штрафу до 3000 рублів. до п.3) доповнено, що всі скарги щодо відмови відпуску борошна, видачі рахунків і вимог вищевказаних цін, які установлені, можуть подаватися не тільки в міську управу, а й до поліції та уповноважених членів міської думи»⁴⁰.

Проблеми спекуляції харчовими продуктами спричиняли ріст цін, а тому міська влада приймала рішення про відкриття міських лавок не тільки на життєво важливі товари такі, як борошно та випечений хліб, а й на м'ясо. Відповідно до ст. 127 Уставу «Про забезпечення народного продовольства», від 1892 р., навіть у мирний час з метою «запобігання довільного підвищення цін на найнеобхідніші продукти харчування, а саме на випечений хліб та м'ясо, міськими громадськими управліннями із затвердженням губернаторами та міськими начальниками у будь-яких випадках, коли на це виникне необхідність, встановлювати ціни, які називаються таксами»⁴¹. Звичайно, питання таксування цін на м'ясо у воєнний період є закономірним, така практика застосовувалася і в мирний час⁴². Такси на м'ясні продукти за 1914–1917 рр. по м. Єлисаветграду представлено у додатку Г. Із таблиці видно, що ціни на всі види м'ясних продуктів мали стабільну тенденцію до росту і складали від 300% до 700% за різними видами відносно до цін 1914 р. За весь досліджуваний період зменшення ціни на м'ясо відбувалося лише двічі: у вересні м'ясо ВРХ та у жовтні 1914 р. — на м'ясо свиней, порівняно з таксами, встановленими до війни 25 лютого 1914 р. (див. додаток Г). Це пов'язано зі скороченням експортних поставок як м'ясної продукції, так і фуражного зерна (кормів), що призвело до тимчасового перенасичення ринку та зниження собівартості продукції тваринництва. Така ситуація спостерігалася лише на початку війни. Починаючи з 1915 р., збільшення цін стало стабільним явищем. Темпи зростання цін на м'ясо-продукти пояснювалися різними причинами, в тому числі у листі торгівців свино-сального ряду на старому базарі в 3-й частині міста до міської управи зазначали про факти відправлення на Ригу та в інші міста вагонів, навантажених тушками забитої великої рогатої худоби і свиней, які були закуплені за цінами значно вищими за встановлені такси⁴³; у листі м'ясоторгівців російських та єврейських рядів міського базару до міської управи зазначалося, що «подрядчики, которые доставляют мясо для государственной армии, платят гораздо дороже против установленной таксы Городской Управой на мясо, и они покупают какаая есть рогатая скотина, а если нам приходится покупать, то очень дорого, так что нет такой возможности продавать по цене установленных такс»⁴⁴. Звичайно, в таких умовах утримати ціни від росту було дуже важко. Торгівельні наглядачі постійно контролювали торгівців м'ясом щодо дотри-

мання ними встановлених такс. На видних місцях торгівлі розміщувалися листівки з таксами на всі види м'ясопродуктів⁴⁵, окремо поширювалися листівки із попередженнями про заборону «искусственного повышения цен на предметы первой необходимости» та про відповідальність «за нарушение настоящих постановлений виновные подвергаются аресту в тюрьме до трёх месяцев или штрафа до трёх тысяч рублей»⁴⁶. З метою забезпечення населення міста м'ясом та утримання цін від подорожчання 25 травня 1915 р. у місті було відкрито муніципальну м'ясну лавку та прийнято рішення про відкриття ще декількох. До середини літа 1916 року ситуація з продажем м'яса та м'ясопродуктів погіршилася у зв'язку з прийняттям Закону «Про міри по скороченню споживання населенням м'яса і м'ясних продуктів від великої рогатої худоби, телят, овець, ягнят, свиней і поросят»⁴⁷ від 30 червня 1916 р. № 1621, в якому заборонявся забій тварин та продаж цих продуктів на базарах, площах, торговельних закладах по вівторках, середах, четвергах і п'ятницях по всій імперії. У ці дні також заборонявся продаж м'ясних страв у ресторанах, громадських їдальнях, буфеттах, готелях, постійних дворах, вагонах-ресторанах та інших закладах громадського харчування. Що стосується забою тварин по п'ятницях, суботах і неділях, то кількість їх строго регламентувалася міськими управліннями, зборами міських уповноважених та повітовими земськими установами. За порушення вищезазначеного закону передбачено грошові стягнення у розмірах від 50 до 300 руб. або арештом терміном до 3-х років, за повторні правопорушення — позбавлення волі терміном від 3-х місяців до півтора року.

Крім вищезазначених заходів боротьби з дорожнечою на продукти харчування, комісія сприяла місцевому Товариству споживачів в його ініціативі щодо закупівлі продуктів першої необхідності та продажу їх по закупівельним цінам членам сімей призваних на війну містян. Для цих потреб Товариству споживачів надавалися необхідні кредити⁴⁸. Всім пільговим споживачам видавалися номерні картки, при пред'явленні яких вони могли придбати товари з магазинів споживчого товариства зі знижками, тобто по цінах закупки⁴⁹. У березні 1915 р. правління Єлисаветградського споживчого товариства запропонувало «безвозмездно как свой труд, так и труд служащих, а равно и свои складочные помещения, в собственном владении»⁵⁰.

Таким чином, на прикладі одного невеликого українського повітового міста Єлисаветграда (нині м. Кіровоград) ми дослідили окремі аспекти життєдіяльності міста та його мешканців, які спричинила Перша світова війна. Ми розглянули, які саме заходи вживалися органами місцевого самоврядування міста у складних умовах воєнного часу для утримання цін на товари та продукти першої необхідності. Розглянувши причини, які в умовах війни впливали на ріст цін, можна констатувати, що ліквідувати більшість з них на місцевому рівні було неможливо, адже вони не перебували в компетенції міської влади, а створювалися недалекоглядним імперським урядом. Мілітаристські заходи царської Росії залишили українські міста сам на сам зі своїми економічними проблемами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- ¹ *Решт О.П.* Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 263.
- ² *Котляр М., Кульчицький С.* Довідник з історії України. — К., 1996. — С. 236.
- ³ Об установлении положения об Особом Комитете для борьбы с дороговизною: ст. № 1766 // Собрание узаконений и распоряжений правительства. — № 215 от 12 августа 1916 г. — Отдел первый. — Офиц. изд. — Петроград.: Сенатская типография, 1916. — С. 2141–2142.
- ⁴ Державний архів Кіровоградської області (Держархів Кіровоградської обл.), ф. 78, оп. 11, спр. 24, арк. 7–7зв.
- ⁵ Городовое Положение: № 8708 от 11 июня 1892 г. // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). — изд. 3-е. — В 33 т. — Офиц. изд. — С.-Пб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии. — Т. 12, отд. 1. — 1895. — С. 430–465.
- ⁶ Держархів Кіровоградської обл., ф. 78, оп. 11, спр. 24, арк. 107; оп. 11, спр. 30, арк. 39.
- ⁷ Там само, спр. 25, арк. 38.
- ⁸ Там само, арк. 8–12, 15, 35.
- ⁹ Там само, спр. 24, арк. 108.
- ¹⁰ Там само, арк. 7 зв.
- ¹¹ Голос Юга. — 1914. — № 314. — 23 декабря. — С. 3.
- ¹² Держархів Кіровоградської обл., ф. 78, оп. 11, спр. 24, арк. 12 зв.–13.
- ¹³ Там само, спр. 69, арк. 540–542.
- ¹⁴ Голос Юга. — 1916. — № 258. — 8 ноября. — С. 3.
- ¹⁵ Там же. — № 270. — 21 ноября. — С. 2.
- ¹⁶ Там же. — 1916. — № 259. — 9 ноября. — С. 3; № 273. — 25 ноября. — С. 4.
- ¹⁷ *Приймук С.М.* Тарифна політика на залізницях Російської імперії // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія і філософія науки і техніки. — 2011. — Вип. 19. — С. 158–163 [с. 161] [Електронний ресурс]. — Режим доступу до журн.: savchuk.org.ua/Vestnik_DNU/24.pdf.
- ¹⁸ Держархів Кіровоградської обл., ф. 78, оп. 11, спр. 24, арк. 108 зв.
- ¹⁹ Складена автором на основі Держархів Кіровоградської обл., ф. 78, оп. 11, спр. 24, арк. 109–109 зв.
- ²⁰ Голос Юга. — 1916. — № 270. — 21 ноября. — С. 3.
- ²¹ Держархів Кіровоградської обл., ф. 78, оп. 11, спр. 24, арк. 108–110.
- ²² Складена автором на основі Держархів Кіровоградської обл., ф. 78, оп. 11, спр. 24, арк. 7 зв.; спр. 49, арк. 14.
- ²³ Голос Юга. — 1916. — № 274. — 26 ноября. — С. 3.
- ²⁴ Устав об обеспечении народного продовольствия: издание 1892 года. // Свод Законов Российской империи. — В 16 т. — Изд неофициальное. — С.-Пб.: Русское Книжное Товарищество «Деятель», 1912. — Кн. пятая. — Т. 13. — 1912. — С. 1–80.
- ²⁵ Держархів Кіровоградської обл., ф. 78, оп. 11, спр. 21, арк. 125.
- ²⁶ Там само, арк. 118–118 зв.
- ²⁷ Там само, арк. 109 зв.
- ²⁸ Там само, арк. 110–112 зв.
- ²⁹ Там само, спр. 24, арк. 108 зв.
- ³⁰ Там само, арк. 104.

³¹ Там само, арк. 110 зв.

³² Там само, арк. 111.

³³ Там само, спр. 30, арк. 61 зв.

³⁴ Там само, арк. 65–65 зв.

³⁵ Там само, спр. 24, арк. 68; спр. 49, арк. 4.

³⁶ Там само, арк. 68, 252, 253.

³⁷ Там само, спр. 49, арк. 18.

³⁸ Там само, спр. 24, арк. 15, 20.

³⁹ Там само, арк. 251–253.

⁴⁰ Там само, арк. 68.

⁴¹ Устав об обеспечении народного продовольствия: издание 1892 года. — Кн. пятая. — Т. 13. — С. 18.

⁴² Держархів Кіровоградської обл., ф. 78, оп. 11, спр. 56, арк. 160.

⁴³ Там само, спр. 21, арк. 10.

⁴⁴ Там само, арк. 66.

⁴⁵ Там само, арк. 99.

⁴⁶ Там само, арк. 96.

⁴⁷ О мерах по сокращению потребления населением мяса и мясных продуктов от крупного рогатого скота, телят, овец, ягнят, свиней и поросят: ст. № 1621 // Собрание узаконений и распоряжений правительства. — № 193 от 16 июля 1916 г. — Отдел первый. — Офиц. изд. — Петроград.: Сенатская типография, 1916. — С. 1894–1895.

⁴⁸ Держархів Кіровоградської обл., ф. 78, оп. 11, спр. 24, арк. 111 зв.

⁴⁹ Там само, спр. 35, арк. 19.

⁵⁰ Там само, арк. 2–2 зв.

Стаття надійшла до редколегії 22.10.2014 р.

УКРАИНСКИЙ УЕЗДНЫЙ ГОРОД И ВЕЛИКАЯ ВОЙНА: ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ И РОСТ ЦЕН

Статья посвящена некоторым проблемам финансовой политики российского правительства в Украине в годы Первой мировой войны. На примере уездного города Елисаветграда Херсонской губернии (ныне г. Кировоград) исследованы отдельные аспекты жизнедеятельности города и его жителей, которые возникли в годы Первой мировой войны. Исследовано динамику цен на такие продукты и предметы первой необходимости, как мука, соль, сахар, крупу/пшено, масло/растительное, картофель, капусту, печённый хлеб и мясные продукты, керосин, уголь, дрова, спички за период 1914–1917 гг. Проанализированы причины, которые в условиях войны влияли на рост цен. Рассмотрены меры, принимаемые органами местного самоуправления города, в сложных условиях военного времени, для удержания цен на товары и продукты первой необходимости.

Ключевые слова: Первая мировая война, цены, налоги, Елисаветград, продовольственные товары, таксы, земские учреждения, городская дума, городская управа, Российская империя.

**UKRAINIAN COUNTY TOWN AND THE GREAT WAR:
THE FOOD PROBLEMS AND THE RISE OF PRICES**

This article puts the light on some problems of the financial policy of the Russian government in Ukraine during the World War I. On example of the county town of Elisavetgrad in Kherson province (nowadays the city of Kirovograd) studied some aspects of the life of the city and it's inhabitants which have arisen during the World War I. The dynamics of price changes for such of the products and basic necessities as: flour, salt, sugar, barley, wheat, oil, potatoes, cabbage, baked bread, meat products, kerosene, coal, wood and matches during the 1914–1917 years are investigated. The influencing reasons of the price growth in the time of the war are also analyzed. The steps taken by the local authorities to keep the prices of goods and basic products in the difficult wartime conditions are considered.

Keywords: *WWI, prices, taxes, Elisavetgrad, food, local self-government, the city council, city government, the Russian Empire.*

Додаток А

**Довідкові гуртові ціни на крупи за 1914–1917 рр. у м. Єлисаветграді,
руб. коп./пуд**

Станом на	Гречана		Манка біла	Пшоно просте	Ячна				Перлова						
	жарена	не жарена			№ 00	№ 0	№ 1	№ 2	№ 00	№ 0	№ 1	№ 2	№ 3	№ 4	№ 5
03.08.1914 р.	2-10	н\в	2-40	1-40	1-90	1-80	1-50	1-25	2-20	2-10	2-00	1-90	1-80	1-70	1-60
з 17.06.1915 р. по 22.03.1916 р.	2-60	2-27	2-80	1-60	2-10	2-00	2-65	1-40	2-60	2-50	2-40	2-20	2-10	2-00	1-90
з 22.03.1916 р. по 01.01.17 р.	не встановлювалися														
03.09.1917 р.	не встановлювалися				односортна 7-14				односортна 7-40						

Джерело: складено автором на основі: Держархів Кіровоградської обл., ф. 78, оп. 11, спр. 49, арк. 1, 3, 4, 18, 23–25, 59; ф. 78, оп. 11, спр. 24, арк. 64, 68, 251, 252, 256; ф. 78, оп. 11, спр. 30, арк. 6.

Довідкові гуртові ціни інші продукти та предмети першої необхідності за 1914–1916 рр. у м. Єлисаветграді,
руб. коп./пуд*

Станом на	Сіль	Мака- рони	Кар- топля**	Капуста**	Олія			Цукор				Сірни- ки, (10 коробок)
					соняш- никова	коноп- ляна	ріпакова	рафінад 1 сорт	рафінад 2 сорт	головний	пісок	
03.08.1914 р.	0-55	3-40	0-30	0-40	н/в	н/в	н/в	5-60	5-40	5-20	4-40	0-12
17.06.1915 р.	0-55	3-60	0-30	0-25	6-00	5-00	5-00	6-85	6-55	5-60	5-45	0-19
16.09.1915 р.	0-55	3-60	0-25 до 0-30	0-40 до 0-45	6-00	5-00	5-00	6-85	6-55	5-60	5-45	0-19
10.10.1915 р.	0-55	3-60	0-25 до 0-35	0-55 до 0-60	6-00	5-00	5-00	7-05	6-75	6-75	5-55	0-19
27.10.1915 р.	0-55	н/в	н/в	н/в	7-40	5-00	5-00	7-35	7-27	7-00	5-90	0-19
24.12.1915 р.	0-55	3-60	0-30 до 0-35	0-55 до 0-60	7-40	5-00	5-00	7-35	7-27	7-00	5-90	0-19
25.02.1916 р.	0-55	н/в	н/в	н/в	9-60	5-00	5-00	7-25	7-35	7-00	5-90	0-25
22.03.1916 р.	0-55	н/в	н/в	н/в	9-60	5-00	5-00	н/в	н/в	н/в	н/в	н/в
28.09.1916 р.	0-55	н/в	0-80 до 1-00	0-80	н/в	н/в	н/в	7-20	н/в	н/в	5-80	н/в
08.12.1916 р.	0-55	н/в	1-20	1-00	н/в	н/в	н/в	10-20	10-40	10-00	8-20	н/в

* Наведено гуртові ціни для продажу з магазинів.

** Як виключення, на овочі встановлювалися лише роздрібні ціни в коп./фунт.

Джерело: складено автором на основі: Держархів Кіровоградської обл., ф. 78, оп. 11, спр. 49, арк. 1, 3, 4, 18, 23–25; ф. 78, оп. 11, спр. 24, арк. 64, 68, 251, 252, 256; ф. 78, оп. 11, спр. 30, арк. 6.

Додаток В

Довідкові ціни та обов'язкові ціни на випечений хліб за 1914–1917 рр. у м. Єлисаветграді

Станом на	Пшеничний хліб						Житній хліб					
	1-го сорту		2-го сорту		3-го сорту		Світлий*		Темний**		Повністю житній	
	Гурт руб. коп./пуд	роздріб руб. коп./фунт	Гурт руб. коп./пуд	роздріб руб. коп./фунт	Гурт руб. коп./пуд	роздріб руб. коп./фунт	Гурт руб. коп./пуд	роздріб руб. коп./фунт	Гурт руб. коп./пуд	роздріб руб. коп./фунт	Гурт руб. коп./пуд	роздріб руб. коп./фунт
03.08.1914 р.	не вст.	0-05¼	не вст.	0-04½	не вст.	0-04¼	не вст.	не вст.	не вст.	не вст.	не вст.	0-02¼
17.06.1915 р.	1-95	0-05½	1-55	0-04½	1-35	0-03½	1-05	0-02¾	1-20	0-03¼	1-10	0-03½
16.09.1915 р.	1-85	0-05	1-50	0-04	1-25	0-03½	1-00	0-02¾	1-00	0-02¾	0-90	0-02
10.10.1915 р.	2-10	0-05½	1-75	0-04½	1-50	0-04	1-00	0-02¾	1-00	0-02¾	0-90	0-02½
27.10.1915 р.	2-10	0-05½	1-75	0-04½	1-50	0-04	1-00	0-02¾	1-00	0-02¾	0-90	0-02½
24.12.1915 р.	2-10	0-05½	1-75	0-04½	1-50	0-04	1-00	0-02¾	1-00	0-02¾	0-90	0-02½
25.02.1916 р.	2-35	0-06½	1-95	0-05¼	1-75	0-04½	1-55	0-04¼	1-35	0-03¾	1-30	0-03½
22.03.1916 р.	2-65	0-07	2-20	0-06	1-90	0-05	1-60	0-04½	1-45	0-04	1-30	0-03½
28.09.1916 р.	не вст.	0-08½	2-70	0-07½	2-40	0-06½	2-00	0-05½	1-80	0-05	1-60	0-04½
08.12.1916 р.	4-20	0-11	3-60	0-09½	2-70	0-07	н\в	н\в	н\в	н\в	2-10	0-05½
01.05.1917 р.	н\в	0-12½	н\в	н\в	н\в	н\в	н\в	н\в	н\в	н\в	н\в	0-08½

* 2 долі пшеничного, 1 доля житнього борошна.

** 2 долі житнього, 1 доля пшеничного борошна.

Джерело: складено автором на основі: Держархів Кіровоградської обл., ф. 78, оп. 11, спр. 49, арк. 1, 3, 4, 18, 23–25; ф. 78, оп. 11, спр. 24, арк. 64, 68, 251, 252, 256; ф. 78, оп. 11, спр. 30, арк. 6.

Додаток Г

Довідкові ціни на борошно за 1914–1916рр. гурт/роздріб* у м. Слісаветграді, руб. коп./куль**

Станом на	Пшеничне борошно										Житній хліб		
	в\с № 0000	в\с № 000	в\с № 00	в\с № 0	1-го с.	2-го с.	3-го с.	4-го с.	5-го с.	6-го с.	7-го с.	Прос-того помолу	Відсів-не
03.08.1914 р.	н\в	н\в	н\в	н\в	9-00	8-50	8-25	8-00	7-75	7-00	5-75	0-95	1-00
17.06.1915 р.	н\в	н\в	н\в	н\в	10-00	9-50	9-25	9-00	8-75	7-75	6-25	1-20	н\в
16.09.1915 р.	н\в	н\в	н\в	н\в	9-25	8-75	8-50	8-25	8-00	6-50	5-50	0-90	н\в
10.10.1915 р.	н\в	н\в	н\в	н\в	10-50	10-00	9-75	9-50	9-25	7-75	6-75	0-90	н\в
27.10.1915 р.	н\в	н\в	н\в	н\в	12-50	12-25	12-00	11-75	11-50	10-00	8-75	1-05	н\в
24.12.1915р.	н\в	н\в	н\в	н\в	12-50	12-25	12-00	11-75	11-50	10-00	8-75	1-05	н\в
25.02.1916 р.	14-00	13-50	13-25	13-00	12-50	12-00	11-25	9-75	8-00	н\в	н\в	1-30	н\в
22.03.1916 р.	14-00	13-50	13-25	13-00	12-50	12-00	11-25	9-75	8-00	н\в	н\в	1-30	н\в
21.12.1916 р.	н\в	н\в	н\в	н\в	18-50	14-50	10-80	н\в	н\в	н\в	н\в	н\в	н\в

* Для оптово-роздрібного продажу з лавок ціна збільшується на 0-25 руб. коп./куль борошна.

** 1 куль має 5 пудів.

Джерело: складено автором на основі: Держархів Кіровоградської обл., ф. 78, оп. 11, спр. 49, арк. 1, 3, 24; ф. 78, оп. 11, спр. 24, арк. 64, 68, 251, 252, 256; ф. 78, оп. 11, спр. 30, арк. 6.

Додаток Д

Такси на м'ясні продукти за 1914–1917рр. у м. Єлисаветграді, руб. коп./фунт

Станом на:	М'ясо ВРХ				М'ясо свиняче		М'ясо овець та кіз	Сало внутрішнє			Сало кускове		Ковбаса	
	філе	1 сорт	2 сорт	3 сорт	жирне	пісне		теляче	свиняче	овече	товсте	тонке	М'ясо кошарне	з рубленого м'яса
01.09.1914 р.	0-18	0-13	0-10	0-07	0-15	0-12	0-18	0-18	0-25	0-14	н\в	н\в	н\в	н\в
14.03.1915 р.	0-20	0-15½	0-11½	0-08	0-15	0-12½	0-18	0-20	0-25	0-20	н\в	н\в	н\в	н\в
15.02.1916 р.	н\в	0-19	0-15½	0-12	0-19	0-15	0-22	0-25	0-30	0-25	н\в	н\в	н\в	н\в
02.04.1916 р.	0-30	0-25	0-20	н\в	0-28	0-25	0-25	0-35	0-35	0-35	н\в	н\в	н\в	0-35
10.05.1916 р.	н\в	0-35	0-35	0-20	0-35	0-35	0-35	0-35	0-35	0-35	0-40	0-45	0-39	0-50
17.06.1916 р.	н\в	0-35	0-35	0-20	0-35	0-35	0-28	0-35	0-35	0-35	0-40	0-45	0-39	0-50
21.12.1916 р.	0-30	0-45	0-45	н\в	0-50	0-50	0-45	0-50	1-00	0-50	0-80	0-60	0-50	0-70
01.05.1917 р.	0-70	0-70	0-70	0-30	0-65	0-65	0-75	0-75	1-00	0-75	1-00	0-80	0-79	0-90

Джерело: складено автором на основі: Держархів Кіровоградської обл., ф. 78, оп. 11, спр. 49, арк. 4, 5, 7, 15, 26, 29, 67а; ф. 78, оп. 11, спр. 21, арк. 42, 57.

*Л.І. Синявська
(м. Черкаси)*

ДІЯЛЬНІСТЬ ГІРНИЧО-ВИДОБУВНИХ ПІДПРИЄМСТВ СХОДУ І ПІВДНЯ УКРАЇНИ у 1914–1916 рр.

У статті проаналізовано діяльність гірничо-видобувних підприємств сходу та півдня України з визначенням обставин, що впливали на обсяги видобутого мінерального палива. Показано значення розвитку транспортної інфраструктури для забезпечення планомірного транспортування вугілля. Висвітлено діяльність провідних промисловців та підприємців у забезпеченні високих темпів вуглевидобутку.

Ключові слова: *Перша світова війна, підприємництво, наймані працівники, державне регулювання економіки, гірничо-видобувна промисловість, військова промисловість, фінанси, кредит.*

Початок Першої світової війни істотно вплинув на організацію гірничо-видобувного виробництва. Вугілля розглядалося як стратегічна сировина і паливо, обсяги видобутку якого суттєво впливають на процеси, пов'язані з організацією бойових дій та налагодженням виробництва військової продукції. В умовах війни різко погіршилося кредитування промисловості, що негативно впливало на комерційні стимули для проведення затратних підготовчих робіт у вугільній промисловості. Ця проблематика у загальноросійському контексті досліджувалася у роботах К. Шацилло, Б. Авілова, Ю. Афоніна, С. Белова, Д. Боголепова, П. Волобуєва, Б. Дубенцова, А. Боханова, О. Шляхова, П. Фоміна, П. Сорокіна.

Війна виявила величезний дефіцит рухомого складу залізниць та їх недостатню пропускну спроможність. Проведення мобілізації ще більш загострило проблему забезпечення промисловості кваліфікованими кадрами¹. На вугільних копальнях гостро відчувався дефіцит робочої сили.

Вже на початку грудня 1914 р. кількість робітників вугільних копалень завдяки наданому урядом безкоштовному проїзду на копальні робочої сили з віддалених губерній досягла 208 тис. осіб, але наприкінці місяця, за даними торгово-промислового відомства, кількість робітників зменшилася до 170 тис. осіб². Навесні 1915 р. гірничо-видобувна промисловість Донбасу недорахувалася 100 тис. робітників³. Внаслідок цього щомісячний видобуток вугілля, який становив осінніми місяцями 1914 р. близько 160 млн пудів, зменшився у грудні до 143 млн пудів, у січні 1915 р. — до 135 млн пудів, і очікувалося подальше зменшення видобутку в березні до 100 млн пудів⁴.

На зменшення обсягів залізної руди у 1915 р. скаржилися керівники металургійних підприємств Криворізького району. Потреба цих підприємств у

сировині становила 30 млн пудів на місяць. Проте на 1 травня 1915 р. запаси руди налічували лише 13,95 млн пудів, що було менше за місячну норму. Причина такого явища була пов'язана з нестачею працівників. Вказувалося, що на травень 1915 р. кількість робітників на копальнях зменшилася на 47%, і очікувалося подальше зменшення їх числа у зв'язку з проведенням весняно-польових робіт, оскільки частина працівників уже подала відповідні заяви про розрахунок. Це могло спричинити скорочення робітників до 35% від потрібної кількості. Гостра нестача працівників призводила не лише до скорочення обсягів видобутої руди, а й до припинення підготовчих робіт⁵. Але, не дивлячись на те, що 22 лютого 1915 р. урядом було прийняте рішення дозволити безкоштовний проїзд залізницями робітникам, які переїжджали на роботу до копалень власників залізрудних, марганцевих підприємств Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній із висадкою на станціях Калачівська, Вечірній Шлях, Кривий Ріг, Інгулець, Марганець і Керч, кількість завербованих працівників не відповідала потребам часу⁶. У зв'язку з цим уже 4 травня 1915 р. рішення про безкоштовне перевезення працівників на копальні розширювалося й на завербованих робітників-персів у випадку, якщо вони мали прибути на станції Донецького басейну⁷. Проте, за інформацією Ради з'їздів представників торгівлі і промисловості, пропускна спроможність залізниць уже наприкінці 1914 — на початку 1915 рр. не могла задовольнити вимог гірничопромисловців у сфері перевезення робітників, сировини та продукції через недостатню розвиненість залізничних шляхів сполучення⁸.

З метою подальшого вирішення проблеми нестачі робочої сили 9 березня 1915 р. було прийняте рішення про можливість залучення малолітніх і військовополонених для виконання найбільш складних робіт, зокрема підземних та у нічний час. На 15 серпня 1915 р. на копальнях налічувалося всього 155 тис. робітників, серед них 20 тис. військовополонених. У другій половині 1915 р. чисельність робітників зменшилася на 8402 осіб або на 4%⁹. Наприкінці 1915 р. на підприємствах кам'яновугільної і антрацитової промисловості Донецького басейну працювало 207 тис. осіб¹⁰.

Видобуток вугілля у Донецькому басейні у 1915 р. виявився нижчим обсягів видобутку у 1914 р. на 57,2 млн пудів або на 3,3%. Протягом першого півріччя 1915 р. видобуток мінерального палива в Донбасі проти відповідного періоду 1914 р. зменшився на 106,4 млн пудів або на 11,9%¹¹. Зростання видобутку палива вимагало вжиття комплексних заходів, спрямованих на забезпечення підприємств працівниками, підвищення їхньої продуктивності праці та механізацію вуглевидобутку. Однак потрібного результату в Російській імперії великою мірою досягалося посиленням державного примусу та завдяки екстенсивному виробництву. Прагнення робітників задовольнялися, як правило, лише тією мірою, яка забезпечувала безперервність вуглевидобутку. Війна поставила на порядок денний ряд організаційних питань, які не виникали у мирний час. Так, розпорядженням уряду заборонялося вивезення лісу і лісоматеріалів з цілого ряду губерній, у тому числі з Мінської та Могильовської, які тривалий час були основними постачальниками лісу для кріплень у шахтах Донбасу,

забезпечуючи 85% необхідних лісоматеріалів¹². У зв'язку з цим Рада гірничо-промисловців уже 15 квітня 1915 р. змушена була звернутися до директора гірничого департаменту з проханням дозволити постачання цієї продукції з означених губерній¹³. Відповідь на це звернення свідчила про «могутність» російської бюрократичної машини. 25 квітня 1915 р. гірничий департамент, завіряючи гірничопромисловців у своїй «щирій відданості», просить уточнити відомості щодо копалень, для яких потрібні кріплення, а також його обсяги, принципово уникаючи надання дозволу на постачання лісоматеріалів на Донбас з Мінської та Могильовської губерній¹⁴. У той же час урядовими установами було прийняте рішення рекувізувати вже заготовлений для кріплень сухий ліс, мотивуючи це рішення тим, що гірничо-видобувні компанії можуть використати для своїх потреб і свіжоприготовлені лісоматеріали. Затягування із вирішенням цього питання загрожувало скороченням видобутку мінерального палива¹⁵. В результаті 23 вересня 1915 р. Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії під головуванням М. фон Дітмара висловила за те, щоб організувати постачання лісу з Центральної та Північної Росії¹⁶.

Ускладнення організаційно-виробничих питань у роки війни, необхідність посилення державного впливу на економічні процеси та прагнення отримати додаткові грошові надходження змусили державні органи вдатися до створення нових структур, діяльність яких спрямовувалася на запровадження нових форм державного регулювання економіки, що до того не були характерними для Російської імперії. Так, 17 серпня 1915 р. було прийнято рішення про утворення так званої Особливої наради для координації дій різних установ під час війни. Деякі вчені вважають, що порядок і форма утворення цього органу, а також отримані ним повноваження посилили плутанину у сферах впливу різних відомств і ускладнили організацію видобутку вугілля в Донбасі¹⁷.

Законом від 19 серпня 1915 р. передбачалося утворення, крім Особливої наради по обороні держави, при Головних начальниках відповідних відомств Особливих нарад з постачання палива та перевезень. Згідно з цим положенням вся імперія була поділена на 9 споживчих районів, завідування справами яких доручалося уповноваженим голови Особливої наради з постачання палива. Ці уповноважені отримували право утворювати місцеві наради для вирішення питань забезпечення споживачів паливом. Уповноважений по Харківському району одночасно вважався головним уповноваженим голови Особливої наради. Особлива нарада з постачання палива у співробітництві з Особливою нарадою з перевезень мала встановлювати норми перевезення донецького палива по всіх районах Російської імперії на місяць вперед. Встановлені норми передавалися районним уповноваженим для вирішення всіх виникаючих питань із споживачами з визначенням важливості для держави кожного споживача. Складені районними уповноваженими наряди передавалися до Особливої наради у Харкові з метою прийняття остаточного рішення щодо задоволення потреб у паливі. Після цього результати прийняття рішень доводилися до гірників для виконання замовлень. До того ж, всі споживачі були розподілені на три категорії: «а», «в», «с». Слід зауважити, що замовлення на мінеральне паливо категорії «а»

підлягало беззастережному виконанню, яке могло здійснюватися за рахунок відмови у виконанні замовлень споживачів інших категорій¹⁸.

Робота Особливих нарад фактично відразу зіткнулася із рядом труднощів і проблем, які неможливо було вирішити в рамках існуючої вертикалі управління. На розподіл палива між споживачами суттєво впливала наявність двох категорій споживачів, чиї замовлення виконувалися позачергово: флоту та залізниць. Часто виникала плутанина з кількістю замовленого палива та вагонів, необхідних для його перевезення. Тим більше, що навчені гірким досвідом споживачі у більшості випадків завищували необхідні їм обсяги пального і транспортних засобів для його доставки. Крім того, визначення місячного терміну як строку, на який було заплановане виконання нарядів на паливо, мало кілька вад. Цей термін був досить тривалим для зміни кон'юнктури ринку, що тягнуло за собою можливість коливання попиту і пропозиції у розмірах, достатніх для внесення змін до плану постачання мінерального палива. Свої корективи вносив також хід бойових дій, зумовлений зростанням мобільності армій, а відповідно і можливістю за відносно короткий час захопити значну територію. Це призводило до коливань кількості біженців, яких не можна було врахувати під час проведення розрахунків із перспективного визначення кількості палива.

Загалом ведення бойових дій може передбачати утворення особливих органів влади, покликаних оперативно вирішувати проблеми, що виникають під час війни. Але створення таких органів у вигляді кількох вертикалей, як правило, призводить до неузгодженості у їхніх діях. У «російському варіанті» ситуація з утворенням Особливих нарад була загострена у зв'язку з тим, що ці органи отримали право «призначати загальні й приватні реквізиції»¹⁹. Тому механізм регулювання паливного ринку став триматися на традиційних адміністративних методах примусу, який включав у себе конфіскацію палива.

Звертає на себе увагу введення реквізицій у Російській імперії. Ще 3 серпня 1914 р. було прийнято зміни до законодавства, що регулювали здійснення реквізиційних заходів. До введення нових правил реквізицією називалося примусове придбання у населення потрібних предметів із виплатою компенсації або видачею розписки на отримання коштів за встановленими тарифами або затвердженими цінами. Реквізиції могли здійснюватися за наказом командуючих арміями, корпусів та фортець. Згідно нової редакції реквізицією стало вважатися примусове придбання у жителів потрібних предметів чи засобів, необхідних для дій армії, а також залучення жителів до виконання потрібних для армії робіт. Реквізиції могли бути платними або безкоштовними. У випадку проведення платних реквізицій оплата мала здійснюватися відразу після отримання товарів або після виконання запланованих робіт²⁰.

Реквізиції вугілля стали одним із засобів поліпшення становища в економіці Росії, яка не була готова повністю задовольнити потреби війни. У тогочасних виданнях реквізиція називалася заходом боротьби із спекуляцією²¹.

На 40-му З'їзді гірничопромисловців Півдня Росії відзначалося, що реквізиції вкрай негативно впливали на фінансовий стан і можливість продовження роботи на дрібних підприємствах, що займалися видобутком вугілля. Ці

підприємства змушені були скорочувати кількість працівників, а в окремих випадках припиняли роботу²². Водночас комісія 40-го з'їзду під головуванням М. фон Дітмара виділила підкомісію під головуванням Б. Соколова для визначення мінімальних реквізиторських цін на різні види палива²³.

На 41-му З'їзді гірничопромисловців Півдня Росії зазначалося, що інтереси великих промисловців вимагали державних гарантій у справі забезпечення купівлі вугілля та здійснення заходів по його вивезенню. Великою проблемою для копалень ставало збереження видобутого вугілля, якщо його вивезення ускладнювалося в силу незадовільної роботи залізничного транспорту. Частина копалень не мала місця для збереження вугілля, для інших додатковою проблемою ставало виділення коштів на збереження палива. Уявлення про кількість невивезеного вугілля дають наступні дані: якщо у січні 1913 р. його обсяг становив 42,88 млн пудів, у липні — 35,5 млн пудів, у грудні — 39,08 млн пудів, то у 1915 р. у січні — 100,02 млн пудів, у липні — 33,5 млн пудів, у грудні — 169,9 млн пудів²⁴. Попри певні зрушення у справі налагодження вивезення вугілля влітку 1915 р. ситуація у цій справі значно погіршилася взимку. Фактично система державного регулювання запасів палива сприяла зростанню прибутків великих компаній і припиненню роботи дрібних підприємств, оскільки в умовах війни великого значення набуло отримання вагонів для вивезення палива споживачам²⁵.

Застосування «реквізиторських нарядів» і «примусових поставок» вугілля з Донбасу ускладнювалося до початку 1916 р., перш за все, неможливістю забезпечити вивезення вугілля з місць видобутку до споживачів²⁶. З середини 1916 р. почалося «посилене» застосування реквізиції. Винятком у цій справі було паливо, призначене для роботи цукрових заводів, яке не підлягало вилученню²⁷.

Невизначеність і плутанина у роботі Особливих нарад, пов'язані із невідповідністю між запитами і можливістю їх реалізації та їх взаємодії із споживачами виливалася у проблеми, пов'язані з забезпеченням останніх паливом. Про це, наприклад, свідчать порівняльні дані замовлень на мінеральне паливо та його відвантаження. Так, за перше півріччя 1915 р. було подано заявок на отримання 213 784 млн пудів вугілля, призначено — 130 216 млн пудів, а відправлено — 88 837 млн пудів. У другому півріччі замовлень було на 251 367 млн пудів, призначено — 140 756 млн пудів, відправлено споживачам — 99 699 млн пудів мінерального палива. У першому півріччі 1916 р. розмір замовлення склав 311 694 млн пудів вугілля, особливими нарадами призначено для споживачів — 153 671 млн пудів, а відправлено — 114 884 млн пудів вугілля²⁸.

Водночас у другому півріччі 1915 р. уже відчувалися певні результати перебудови гірничо-видобувної промисловості Донбасу до роботи в умовах воєнного часу. Так, у цей час було видобуто вугілля на 2,7% більше, ніж за відповідний період 1914 р., а антрациту — на 22,7%²⁹. До того ж, упродовж 1915–1916 рр. кількість відвантаженого вугілля поступово зростала, а різниця між заявленим обсягом і відвантаженою кількістю мінерального палива скорочувалася. Так, у 1915 р. різниця склала 29,3%, а у першому півріччі 1916 р. —

25,2%. У той же час відзначалося, що якість частини відвантаженого вугілля не задовольняла окремих споживачів, які не мали можливості використовувати низькосортне мінеральне паливо у якості джерела енергії³⁰.

Завищення вимог на постачання вугілля ставало звичним явищем. Зокрема мали місце факти, коли споживачі категорії «а» збільшували потреби у вугіллі для подальшого перепродажу за завищеними цінами. Такі факти фіксувалися Харківською особливою нарадою. Гірничопромисловці, прагнучи підвищити свої прибутки, завищували потреби у вагонах для вивезення вугілля. Ці дії мотивувалися попереднім досвідом нестачі рухомого складу залізниць і прагненням отримати додаткові прибутки від збільшення продажу мінерального палива. Не варто забувати також і збільшення використання вугілля за рахунок зниження його якості і, відповідно, зростання долі шлаків³¹.

У 1915 р. отримання залізницями донецького вугілля збільшилося на 76,1 млн пудів або 18,8%. Найбільше палива отримали залізниці південного, південно-західного, середньо-поволзького, середньо-чорноземного і центрально-московського районів. Водночас у 1915 р. загальне споживання донецького вугілля всіма районами зменшилося на 145,2 млн пудів або на 16,8%³². У 1916 р. зросло вивезення вугілля з донецьких копалень до Петроградського та Прибалтійського районів. У зв'язку із збільшенням споживання вугілля південними металургійними заводами збільшилося вивезення палива у Донецько-Харківський район. Крім того, зросли обсяги відвантаженого вугілля для потреб залізниць Воронежського та Ростовського районів. Водночас із переведенням значної частини підприємств Київщини на випуск військової продукції з 1916 р. цей регіон отримав право на пріоритетне отримання донецького мінерального палива³³.

До осені 1916 р. основний споживач донецького вугілля — залізниці — задовольняли свої потреби головним чином за рахунок позачергових примусових нарядів, які стосувалися майже половини всіх копалень Донецького басейну (реквізувалася третина всього вивезеного звідти вугілля по 25–30 млн пудів щомісяця). Така практика не влаштовувала вуглепромисловців особливо тим, що, здійснивши реквізицію, уряд не поспішав розплачуватися з ними. Це було однією з причин того, що справи «донецьких магнатів» погіршилися наприкінці 1916 р. і особливо на початку 1917 р.³⁴

Офіційно державна монополія на продаж вугілля мала бути введена з метою різкого підвищення обсягів видобутку палива, нормування цін на нього у місцях видобутку і відповідно до зон транспортування з одночасною протидією спекуляції вугіллям, своєчасного отримання палива підприємствами, що працювали на потреби війни, регулювання залізничних перевезень вугілля, припинення відмов гірничо-видобувних підприємств від відвантаження мінерального палива. Проти введення такої монополії висловилися Центральний військово-промисловий комітет, Московський військово-промисловий комітет, Управління казенних залізниць, всі приватні залізниці, металургійні заводи, товариства фабрикантів та заводчиків Петрограда, Москви та Катеринослава, Товариство виробників заліза із Петрограда, Товариство цукрозаводчиків, Товариство склозаводчиків,

Рада з'їзду біржової торгівлі і сільського господарства, всі найголовніші торгівельно-промислові організації Росії, абсолютна більшість споживачів мінерального палива, які склали 80% від кількості споживачів вугілля Російської імперії. Союзи міст і земств не мали можливості обговорити це питання, але Голова ради міст неодноразово висловлювався проти введення державної монополії на вугілля. Всі вказані організації подали доповідні записки на ім'я Голови Ради міністрів та окремих міністрів із зауваженням, що введення державної монополії не зможе суттєво покращити стан справ у вугільній галузі, порушить постачання палива на машинобудівні заводи, внесе дезорганізацію у роботу залізниць, до того ж додатково примушуючи спалювати вугілля понад норму при перевезеннях³⁵.

Під час обговорення в комісії 40-го З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії питання про державну монополію на вугілля В. Гаєвський, представник міністерства торгівлі і промисловості, підкреслив, що введення державної монополії розглядалося як єдиний засіб збільшення вуглевидобутку та організації вивезення палива до споживачів. Він зауважив, що в іншому разі гірничо-видобувну промисловість чекав повний занепад із зупинкою виробництва та локаутом робітників. Крім того, ним наголошувалося, що лише держава здатна забезпечити галузь потрібною кількістю робітників, оскільки відхід частини працівників на виконання весняно-польових робіт у сільському господарстві неминуче згубно мав вплинути на темпи видобутку вугілля вже навесні 1917 р. Представник міністерства торгівлі і промисловості М. Чернишов вказав, що принципове рішення щодо монополізації торгівлі вугіллям уже прийнято, але воно може бути втілене у життя лише у квітні–травні 1917 р., після вирішення всіх спірних питань із перевезенням палива залізницями. М. Чернишов також висловив думку, що таке рішення має бути узгоджене із гірничопромисловцями для часткової компенсації їм збитків. Висловлювалася також думка, що монополізація ринку мінерального палива не може бути здійснена через невідповідність такого рішення до реалізації. Справедливо наголошувалося, що до тих пір поки не буде покращено стан справ у сфері залізничних перевезень, збільшення кількості видобутого вугілля виглядало марною справою. Деякі члени комісії, представники великих підприємств, заявили, що після того, як на засіданні Особливої наради було прийняте принципове рішення про введення монополії держави на вугілля, припинилися переговори щодо створення нових підприємств, які велися до того часу. Здібності державних агентів у організації вуглевидобутку і постачання вугілля споживачам викликали досить велику недовіру у колах великих бізнесменів, які висловлювали впевненість, що бюрократичний апарат лише зашкодить справі³⁶.

До цього слід додати, що у великих бізнесових колах наприкінці 1916 р. виникли хвилювання щодо виконання різного роду контрактів, укладених до війни. Укладені в одних економічних умовах, вони мали виконуватися зовсім у інших після завершення бойових дій. Це викликало побоювання у можливості отримати компенсацію за затримання виконання замовлень, з одного боку, а з іншого — незадоволення від можливої втрати додаткових прибутків в умовах

зумовленого війною зростання цін³⁷. Особливо це питання було актуальним для вуглевидобувної промисловості через зростання цін на мінеральне паливо та розширення внутрішнього ринку збуту вугілля. Можлива втрата прибутків, які передбачалися за рахунок збільшення видобутку і продажу палива, загострювала конфліктну ситуацію між урядом та гірничопромисловцями Донбасу. У той же час саме опір з боку великого капіталу суттєво зменшив «апетити» уряду щодо політики реквізиції палива, а тому не вдалося з серпня 1917 р. ввести монополію держави на цей продукт³⁸.

Вищенаведені факти свідчать, що монополізація ринку мінерального палива не влаштувала гірничопромисловців, значну частину споживачів та перевізників палива, передусім — залізниці. Тиск з боку уряду у вирішенні цього питання призводив до загострення протистояння. До того ж, розуміння принципової можливості прийняття такого рішення вольовим розпорядженням монарха призводило до збільшення кількості прихильників конституційної монархії чи республіки. Навіть М. фон Дітмар, будучи переконаним прибічником збереження «єдиної і неподільної» Росії, висловлював прихильність до ідеї обмеження влади монарха. Можна припустити, що спроба монополізувати лівову частину паливно-енергетичного ринку через введення державної монополії на продаж вугілля наблизила кінець самодержавства, оскільки значна частина представників великого капіталу були проти такого рішення, справедливо вважаючи, що воно боляче вдарить по їх економічних інтересах.

Широке застосування реквізиції вугілля та секвестру промислових підприємств вплинуло на якісний і кількісний склад шахтарів. Великим компаніям, що займалися видобутком вугілля, для отримання прибутків потрібно було за будь-яку ціну збільшити кількість видобутого палива, що спричинило залучення додаткової робочої сили через відносно низький рівень механізації вуглевидобутку³⁹. Водночас державна політика у сфері регулювання економічних відносин виявила, що застосування секвестру за відсутності кваліфікованих працівників, які були відсторонені від участі у виробництві, вкрай негативно впливала на організацію вуглевидобутку. Кількість осіб, які мали досвід і навички управління великими промисловими підприємствами, була досить обмеженою. Позбавлення їх права брати участь в управлінні виробничими процесами у випадку накладення секвестру на підприємство призводило до руйнування управлінського апарату та ліквідації виробничих зв'язків між підприємствами⁴⁰.

Загальна кількість секвестрованих підприємств у кам'яновугільній промисловості Донбасу була відносно невеликою, але сам факт можливості втрати права управління і розпорядження своєю власністю сприяв наростанню протестних настроїв у середовищі підприємців. Тим більше, що у багатьох випадках державне управління секвестрованим підприємством здійснювалося на нижчому професійному рівні, аніж це було до його накладення. Крім того, непевність у майбутньому фінансових операцій, інвестицій та розрахованій прибутковості підприємств сприяло зменшенню вкладень у основний капітал, що додатково сприяло екстенсивній організації виробництва. Проблеми в економічній діяльності також виникали у зв'язку із неврегульованістю відчуження земельних

ділянок секвестрованих підприємств, які могли бути продані окремо від самих підприємств⁴¹.

Усе це, своєю чергою, сприяло тому, що вже у першій половині 1916 р. кам'яновугільна промисловість України утримувалася переважно працею військовозобов'язаних. У січні 1916 р. на підприємствах кам'яновугільної промисловості Донбасу працювало 213 531 особа, у травні — 229 065 осіб⁴². На 1 вересня 1916 р. загальна кількість робітників досягла 237 тис., у тому числі військовозобов'язаних, які отримали відстрочку від призову до армії, налічувалося 104 600, жінок — 12 400, підлітків — 17 100, біженців — 2500, військовополонених — 47 900, інших категорій — 52 500⁴³.

У жовтні 1916 р. кількість працівників досягнула 252 723 особи. Кількість військовополонених упродовж січня–жовтня 1916 р. збільшилася з 23 498 осіб до 55 051 особи, кількість задіяних на виробництві жінок зросла з 6050 до 12 671 осіб, підлітків — з 8556 до 18 113 осіб, і біженців — з 2040 до 2629 осіб⁴⁴.

У 1916 р. обсяги реквізованого антрациту становили близько 2/3 всієї кількості видобутку, а оскільки оплата за реквізоване паливо встановлювалася нижче за ринкові ціни, то фінансові можливості значної частини підприємств суттєво обмежувалися. До того ж, якщо відразу після встановлення Особливою нарадою по паливу цін на нього, більшість гірничопромисловців не протестувала проти таких цін, вважаючи, що обсяги реквізиції будуть незначними, то після різкого зростання кількості реквізованого вугілля протестні настрої у середовищі промисловців суттєво посилювалися⁴⁵. Водночас для покриття частини збитків гірничопромисловці прагнули офіційно закріпити можливість збільшення питомої ваги золи у вугіллі, а також укласти угоди у першу чергу із залізницями про перерахунок цін на відвантажене до 1916 р. вугілля у відповідності із цінами на паливо, встановленими саме 1916 р. На їхню думку, це дозволило б отримати кошти для фінансування робіт, необхідних для збільшення видобутку вугілля і антрациту. В силу різниці цін на користь антрациту у порівнянні із вугіллям гірничопромисловці передбачали, що лівова частина видобутку мінерального палива буде припадати саме на антрацит. Такий підхід призводив до збільшення обсягів відвантаження споживачам антрациту і, відповідно, сприяв підвищенню цін на продукцію підприємств, що використовували у якості енергоносія цей вид палива через його здорожчання.

Видобуток вугілля і антрациту в Донецькому басейні у 1916 р. перевищив мінімальні потреби на 185–200 млн пудів⁴⁶, але частина палива не потрапила до споживачів у зв'язку з обмеженими можливостями транспорту. Також не варто забувати, що до 1917 р., коли Росія фактично позбулася перспективи контролювати видобуток польського вугілля, Донецький басейн став джерелом 87% вугілля, 70% чавуну, 57% сталі, більше 90% коксу, більше 60% соди і ртуті всієї Російської імперії⁴⁷. Видобуток вугілля здебільшого за рахунок введення в дію дрібних кустарних шахт, де видобувалося низькосортне паливо, досяг максимуму в 1916 р. (1740 млн пудів проти 1540 млн у 1913 р.)⁴⁸.

У 1916 р. було видобуто 374 млн пудів антрациту, а вивезено — 310 млн пудів. Не дивлячись на збільшення видобутку і вивезення антрациту, комісія

ХІІ З'їзду гірничопромисловців дійшла висновку, що стан справ у антрацитовій промисловості не можна було назвати задовільним. Планувався видобуток 450 млн пудів антрациту, але реальний склав лише 70% від запланованого. Невивезеним на кінець 1916 р. залишалося 87,35 млн пудів антрациту, що становило на 30% менше від запланованого. Рада з'їздів гірничопромисловців змушена була констатувати вкрай нераціональне використання рухомого складу залізниць, що призводило, поміж іншого, й до перебоїв із постачання різних сортів вугілля до окремих категорій споживачів. Не завжди вдавалося організувати й постачання потрібних марок палива власне залізницям⁴⁹.

Гірничопромисловці вказували, що видобуток вугілля й антрациту поступово ставав все менш вигідним в зв'язку із неможливістю доставити все видобуте паливо на ринок. Інвестиції в основний капітал були ще менш вигідними, аніж вкладення коштів у оборотний капітал. За умови забезпечення збуту лише 2/3 видобутого вугілля розвиток інфраструктури вуглевидобувної промисловості ставав взагалі нерентабельним. Найбільше постраждали дрібні підприємства, що не змогли протистояти складним обставинам воєнного часу, які вимагали вкладати набагато більші у порівнянні з довоєнним часом оборотні капітали для придбання лісових матеріалів, заліза, сталі, продуктів харчування для робітників, підшукувати достатню кількість працівників, з яких значну кількість становили військовозобов'язані та військовополонені. Складно також було віднайти покупців, які мали право на використання вагонів у першу чергу⁵⁰.

У 1916 р. певною мірою змінилася структура збуту вугілля й антрациту. Збут у Московський район скоротився вдвічі, зменшившись з 77,8 млн пудів до 39,8 млн пудів. За рахунок цього скорочення збільшилась відправка вугілля в інші райони: Прибалтійський — у 3,3 рази, Польський — у 2 рази, Південно-Західний — у 1,3 рази. Внаслідок нестачі кам'яного вугілля залізниці і значна частина підприємств змушені були використовувати антрацит. Так, залізниці отримали у 1916 р. майже у 6 разів більше антрациту, аніж у 1913 р. Лише цукрові заводи збільшили споживання антрациту з 3,5 млн пудів у 1913 р. до 30 млн пудів у 1916 р.⁵¹

У зв'язку з різким збільшенням видобутку антрациту у 1916 р. відповідно зросли й обсяги його реквізиції. У травні 1916 р. було реквізовано 6487 млн пудів антрациту, у червні — 11 061 млн пудів, у липні — 13 263 млн пудів, у серпні — 11 423 млн пудів, у вересні — 15 965 млн пудів, у жовтні — 15 956 млн пудів, у листопаді — 14 500 млн пудів. Реквізиції таким чином досягли 2/3 всього видобутого антрациту⁵².

Взявши до уваги, що максимальні ціни на антрацит Особлива нарада встановила нижче, аніж відпускні ціни, виведені вугільною секцією Особливої наради за участі промисловців, а також те, що гірничопромисловці, інвестуючи в оборотний капітал, вважали, що проведення реквізицій буде здійснюватися лише в особливих випадках, а відповідно обсяги реквізованого вугілля мали б бути незначними, комісія ХІІ З'їзду гірничопромисловців висунула вимогу підвищення цін на реквізований антрацит. Розмір підвищення мав відповідати

цінам, визначеним вугільною секцією Особливої наради за участі промисловців⁵³. Водночас підвищення цін на антрацит за інформацією Ради з'їздів гірничопромисловців дозволило у 1916 р. підвищити рівень оплати праці робітникам, що, на думку, підприємців, мало сприяти залученню нових контингентів працівників на копальні й шахти⁵⁴.

Проте на процес ціноутворення суттєво вплинуло зниження якості вугілля. Значна кількість споживачів вугілля висувала претензії щодо якості мінерального палива, прагнучи вплинути на зниження його ціни. Деякі проби якості, здійснені залізничниками, показували, що середній відсоток золи у вугіллі складав від 10 до 20%. Так, у антрациті рудника Ткачова, що розробляв так званий Боківський пласт, було знайдено у липні 1916 р. 11,48% золи. Але цей пласт не міг містити більше 5–6% золи. У антрациті акціонерного товариства «Боково» було знайдено представниками Південних залізниць 21,09% золи. В антрациті відомого на ринку копальні Отто, який розробляв Довжанський пласт, було знайдено 24% золи. Відкидаючи ці звинувачення, гірничопромисловці нерідко вказували, що подібні закиди не могли мати місце в силу фізичних якостей вугілля певних копалень. Водночас вони визнавали, що стислі терміни відвантаження замовленого палива та великі штрафи за зриви поставок змушували їх відвантажувати недостатньо відсортований антрацит. У окремих випадках визначення якості мінерального палива взагалі не проводилося за браком часу⁵⁵.

У зв'язку з негараздами у справі контролю якості антрациту у листопаді 1916 р. було запропоновано, щоб якість палива визначалася лише за попереднім зовнішнім оглядом. У випадку, коли агент компанії, що реквізувала паливо, визначав його непридатним для відправки, то воно не завантажувалося у вагони й не відправлялося. В іншому випадку антрацит мав бути відвантажений і вважався якісним. При цьому оплата за ці поставки мала б здійснюватися за рахунками постачальника за кожні два тижні протягом 10 днів після отримання рахунку. Якщо отримувач відмовлявся від платежу, то виплата за реквізований антрацит мала бути здійснена органами Особливої наради за рахунок вантажу отримувача⁵⁶.

Для покращення стану справ у сфері вуглевидобутку 26 липня 1916 р. урядом було вирішено застосувати довгострокове кредитування гірничопромисловців із залученням казенних коштів за проектного обсягу кредитів в 30 млн руб. Однак Особлива нарада висловила за термінове виділення кредитів у розмірі 10 млн руб. у випадку надання позичальниками відповідних документів⁵⁷. Департамент державного казначейства 18 серпня 1916 р. прийняв рішення про відкриття кредитної лінії у розмірі лише 4 млн руб. для видачі кредитів гірничопромисловцям⁵⁸. При цьому кредити виділялися лише після перевірки наявних запасів вугілля на конкретних підприємствах із забезпеченням видобутих вугіллям повного обсягу кредиту. У якості забезпечення також могло виступати нерухоме майно, обладнання, машини. До того ж, увага зверталася також на наявність у підприємств довгострокових орендних угод на розробку покладів вугілля, що могло забезпечити «довгостроковий нормальний

розвиток підприємств». Для оцінки фінансової стійкості підприємств, яким планувалося видати кредит, мали бути виділені спеціальні оцінщики. Водночас умови видачі кредитів у кожному окремому випадку повинні були узгоджуватися із Головою Особливої наради по паливу⁵⁹. Такі вимоги були обумовлені фінансовою стійкістю підприємств, які були висунуті війною, коли дрібні та середні компанії впродовж 1914–1916 рр. поступово витіснялися за рахунок збуту ними готової продукції та скорочення кількості робітників, оскільки великі підприємці мали більше можливостей для отримання вагонів та залучення до роботи додаткових контингентів працівників, в тому числі військовополонених, представників так званої «жовтої раси» (у першу чергу китайців) та персів.

Затяжний хід війни виявив багато недоліків у організації вуглевидобутку та постачанні палива споживачам. Рада з'їздів гірничопромисловців відзначала у 1916 р., що протягом 1915–1916 рр. не вдалося забезпечити залучення потрібної кількості працівників для видобутку запланованих обсягів мінерального палива⁶⁰. Вугільні копальні зіткнулися в роки війни з нестачею вибухових речовин для проведення підготовчих робіт під землею, гасу, мастильних матеріалів для механізмів. Надто болісною виявилася нестача продовольства і товарів широкого вжитку. З літа 1916 р. став відчутним дефіцит шкіри, потрібної для оновлення привідних пасів двигунів та насосів, а також для забезпечення гірників взуттям. Однак чи не найгостріше постала проблема дефіциту металу, оскільки державні органи регулювання економіки не визнавали копальні працюючими безпосередньо на оборону. Вже наприкінці 1916 р. копальні не отримали жодного пуда труб, дахового заліза, швелерів, балок⁶¹. Наприкінці 1916 р. відзначалися труднощі у сфері організації копальнями завантаження вагонів в силу зменшення кількості робітників-чоловіків із використанням праці жінок та підлітків⁶².

Відтак за підрахунками фахівців за загальної потреби у паливі з Донецького басейну у кількості 1700 млн пудів на 1916 р. можливості залізничного транспорту дозволяли вивезти лише близько 1300 млн пудів. Неможливість отримати з Донбасу близько 400 млн пудів (а за деякими розрахунками ця цифра збільшувалася й до 500 млн пудів) дозволяло спеціалістам говорити про необхідність імпорту відповідної кількості палива. У той же час відзначалося, що саме така кількість вугілля до війни завозилася із-за кордону, що відповідним чином орієнтувало прокладення залізниць. Обмеженість можливостей залізничного транспорту по вивезенню палива з Донбасу дозволила вже у 1916 р. вести мову про впровадження масштабних заходів по заміні кам'яновугільного опалення на нафтове, дров'яне та торф'яне. Водночас промисловці Донбасу вимагали від уряду вжиття комплексних заходів для забезпечення потрібних обсягів вуглевидобутку шляхом залучення до роботи додаткових партій військовополонених, організації постачання необхідних матеріалів та механізмів, а також розширення пільгового кредитування⁶³.

Окремо слід зауважити про вплив на організацію вуглевидобутку посилення страйкового руху. Причиною поширення страйкового руху у гірничо-видобувній

промисловості ставали конфлікти між робітниками і підприємцями, засновані на невідповідності обсягів виконаної працівниками роботи і оплатою праці. Не варто також скидати з рахунку, що страйковий рух залишався одним із засобів послаблення та розладу промисловості Російської імперії, у чому були зацікавлені як її противники, так і частина союзників.

Така діяльність становила певну загрозу для успішності дій російської промисловості. Тому державні органи Російської імперії різного рівня намагалися всілякими засобами зупинити поширення страйкового руху. Одним із заходів подібного спрямування стала координація роботи різних міністерств у сфері припинення і попередження робітничих страйків. Відповідне рішення було прийняте за представленням міністра внутрішніх справ 7 лютого 1916 р. Ним вказувалося на важливість моніторингу політичних настроїв робітників, особливо зайнятих на гірничо-видобувних підприємствах. З цією метою керівники підприємств зобов'язувалися співпрацювати у цьому напрямі з начальниками дільниць, представниками гірничої інспекції та місцевої адміністрації. Встановлювався особливий нагляд за появою на підприємствах агітаторів, які закликали до припинення роботи, або за розповсюдженням друкованої продукції відповідного змісту. Особи, які підбурювали робітників до участі у страйках, мали бути терміново притягнені до відповідальності. У випадку реальної загрози початку страйку представники місцевої адміністрації повинні були швидко налагодити контакт із найбільш впливовими робітниками з метою визначення їх вимог та можливостей їх задоволення. Висувалася вимога віддання переваги мирному вирішенню спірних питань між робітниками й адміністрацією, а у випадку початку страйку — мав бути призначений день виходу робітників на роботу. Всіх робітників повинні були попередити, що у випадку ухилення від виходу на роботу у призначений термін, вони будуть притягнені до відповідальності. До того ж, робітники, які були мобілізовані, але отримали відстрочку через виконання службових обов'язків на підприємствах, отримували попередження про їх відправку до діючої армії. Повідомлення про всі вжиті заходи для боротьби із робітничими страйками мали бути оприлюднені адміністрацією у найкоротший термін⁶⁴.

Як відомо, державні замовлення гарантували оплату за виконану роботу, що приваблювало підприємців. Але ця привабливість, як не дивно, іноді виступала чинником скорочення виробництва. Справа в тому, що у середовищі робітників у травні 1916 р. поширювалися чутки, що страйки можуть призвести до переведення підприємств у державну власність із відповідним збільшенням оплати праці працівників. Страйки у такому випадку продовжувалися навіть тоді, коли погоджувальні ради вирішували всі спірні питання⁶⁵. Так, 18 квітня 1916 р. під час переговорів з натовпом страйкуючих робітників Веровської копальні Бахмутського повіту Катеринославської губернії працівники висловили думку, що готові працювати за умови забезпечення їх продовольством і передачі копальні в казенне управління. Лише такі дії могли, на думку робітників, врятувати їх від голоду⁶⁶.

Починаючи з червня 1916 р., відділ промисловості констатував зростання протестних настроїв у середовищі робітників. Особливо поширеною була

вимога підвищення заробітної плати в силу різкого зростання ціни на продукти харчування та промислові вироби в роки війни. У деяких випадках вдавалося уникнути страйків шляхом підвищення оплати праці (від 20 до 40%)⁶⁷. Перевага надавалася уважному ставленню до вимог працівників, із підкреслено шанобливим ставленням до них під час переговорів⁶⁸. Але у багатьох випадках порозуміння досягнути не вдавалося. Конфлікти між працівниками і підприємцями виникали в більшості тоді, коли керівництво не йшло навіть на найменші поступки.

Гірничопромисловці відзначали особливо великі втрати внаслідок шахтарських страйків кінця квітня — початку травня 1916 р. Ситуацію певною мірою вдалося врятувати завдяки встановленню особливих премій вибійникам за регулярний вихід на роботу протягом квітня 1916 р.⁶⁹

На думку міністра торгівлі і промисловості, частина страйків була спровокована застосуванням секвестру стосовно окремих підприємств. Накладення секвестру, як наслідок страйку, викликало у робітників переконаність, що таким чином вони отримують потужний засіб впливу на господарів підприємства. Переконаність полягала в тому, що достатньо страйкувати і не відступати у суперечках з промисловцями, як підприємство буде секвестрованим і переданим у управління казни із відповідним підвищенням оплати праці⁷⁰.

Для протидії цьому на страйкуючих підприємствах повідомлялося працівникам, що страйки ні в якому випадку не можуть бути підставою для переведення заводів до казенного управління, випадки викупу їх казною були спричинені не страйками, а виключно військовими міркуваннями. Особи, помічені у поширенні провокаційних чуток, оголошувалися зрадниками, які прагнуть допомогти ворогам, що ведуть війну проти Російської імперії⁷¹.

Водночас користуючись тим, що в умовах воєнного часу страйкувати стало набагато важче, власники й адміністрація підприємств збільшили робочий час (на багатьох підприємствах до 15 годин на добу), послабили увагу до охорони праці та техніки безпеки й почали «зміцнювати» трудову дисципліну збільшенням штрафів. На деяких підприємствах був оштрафований кожний другий робітник⁷².

Загалом уряд Російської імперії прагнув до забезпечення максимальної фондівіддачі за мінімуму капіталовкладень у розвиток вуглевидобувної промисловості. На цьому шляху посилювався економічний тиск та розширювався спектр позаекономічних примусів на промисловців та підприємців Донбасу. Негативно на фінансове становище вугільних магнатів вплинули ревізії вугілля, запроваджені у 1915 р., застосування секвестру та заходи, спрямовані на запровадження монополії держави на видобуток мінерального палива. Цей комплекс заходів свідчив про прагнення російського уряду за всяку ціну забезпечити зростання вуглевидобутку для забезпечення принаймні найбільш пріоритетних споживачів паливом. Протягом певного часу надзвичайні заходи не перешкождали зростанню вуглевидобутку. Але транспортна інфраструктура Російської імперії виявилася нездатною забезпечити перевезення зростаючих обсягів палива. Це призвело до накопичення запасів вугілля на відкритих

майданчиках поблизу місць видобутку. Одним із наслідків кризового стану у вуглевидобувній промисловості стало різке збільшення з 1916 р. видобутку антрациту з одночасним його нераціональним використанням у деяких випадках як заміни низькосортного вугілля.

Негативно на процесі вуглевидобутку відбилося скорочення кількості кваліфікованих працівників на шахтах в результаті призову та стихійних міграцій. Зменшення продуктивності праці на шахтах формувало додаткову потребу у працівниках з метою збільшення кількості видобутого палива. Зростання обсягів низькоякісного вугілля призводило до збільшення обсягів його використання та конфліктів із частиною споживачів, чия економічна діяльність не була розрахована на використання не досить якісного пального.

Негативно на розвиток вуглевидобувної промисловості вплинуло поширення страйкового руху. Попри загострення проблем, пов'язаних із забезпеченням гірників продовольством та товарами першої необхідності, російський уряд доклав великих зусиль для їх вирішення. Однак, виступаючи за поразку Росії у війні, представники партії більшовиків активно використовували погіршення соціально-побутових умов шахтарів для подальшої дестабілізації роботи вуглевидобувної промисловості та залучення працівників до страйкового руху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Решт О., Сердюк О.* Перша світова війна і Україна. — К., 2004. — С. 19.

² О некоторых мерах к усилению добычи угля в Донецком каменноугольном бассейне (По журналу дел, разрешаемых собственной властью Совета Министров) // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1915 год. — М., 2008. — С. 88–89.

³ *Гессен В.Ю.* Труд детей и подростков в фабрично-заводской промышленности России от XVII века до Октябрьской революции. — М.; Ленинград, 1927. — Т. 1. — С. 109.

⁴ О некоторых мерах к усилению добычи угля в Донецком каменноугольном бассейне (По журналу дел, разрешаемых собственной властью Совета Министров) // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1915 год. — М., 2008. — С. 88.

⁵ Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 37, оп. 65, д. 1733, л. 2–3.

⁶ Там же, л. 10.

⁷ Там же, л. 23.

⁸ Там же, ф. 32, оп. 1, д. 109, л. 36–37.

⁹ *Решт О., Сердюк О.* Вказ. праця. — С. 27–28.

¹⁰ *Гессен В.Ю.* Указ. соч. — С. 109.

¹¹ О современном положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна // Доклад Совета 41-му съезду горнопромышленников Юга России. — Х., 1916. — С. 3.

¹² РГИА, ф. 37, оп. 65, д. 1782, л. 18.

¹³ Там же, л. 1.

¹⁴ Там же, л. 4.

¹⁵ Там же, л. 9.

¹⁶ Там же, л. 26.

¹⁷ *Дякин В.С.* Русская буржуазия и царизм в годы Первой мировой войны (1914–1917). — Ленинград, 1967. — С. 211.

¹⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 2161, оп. 3, спр. 19, арк. 1 зв.

¹⁹ Положение об особом совещании для обсуждения и объединения мероприятий по обороне государства // Закон об особых совещаниях. — М., 1915. — С. 5.

²⁰ *Авербах О.И.* Законодательные акты, вызванные войною 1914 г. с Германией, Австро-Венгрией и Турцией. Законы. Манифесты. Рескрипты. Указы Правительствующему Сенату. Распоряжения и Постановления Министров и др. — Вильно, 1915. — С. 179.

²¹ Записка о производстве массовых заготовок продуктов продовольствия и фуража для армии и населения. — М., 1915. — С. 20.

²² Об исключительной поставке минерального топлива Донецкого бассейна в казну и распределении его между потребителями / Доклад комиссии XL съезду горнопромышленников юга России // XL съезд горнопромышленников юга России. — Х., 1916. — С. 3.

²³ ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 1, арк. 29.

²⁴ Народное хозяйство в 1915 году. — Петроград, 1918. — С. 266.

²⁵ ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 3, спр. 19, арк. 3.

²⁶ Там само, ф. 896, оп. 1, спр. 2, арк. 13.

²⁷ Там само, ф. 579, оп. 2, спр. 2, арк. 33 зв.; спр. 3, арк. 5; спр. 10, арк. 6.

²⁸ Там само, ф. 2161, оп. 3, спр. 19, арк. 3–4.

²⁹ О современном положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна. — С. 4.

³⁰ ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 3, спр. 19, арк. 4 зв.

³¹ Там само, арк. 4.

³² О современном положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна. — С. 28.

³³ Там же. — С. 30.

³⁴ *Поликарпов В.В.* От Цусимы к Февралю. Царизм и военная промышленность в начале XX века. — М., 2008. — С. 66.

³⁵ Об исключительной поставке минерального топлива Донецкого бассейна в казну и распределении его между потребителями. — С. 2.

³⁶ Там же. — С. 3.

³⁷ Российский государственный архив экономики (РГАЭ), ф. 2305, оп. 1, д. 10, л. 94–95.

³⁸ *Кругляк Б.А.* Внутрішня торгівля в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. — К., 1993. — С. 31.

³⁹ ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 1, арк. 30.

⁴⁰ РГАЭ, ф. 2305, оп. 1, д. 175, л. 301.

⁴¹ Там же, д. 327, л. 157–157 об.

⁴² *Гессен В.Ю.* Указ. соч. — С. 109.

⁴³ *Климов А., Сердюк Н.* До питання про соціальне та економічне становище робітників Донбасу й Придніпров'я в роки Першої світової війни // Третій Міжнародний конгрес українців, 26–29 серпня 1996 р. — Х., 1996. — [Ч. 2]: Історія. — С. 27.

- ⁴⁴ Гессен В.Ю. Указ. соч. — С. 109.
- ⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 64, арк. 18–19.
- ⁴⁶ Економічна історія України: У 2 т. — К., 2011. — Т. 2. — С. 73.
- ⁴⁷ Афонін Ю.В. Монополістична буржуазія Донбасу в 1917 р. // Український історичний журнал. — 1990. — № 9. — С. 45.
- ⁴⁸ Литвин В.М. Історія України. — К., 2009. — С. 405.
- ⁴⁹ РГИА, ф. 37, оп. 77, д. 1524, л. 7 об.
- ⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 64, арк. 3.
- ⁵¹ Там само, арк. 14.
- ⁵² Там само, арк. 14 зв.
- ⁵³ Там само, арк. 15.
- ⁵⁴ РГИА, ф. 37, оп. 77, д. 1524, л. 2 об.
- ⁵⁵ ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 64, арк. 9 зв.
- ⁵⁶ Там само, арк. 10.
- ⁵⁷ РГИА, ф. 92, оп. 1, д. 122, л. 2–2 об.
- ⁵⁸ Там же, л. 11.
- ⁵⁹ Там же, л. 22–24.
- ⁶⁰ Там же, ф. 37, оп. 77, д. 1524, л. 2.
- ⁶¹ Реєнт О., Сердюк О. Вказ. праця. — С. 27–28.
- ⁶² РГИА, ф. 37, оп. 67, д. 727, л. 4–5.
- ⁶³ Там же, ф. 92, оп. 1, д. 496, л. 64.
- ⁶⁴ РГАЭ, ф. 2305, оп. 1, д. 2, л. 65–67.
- ⁶⁵ ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 766, арк. 38.
- ⁶⁶ Поликарпов В.В. От Цусимы к Февралю. Царизм и военная промышленность в начале XX века. — М., 2008. — С. 479.
- ⁶⁷ ЦДІАК України, ф. 576, оп. 1, спр. 423, арк. 15–19.
- ⁶⁸ Там само, ф. 575, оп. 1, спр. 766, арк. 40.
- ⁶⁹ Там само, ф. 896, оп. 1, спр. 1, арк. 39.
- ⁷⁰ РГАЭ, ф. 2305, оп. 1, д. 175, л. 303.
- ⁷¹ ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 766, арк. 39.
- ⁷² Литвин В.М. Історія України. — К., 2009. — С. 405.

Стаття надійшла до редколегії 23.10.2014 р.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГОРНО-ДОБЫВАЮЩИХ ПРЕДПРИЯТИЙ ВОСТОКА И ЮГА УКРАИНЫ в 1914–1916 гг.

В статье проанализировано деятельность горнодобывающих предприятий востока и юга Украины с определением обстоятельств, которые влияли на объемы добытого минерального топлива. Показано значение развития транспортной инфраструктуры для обеспечения планомерной транспортировки угля. Освещено деятельность ведущих промышленников и предпринимателей в обеспечении высоких темпов угледобычи.

Ключевые слова: Первая мировая война, предпринимательство, наемные работники, государственное регулирование экономики, военная промышленность, горнодобывающая промышленность, финансы, кредит.

**THE ACTIVITY OF MINING ENTERPRISES ON EAST AND SOUTH UKRAINE
IN 1914–1916**

The article analyzes the activity of mining companies in Eastern and Southern Ukraine with circumstances that affect the amounts extracted mineral fuels. Showed the importance of transport infrastructure to ensure the orderly transport of coal. Highlighted the activity of leading industrialists and entrepreneurs to ensure high rates of coal.

Keywords: *First World War, enterprises, employees, government regulation of the economy, mining industry, military industry, finance, credit.*

Розділ III

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ВІЙНИ

УДК 94 (477) «1914/1918»

О.Л. Вільшанська
(м. Київ)

СУСПІЛЬНІ НАСТРОЇ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В статті висвітлено зміни у суспільній свідомості та настроях населення України, що відбулися з початком Першої світової війни. Зокрема це: патріотичне піднесення, поширення в суспільстві ідей доброчинності, антинімецьких настроїв, реакція загалу на антиалкогольне законодавство, зростання цікавості до зовнішньої політики та військової справи, розповсюдження чуток, а також, виникнення шпигуноманії.

Ключові слова: *війна, суспільні настрої, патріотичне піднесення, антинімецькі настрої, шпигуноманія.*

Війна завжди пов'язана із докорінними змінами у житті суспільства, суспільній свідомості та суспільних настроях. Початок Першої світової чи, як її тоді називали «Вітчизняної» війни ознаменувався надзвичайною згуртованістю суспільства без огляду на соціальну чи національну приналежність та навіть політичні погляди. Більшість населення в містах демонструвала патріотичне піднесення, свідомість свого громадського обов'язку, бажання бути єдиним із своєю державою та її монархом і навіть прагнення до самопожертви. Ось як змалював це суспільне піднесення відомий історик та громадсько-політичний і культурний діяч Дмитро Дорошенко: «...довелось мені почути про небувалий патріотичний захват, який обхопив усі кола російського громадянства, про патріотичне захоплення представників усіх національностей російської держави і т.д. Оповідали, як одразу припинився на звістку про війну великий страйк петербурзьких робітників і як вони замість червоних розгорнули триколіорові державні прапори і ходили величезними маніфестаціями по вулицям. Оповідали, як в Державній думі представники усіх національних груп складали один за другим урочисті заяви про свою лояльність і вірне виконання обов'язку перед державою. Розказували про те, як відомий лідер російських реакціонерів і антисемітів В. Пуришкевич прилюдно цілувався з якимсь жидом, маніфестуючи забуття прежніх кривд і об'єднання в одному патріотичному пориві»¹.

Представники освічених верств населення деякою мірою стали заручниками громадської думки і того ж таки патріотичного підйому. Записатися до армії добровільно вважалось справою честі. Для молодих людей, переважно учнів і студентів, війна стала нагодою виявити героїзм, свої найкращі якості, здобути славу, громадське визнання. В періодиці постійно публікувалися оповідання про героїчні подвиги російської армії, малюнки та фотографії героїв.

З перших днів війни офіційна пропаганда почала безупинно формувати образ ворога-німця. Періодичні видання у подробицях змальовували важке становище, в якому опинились піддані Російської імперії (серед них був навіть дехто з членів імператорської родини), що їх війна застала за кордоном.

Дмитро Дорошенко, так описав свої пригоди під час повернення з відпочинку у Швейцарії у своїх «Спогадах про недавнє минуле»²: «До Берліну я попав якраз в день проголошення війни, але все-таки дістався до Торна до тодішньої німецько-російської границі, та переїхати її вже не можна було. З Торна мене з цілою масою російських громадян повезли до Штеттіна, звідти на острів Рюген. Довелось зазнати багато лиха в цій мандрівці. Серед великої юрби подорожніх, котрих так само як і мене захопила війна, зустрів я кількох земляків (Миколу Міхновського, проф. Івана Фещенка-Чопівського, проф. Євгена Тимченка і ще декого. З Рюгена пощастило вибратися до Швеції у Стокгольм, далі шхуною до Гапаранди, потім до Торнео, і потягом через всю Фінляндію до Петербурга. Ціла подорож від Лозанни до Петербургу зайняла 16 днів. І повторюю довелось зазнати багато неприємностей, тяжких пригод і всілякого страху». Сам себе Д. Дорошенко назвав «живим свідком і жертвою тих «німецьких звірств», про які стільки говорилося і писалося в Росії»³. За даними преси лише в Німеччині та Австрії опинилося 45 тис. осіб російських підданих⁴. Жахливі розповіді про те, як нещасливих курортників та мандрівників без кінця обшукували, відбирали в них речі, про їх страждання від голоду і спраги, перевезення у вагонах для худоби, побої, зривання бинтів з післяопераційних хворих, знущання над жінками та дітьми й таке інше, мушили впевнити пересічного громадянина в тому, що німці є жорстокою, позбавленою будь-якого уявлення про цивілізовані стосунки нацією. Німцям навіть було відмовлено в праві називатися християнами, їх порівнювали з гунами, вони начебто наводять гармати на храми, руйнують їх, поганяють олтарі, знищують ікони⁵. Одразу були забуті всі попередні уявлення про німецьку культуру як про культуру Гете і Канта⁶. Дмитро Дорошенко зазначив у там само у спогадах: «Швидко і несподівано зникали в поглядах і практиці культурних людей в культурних державах усі, здавалось такі міцні здобутки цивілізації, ... несподівано вибухнула національна ворожнеча і озлоблення поміж народами, які бозна від якого часу мирно жили у сусідстві»⁷. Слід зазначити, що і в Німеччині провадилася така сама пропаганда стосовно російських громадян, у свідомості німців формувався образ слов'янина з яскраво вираженими рисами жорстокого азіата-дикуна.

Антинімецькі настрої в суспільстві насаджувались згори, на їх поширення впливала політика уряду й офіційна пропаганда. На це була направлена низка владних розпоряджень і постанов. З початком війни було запроваджено висилку

австрійських, німецьких та угорських підданих у віддалені від театру військових дій місцевості імперії.

Обов'язкова постанова генерал-губернатора Ф. Трепова від 28.07.1914 р. зобов'язувала всіх домовласників, орендарів будинків, власників готелів, мебльованих кімнат, заїжджих дворів протягом двох днів надати місцевій поліції відомості про німецьких та австро-угорських підданих, що мешкають у них. Квартировласники, у яких наймають помешкання німецькі й австро-угорські піддані, повинні були сповістити про них домовласників чи управителів не пізніше 24 годин з моменту оголошення постанови. Особам, що не виконали цю постанову загрожувало тюремне ув'язнення терміном до трьох місяців або штраф до 3000 руб. Земельні банки півдня Росії отримали розпорядження міністра фінансів надати детальні списки клієнтів банків, що були австрійськими та німецькими підданими, а також тих, хто має німецькі прізвища. До речі, останні здебільшого виявилися російськими підданими православного віросповідання⁸.

В Україні віддзеркалювалися події, що відбувалися в столицях імперії. Після того, як Петербург був перейменований в Петроград, київський губернатор М. Суковкін звернувся до повітових земських управ за наданням інформації про наявність у губернії німецьких назв і запропонував подати пропозиції щодо їх перейменування⁹.

Пошук внутрішнього ворога став наче запорукою згуртованості суспільства, тим паче що євреї, які в Росії традиційно призначалися на цю роль, виявили цілковиту лояльність до уряду, закликавши до «братерства і єднання». Коли Микола II відвідав Київ у січні 1915 р., єврейська громада Києва зібрала 100 тис. руб. пожертвувань на потреби війни. Таку саму суму виділило і київське купецьке товариство¹⁰. 17 липня було призупинено «Положення про обмеження участія євреїв в акціонерних компаніях и про условия приобретения ими недвижимого имущества»¹¹. У Петрограді вперше електротехнічний інститут почав приймати нехристиян, які були учасниками війни або їхніх дітей. Проте, не дивлячись на свою лояльність та деякі послаблення, євреї залишалися внутрішнім ворогом, хоча тепер і другим номером. Втім, логіка боротьби з «внутрішнім ворогом» як і засоби її реалізації серед євреїв та російських німців була подібними. В комплекс заходів по ліквідації «німецького засилля» входило і масове інтернування євреїв з прифронтової полоси¹². Але вже у травні 1915 р. міністр внутрішніх справ А. Хвостов на засіданні Ради міністрів вказав на те, що репресивні міри, що застосовувалися по відношенню до єврейського населення не виправдовуються його дійсною поведінкою, оскільки воно в цілому залишається лояльним і не повинно нести відповідальність за дії окремих осіб¹³.

Антинімецька істерія охопила всі шари цивільного населення і на побутовому рівні. Наприклад, коли в м. Соколки ховали солдата, що помер від ран, зібрався цілий натовп. Була там присутня місцева німкеня, яка колись приїхала з Хортиці, вийшовши заміж за місцевого чоловіка. Не дивлячись на те, що вона плакала на похороні разом з усіма, натовп почав виявляти явну ворожість до жінки, мовляв «вона розжиріла на наших хлібах, її слід провчити», їй також

приписували висловлювання на кшталт: «Наш Вільгельм навчить росіян воювати»¹⁴.

Германофобія поширилася також серед інтелігенції. Цікавим свідченням цьому є пропагандистська брошура, під назвою «Відповідь професорів та викладачів імператорського університету св. Володимира на «Звернення до цивілізованих націй», опубліковане 93-ма німецькими ученими та письменниками з приводу сучасної війни». Ця «Відповідь» зводилась, власне, до голословних звинувачень німців у звірствах, і була підписана 97-ма представниками університетської еліти. Н. Полонська-Василенко згадувала про скандал, що відбувся на початку війни в професорській лекторії університету св. Володимира. Професор Т. Флоринський не подав руку професору Ф. Кнауеру і в патетичній промові висловив своє обурення проти нього та інших німців, які тепер перейшли на бік Німеччини: «Мій син, — казав він, — воює за Росію і там на фронті зустрінеться з Вашим сином як з ворогом. Як я можу після того дружньо тиснути Вашу руку?». Річ в тім, що проф. Кнауер мав подвійне підданство, і своїх синів вписав у німецьке громадянство, отже вони брали участь у війні на боці німецьких військ¹⁵. У подальшому Ф. Кнауера з іншими німцями, що опинилися в однаковому з ним становищі було заслано до Сибіру.

По всій країні читались лекції і публікувались численні брошурки про економічне засилля німців. Більше того, навіть німецька література та філософія з її раціоналізмом, популярна раніше в інтелігентському середовищі, тепер вважалась відповідальною за те, що «інтелігенція втратила віру в диво»¹⁶.

Якщо в «Киевлянині» за 25 липня ще рекламуються закордонні патентовані кімнатні холодильники в магазині Е. Торклера по вул. Хрещатик 20, то 29 грудня в тій же газеті було оголошено про секвестрацію рухомого та нерухомого майна німецького підданого Е. Торклера, який з початку війни перебував за кордоном. У нього секвестровані садиба по вул. Єкатерининській 12, де він мешкав, та будинок по вул. Виноградній 16, де він здавав квартири в найом, конфіскована і квартплата. Магазин друкарських машинок і велосипедів на Хрещатику, незважаючи на те, що його за дорученням було передано родичу Торклера, російському підданому пану Г. Шульцу, зачинено і опломбовано. Тоді ж відправлено до в'язниці київського підприємця Шлезінгера, а майно секвестровано, оскільки його звинуватили у збиранні пожертв на німецький флот. 3 травня 1915 р. заарештовано власника галантерейної крамниці по вул. Прорізній 2 Р. Гершмана за продаж шапок із написом «Gneisenau», тобто з ім'ям Августа Вільгельма Гнейзенау, пруського фельдмаршала, під керівництвом якого пруська армія здійснила вдалий маневр, що сприяв перемозі при Ватерлоо. Пізніше Р. Гершмана звільнено, але оштрафовано на 500 руб. «Киевлянин» описує такі реалії життя в Києві: розгромлено кафе Рейтара, з вивісок зникли німецькі назви «Берлін», «Вена», «Дрезден», «Германия», з вітрин прибрані німецькі книжки¹⁷. В газетах вже не друкували оголошення про курси німецької мови, або ж в них спеціально зазначалося, що: «Учителька, німкеня, російськопіддана, брат та дядя знаходяться в діючій російській армії». А втім, з початком навчального року до вивчення німецької мови знову повертаються.

Письменник Г. Григор'єв згадував, що в київській опері припинили ставити опери Вагнера, зняли з репертуару також музику Бетховена і Шуберта, а от «Фауста» залишили, оскільки композитор Ш. Гуно був французом, але вилучили з опери марш німецьких солдат¹⁸.

Природно, що пануючою в суспільстві германофобією була ще більше охоплена армія. Проблема, полягала в тому, що напередодні Першої світової війни в генералітеті Російської імператорської армії, за різними оцінками, кожний п'ятий чи, навіть, четвертий генерал був німцем¹⁹. Як правило, це були нащадки родин, що вже століттями жили в Російській імперії, проте їх німецьке походження та німецькі прізвища в умовах війни з Німеччиною стали недоліком. Отже, надзвичайно важливо було зберегти довіру діючої армії до генералітету. Ю. Бахурин опублікував документ, що свідчить про застосування сурових покарань за поширення чуток про зраду вищих офіцерів німецького походження. Так, Наказом по військам 2-ї армії Північно-західного фронту від 27 серпня 1914 р. козака 6-го Донського козацького полку Трохима Кагальницького було віддано до військового суду. Його звинуватили у розповсюдженні чуток серед нижніх чинів нібито його начальник дивізії — німець, «свою дивізію виставляв проти ворога таким чином, щоб той сильніше розстріляв би наші війська, і взагалі всіляко сприяв неприятелю». В наказі зазначалося, що Кагальницький робив це «з метою поширення серед військ чуток, які завідомо можуть викликати заворушення у війську». Цікаво, що цей наказ підписав Командуючий 2-ю армією Генерал-від-Кавалерії Шейдеман²⁰.

В умовах наростаючої германофобії німецькі піддані просять надати їм російське громадянство, а російські німці змінюють прізвища (Шварц — на Чернова, Шмидт — на Кузнецова). Саме за таких обставин змінив своє німецьке прізвище батько видатного українського мовознавця Ю. Шевельова — Володимир Карлович Шнейдер, німець за походженням. Він був військовим і, перебуваючи на службі в армії, з початком війни боляче відчув недовіру з боку свого оточення. Отже, звернувся з проханням до царя про заміну прізвища і отримав на це дозвіл. Нове прізвище обиралось виходячи з певних міркувань: по-перше, воно мало бути чисто російським, а по-друге, починатися на літеру «Ш», як і замінене попереднє прізвище. Адже саме ця літера правила за мітку на білизні для всієї родині. Новий паспорт на ім'я Шевельова Володимира Юрійовича він отримав на початку 1916 р., тоді ж йому було присвоєно звання генерал-майора²¹.

23 жовтня 1914 р. відбулося засідання Російської експортної палати стосовно вивільнення російського імпорту та експорту від німецького посередництва. Розпочато пошуки внутрішніх резервів, а саме збирання відомостей про потребу у німецьких товарах, без яких не може обійтися російська промисловість. Цікаво, що, як з'ясувалося, навіть дитячі іграшки, крім хіба недовладних дерев'яних машинок, були німецького виробництва і привозилися переважно з Нюрнберга. Коли з прилавків магазинів зникли традиційні олов'яні солдатиками, механічні автомобілі та паровозики, Кустарний музей у Москві зібрав найпопулярніші зразки і запропонував вітчизняним кустарям виготовляти іграшки за іноземним взірцем²².

13 листопада 1914 р. в «Киевлянині» опубліковано заклик Московського купецького товариства бойкотувати всі німецькі товари і німецьких посередників і, тим самим, підірвати економічну міць супротивника і відродити власну промисловість. Там же наводиться звернення київського купця і гласного думи І. Дембіцького до купецького старости із закликом до київських торговців і промисловців звільнитись від німецького засилля і рабства, пропагувати свої товари і, нарешті, зайнятись влаштуванням власних фабрик, оскільки «московське та нижегородське купецтво вже сказало своє слово».

«Голос церкви» у відповідь на питання, що робити, щоб позбавитися німецького засилля, запропонував: по-перше, переселити німецьких колоністів з європейської Росії до кордонів з азійськими країнами, крім Туреччини, позбавити всіляких привілеїв, анулювати військові пільги для менонітів та воломенонітів, по-друге, надалі заборонити переселення німців в російські землі, а звільнені землі віддати росіянам та козакам, по-третє, позбавити німецьких підданих права придбання нерухомості в Росії²³. Зауважимо, що удар, нанесений в цей час по господарюванню німецьких колоністів, пізніше обернувся незворотною кризою аграрного господарства на території держави²⁴.

Події на фронті, які описувались на перших шпальтах газет, стали основною темою для розмов цивільного населення. У пересічних громадян з'явилася цікавість і смак до міжнародних політичних відносин та військової стратегії. Втім Головне управління Генерального штабу закликала родичів військових не обговорювати в листах, по телефону та в громадських місцях інформацію, отриману з фронтових листів або від поранених в лазаретах, тобто не з газет або офіційних повідомлень²⁵, проте, саме чуткам надавалась перевага. В суспільстві відроджувалася усна традиція розповсюдження новин. Від 18 лютого 1915 р., заборонялося розмовляти по телефону німецькою, угорською та турецькою мовами. Телефоністок зобов'язали не допускати розмов цими мовами, а про порушників повідомляти.

Газети, провокуючи поширення серед публіки шпигуноманії, неодноразово нагадували, наскільки досконало володіють німці мистецтвом шпигунства. Втім, відомий політичний та громадський діяч, киянин Василь Шульгін з цього приводу написав: «Звісно, шпигуноманія — це огидна і неймовірно дурна зараза. Я особисто не вірю ні в які «зради», а «боротьбу з німецьким засиллям» вважаю безглуздом, небезпечним заняттям. Не можна всякого німця в Росії вважати шпигуном лише тому, що він німець, пам'ятаючи про принцесу Алісу Гіссенську, яка у нас є государинею. Не можна з цим не рахуватися, коли всі схибнулися на шпигуноманії, коли останні невдачі на фронті приписують тому, що деякі генерали носять німецькі прізвища»²⁶.

З початком війни проявом патріотизму стало намагання уникати розкошів і помірність у щоденному побуті. Відбувалася переоцінка цінностей. Так в Одесі торговці рибного корпусу пожертвували 25 руб. на дешеву кухню «замість вінка на труну померлого Гиршберга», про що було оголошено на шпальтах газети²⁷. Письменниця Т. Щепкіна-Куперник закликала громадян відмовитися від пасхального столу. Збережені у такий спосіб гроші вона запропонувала передати

військовополоненим, або дітям біженців, або на харчувальні пункти, лише тільки б не спекулянтам які напередодні Великодня сильно підвищили ціни. Сама вона пожертвувала 50 руб. для військовополонених. Модним було відмовитися від слідування моді. На шпальтах газет та в журналах публікували фото принцес, фрейлін двору, вбраних в одяг сестер милосердя. За таких умов недоречними видавалися бальні сукні, дорогоцінні прикраси та хутра. На початку війни намітилося зниження цін на предмети розкоші — ювелірні прикраси та дорогі хутра. Скоротився випуск ювелірних виробів. Наприклад, київська ювелірна фабрика Й. Маршака зайнялась виготовленням телефонних трубок і деталей для бомб. Сам Йосип Маршак пожертвував Київській станції швидкої допомоги два ящики срібла²⁸. За даними з Ірбітського ярмарку впали ціни на дорогоцінне хутро. Натомість збільшився попит на недороге хутро з боку нижчих верств населення, які на думку економіста К. Воблого, зуміли накопичити гроші завдяки новому тверезому способу життя²⁹. Слід зауважити, що ідея відмовитися від дорогих і модних нарядів не була вітчизняним витвором. Подібна кампанія на офіційному рівні проводилась і в інших державах — учасницях війни. Наприклад, підпис під одним англійським плакатом, із зображенням розкішно одягненої дами зазначав, що ті, хто купує цей одяг, допомагає німцям, оскільки для пошиття такого вбрання корабель мусив бути навантажений дорогим крамом, замість чогось корисного. Костюм, що коштує 1000 руб., належить одній людині, хоча на ці гроші можна було б придбати патрони для спільної перемоги. А англійська газета «Daily Telegraf» радила урядові ввести для всіх жінок Королівства однакову форму одягу, пошитого з простого грубого сукна³⁰. В «Екатеринославских епархиальных ведомостях» було опубліковане звернення сільської матушки до дружин священників. Вона пропонувала пожертвувати непотрібні тепер золоті прикраси, а також обручки — свої та чоловіків. Адже священники, за правилами церкви, не носять обручок і вони зберігаються, як родинна реліквія. А за це золото можна за кордоном закупити зброю³¹.

Піклування про поранених та влаштування лазаретів стає новим полем діяльності для цивільного населення, а також характерним проявом суспільних настроїв. Багато хто зі світських дам зайнявся роботою безпосередньо в Червоному Хресті, а також шиттям білизни для поранених. Така праця давала жінкам змогу відчути свою потрібність державі. Згуртує суспільство збір коштів на користь родин мобілізованих, організація грошової та продовольчої допомоги біженцям, громадські акції щодо підготовки різдвяних подарунків для воїнів. Предметом особливої турботи обивателів стала пересилка на фронт теплого одягу, а також тютюну, махорки, цигарок, дігтярного мила, частих гребінців, цукру, чаю та ін.

Загальне піднесення в суспільстві викликала заборона продажу алкогольних напоїв, яку спочатку передбачалось обмежити лише періодом мобілізації. Але загальна підтримка цих заходів спонукала продовжити її на весь час війни, а згодом підштовхнула до рішення (у вересні 1914 р.) відмовитися від продажу горілчаних виробів, а також вина та пива назавжди. Схвально поставилася до

антиалкогольного руху інтелігенція, яка переймалася тим, що простий народ зловживав спиртним і спивався.

Суттєву зміну суспільних настроїв ілюструють курйозні випадки, описані в газетах. Так в Одесі до станції швидкої допомоги з приводу прокушеного пальця звернувся 19-річний Михайло Котляр. В черзі за гасом, де він стояв, зчинилася сварка, молодий чоловік вступився за ображену жінку, через що і постраждав³². Так само газети повідомляли, що пристойні громадяни перепродують щойно придбані в чергах продукти чи предмети першої необхідності в кілька разів дорожче. Напередодні нового 1916 р. у ряді фейлетонів в газеті «Маленькие Одесские новости» було обіграно традицію так званих новорічних поздоровлень, коли служниці, двірники, листоноші, швейцари приходили до «панської» оселі з поздоровленням і традиційно отримували певну грошову винагороду. Герої гуморески запропонували один одному стати демократами, наблизитися до народу і почати поздоровляти першими. Отже, значна соціальна дистанція ще зберігалася, хоча в умовах дорожнечі, матеріальне становище класів, що традиційно вважались заможними, значно погіршилося. А через рік та ж ситуація з поздоровленнями подається в різдвяному фейлетоні вже таким чином, що головний герой мусить зранку відправитись з поздоровленнями до розкішного особняка «Ізвощика Биндюги», де ліврейний лакей дає йому 1 руб. «на чай», потім так само відвідує квартири шевця, вокзального носія та ін.³³ Вочевидь, пересічний обиватель передчував та поступово усвідомлював, хоча ще не приймав цілком майбутні соціальні зміни.

Періодичні видання почасти формували громадську думку. Під час війни продовжували виходити більшість журналів та газет довоєнного часу*. Інформацію про події з театру воєнних дій друкували спеціальні видання, наприклад, «Бюллетень Комитета Юго-Западного края», «Известия штаба XI армии» та ін. В ілюстрованому виданні під редакцією І. Лазаревського «Великая война в образах и картинах» друкувалися малюнки українського художника М. Самокиша.

Патріотичному підйому певним чином сприяла пануюча в суспільстві думка, що ця війна буде недовгою — називали термін у кілька місяців — і, безумовно, переможною. Проте подальший хід подій значною мірою позбавив населення країни оптимізму і сподівань на швидке закінчення війни. Вже 1 січня 1916 р. у статті «Предсказания о войне в 1915 году»³⁴ з гіркотою говорилося: «Всі провидці брешуть, адже паризька ворожка пані де-Теб обіцяла мир вже декілька разів, а італійський провидець Уго Бачиєрі називав дату 27 квітня 1915 р. Газета «Фігаро», виходячи з «таємної мови цифр», заявляла, що мир буде підписано 11 листопада 1915 р. Для цілого світу стало несподіваним, що війна триває так довго [тобто аж до 1.01.1916 — *О.В.*]. До речі, в статті з приводу смерті пані де-Теб (13 грудня 1916 р.) зазначалося, що вона не була шахрайкою, більшість зроблених нею пророцтв таки справджувались і до її думки

* Втім українську «Раду» було закрито ще на початку серпня 1914 р. не зважаючи на її лояльну статтю, що закликала українців виконати «свій обов'язок громадян Росії».

прислухались всі «великі світу сього»³⁵. Підстави для припущень та розрахунків могли бути найнесподіванішими. Наприклад, персонаж відомого твору Я. Га-шека бравий солдат Швейк переконував що війна триватиме п'ятнадцять років, мотивуючи це безглузде твердження тим, що після «Тридцятилітньої війни ми стали наполовину розумнішими, а тридцять поділити на два — п'ятнадцять»³⁶. Відомий історик Марк Блок детально роз'яснював цей механізм виникнення вигадок, внаслідок чого публіка вводилася в оману, та вірила будь-яким нісенітницям³⁷.

З осені 1915 р. преса одночасно чи то фіксувала, чи то поширювала серед обивателів настрої, що війна є карою за гріхи, а отже не настав ще час для миру, оскільки «надто багато у світі неправди накопичилось і не спокутували ще люди свій гріх». Різні повір'я та легенди ходили серед селян. В одній з них говорилося: «Як настане такий м'ясоїд, що масляна випаде на січень, то почнеться велика війна в усіх частинах світу й завершиться лише, коли струмені крові зіллються з потоками талого снігу»³⁸. У «Полтавских епархиальных ведомостях» від 15 жовтня 1915 р. наводилася легенда, розповсюджена на півдні імперії. У ній розповідається, що побіля містечка Тима, Матір Божа та Спаситель являлися в порожній хаті селянина, якого забрали в солдати, дружина його померла, а трьох дітей віддали до притулку. Місцевий парубок, сховавшись за піччю, підслухав їх бесіду. Божа Матір казала, що час вже війну припиняти, бо багато дітей сиротами залишилися. На це відповів Ісус Христос, що, мовляв, скільки він кар не посилав, нема ще каяття в людях, а про сиріт він потурбується сам. Парубкові наказав Ісус Христос переповісти людям все, що той почув у хаті. Важко сказати, наскільки в дійсності була поширена ця легенда, але, її передруковували і в інших періодичних виданнях, наприклад, в газеті «Маленькие одесские новости». Деякі тодішні пророцтва стверджували, що вже настає кінець світу і вже ніколи не буде вороття до звичного попереднього життя.

Отже, не минув і рік війни, як суспільні настрої кардинально змінилися. У Думі відновилися фракційні чвари, почалися підрахунки, скільки героїв з правих і скільки з лівих фракцій. Серед чоловіків почастишали спроби ухилитися від мобілізації. Пересічні обивателі змушені були у важких умовах здобувати засоби для існування. Мешканців міст хвилювала нестача квартир, дефіцит продуктів першої необхідності, пального, постійне підвищення цін, проблеми з транспортом. Потворних форм набув алкоголізм, адже серед нижчих верств населення, збільшувалася кількість випадків отруєнь політурою, денатуратом, спиртовим лаком та ін. Стрімко зросла кількість випадків спекуляції, шахрайства та ошуканства. Важка економічна ситуація та невтішні новини з фронту позбавили суспільство ейфорії, що панувала у перші дні та місяці війни.

Тяжкі реалії війни торкнулися всіх і кожного. Війна проникла у суспільну свідомість, суттєво вплинувши на неї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- ¹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). — К.: Темпора, 2007. — С. 18.
- ² Там само. — С. 17–18.
- ³ Там само. — С. 19.
- ⁴ Киевлянин. — 1914. — 28 августа. — С. 3.
- ⁵ Полтавские епархиальные ведомости. — 1914. — 23 ноября.
- ⁶ Ответ профессоров и преподавателей императорского университета им. св. Владимира на «Обращение к цивилизованным нациям» опубликованное 93 немецкими учеными и писателями по поводу современной войны. — К., б.г.
- ⁷ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. — С. 18.
- ⁸ Юго-Западный край. — 1915. — 3 марта.
- ⁹ Киевлянин. — 1914. — 13 ноября.
- ¹⁰ Летопись войны. — 1915. — № 25. — С. 394.
- ¹¹ Война и промышленность. Хроника с 16 июля по 31 декабря 1914 г. — Х., 1915.
- ¹² *Гольдин С.* Евреи и шпионomanия в русской армии в годы Первой мировой войны // *Лехаим.* — 2007. — № 3.
- ¹³ *Бахурин Ю.А.* «Выслать на все время войны с Германией». Документы о борьбе с «военным шпионством» в начале Первой мировой войны // Научно-публицистический журнал «Актуальная история» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://actualhistory.ru/german_spy_1914
- ¹⁴ Полтавские епархиальные ведомости. — 1915. — 15 марта.
- ¹⁵ *Полонська-Василенко Н.* Спогади. — К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2011. — С. 205–206.
- ¹⁶ Полтавские епархиальные ведомости. — 1914. — 16 ноября.
- ¹⁷ Киевлянин. — 1914. — 27 июля.
- ¹⁸ *Григор'єв Г.* У старому Києві. — К.: Радянський письменник, 1961. — С. 270.
- ¹⁹ *Меленберг А.А.* Немцы в российской армии накануне первой мировой войны // Вопросы истории. — 1998. — № 10. — С. 130.
- ²⁰ *Бахурин Ю.А.* Указ. соч.
- ²¹ *Шевельов Ю. (Юрій Шерех).* Я — мене — мені... (і довкруги). — Харків; Нью-Йорк, 2001. — Т. 1. — С. 24–25.
- ²² Юго-Западный край. — 1915. — № 52. — 5 марта.
- ²³ Полтавские епархиальные ведомости. — 1914. — 28 декабря.
- ²⁴ *Бахурин Ю.А.* Указ. соч.
- ²⁵ Юго-Западный край. — 1915. — 10 марта.
- ²⁶ *Шульгин В.* Дни. 1920. — М.: Современник, 1990. — С. 126–127.
- ²⁷ Маленькие одесские новости. — 1916. — 27 декабря.
- ²⁸ Вісник ювелірів України. — 2002. — № 3.
- ²⁹ *Вобльий К.* К вопросу о причинах современной дороговизны // Известия киевской городской думы. — 1915. — № 1. — С. 33.
- ³⁰ Маленькие одесские новости. — 1916. — 22 декабря.
- ³¹ Полтавские епархиальные ведомости. — 1916. — 1 января. — С. 15.
- ³² Маленькие одесские новости. — 1916. — 22 декабря.
- ³³ Там же. — 29 декабря.
- ³⁴ Там же. — 1 января.

³⁵ Там же. — 18 декабря.

³⁶ Гашик Я. Похождения храброго солдата Швейка во время мировой войны. Роман. — М.: Художественная литература, 1977. — С. 446–447.

³⁷ Блок М. Апология истории или ремесло историка. — М., 1986. — С. 53–63.

³⁸ Маленькие одесские новости. — 1916. — 1 января.

Стаття надійшла до редколегії 30.10.2014 р.

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАСТРОЕНИЯ В УКРАИНЕ ВО ВРЕМЯ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье отражены изменения в общественном сознании и настроениях населения Украины, произошедшие с началом Первой мировой войны. В частности это: патриотический подъем, распространение в обществе идей благотворительности, анти-немецких настроений, реакция общественности на антиалкогольное законодательство, рост интереса к внешней политике и военному делу, распространение слухов, а также возникновение шпиономании.

Ключевые слова: война, общественные настроения, патриотический подъем, антинемецкие настроения, шпиономания.

PUBLIC MOODS IN UKRAINE DURING THE FIRST WORLD WAR

The article describes the changes in the public consciousness and moods of the population of Ukraine, which were caused by the beginning of the World War I. In particular there was patriotic fervor, spreading of charity ideas in the society and anti-German moods, public reaction to anti-alcohol legislation, increase of the interest in foreign policy and military affairs, spreading of rumors, the emergence of spy mania.

Keywords: war, the public mood, patriotic fervor, anti-German attitudes, spy mania.

*О.М. Донік
(м. Київ)*

ГУМАНІТАРНА СКЛАДОВА ДІЯЛЬНОСТІ ВСЕРОСІЙСЬКОГО СОЮЗУ МІСТ В УКРАЇНІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлюється діяльність комітетів Всеросійського союзу міст в Україні під час Першої світової війни як у справі опіки фронтовиків, так і цивільного населення. Розглядаються структура цього об'єднання, напрями роботи його підрозділів на фронті й у тилу, акцентується увага на результатах їхніх зусиль у вирішенні найнагальніших гуманітарних проблем співвітчизників в умовах війни.

Ключові слова: *Всеросійський союз міст, Перша світова війна, громадська організація, благодійність, гуманітарна допомога, громадянське суспільство, біженці.*

З початком Першої світової війни в Російській імперії відбувається активізації громадських сил і рухів, створюються особливі умови функціонування не тільки державних, а й громадських інститутів. Небувалі масштаби та якісно новий характер воєнного конфлікту мали наслідком як формування урядом надзвичайних органів і запровадження специфічних методів управління, так і намагання влади й суспільства до максимальної мобілізації матеріальних та людських ресурсів. В усіх воюючих країнах ведення «тотальної війни» було неможливим без прямої і дієвої підтримки громадянського суспільства.

Період Першої світової війни відзначався ще більшою, ніж у попередні десятиліття мирного часу, активізацією громадської добротності в Росії, розгалуженістю різних об'єднань та товариств гуманітарного спрямування у справі допомоги як військовим, так і різним групам цивільного населення, котрі постраждали від наслідків кровопролитних боїв у прифронтових районах та соціально-економічних негараздів усередині країни. В умовах кривавого воєнного конфлікту, який одразу набув світових масштабів, уряд Миколи II об'єктивно був нездатний власними силами перебудувати всі галузі суспільного життя для успішного ведення війни. В цих екстремальних умовах невпинно відбувалося зростання впливу громадських об'єднань, серед яких важливе місце посів Всеросійський союз міст допомоги пораненим та хворим воїнам (далі — Союз міст або ВСМ) — одне з найбільших і найвпливовіших у роки Великої війни громадських об'єднань гуманітарного профілю (поряд зі спорідненим за структурою, загальним спрямуванням і завданнями роботи Всеросійським земським союзом допомоги пораненим та хворим воїнам)¹.

Незважаючи на широку джерельну базу, історіографія діяльності ВСМ в Україні незначна, більш-менш ґрунтовні розробки з даної тематики у вітчиз-

няній історичній науці з'явилися тільки в останні два десятиріччя. Натомість перші нариси й огляди про діяльність Союзу міст, які мали описовий характер, побачили світ ще в роки Першої світової війни². В радянський час традиції благодійності й гуманітарної допомоги у роки Великої війни істориками майже не вивчалися³. Дослідники значну увагу приділяли діяльності Всеросійського союзу міст в іншому аспекті, акцентуючи на його значенні як об'єднання з політичної консолідації ліберальної буржуазії у роки війни, активної участі у формуванні Тимчасового уряду⁴.

Лише після розпаду Радянського Союзу серед науковців відроджується інтерес до проблеми гуманітарної допомоги постраждалим військовим і цивільному населенню під час Першої світової війни. Поряд з різноманітними громадськими організаціями і товариствами, які надавали у цей час гуманітарну допомогу на українських етнічних територіях, особливо у найбільших міських центрах, приділялася увага і діяльності комітетів Союзу міст, зокрема у публікаціях О. Доніка, Ф. Ступака, Н. Загребельної, І. Коляди та ін.⁵ Найбільш значний доробок сучасні вітчизняні науковці мають у розробці біженської проблематики на українських територіях у вказаний період, котрі приділили також значну увагу участі громадських об'єднань у справі опіки біженців і виселенців, серед яких важливе місце посідав і ВСМ⁶.

Зрештою, історія діяльності Всеросійського союзу міст в Україні у роки Першої світової війни у справі воїнів і цивільного населення досліджувалася тільки в окремих її аспектах та напрямках, насамперед це стосується опікування біженців. Є нагальним реконструювати цілісну картину функціонування комітетів Союзу міст в Україні, з'ясувати гуманітарну складову їх діяльності.

В умовах розгортання воєнних дій, невпинно зростаючих військових потреб, чималих жертв не тільки серед особового складу армії, а й цивільного населення, правляча верхівка Російської імперії змушена була визнати, що державні структури без значної підтримки широких кіл громадськості не здатні забезпечити усім необхідним війська на фронті, надати належну допомогу військовослужбовцям, і зокрема — опікуватися хворими і пораненими. Водночас належної уваги потребувало цивільне населення, насамперед родини мобілізованих до армії, біженці та мешканці прифронтових районів, які прямо чи опосередковано страждали від наслідків воєнних дій. Офіційна влада відразу змушена була зосередити увагу на більш тісній співпраці з земствами та органами міського самоврядування. В умовах війни значної ваги як на локальному, так і державному рівнях набувала суспільна активність буржуазії, котра разом із представниками інших соціальних груп, у першу чергу з інтелігенцією та ліберально налаштованими поміщиками, організовувалася в загальноросійські об'єднання, спираючись на органи місцевого і міського самоврядування. Як неодноразово зазначалося у виданнях тих років, «населення було свідоме того, що за сучасних умов воєнного лиха, обслуговування потреб війни неминуче вимагатиме організованого об'єднання суспільства»⁷.

Уже перші звістки про початок війни покликали діячів міського самоврядування згуртуватися у справі допомоги російській армії. 8–9 серпня 1914 р.

у Москві відбувся установчий Всеросійський з'їзд міст, у роботі якого взяли участь також делегації з Києва, Харкова, Полтави, Чернігова, Житомира. Уперше в історії Російської імперії було проголошено створення загальної міської інституції — Всеросійського союзу міст допомоги хворим і пораненим воїнам, в якій провідну роль відігравала міська буржуазія на чолі з представниками партії кадетів⁸. За словами О. Реєнта, «Земський і Міський союзи були організаціями, створеними “знизу” за ініціативою місцевих підприємців, а тому значною мірою автономні від уряду»⁹.

Лозунг «священного єднання» влади та суспільства на хвилях патріотичного піднесення зумовив спочатку «співчуття» Миколи II до діяльності споріднених Союзу міст і Земського союзу, які 12 серпня 1914 р. були офіційно визнані, а їхні підрозділи мали працювати під прапором Російського товариства Червоного Хреста (далі — РТЧХ)¹⁰. Побоюючись у першу чергу політичного зростання підприємницьких структур у країні, уряд дозволив Союзу міст, як і Земському союзу, займатися лише медико-санітарною справою. Згідно з ухваленим планом, діяльність ВСМ мала обмежуватися суто допомогою хворим та пораненим фронтовикам лише у внутрішніх губерніях імперії і тільки в межах тих коштів, які асигнувалися містами на ці потреби. Передбачалася евакуація хворих і поранених солдатів та офіцерів із подальшим їх лікуванням у тилових медичних закладах, участь у забезпеченні армії ліками, перев'язочними матеріалами, інструментарієм, провізією тощо. Таким чином, обмежений у своїй компетенції Союз міст був позбавлений самостійних функцій у справі евакуації хворих і поранених з театру воєнних дій, йому було заборонено діяти у прифронтових районах. Утім, перебуваючи під прапором Червоного Хреста, користувався усіма його правами, зберігаючи повну самостійність у використанні коштів, а також у створенні власних закладів і організації внутрішнього розпорядку¹¹.

Проте вже з осені 1914 р., під тиском реалій воєнного часу та за значної фінансової підтримки держави, ВСМ розширює коло своїх завдань, спрямовуючи зусилля на різнобічну допомогу військовим у районі бойових дій, на облаштування, лікування і забезпечення роботою біженців у прифронтовій смузі та в тилу, на боротьбу з епідеміями, на виконання підрядів із забезпечення армії предметами першої необхідності, опіку скалічених фронтовиків.

Вищим розпорядчим органом ВСМ було проголошено зібрання вповноважених від губернських міст. Виконавчий орган — головний комітет — видав справами союзу між з'їздами вповноважених. До його складу обиралися особи не тільки із середовища відповідних органів міського самоврядування, а й фахівці, які виконували різні адміністративні функції. Першим головноуповноваженим Всеросійського союзу міст було обрано В. Брянського (його заступниками — М. Гучкова та М. Терещенка). Згодом, на I з'їзді ВСМ, що відбувся 14 вересня 1914 р., ним став міський голова Москви, відомий підприємець М. Челноков, а його заступником — кадет, лікар за фахом М. Кішкін¹². Головний комітет Союзу міст був досить громіздкою структурою (спочатку складався з 17 членів, а до весни 1916 р. уже налічував 77 осіб). Від міст з українських губерній до його складу, зокрема, входили І. Дьяков і

М. Ярошевський (Київ), М. Ігнатищев, О. Коритін, С. Кузнецов та Б. Куликов (Харків), В. Воронін і С. Гальперін (Катеринослав)¹³.

Уже з перших днів функціонування головного комітету при ньому було створено ряд відділів, які відали окремими галузями роботи Союзу міст, — з лікувальної справи, евакуації, трудового посередництва й інші, що з часом розрослися, розділившись на нові відділи, котрими керували члени головного комітету або спеціально призначені вповноважені. З метою доведення до місцевих комітетів власних циркулярів і розпоряджень, надання населенню відомостей про свою діяльність, головний комітет ВСМ з осені 1914 р. започаткував видання двотижневика «Известия Всероссийского Союза Городов».

У доволі стислий час було сформовано місцеву вертикаль союзу — міські й обласні комітети ВСМ, діяльність яких спрямовувалася на організацію медико-санітарної й іншої допомоги армії, перш за все з облаштування стаціонарних госпіталів і керівництва їх роботою, опікування різними категоріями цивільного населення. Зокрема, міські комітети виникали переважно з комітетів або виконавчих комісій, що були організовані з початком війни при органах міського самоврядування з метою надання допомоги хворим і пораненим військово-службовцям. Як правило, вони склалися не тільки з міських гласних, а й представників широкого кола громадськості, зокрема й тих осіб, які не володіли необхідним майновим цензом. До того ж особовий склад міських комітетів та їх постанови не підлягали затвердженню місцевою адміністрацією, що забезпечувало комітетам Союзу міст оперативність і свободу в діяльності та поповненні свого складу новими членами¹⁴.

До комітетів ВСМ переважно входили начальники евакуаційних пунктів, медичні інспектори, лікарі й попечителі лазаретів, представники дамських комітетів, організацій із допомоги біженцям, Земського союзу, Червоного Хреста, Тетянинського комітету, земські гласні, міські службовці (бухгалтери і секретарі міських управ) та ін. Наприклад, Миколаївський міський комітет спочатку складався винятково з думських гласних, а після того, як він набув статусу комітету ВСМ, неодноразово поповнювався представниками різних місцевих громадських і станових організацій. У 1915 р. до його складу входили члени попечительської ради і головний лікар міської лікарні, голова духовного комітету, представники польської та єврейської громад, РТЧХ, заводууправління Російського суднобудівного товариства, місцевих відділень Російського товариства народного здоров'я, Ліги боротьби з туберкульозом, Товариства лікарів, Імператорського російського технічного товариства, навіть представники від робітничих організацій суднобудівних заводів та ін.¹⁵

Кількість міст, що приєдналися до ВСМ, безперервно зростала. Так, у вересні 1914 р. до нього входило 140, через місяць — уже 250, у січні 1915 р. — 410, а в грудні — 464 міст¹⁶. Таким чином, близько половини всіх міських поселень Російської імперії, які мали повне або спрощене самоврядування, підтримували зв'язки із ВСМ. Проте не всі вони заснували комітети допомоги постраждалим від війни під його егідою. Тільки у 273 містах країни до березня 1916 р. функціонували такі об'єднання. Зокрема, в українських губерніях на той

час кількість міських центрів, що приєдналися до Союзу міст, становила 83 — 9 губернських і 74 повітових, із них у 55 було створено комітети ВСМ¹⁷.

У переважній більшості ці об'єднання (дві третини від загальної їх кількості) очолювали міські голови, в інших випадках — члени міської управи або гласні. Хоча траплялося, що головами комітетів обиралися особи, які не були гласними міських дум. Наприклад, очільником Миколаївського комітету був попечитель ради міської лікарні О. Грачов, Херсонського — відомий земський лікар Є. Яковенко, а Новомиргородського Єлисаветградського повіту — старший лікар лазарету при міській лікарні І. Кмит¹⁸. Ці та інші особливості в організації і функціонуванні комітетів ВСМ визначалися місцевими умовами, завданнями, які вони вирішували, та — деякою мірою — недовготривалістю існування комітетів, а головне тим, що вони, як громадські організації, не були затиснуті певними адміністративними рамками.

Середньою ланкою між головним і міськими об'єднаннями ВСМ були обласні комітети, які своєю роботою охопили «адміністративні одиниці [...], розташовані по лініях перевезень хворих і поранених фронтовиків»¹⁹, тобто об'єднували міста, котрі входили до складу окремої евакуаційної області, й де відбувалося транспортування, розміщення й лікування поранених та хворих воїнів, збір відомостей про розміри і види допомоги, яку могло надати кожне з них, про кількість обладнаних ліжок, вільних місць та ін. З 11 обласних комітетів Союзу міст в українських губерніях функціонувало 3: Катеринославський, Київський і Харківський. Зокрема, останній був створений на обласному з'їзді з надання допомоги хворим і пораненим воїнам представниками органів міського самоврядування 17 жовтня 1914 р. (до його складу навесні 1916 р. входило 73 особи). У Катеринославі до березня 1915 р. комітет ВСМ фактично діяв як міський, відтоді набувши статусу обласного (через рік склався з 12 осіб). Функції ж Київського обласного комітету ВСМ виконував місцевий міський комітет, в якому 1916 р. працювала 31 особа²⁰. Зокрема, останній представляли такі відомі кияни, як міський голова І. Дьяков, професори-лікарі С. Томашевський і М. Стражеско, правники В. Толлі та Д. Григорович-Барський, громадські діячі М. Ярошевський і М. Суковкін й ін.²¹

У перший період своєї діяльності, до червня 1915 р., Союз міст займався суто практичною роботою: надавав безпосередню допомогу хворим і пораненим фронтовикам, здійснював виготовлення й заготівлю білизни, теплої одягу, медикаментів та перев'язочних матеріалів. Коли у травні 1915 р. австро-німецькі війська прорвали лінію фронту під Горлицею, російська армія з великими втратами змушена була відступити з Галичини, Буковини й західної частини Волині. Майже одночасно розпочався наступ німців на Північно-Західному фронті, де вони зайняли Польщу й Литву²². Відтоді Союз міст почав ставити перед собою набагато ширші завдання, пов'язані із загальнополітичною і воєнною ситуацією, що склалася у країні. Уряду нічого не залишалось, як остаточно дозволити комітетам ВСМ опікуватися хворими і пораненими фронтовиками та цивільним населенням у прифронтовій смузі, біженцями на всьому шляху їхнього руху на схід та у місцях розселення, а також створювати різні ремонтні

майстерні, організовувати виробничі підприємства, продовольче забезпечення військ і місцевого населення та ін.²³

Для керівництва закладами в армії та наближених до районів бойових дій територіях у структурі Союзу міст було створено особливі фронтові комітети у складі уповноважених головного комітету, представників органів міського самоврядування, громадських організацій та установ. Свою діяльність на Південно-Західному фронті Союз міст розпочав восени 1914 р., коли ще діяла заборона уряду працювати його підрозділам далі на захід від лінії Москва — Харків, хоча потреба в медико-санітарних закладах на фронті була нагальною з перших днів воєнного протистояння. Керівництво Комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту (далі — Комітет ВСМ ПЗФ) спочатку перебувало у Львові, а з літа 1915 р. — у Києві. Очолював його призначений головним комітетом головноуповноважений, діяльність котрого регулювалася спеціальними інструкціями та положеннями. Згідно з ними, він сам підбирав собі помічників — уповноважених, яких головний комітет мав лише затверджувати²⁴.

Керівництво роботою Комітету ВСМ ПЗФ було доволі централізованим. Так, управління кожною галуззю його роботи зосереджувалось у відповідному відділі на чолі з уповноваженим, який безпосередньо або через своїх помічників організовував заклади союзу та керував ними на фронті й у тилу. Завдяки такій практиці виникала ситуація, коли різні заклади Комітету ВСМ ПЗФ, які працювали в одному і тому самому районі, не тільки не контактували, але часто навіть не знали про взаємне існування. До кінця 1916 р. певну об'єднуючу роль на фронті відігравали лише передові лікувально-харчувальні загони, а інститут уповноважених Комітету ВСМ при арміях Південно-Західного фронту навіть улітку того року перебував на стадії організації²⁵.

До осені 1915 р. на чолі Комітету ВСМ ПЗФ стояв князь С. Урусов — колишній бессарабський губернатор і заступник міністра внутрішніх справ, людина ліберальних поглядів²⁶. Потім його замінив відомий український діяч — барон Ф. Штейнгель, член партії кадетів, котрий «мріяв про вільну Україну у вільній Росії». З його приходом, як зазначав Д. Дорошенко, «почалася зовсім інша ера в житті Комітету Союзу міст, ера, так би мовити, його українізації, що мало певні наслідки взагалі для українського руху в Києві й у провінції»²⁷.

З початком 1915 р. активність Комітету ВСМ ПЗФ невпинно зростала. Головним джерелом фінансування роботи його закладів були кошти, які асигнувалися з казни як безповоротні. Вони значно перевищували власні капітали Союзу міст. Уже наступного року його бюджет становив 42 млн руб.²⁸ Комітет утримував лазарети, медичні, харчові, санітарно-епідемічні, шляхові та інші пункти, великі обози, склади, майстерні, дорожньо-технічні відділи, обслуговував санітарні поїзди як на фронті, так і в тилу аж до самого Києва. Наприкінці 1916 р. Комітету ВСМ ПЗФ підпорядковувалося 592 заклади, зокрема 36 госпіталів і лікарень, 33 амбулаторії, 13 перев'язочних пунктів, 3 військово-санітарних поїзда, 23 стоматологічних кабінети, 19 епідемічних загонів, 29 дезинфекційних і 77 харчувальних пунктів, 21 дитячий притулок, 16 майстерень та ще більше 200 інших закладів на фронті й у тилу²⁹. Забезпечували чітку роботу його

підрозділів, численних закладів і установ величезна кількість співробітників. Зокрема, у квітні 1917 р. на Південно-Західному фронті особовий склад працівників ВСМ становив 14 тис. осіб³⁰.

Із розвитком діяльності Комітету ВСМ ПЗФ масовий доступ на службу в його закладах отримали представники української інтелігенції й студентської молоді, які проходили справжній вишкіл громадської роботи в непростих умовах воєнного часу. Багато українців, перебуваючи на службі в Союзі міст, одержали практику організаційної та адміністративної діяльності, що стало у пригоді під час революції 1917–1921 рр.³¹ Саме Комітет ВСМ ПЗФ із часом набув значення виразника українських інтересів. Так, серед його уповноважених був Д. Дорошенко — активний керівник відділу допомоги потерпілому від війни населенню, А. Ніковський очолював відділ постачання, А. В'язлов був уповноваженим комітету при штабі 8-ї армії, Г. Литвак — керівником аптекарського підвідділу медико-санітарного відділу, а Б. Шингарьов — санітарно-технічного відділу³². Обов'язки членів цього комітету виконували М. Біляшівський, І. Красковський, В. Леонтович, Ф. Матушевський, В. Уляницький та інші відомі українські діячі³³. Комітет Південно-Західного фронту впливав на головний комітет ВСМ у справі позитивного його ставлення до «українського питання». Останній ухвалював різні постанови у прихильному до українства дусі, підтримував заходи Комітету ВСМ ПЗФ у справі шкільництва³⁴. Такий курс відчутно впливав і на Комітет Всеросійського земського союзу ПЗФ, які діяли в межах однієї території. Особливо тісною була їх співпраця у справі, пов'язаній з українським шкільництвом у Галичині³⁵. Зокрема, влітку 1916 р. працівники Комітету ВСМ ПЗФ взялися тут за організацію навчання українською мовою при дитячих притулках, де створювалися школи ручної праці. Згодом вони перетворилися на початкові з викладанням рідною мовою. Завдяки зусиллям комітетів Союзу міст та Земського союзу ПЗФ, упродовж другої половини 1916 р. вдалося майже повністю відновити рідномовну початкову освіту у цьому окупованому російськими військами краї³⁶.

Отримавши суттєву державну фінансову допомогу, Союз міст (як і Земський союз) став реальним конкурентом урядових структур у справі опіки військових і цивільного населення вже в 1915 р. Стосовно ж надання медико-санітарної допомоги фронтовикам, то ці провідні об'єднання гуманітарного спрямування посідали в країні лідируюче становище. У ВЗС в центрі і на місцях найбільший вплив мали ліберальні поміщики, тому останній перебував переважно в руках октябристсько-прогресивистських діячів. Водночас у ВСМ, де переважала міська буржуазія, домінуючу роль відігравали представники «народної партії» — кадети. Найбільш авторитетним і впливовим діячем серед тих, хто робив політику у Союзі міст, був М. Астров, який спочатку очолював економічний відділ, а з середини 1917 р. — головний комітет. Поряд із ним активну участь у роботі ВСМ брали такі його однопартійці, лідери ліберальної професури, як П. Струве, О. Мануйлов та ін. Союз міст був в опозиції до уряду, відігравав значну політичну роль як одна з опор Прогресивного блоку, підтримуючи його зусилля на всіх етапах протистояння з режимом Миколи II³⁷.

За керівництва Тимчасового уряду, який порушив питання про «одержавлення» громадських структур буржуазії в нових політичних умовах, Союзу міст було надано широкі повноваження та права. Що ж до практичної роботи ВСМ після Лютневої революції, то він продовжував відігравати важливу роль як гуманітарна організація, особливо в галузі допомоги хворим і пораненим воїнам, біженцям, військовополоненим та іншим постраждалим від війни.

Широкому розвитку українського національного руху з початком Лютневої революції деякою мірою сприяло й те, що в керівних органах провідних громадських організацій, насамперед добровільного спрямування, які діяли на українських територіях, працювало чимало майбутніх діячів періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. Особливо широким представництвом від політичних та громадських організацій краю, насамперед від Товариства українських поступовців, відзначався керівний склад Комітету ВСМ ПЗФ. Він відіграв чималу роль в об'єднанні й концентрації свідомих українців у Києві та на фронті, а з падінням монархії в лютому 1917 р. чимало його членів обійняли ключові посади в багатьох місцевих органах управління. Так, Ф. Штейнгель був обраний головою Київського виконавчого комітету, до якого навесні перейшла вся влада в Києві. А. В'язлов став волинським губернським комісаром Тимчасового уряду, а Д. Дорошенко — заступником київського губернського комісара. Наприкінці квітня останнього було призначено на посаду крайового комісара Галичини та Буковини з правами генерал-губернатора, на якій він перебував до відступу звідти російських військ на початку серпня 1917 р.³⁸

Натомість після більшовицького перевороту діяльність ВСМ почала згортатися, а в липні 1918 р., згідно з декретом Ради народних комісарів, Союз міст було розпущено³⁹. Зі свого боку Рада Міністрів УНР у квітні 1918 р. ухвалила рішення про ліквідацію його міських і обласних комітетів, а також Комітету Союзу міст ПЗФ⁴⁰.

Таким чином, із початком Першої світової війни доволі вагомою й відчутною на українських територіях виявилася діяльність Всеросійського Союзу міст, що був тісно пов'язаний з органами міського самоврядування. Головним напрямом його роботи стала медико-санітарна допомога хворим, пораненим і скаліченим фронтовикам, різнобічна опіка цивільного населення, насамперед біженців і мешканців прифронтових районів. За фінансової підтримки держави комітети ВСМ засновували й обслуговували широку мережу госпіталів, лікарень і притулків, здійснювали протиепідемічні заходи. Із початком активного руху населення з прифронтової зони на схід улітку 1915 р. вони надавали біженцям у широких масштабах харчовально-лікувальну допомогу, забезпечували їх житлом, сприяли у працевлаштуванні, всебічно опікувалися їхніми дітьми тощо. Особливо важливу роль у справі опіки військовослужбовців і цивільного населення на українських територіях Союз міст відіграв у прифронтових районах — у Галичині, на Волині й Буковині.

Із розвитком активності комітетів ВСМ в їх закладах працювало багато представників української інтелігенції й студентської молоді, які в складних воєнно-політичних умовах проходили справжню школу громадської діяльності,

тісно співпрацювали щодо організації медико-санітарної справи, українського шкільництва, набували практичних навичок в організаційно-адміністративній роботі, що неабияк знадобилося в роки Української революції 1917–1921 рр.

Отже, в роки Першої світової війни діяльність комітетів Всеросійського союзу міст в Україні мала велике значення в справі надання широкої гуманітарної допомоги не тільки постраждалим військовослужбовцям, загалом підтримки боєздатності російської армії, а й цивільному населенню (особливо це стосувалося біженців і тих людей, які проживали в прифронтових районах).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Асташов А.Б.* Союзы земств и городов и помощь раненым в Первую мировую войну // Отечественная история. — 1992. — № 6. — С. 169–172.

² Очерк деятельности Всероссийского союза городов: 1914–1915 г. — М., 1916. — 239 с.; *Кишкин Н.М.* Фронтная работа Союза городов летом 1916 года. — М., 1917. — 31 с. та ін.

³ *Страшун И.Д.* Русская общественная медицина между двумя революциями: 1907–1917 гг. — М., 1964. — 206 с.; *Лотова Е.И.* Земский союз и Союз городов в борьбе с эпидемиями в годы первой мировой войны (1914–1918) // Очерки истории русской общественной медицины: Сб. ст. / Под. ред. П.И. Калью. — М., 1965. — С. 111–148.

⁴ *Думова Н.Г.* Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. — М., 1988. — 245 с.; *Юрий М.Ф.* Буржуазные военно-общественные организации в период Первой мировой войны: 1914–1918 гг. (ВЗС, ВСГ, Земгор, Центральный военно-промышленный комитет). — М., 1990. — 358 с.; *Погребинский А.П.* К истории союзов земств и городов в годы империалистической войны // Исторические записки. — М., 1941. — Т. 12. — С. 39–60; *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. — 3-е изд., перераб. и доп. — М., 1983. — 352 с. та ін.

⁵ *Донік О.М.* Діяльність громадських організацій у справі допомоги армії й цивільному населенню // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. — К., 2013. — С. 536–562; *Його ж.* Громадська благодійність в Україні у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2005. — Вип. 9. — С. 61–86; *Загребельна Н.І., Коляда І.А.* Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.). — К., 2006. — 193 с. та ін.

⁶ *Бернадський Б.В.* Волинь у роки Першої світової війни: Дис. ... канд. іст. наук. — Луцьк, 1999. — 197 с.; *Сердюк О.В.* Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2002. — Вип. 4. — С. 111–132; *Лазанська Т.І.* Проблема біженства в українських губерніях Російської імперії // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. — К., 2013. — С. 481–511; *Жванко Л.М.* Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). — Харків, 2012. — 568 с.; *Її ж.* Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії (1914–1915 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2008. — Вип. 14. — С. 233–246; *Її ж.* Харківська губернія у роки Першої світової війни: становлення системи органів допомоги біженцям // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. — К., 2006. — Вип. 33. — С. 341–361 та ін.

⁷ Известия Всероссийского Союза городов. — 1916. — № 23. — С. 1.

⁸ Очерк деятельности Всероссийского союза городов: 1914–1915 г. — С. 11; *Думова Н.Г.* Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. — С. 34–35.

⁹ *Ресит О.П.* Україна у Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Зб. наук. праць. — К., 2007. — Вип. 16, ч. 1. — С. 94.

¹⁰ Краткий очерк деятельности Всероссийского Земского союза. Январь 1916 г. — М., 1916. — С. 7; *Загребельна Н.І., Коляда І.А.* Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.). — С. 24.

¹¹ Краткий очерк деятельности Всероссийского Земского союза. Январь 1916 г. — С. 8.

¹² *Думова Н.Г.* Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. — С. 35–36; *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. — С. 292.

¹³ Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). — Вып. 1: Главный комитет. — М., 1916. — С. 3–8.

¹⁴ Состав Главного и местных комитетов Всероссийского союза городов. — М., 1916. — С. 8.

¹⁵ Там же. — С. 12–13.

¹⁶ Очерк деятельности Всероссийского Союза городов. 1914–1915 г. — С. 30.

¹⁷ Підрах. за: Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). — Вып. 2: Областные и городские комитеты. — М., 1916. — С. 1, 8–9, 13–85, 168–172; Державний архів Житомирської області, ф. 283, оп. 1, спр. 11, арк. 58–61.

¹⁸ Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). — Вып. 2: Областные и городские комитеты. — С. 54, 72.

¹⁹ Известия Всероссийского Союза городов. — 1916. — № 23. — С. 40.

²⁰ Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). — Вып. 2: Областные и городские комитеты. — С. 1, 8–9, 42–43.

²¹ Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). — С. 123–124.

²² *Ростунов И.И.* Генерал Брусилов. — М., 1964. — С. 101–102.

²³ *Донік О.М.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2002. — Вип. 4. — С. 162–163.

²⁴ *Загребельна Н.І., Коляда І.А.* Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.). — С. 35–36.

²⁵ Там само. — С. 36.

²⁶ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. 1: Доба Центральної Ради. — 2-е вид. — Нью-Йорк, 1954. — С. 19.

²⁷ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). — Ч. 1: Галицька Руїна 1914–1917 років. — Львів, 1923. — С. 47–48; *Кузьміна І.* Політична діяльність Федора Штейнгеля (1906–1918 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Зб. наук. праць. — К., 2012. — Вип. 21. — С. 248.

²⁸ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. 1: Доба Центральної Ради. — С. 20.

²⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 721, оп. 3, спр. 29, арк. 36–37 зв.

³⁰ Россия в мировой войне 1914–1918 года (в цифрах). — М., 1925. — С. 25.

³¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. 1: Доба Центральної Ради. — С. 20.

³² Вестник Комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта. — 1916. — № 1. — С. 52.

³³ Там же. — № 3. — С. 36; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. 1: Доба Центральної Ради. — С. 20.

³⁴ ЦДІАК України, ф. 721, оп. 3, спр. 10, арк. 8.

³⁵ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. 1: Доба Центральної Ради. — С. 21.

³⁶ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). — Ч. 1: Галицька Руїна 1914–1917 років. — С. 58–60.

³⁷ Думова Н.Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. — С. 34, 36–37, 55–58.

³⁸ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). — Ч. 1: Галицька Руїна 1914–1917 років. — С. 67–68.

³⁹ Акимов Г.С. Российская буржуазия в годы первой мировой войны (Деятельность Земгора) // Вопросы истории. — 1974. — № 10. — С. 78–79.

⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 721, оп. 3, спр. 60, арк. 3–4 зв.

Стаття надійшла до редколегії 05.11.2014 р.

ГУМАНИТАРНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВСЕРОССИЙСКОГО СОЮЗА ГОРОДОВ В УКРАИНЕ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье освещается деятельность комитетов Всероссийского союза городов в Украине в период Первой мировой войны как в деле опеки фронтовиков, так и гражданского населения. Рассматриваются структура данного объединения, направленность работы его подразделений на фронте и в тылу, акцентируется внимание на результатах их усилий при решении неотложных гуманитарных проблем соотечественников в условиях войны.

Ключевые слова: *Всероссийский союз городов, Первая мировая война, общественная организация, благотворительность, гуманитарная помощь, гражданское общество, беженцы.*

HUMANITARIAN CONSTITUENT OF ACTIVITY OF ALL-RUSSIAN UNION OF TOWNS IN UKRAINE DURING FIRST WORLD WAR

In the article activity of committees of the All-Russian Union of Towns is illuminated in Ukraine in the years of First World War both on business watching over front-line soldiers and citizenry. Examined structure of this eleemosynary association, work of his subdividing assignments into front and at a rear, attention is accented on the results of their efforts in the decision of the most urgent humanitarian problems of compatriots in the conditions of war.

Keywords: *All-Russian Union of Towns, First World War, public organization, charity, humanitarian help, civil society, refugees.*

*О.О. Драч
(м. Черкаси)*

ПОВСЯКДЕННЯ НА ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСАХ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Аналізуються обставини повсякденного життя слухачок вищих жіночих курсів Російської імперії в умовах Першої світової війни. Основну увагу зосереджено на з'ясуванні побутових аспектів, зокрема проживання і харчування курсисток, а також способах вирішення ними життєвих проблем в умовах воєнного лихоліття.

Ключові слова: *вищі жіночі курси, курсистки, товариство допомоги слухачкам, житло, харчування.*

Столітні роковини початку Першої світової війни стимулювали суттєве поживлення академічної спільноти: з'явилися нові дослідження, започатковані цікаві видавничі та Інтернет-проекти, відбуваються конференції, присвячені різним аспектам і вимірам війни — від геополітичних контекстів до вузькоспеціалізованих тем. Класичними напрямками студіювання подій Першої світової війни визнані політична, дипломатична, економічна, соціальна і культурна історія. Чималий пласт досліджень у національних історіографіях присвячений військовій історії у традиційному її розумінні, що нині доповнюється так званою «ною військовою історією», яка досліджує бойові дії в їх ширших взаємозв'язках із суспільством. Вважаємо, що новітні українські студії історії Першої світової війни мають включати як конструювання національних ідентичностей, культурних репрезентацій війни, так і індивідуальний вимір та суб'єктивізації війни. У цьому контексті звертаємося до з'ясування повсякденного життя слухачок вищих жіночих курсів (далі — ВЖК) під час Великої війни.

На початку ХХ ст. мережа ВЖК охопила всі регіони Російської імперії: вони діяли в усіх університетських містах та інших місцевих центрах. Одним із потужних регіональних осередків була вища жіноча школа в Україні, репрезентована навчальними закладами Києва, Харкова, Одеси.

Найбільш численними за складом слухачького контингенту були Санкт-Петербурзькі курси. Контингент Московських ВЖК суттєво зріс на початку ХХ ст. Із 1913–1914 н.р. заклад обслуговував найчисленніший у Російській імперії жіночий учнівський контингент. З усіх навчальних закладів помітне місце посідали Київські ВЖК, що на початку ХХ ст. мали третій за чисельністю склад курсисток.

У контексті нашого дослідження прагнули встановити репрезентативність курсисток з України на Санкт-Петербурзьких ВЖК. Оскільки українська гро-

мада в столиці імперії мала давню історію, то чимало амбітних випускниць середньої школи українських губерній бажали навчатися у професорів зі світовими іменами. Представництво випускниць середніх навчальних закладів України на Санкт-Петербурзьких ВЖК на початку ХХ ст. становило у середньому — 14%. Як згадував Д. Дорошенко, «наплив слухачок з України був ще більший, ніж слухачів»¹. Зазвичай столичними слухачками ставали наполегливі та вольові дівчата з України. Тільки обставини Першої світової війни зменшили представництво дівчат з українських губерній на Санкт-Петербурзьких ВЖК: у 1915–1916 н. р. вони становили до 9,8%.

Війна привнесла корективи в діяльність сформованої мережі вищих жіночих навчальних закладів. Насамперед відчули це прифронтові регіони. 20 вересня 1914 р. з Варшави було евакуйовано ВЖК, що відновили навчально-наукову діяльність тільки з 1 листопада того ж року². З 1915 р. навчальний заклад продовжив функціонування в Ростові-на-Дону. У 1915 р. було також евакуйовано до Саратова Київські ВЖК, на яких навчальний рік розпочався з 10 жовтня у приміщенні гімназії Куфельд³. Проте вже в 1916 р. вищий жіночий заклад знову повернувся до Києва.

Слід зазначити, що нових ВЖК не припинилося й у період воєнного часу. З 1914–1915 н. р. правління Товариства для організації в Казані Вищих жіночих фізико-математичних курсів, заручившись підтримкою міського самоуправління та інтелігентної громадськості, наполягало на відкритті закладу⁴. З 15 вересня 1916 р. у приміщенні Гірничого інституту в Катеринославі почали діяти приватні ВЖК Копилова та Тихонової у складі фізико-математичного факультету з природничим і медичним відділеннями⁵. Слід зазначити, що ці курси стали останнім приватним вищим жіночим навчальним закладом, започаткованим в імперський період.

Розглянемо обставини повсякденного життя курсисток на початку ХХ ст., значна частина яких змушена була самостійно шукати житло й організувати власний побут. Під час навчання на ВЖК приїжджі слухачки зазвичай жили в родичів, на приватних квартирах чи в інтернатах (гуртожитках).

На Санкт-Петербурзьких курсах, де навчалось чимало дівчат з України, у 1909 та 1915 рр. провели дослідження курсисток, головним завданням яких було з'ясувати реальні умови їхнього життя та побуту. Як виявилось, середньомісячні витрати курсисток на приміщення в 1909 р. становили 11,5 руб., у 1915 р. — майже 15 руб. Молодь вдавалася до економії і мешкала по двоє в найманих кімнатах. У 1909 р. серед столичних курсисток таких було 52%, у 1915 р. — 63%⁶. Це типове «курсове життя» по двоє — троє в кімнаті стало досить звичним серед учнівської молоді.

Умови проживання, без сумніву, не забезпечували весь необхідний комфорт слухачкам під час навчання на ВЖК, оскільки обмежені в коштах, вони винаймали доступне житло. Досліджуючи побутові умови столичних курсисток, установлено, що наймані помешкання мали багато недоліків. Досить типовими були нарікання молоді на галас, холод, вологість, відсутність світла, незручність розташування. Проте плин життя змінював і ставлення до навколишніх

негарздів. Якщо опитування столичних курсисток 1909 р. виявило скарги на галас у 35,4% опитаних, брак світла — 27,8%, холод — 15,7%, вологість — 14,1%, то вже в 1915 р. головним об'єктом дівочих нарікань став винятково холод — на нього скаржилося 44%, на галас — тільки 19%⁷. Така зміна «пріоритетів незадоволення» курсисток пояснюється значним подорожчанням палива в період Першої світової, а отже, й економією квартирних хазяйок на опаленні. «Кімната настільки холодна, що навчаюся в пальті»; «топлять раз на тиждень, уже болять суглоби», — типові дівочі скарги.

Суттєво ускладнювало умови життя слухачок також недоброзичливе ставлення господарів помешкань до них. Уже згадане дослідження восени 1915 р. виявило загострення взаємовідносин між столичними курсистками і хазяїнами квартир, що базувалися на принципі «переможці та переможені», та дівочий відчай від абсолютного свавілля власників житла, які сповна користувалися своєю владою. «Хазяйка — сварлива, прислуга краде», «хазяйка всіляко утискує, щотижня ставить нові вимоги», — такі характерні скарги слухачок⁸. Побутові проблеми, з якими зіштовхувалися курсистки в столиці Російської імперії, багато в чому пояснюються обставинами Першої світової війни, у результаті якої, зокрема, збільшилося населення Петрограда, призупинилося будівництво, як наслідок, загострилося квартирне питання, що і так завжди було злободенним для слухачок. В умовах підвищеного попиту ціни на оренду житла суттєво зросли. Цим вдало користувалися господарі вільних помешкань у столиці, які прагнули максимальних прибутків. Багато курсисток із провінції, зазнавши митарств у столиці, призупиняли навчання через відсутність доступного житла.

Загострення квартирної проблеми в столиці у зв'язку з обставинами Першої світової війни спонукало до активізації діяльності в цьому напрямі Товариства допомоги слухачкам ВЖК, оскільки більшість провінціалок призупинила навчання через відсутність доступного житла. Як заявила голова громадського об'єднання О. Нечаєва: «Усі зусилля товариства з початку 1916 р. скеровувалися на вирішення квартирної проблеми»⁹. Дієвим імпульсом для такої роботи стала пожертва 10 000 руб., що дала підстави обміркувати спорудження гуртожитку для курсисток.

Квартирне питання восени 1916 р. актуалізувалося також в інших містах держави. Приміром, у Харкові внаслідок припливу значної кількості учнівського контингенту до міста за відсутності доступних вільних помешкань багатьом доводилося ночувати на вокзалах та у скверах. Катастрофічна ситуація з проживанням молоді змусила міського голову професора Д. Багалія телеграфувати до міністерства народної освіти щодо тимчасового розміщення в єдиному вільному приміщенні на території Технологічного університету¹⁰. У Києві адміністрація ВЖК восени 1916 р. вимушена була відкрити гуртожиток для слухачок у спеціально відремонтованому будинку, де мешкало до 20 бажаючих, які сплачували 10 руб. на місяць. У приміщенні інтернату відкрили також доступну їдальню для курсисток. Значною мірою посприяв цьому особисто директор Київських ВЖК професор Г. Суслів.

Курсистки, окрім плати за оренду помешкання, мали другу обов'язкову статтю кошторисних витрат, а саме — харчування. При аналізі витрат курсисток

підтверджується загальний закон: чим забезпеченіша людина, тим меншу частку її бюджету поглинають щоденні витрати і тим більше залишається на решту менш необхідних витрат. Які б обмежені кошти не витратила бідна слухачка на наймання квартири, на їжу вона витратила ще менше, керуючись принципом, що, вочевидь, без квартири обійтися неможливо, а з життям упроголодь можна якось миритися. Наприклад, у 1909 р. курсистки Санкт-Петербурзьких ВЖК із середнім бюджетом (38 руб.) на життєво необхідні потреби, житло та харчування, витратили 62% (близько 2/3), а в 1915 р. при бюджеті майже такого рівня (41 руб.) — 80%¹¹.

Проаналізуємо, як вирішували слухачки другу нагальну життєву потребу — харчування. У 1909 р. курсистка у столиці в середньому витратила на їжу 12,2 руб. на місяць, у 1914 р. такі витрати дорівнювали вже 15,2 руб., восени 1915 р. — 17,8 руб.¹² Загалом витрати курсисток на харчування склалися з кількох частин, серед яких головним був обід. Дослідження столичних курсисток 1909 р. виявило, що 12,7% (1/8) учнівської молоді обідали нерегулярно, що, по суті, означало відсутність щоденного обіду¹³. У 1915 р. частка таких слухачок зросла до 30%. Про зростання кількості малозабезпечених серед курсисток Санкт-Петербурзьких ВЖК свідчить і розширення контингенту споживачів курсової їдальні: в 1915 р. її послугами користувалося 44% опитаних¹⁴.

Варто визначити, скільки коштів витратили на харчування столичні курсистки. У 1909 р. слухачка платила за обід у середньому 22,6 коп, у 1914 р. — уже 28 коп., восени 1915 р. — 31 коп.¹⁵ Грошові витрати слухачок на харчування, у тому числі й на обід, зросли, але в меншій пропорції, ніж ціни на продукти. Тому навіть збільшені витрати супроводжувалися зниженням якості харчування. Майже 70% учасниць анкетування 1915 р. на Санкт-Петербурзьких ВЖК відзначило погіршення харчування, з яких 14,6% указало — «набагато гірше». «Все дуже дороге, черги зводять з розуму», «цукру ніде не дістанеш, а тому на морозі чергую біля крамниці», — такі типові скарги курсисток на «продуктову кризу» в столиці в умовах Першої світової війни¹⁶. Нарікала молодь і на те, що булки ставали розкішною, а ввечері у крамницях не було навіть білого хліба. Виходило, що столичні курсистки витратили на їжу більше грошей, але звичний спектр щоденних можливостей харчування істотно звузився. Крім цього, мінімізувалися й розміри порцій у їдальнях. Наслідком такої ситуації стало періодичне чи хронічне голодування значної частини курсисток. Складалася парадоксальна ситуація: приїхали до міста за хлібом «духовним», а мали віддавати багато сил та енергії турботам про хліб насущний. Курсисткам, які прагнули плідної навчально-наукової діяльності, доводилося замість цього вирішувати численні буденні проблеми.

Ускладнення умов життя під час війни зменшило ресурси Товариства допомоги слухачкам ВЖК у Санкт-Петербурзі. Водночас погіршилися умови життя багатьох курсисток, які втратили підтримку батьків чи братів, на фоні загальної дорожнечі всього. У цей час слухачки найбільше потребували уваги благодійної організації. Правління Товариства звернулося з проханням через пресу до громадськості. Реакція у формі пожертвувань небайдужих навіть

перевершила очікування спілки: надійшло 1605 руб. 28 коп. Отримані кошти спрямували на допомогу незаможним курсисткам Санкт-Петербурзьких ВЖК і протягом 1914–1915 н. р. змогли надати 94 особам безкоштовних обідів на суму 1684 руб.¹⁷

Не відставала у справі забезпечення доступного харчування курсисток і провінція. Обставини воєнного часу поставили слухачок у вкрай складне становище, а дорожнеча загострила продовольчу проблему, з огляду на що педагогічна рада Казанських ВЖК асигнувала на підтримку їдальні 1000 руб.¹⁸ Із розумінням до запитів курсисток поставився й Опікунський комітет Харківських ВЖК, що в 1915 р. започаткував у приміщенні курсів їдальню для слухачок на кооперативних засадах¹⁹. Обладнали її на кошти голови комітету Ю. Харіної. Після відкриття членами їдальні із січня по травень записалося 312 курсисток. У середньому видавали по 80 обідів на день. Нормальне харчування курсисток Київських курсів протягом 1916–1917 н. р. забезпечили тільки продуктові заготівлі для діючої армії. Посадовці, відповідальні за цю справу, за поміркованими цінами постачали їдальню гуртожитку слухачок потрібними харчами.

Діяльність благодійних громадських організацій значно ускладнилася в умовах Першої світової війни. Передусім це відбилося на роботі Товариства для надання матеріальної підтримки ВЖК у Варшаві, яке за браком надходжень надавало допомогу з коштів від попередніх років та повернених слухачками позик. Тільки на кінець 1914–1915 н. р. громадська організація отримала допомогу від військового фонду (1500 руб.), яку скерували на позики слухачкам для оплати за навчання²⁰.

Уже в листопаді 1915 р. почало діяти Товариство швидкої допомоги нужденним учням вузів, евакуйованих до Саратова. Інформуючи директора Київських ВЖК про форми підтримки слухачок, голова громадського об'єднання зазначив, що поширеними були позики двох видів: короткотермінові (до 5 місяців) та довгострокові (до року), і тільки як виняток — до закінчення навчання. Розміри позик коливалися від 6 руб. (марками на обіди у студентській їдальні) до 45 руб. (на оплату навчання), які надавали тільки у випадку безвихіддя слухачок. Перед видачею коштів проводили ретельну перевірку дійсного становища претенденток шляхом опитування осіб, відомих правлінню та обізнаних із ситуацією. Всього допомогою громадської організації скористалася 71 курсистка на загальну суму 958 руб.²¹ Евакуація Київських ВЖК до Саратова в 1915 р. ускладнила матеріальне становище більшості слухачок, з огляду на що адміністрація навчального закладу клопотала перед міністерством народної освіти про пільговий проїзд залізницями для курсисток протягом усього навчального року²².

В умовах загальної дорожнечі воєнного часу з 1914 р., а отже, зростання витрат на нагальні потреби для багатьох слухачок пошук роботи ставав життєво необхідним. До цього часу особистий заробіток курсисток тільки коригував окремі проблемні аспекти життя і не був основою їхнього існування. Дослідження столичних слухачок 1915 р. виявило скарги молоді на те, що прожити без заробітків украй складно, хоча вони й заважали навчанню. У 1914 р. потребували роботи для існування під час навчання 33% курсисток,

у 1915 р. уже більшість — 53,4%²³. Проте таких слухачок, які змогли знайти підробітки в 1915 р., виявилось тільки 7,4%. Однією з них стала «бестужевка» Н. Суровцова, котра влаштувалася старшою сестрою в «український» лазарет для поранених у Санкт-Петербурзі. На новій службі вона отримала кімнату, солдатську їжу та 25 руб. платні²⁴. «Жилося тяжко фізично. Але треба було заробляти, крім того, «сестрування» було найкращою нагодою, оскільки уроки оплачувалися мізерно», — згадувала свої останні роки навчання на Санкт-Петербурзьких ВЖК Н. Суровцова²⁵.

Заробітки відбирали в малозабезпечених курсисток багато часу і сил, а на головну мету приїзду — навчання — їх часто не вистачало. Згадуючи роки на курсах, Н. Суровцова визнала: «Працювати та навчатися одночасно було дуже важко»²⁶. Відвідати ВЖК, прослухати лекцію або заняття семінару вона могла тільки протягом кількох вільних пообідніх годин, які не завжди збігалися з розкладом занять на курсах.

Досить цікавим, на наш погляд, виявився факт, що старші курсистки витрачали восени 1915 р. на свої потреби — їжу та помешкання — не меншу, а більшу частину свого бюджету, ніж першокурсниці: так, у «новеньких» ці дві статті дорівнювали 78,6%, у старших — 86,7%²⁷. Можна пояснити це тим, що старшокурсниці вже зважали як на власний гіркий досвід погіршення здоров'я через недоїдання чи незадовільні умови проживання, так і на приклади хворих подруг. «Юнацький запал» економити на собі, щоб зайвий раз відвідати театр чи придбати книжку, швидко минав. Як виявило дослідження, економія курсисток у період воєнних років відобразилася перш за все на культурних потребах та одязі. Так, тільки 58% столичних слухачок мало зимовий одяг та взуття восени 1915 р.²⁸ Досвідчені слухачки заощаджували на всьому, але так, щоб підтримати свій організм задля закінчення повного курсу навчання.

Як підсумок, зазначимо, негативні явища, якими в роки Першої світової війни, на думку дослідника проблеми О. Реєнта, стали загострення продовольчої кризи, спекуляція товарами широкого вжитку, безмірне збагачення одних та зубожіння інших²⁹, безпосередньо відчули слухачки ВЖК. У великих містах досить складно було знайти помешкання, не вистачало продуктів у крамницях, дорожнеча. У таких умовах слухачки змушені були шукати заробітків. Добування засобів до існування особистою працею позначалося на навчанні і здоров'ї дівчат. Відчай стомлених і змарнілих столичних курсисток виявило проведене анкетування. Такі обставини змусили багатьох курсисток покинути Петроград, об'єднуватися з метою матеріальної та моральної підтримки одна одної, а небайдужу громадськість активізувати роботу з надання благодійної допомоги нужденним слухачкам ВЖК.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє-минуле. — Вінніпег, Манітоба, 1949. — С. 17.

² Отчет о состоянии Варшавских высших женских курсов за 1914–1915 год. — Ростов-на-Дону, 1917. — С. 4.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 707, оп. 83, спр. 31, арк. 103.

⁴ Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 733, оп. 155, д. 650, л. 1.

⁵ Там же, д. 315, л. 39.

⁶ Слушательницы Петроградских Высших женских (Бестужевских) курсов на втором году войны. — Пг., 1916. — С. 2.

⁷ *Кауфман А.А.* Русская курсистка в цифрах // Русская мысль. — 1912. — № 6. — С. 73; Слушательницы Петроградских Высших женских (Бестужевских) курсов на втором году войны. — С. 64.

⁸ Слушательницы Петроградских Высших женских (Бестужевских) курсов на втором году войны. — С. 70.

⁹ РГИА, ф. 733, оп. 155, д. 648, л. 8–8 зв.

¹⁰ Там же, д. 652, л. 152.

¹¹ Слушательницы Петроградских Высших женских (Бестужевских) курсов на втором году войны. — С. 1–2.

¹² Там же. — С. 7.

¹³ *Кауфман А.А.* Указ. соч. — С. 74.

¹⁴ Слушательницы Петроградских Высших женских (Бестужевских) курсов на втором году войны. — С. 100.

¹⁵ Там же. — С. 8.

¹⁶ Там же. — С. 109.

¹⁷ Отчет общества вспомоществования слушательницам высших женских курсов в Санкт-Петербурге за 1914–1915 г. — СПб., 1916. — С. 4.

¹⁸ Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1915–16 учебный год. — Казань, 1917. — С. 4.

¹⁹ Отчет о деятельности попечительного комитета о нуждах Харьковских высших женских курсов за 1915 год. — Х., 1916. — С. 8.

²⁰ Отчет о состоянии Варшавских высших женских курсов за 1914–1915 год. — С. 4.

²¹ Державний архів міста Києва, ф. 244, оп. 1, спр. 59, арк. 9–9 зв.

²² ЦДІАК України, ф. 707, оп. 83, спр. 31, арк. 105.

²³ Слушательницы Петроградских Высших женских (Бестужевских) курсов на втором году войны. — С. 14.

²⁴ *Суровцова Н.* Спогади. — К., 1996. — С. 44.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. — С. 40.

²⁷ Слушательницы Петроградских Высших женских (Бестужевских) курсов на втором году войны. — С. 11.

²⁸ Там же. — С. 76.

²⁹ *Реснит О.П.* Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). — К., 2003. — С. 313.

Стаття надійшла до редколегії 19.10.2014 р.

ПОВСЕДНЕВНОСТЬ НА ВЫСШИХ ЖЕНСКИХ КУРСАХ В УСЛОВИЯХ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Анализируются обстоятельства повседневной жизни слушательниц высших женских курсов Российской империи в условиях Первой мировой войны. Основное внимание сосредоточено на выяснении бытовых аспектов, в частности проживание и питание курсисток, а также способах решения ими жизненных проблем в условиях военного лихолетья.

Ключевые слова: *высшие женские курсы, курсистки, общество помощи слушательницам, жилье, питание.*

EVERYDAY LIFE OF THE FEMALE HIGHER COURSES DURING THE WORLD WAR I

The circumstances of the daily life of the women high courses in the Russian empire during the World War I. The main attention is paid to the way of life, nutrition and residence. The decisions of solving the living problems during the tragic time of war are also depicted in the article.

Keywords: *female higher courses, listeners, beneficial society for the female listener's support, residence, nutrition.*

*Н.І. Загребельна
(м. Київ)*

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОСВІТЯН КИЇВСЬКОГО НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розглянуто форми благодійної допомоги освітян Київського навчального округу, визначені прояви власної ініціативи трудових колективів і напрямки інструктивних документів вищих управлінських органів у сфері допомоги фронту.

Ключові слова: *благодійна допомога, освітяни, допомога фронту, Перша світова війна, шпиталі, Київський навчальний округ.*

До серпня 1914 р. людство ніколи не знало більшої війни і страшнішого горя нею породженого. Масштаби Великої війни 1914–1918 рр. зачіпали кожную родину, кожна людина, знаючи чи підозрюючи про тяжкі умови перебування солдата на фронті, прагнула йому допомогти, звеселити його фронтові будні, вселити віру в серце про те, що він на війні не один, про нього знають і намагаються дбати.

У Російській імперії, і зокрема в її українських губерніях, панували давні традиції благодійницької діяльності. В роки Першої світової війни до неї долучалися дуже багато установ та організацій, підприємств і окремих можновладців. Досить значна увагу у науковій літературі присвячена благодійній діяльності Червоного хреста, Союзу земств та міст, великих підприємців, у меншій мірі висвітлено роль освітян у наданні допомоги фронту. Загалом дослідження благодійності є однією з важливих тем української та зарубіжної історіографії, науково-популярних нарисів¹. Деякі аспекти благодійної діяльності висвітлюється також в історичних працях, присвячених проблемами біженства (Л. Жванко, Т. Лазанська), громадської активності й діяльності інтелігенції (І. Коляда), діяльності громадських об'єднань та окремих меценатів (О. Донік), соціального служіння духовенства (Г. Степаненко, А. Стародуб) та ін². Для подальшого розширення наукових знань у сфері благодійності варто виокремлювати аспекти добровільної діяльності окремих соціальних верств і зокрема освітян.

Заклади освіти й установи управління ними, не маючи значних фінансових коштів, намагалися у першу чергу зібрати й передати на фронт різні прояви дитячої творчості, присвяти солдатам, дрібні подарунки від учнівської молоді; організувати фінансову допомогу батьків. Проте, допомога фронту не обмежувалася лише символічними подарунками. Прикладом активної благодійної, чи як сьогодні кажуть волонтерської, допомоги армії Російської імперії були проведені заходи та прийняті рішення освітянами Київського навчального округу (включав Київську, Волинську, Подільську, Чернігівську, Полтавську губернії).

У лютому 1915 р. керівництвом Київського навчального округу було складено список найнеобхідніших речей, які слід зібрати для відправки на фронт у якості великодних подарунків. Цей список включав перелік 20 найменувань: від льодяників до тактичних ліхтарів і годинників. До добровільного збору таких товарів мали долучитися всі навчальні заклади округу. Акція пройшла досить успішно і лише за одним із документів ми можемо судити про її масштабність та ефективність. Так, початковий навчальний заклад м. Шполи зібрав по 50 одиниць сорочок, кальсонів, онуч, носових хустинок; 50 брусків мила; 72 упаковки тютюну тощо³.

Педагогічний персонал навчальних закладів Київського округу щомісяця постійно робив відрахування із власного жалування, окремі викладачі університету і гімназій влаштовували публічні лекції, доходи з яких ішли на допомогу жертвам війни.

У Російській імперії 20 тисяч освітян було мобілізовано на фронт Першої світової війни. Тільки з початкових міністерських і земських училищ Київського навчального округу відправилися на фронт 318 осіб. 6 серпня 1914 р. при Управлінні цього навчального округу було засновано «Комітет з надання допомоги пораненим та сім'ям військовослужбовців». Наприкінці року Комітет, який поділявся на декілька комісій, складався з 200 членів на чолі з окружним інспектором А. Ліперовським. Першочерговим завданням цього товариства стало влаштування в Києві лазарету для поранених воїнів на 100 чол. Вже 28 серпня лікувальний заклад став до ладу завдяки значним пожертвуванням не тільки почесних попечителів, а й сторонніх приватних осіб, які щиро співчували діяльності Комітету. Одночасно з київським лазаретом він також утримував палату на 10 ліжок у госпіталі міністерства народної освіти у Петрограді. Всього ж у 1914 р. на потреби, пов'язані з війною, цим Комітетом було витрачено 98 тис. руб., у той час як на його рахунок надійшло пожертвувань на суму 201 тис. руб. (у тому числі від навчальних закладів округу усіх рівнів — 58 185 руб.). До Великодня 1915 р. це благодійне товариство організувало також збір і відправку подарунків від навчальних закладів округу до діючої армії — шість вагонів подарунків, які були розподілені між трьома полками⁴.

Керівництво міністерства освіти мало подбати також про додаткові можливі варіанти лікування та оздоровлення поранених воїнів, колишніх освітян і не тільки. Частково цю проблему намагалися вирішити через передачу відомчих санаторіїв під лікувальні заклади, але їх обмежена кількість змусила піти далі. Для тимчасового лікування поранених воїнів планувалося виділити приміщення навчальних закладів розташованих у рекреаційних зонах. Чимало гімназій і училищ округу, насамперед у Києві, надали свої приміщення для воїнів запасу під час їх мобілізації до армії та розміщення лазаретів.

Уже з перших днів воєнних дій на фронті до Києва почали надходити ешелони з пораненими солдатами й офіцерами, яких розмішували в щойно відкритих лазаретах, у першу чергу, у приміщеннях навчальних закладів міста. Зокрема у будинку 2-ї чоловічої гімназії по Бібіковському бульвару, 18 було розташовано лазарет Київського губерньського земства на 200 ліжок, в училищі

імені К. Ушинського по вул. Фундуклеївській, 53 (тепер вул. Б. Хмельницького) — лазарет службовців Київського навчального округу на 50 ліжок. В училищі імені М. Терещенка по вул. Великій Підвальній, 38 розмістилися лазарет імені М. Терещенка на 300 чол. і 3-й етапний Георгіївський госпіталь імені В. і Н. Муравйових-Апостолів на 120 чол., які перебували під особистою опікою імператриці Олександри Федорівни. Щоб зручніше було транспортувати поранених і хворих, від трамвайного кільця на Львівській площі до будинку з лазаретами проклали окрему трамвайну колію⁵.

До лікувальних місцевостей, що теоретично могли прийняти поранених було віднесено: 1) Святошин, 2) Пуща-Водицю; 3) Дарницю; 4) Боярку; 5) Мотовилівку; 6) Коростишів; 7) Славути; 8) Клевань; 9) Шепетівку; 10) Дахнівку; 11) Соснівку; 12) Плюти; 13) Кам'янку на Дністрі; 14) Ворзель; 15) Звенкову; 16) Острог; 17) Межигір'я; 18) Видубицький монастир; 19) Черкаси; 20) Канів; 21) Трипілля⁶.

Одночасно викладачі вищих навчальних закладів міста Києва вживали заходи, спрямовані на забезпечення потреб війни. Так, 27 липня відбулося термінове засідання Вченої ради університету св. Володимира під головуванням в.о. ректора Т. Флоринського. Було вирішено відрахувати 5% від жалування професорсько-викладацького складу на користь сімей, члени яких перебували на фронті, приготувати університетську клініку для прийому поранених воїнів, а нову клініку, збудовану на Бативевій горі, передати в розпорядження місцевого управління Товариства Російського Червоного Хреста. Згодом Фізико-хімічному товариству, яке діяло при університеті, було доручено організувати виготовлення різних медикаментів, постачання яких із-за кордону у зв'язку з війною значно скоротилося, а то й зовсім припинилося. Особливо відчувався дефіцит хлороформу для операцій поранених воїнів, виробництво якого товариством невдовзі було налагоджено⁷.

Робота колективу ще одного відомого київського вищого навчального закладу — Політехнічного інституту — в зв'язку з початком війни обговорювалася на засіданні його Вченої ради 24 липня. Було вирішене питання про забезпечення сімей студентів, мобілізованих до армії, й про влаштування лазарету у приміщенні інституту. Вже до 6 вересня всі центральні корпуси інституту було відведено для розміщення поранених воїнів, а для облаштування госпіталю створено з професорів інституту спеціальну комісію⁸.

У місті постійно відбувалися благодійні концерти, кошти від яких передавалися на допомогу воїнам і членам їх сімей. Зокрема, згідно з повідомленням газети «Киевлянин» за 15 серпня, у міському театрі відбувся великий концерт, доходи від якого (3 тис. руб.) було передано пораненим солдатам. Наприкінці серпня в Педагогічному музеї відбувся благодійний концерт, а 6 вересня в залі Купецького зібрання — літературно-музичний вечір, збір від яких було передано до міського комітету допомоги пораненим воїнам⁹.

Багато студентів, особливо випускників медичного факультету Університету св. Володимира, молодих лікарів виявили бажання служити благородній справі допомоги хворим і пораненим воїнам-співвітчизникам. Серед них був і

майбутній великий письменник, киянин М. Булгаков. 4 квітня 1916 р. він подав прохання на ім'я головноуповноваженого Російського Товариства Червоного Хреста при арміях Південно-Західного фронту, в якому просив надати йому місце лікаря в одному з медичних закладів Червоного Хреста. Прохання Булгакова було задоволене і 6 квітня він був призначений молодшим лікарем передового загону № 60/3, розташованому в Кам'янець-Подільському. Через два місяці його перевели в санітарний госпіталь на ту ж посаду, яку він займав до 13 вересня 1916 р. Цього дня М. Булгаков подав рапорт з проханням звільнити його від служби в Червоному Хресті в зв'язку з призовом на військову службу. (Михайло Булгаков був ратником ополчення II-го розряду). Чимало не тільки студентів, а й учнів гімназій та реальних училищ відправлялися на фронт добровольцями не лише в санітарні частини, а й безпосередньо на бойові позиції¹⁰.

Слухачки Київських вищих жіночих курсів та медичного відділення при них надавали допомогу пораненим і хворим військовим як сестри милосердя, займалися пошиттям білизни для пацієнтів лазаретів. Учениці жіночих середніх навчальних закладів не тільки шили білизну для фронтовиків, а й брали участь у різних зборах пожертвувань на потреби війни.

Як певну форму благодійної діяльності та допомоги фронту можна кваліфікувати залучення учнівської молоді до збирання врожаю з полів. Таку практику почали застосовувати наприкінці 1916 р. — у 1917 р. В умовах нестачі робочих рук на селі вона була досить ефективною, ґрунтувалася на дійсному бажанні допомогти продуктовим забезпеченням армії.

Авторитет освітян, і насамперед у сільській місцевості, влада намагалася використати для додаткового збору фінансів на потреби війни. Вчителів зобов'язували доносити до селян інформацію про випущені облігації внутрішнього займу, переконувати у вигоді, які вони отримують придбавши їх¹¹.

Загалом освітяни, учні та студенти масово долучалися до різних форм благодійницької діяльності, чим надавали значну допомогу армійським частинам. Ініціатива допомагати фронту йшла як знизу (від трудових колективів), так і з циркулярних інструкцій міністерства освіти, попечителів навчальних округів. Століття по тій страшній війні наше суспільство знову відчуває на собі наслідки військового протистояння, а українці гинуть на полі бою. Значних нині розмахів набула громадська допомога армії, це серйозна підтримка, її треба й надалі стимулювати. Однак, як свідчить історичний досвід, жодна благодійна чи волонтерська діяльність неспроможна замінити злагоджений державний механізм забезпечення збройних сил. Попри всю активність благодійних організацій у роки Першої світової війни, солдати російської армії відчували значну потребу у провіанті, медикаментах та інших необхідних речах саме через неефективний державний механізм постачання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2002. — Вип. 4. — С. 155–182; Ореховський В.О. Діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914–1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — Чернівці, 1997. — 247 с.; Кармалюк С.П. Діяльність організацій Червоного хреста в Україні в 1867–1920 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. — Кам'янець-Подільський, 1998. — 183 с.; Сулига І.Г. Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2001. — Вип. 3. — С. 234–239; Головка О.М. Харківське міське самоврядування у 1893–1917 роках: Дис. ... канд. іст. наук. — Х., 1997. — 248 с.

² Див.: Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. — К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013. — 784 с.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 707, оп. 229, спр. 2, арк. 119.

⁴ Отчет Попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений и учреждений округа за 1914 год. — К., 1915. — С. 45, 47.

⁵ Отчет о деятельности Комитета при управлении Киевского учебного округа по оказанию помощи раненым и семьям запасных (за время с 1 января по 1 мая 1915 года). — К., 1915. — С. 349.

⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 229, спр. 2, арк. 121.

⁷ Державний архів м. Києва, ф. 16, оп. 353, спр. 108, арк. 3, 6.

⁸ Киевлянин. — 1914. — 29 июля; 6 сентября.

⁹ Там само. — 15, 31 августа; 8 сентября.

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 719, оп. 2, спр. 1169, арк. 1, 4, 13, 19.

¹¹ Державний архів Одеської області, ф. 304, оп. 7, спр. 66, арк. 438.

Стаття надійшла до редколегії 27.10.2014 р.

БЛАГОТВОРИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПЕДАГОГОВ КИЕВСКОГО УЧЕБНОГО ОКРУГА В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Рассмотрены формы благотворительной помощи педагогов Киевского учебного округа, определены проявления собственной инициативы трудовых коллективов и направления инструктивных документов высших управленческих органов в сфере помощи фронту.

Ключевые слова: *благотворительная помощь, педагоги, помощь фронта, Первая мировая война, госпитали, Киевский учебный округ.*

CHARITABLE ACTIVITIES OF EDUCATORS KYIV SCHOOL DISTRICT DURING THE FIRST WORLD WAR

The form of charitable aid educators' Kiev school district was considered, determined its own initiative manifestations employees and directions guidance documents of senior management in support of the front.

Keywords: *charity, education, assistance Front, First World War, hospital, school district Kyiv.*

З.І. Зайцева
(м. Київ)

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: КОНСТРУЮВАННЯ СМИСЛІВ «ВЕЛИКОГО СУБ'ЄКТА»

У статті встановлено, що за кілька років до початку Першої світової війни українці, як й інші народи багатонаціональних імперій, стали на шлях, який вів до створення незалежної держави. Розглянуто вироблення двох основних взаємовиключних варіантів вирішення національної проблеми, яке велося з урахуванням очікуваних внаслідок війни змін геополітичної карти Європи.

Ключові слова: Перша світова війна, українське питання, суспільно-політичні організації.

Заявлена тема вимагає звернення до тлумачення низки суспільно-політичних категорій. Не вдаючись до їх ґрунтового аналізу, зазначимо, що основою сучасної концепції нації є мовно-дискурсивна ідентичність. Для з'ясування інтелектуального клімату, в якому формувалася ідея української нації і власної державності як самостійного політичного суб'єкта, варто нагадати, що європейські нації виникали як нові солідарності, які тривалий час переборювали розмежованість регіонів, міць локальних союзів, громад, родин і кланів. Водночас класичні суспільства демонстрували історичний успіх національної держави, зумовлений ефективністю її апарату, який забезпечував суверенітет і внутрішній правопорядок. На початок ХХ ст. деякі з них пройшли шлях від держави до держави-нації (при цьому важливу роль відіграли юристи і дипломати), або від нації до сучасної держави (Німеччина, Італія та ін.). У другому випадку суттєву роль відіграли історики, філософи, письменники. Загально-визнаним є, що в обох випадках з початку ХІХ ст. відбувався процес етнізації націй, що демонстрували белетристика, мистецтво, політика, тобто романтизм у його широкому розумінні. Інакше кажучи, і в тих країнах, де термін «нація» вживався як еквівалент «суспільства» й особливо у так зв. бездержавних націях, котрі прагнули до відновлення втраченої (Польща) чи будови власної державності, конституювання національної ідентичності відбувалося на етнічній основі*. Це означало, що до філософського (раціонального) трактування нації у наукових наративах та політичній свідомості додавався емоційний елемент, який, як відомо, розташовується по інший бік раціональності. Йдеться про почуття і найперше, за І. Кантом, «почуття задоволення і незадоволення»,

* У такому сенсі нація виступає у «14 пунктах» Вудро Вільсона.

загальне «почуття життя», тобто те, що є предметом дослідження етнопсихологів та істориків.

Українці на початку Першої світової війни належали до тих народів, які не мали своєї держави й тому були позбавлені можливості відстоювати власні національні інтереси засобами, адекватними подіям, що розгорнулися у світі. Втягнені у війну на боці двох імперій, на фронтах вони воювали практично за чужі інтереси. Ця парадоксальна ситуація загострила давню проблему територіальної єдності й змусила різні групи української інтелігенції більш інтенсивно шукати практично-політичного її розв'язання.

Можна цілком погодитися з висновками історіографів, що геополітика Першої світової війни досконально досліджена представниками фахових істориків різних країн. Українська складова світового конфлікту на рівні сприйняття її широкою суспільною свідомістю, а також в аспекті осмислення і конструювання реальних перспектив національного державотворення, способів облаштування національного життя усе ще потребує глибшого вивчення, що є завданням як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Одна з організаторів конференції, яка нещодавно відбулася у Лондоні, проф. Фелісіті Раш (Квін Мері, Лондонський університет) відзначила, що на тлі широкої тематичної та географічної палітри сучасної англо-американської історіографії регіон Центральної, Східної та Південної Європи досі залишається сірою плямою.

За останнє десятиліття тема українського виміру Першої світової війни привернула значно більшу увагу дослідників, ніж це мало місце у попереднє десятиліття. Історіографічний аналіз теми з виокремленням сучасних дослідницьких тенденцій поданий у відповідному нарисі першого тому книги «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна», яка підсумовує дослідження українських істориків¹. Деякі аспекти висвітлені в публікаціях російських² та англійських авторів³.

Метою даної статті є визначення особливостей інтелектуального дискурсу представників української інтелігенції та громадських інституцій, які формулювали і декларували політичні цілі українства у початковому періоді глобального воєнного конфлікту. Йдеться про з'ясування питання, яким чином загальне «патріотичне» державно-імперське піднесення перших місяців війни, що мало місце у Росії та Австро-Угорщині і в яке втягнулося також національно свідоме українство, обернулося невдовзі, якщо не консолідацією нації, то, принаймні, політико-публіцистичною активністю її інтелігенції.

На початку війни Україна не була самостійним суб'єктом системи міжнародних відносин. У політичному процесі її презентувала низка громадських діячів та створені ними інституції. Оскільки в українському політикумі по обидва боки Збруча не лише збереглися, а й інтенсифікувалися довоєнні, як міжнаціональні конфлікти, так і зовнішньополітичні орієнтації, доцільно у стислій формі окреслити периметр українського політичного життя напередодні глобального світового конфлікту.

Партійно-політична структуризація західноукраїнського суспільства складалася на тлі реформування унітарної монархічної системи у федеративно-конституційну з елементами провінційної автономії. Австрійська монархія, як спад-

коємиця традицій римської правової системи, не без тиску значно сильнішої національно-політичної опозиції, ніж у Росії, пішла на лібералізацію політичного устрою, що створило сприятливі умови для національно-культурного розвитку. Напередодні війни у Галичині та Буковині, які входили до Ціслејтанської частини Австро-Угорщини, політичне керівництво українським рухом здійснювало кілька партій різного спрямування — від соціально-радикального і соціал-демократичного (лідери С. Вітик та М. Ганкевич у Галичині, М. Огородник, О. Безпалко, Т. Галіп на Буковині) до клерикального (О. Барвінський, В. Студинський). Галицькі москвофіли утворили Народну партію, яка видавала газети «Галичанин» та «Слово»; на Буковині вони об'єдналися у Народну раду. Усі ці політичні течії мали своїх представників у віденському парламенті. Однак найбільш впливовою і кількісно більш представленою у місцевих представницьких інституціях та віденському парламенті була націонал-демократична течія. У Галичині її представники утворили Українську націонал-демократичну партію (УНДП), лідером якої був К. Левицький. На Буковині національні інтереси місцевих українців представляла також народовська течія, однак через низку причин вона не перетворилася на партію центристського типу зразка галицької УНДП. Лідерами народовців тут були депутати віденського парламенту та буковинського ландтагу професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький та барон М. Василько. У 1911–1913 рр. народовська течія Буковини переживала кризу і через суперництво її лідерів поділилася на дві партії — Національно-демократичну (М. Василько) та Народну (С. Смаль-Стоцький), які, однак, були нечисленними й до початку війни не створили мережі організацій.

Політика народовців двох провінцій часто критикувалася радикалами. Їх депутатам закидали амбіційність, користолюбство, непідзвітність виборцям. УНДП, на відміну від партій соціалістичного спрямування, які вимагали вдосконалення земельного законодавства, скасування непрямих податків, уведення єдиного прогресивного податку, практично не порушувала гострих соціальних питань, відкидала страйки як методи боротьби, зосереджувалася на парламентських формах діяльності. Спільним пунктом усіх західноукраїнських партій була вимога поділу Галичини на дві політико-адміністративні одиниці, відкриття українського університету у Львові, демократизація виборчої системи, збільшення кількості українських гімназій і шкіл. Особливу роль у формуванні платформи національних вимог українства і практичній діяльності відіграла група українських інтелігентів, які за фахом були переважно журналістами, викладачами гімназій та університетів, юристами. Останні й дали історіографічну назву «адвокатський» передвоєнному періоду національного руху. Провінційну палітру українських партій у Галичині та Буковині доповнювали польські, єврейські та німецькі загальноавстрійські партії і політичні об'єднання різного ідеологічного спрямування. Створені за національною ознакою, вони відповідно поповнювали свій членський склад, організовували власну пресу, генерували пакет національних інтересів.

Західні українці до початку світової війни набули відносно більшого досвіду партійно-парламентської діяльності, ніж східні. Однак це не стосується

Карпатської Русі, де після судових процесів 1980-х рр. над москвофілами і посилення мадяризації, національно-політичний рух був загальмований.

Цілком зрозуміло, що жодна з українських партій до війни не декларувала соборність України як практично-політичне завдання. Усі вони так само, як, між іншим, і русофільсько-москвофільські організації діяли у легальному полі і демонстрували свою лояльність. Головна мета українських діячів у Галичині полягала у тому, щоб відмежуватися від поляків, у Буковині — протистояти румунам. Зовнішньополітичні інтереси імперії спричинювали в обох випадках антиросійську спрямованість українських політиків. Феномен послідовного австрофільства зумовлювався як суспільно-політичними обставинами міжнаціональних антагонізмів на регіонально-крайовому рівні, що робило австрійський уряд «третейським суддею» у цих протистояннях, так й історичними. На початок війни Галичина у складі імперії Габсбургів знаходилася з 1772 р., тобто 142 роки, а Буковина — з 1774 р., себто 140 років. Перебування в австрійській частині двоєдиної монархії надавало буковинцям і галичанам усі переваги відносно ліберального законодавства щодо розвитку освіти й культури, створення різних інституцій соціального і політичного призначення, які можна трактувати як елементи громадянського суспільства. Необхідно визнати, що невідомі в державі етнічні групи мали кращі умови для свого розвитку, ніж деінде і в інших країнах Європи.

У підросійській Україні національний рух не набув широкої публічності. В умовах переслідування й напівлегальності його генерували неформальні гуртки, окремі нелегальні політичні групи, партії, організації, які часто не контактували між собою. Партії українського спрямування не були стійкими утвореннями з тенденцією до зростання членського складу, наявністю своєї преси й відповідного впливу на широку суспільність. Не вдаючись до аналізу партійної ситуації у підросійській Україні, обмежимося наступною порівняльною характеристикою. У партійному спектрі Галичини і Буковини переважали правочентристські австрофільські сили і слабшою виглядала репрезентація лівих, що контрастувало із Наддніпрянською Україною, де більшу політичну активність проявляли партії соціалістичного спрямування з акцентуванням українського питання.

Українське політичне життя в західному регіоні було більш структурованим. Інтереси українців декларувалися під час виборчих кампаній до сеймів та нижньої палати парламенту. З 1861 р., тобто з часу, коли австрійський парламент у Відні почав діяти на нових конституційних засадах і до 1918 р. у верхній палаті рейхсрату українців представляли 10 позитивних членів, з яких 6 були греко-католицькими митрополитами, лідер УНДП Юліан Романчук, керівник Християнсько-суспільної партії Олександр Барвінський, професор Празького університету Іван Горбачевський і буковинський землевласник Владислав Федорович. Ю. Романчук з 1910 р. був віце-президентом рейхсрату. За результатами останніх передвоєнних виборів (1911 р.) українці в австрійському парламенті (рейхсраті) мали 29 депутатів, з них 24 від Галичини і 5 від Буковини. В аспекті партійного представництва перевага належала націонал-демократам, які отримали 21 мандат. Радикали отримали 5 місць, соціал-демократи — 1,

москвофіли — 2. За соціально-професійною приналежністю вони ділилися наступним чином: 11 адвокатів та журналістів, 6 професорів університетів і викладачів гімназій, 3 судді, 2 землевласники — М. Василько та А. Лукашевич, 2 селянини, 3 parroхи (священики). 16 липня 1911 р. з представників від націонал-демократичної і радикальної партій та послів від Буковини був сформований Український парламентський союз під проводом К. Левицького. Депутатський корпус складався з депутатів місцевих представницьких органів — галицького сейму та буковинського ландтагу і депутатів австрійського парламенту у Відні. Українці Карпатської Русі, що входила до Угорщини (землі Транслейтанії), не мали власного представництва в угорському парламенті.

Із початком війни партійна і парламентська діяльність зазнали обмежень, посилилася цензура, призупинена партійна діяльність. 25 липня 1914 р., тобто за три дні до оголошення війни Сербії, діяльність рейхсрату була припинена без його формального розпуску, а 18 серпня парламентарі були позбавлені депутатської недоторканості. Сесії австрійського парламенту не скликалися до 30 травня 1917 р., однак депутатські об'єднання (клуби) збереглися як самостійні утворення. З ініціативи депутатів у Львові 1 серпня на основі багатопартійного представництва була утворена Головна українська рада (ГУР), яка оприлюднила відому заяву-відозву до українського народу. У Чернівцях аналогічну декларацію випустив Союз українських парламентарних і сеймових послів Буковини. Репрезентуючи українську суспільну думку, політики декларували максимальну відданість Габсбургам, закликали до одностайності українців у боротьбі з Росією, падіння якої трактувалося як головна запорука вільної України.

Зміст цих та інших заяв не був випадковим, оскільки ще за кілька років до початку війни з метою узгодження позицій різних політичних груп мали місце зустрічі і наради українських політиків. Адже ймовірність військового європейського конфлікту не була таємницею. За три роки до його початку наближені до урядових кіл періодичні видання накресливали такий сценарій: невдовзі між Австро-Угорщиною і Росією почнеться війна, в результаті якої територія включно по Дніпро і Прип'ять відійде до імперії Габсбургів і представник династії коронуватиметься у Києві в католицькому соборі св. Миколая. Цей посыл сприйняли українські політичні сили як Галичини, так і Наддніпрянської України й почали розробляти моделі українського облаштування. 4–6 березня 1911 р. у Львові східноукраїнські політемігранти публіцисти А. Жук, Л. Юркевич, В. Степанківський та запрошені волинський шляхтич, історик В. Липинський і галицький журналіст, редактор віденського видання «Ukrainische Rundschau» В. Кушнір, який мав тісні контакти з австрійськими політичними чинниками, обговорювали питання національно-політичної орієнтації в умовах прогнозованого збройного конфлікту. Надзвичайно актуальним завданням було визнано об'єднання українських політичних сил, спільною ідеєю яких мав бути постулат державної самостійності України.

Невдовзі хитка коаліція з представників різних політичних сил, утворена на львівській нараді, розпалася, проте розгорнулася широка маніфестація ідеї, що українська державність може постати лише шляхом воєнної поразки Росії.

Помітною постаттю у пропаганді був публіцист Д. Донцов, який з 1908 р. мешкав у Львові. Тут він остаточно розпрощався з ідеєю української автономії в межах Росії й, очевидно, спираючись на концепцію тріалізму, доводив еволюцією національної політики Австро-Угорщини, яка стає «новим центром слов'янської гравітації». Не обмежуючись існуючими кордонами, розширюючи свою територію коштом Придніпрянської України, Австро-Угорщина, на його думку, може стати центром федерації слов'янських народів. Східній Галичині, Донцов, використовуючи соціологічну термінологію, відводив роль атракційного осередку для цілої України.

Реалістичних рис цьому проекту — у сприйнятті його українськими діячами — надавала циркуляція ідеї про перетворення держави на федерацію кількох королівств (Австрія, Угорщина, Польща, Чехія, Об'єднання південних слов'ян). У разі такої ревізії дуалістичної системи та в результаті приєднання частини підросійської України могло б утворитися «Велике князівство Україна» на чолі з Вільгельмом Габсбургом, який увійшов в історію як Василь Вишиваний⁴.

Стратегія опори на Австро-Угорщину не сприймалася більшістю східноукраїнських діячів. Після деякої розгубленості у ліберально-демократичному таборі Наддніпрянщини, а саме по збігу десяти днів від початку війни, публічну артикуляцію східноукраїнської позиції взяв на себе С. Петлюра, тодішній редактор журналу «Украинская жизнь», що виходив у Москві. Він опублікував маніфест «Війна і українці», який декларував відмежування підросійських українців від проавстрійської орієнтації, запевняв про їх рішучість до кінця виконати свій громадянський обов'язок перед Росією. Водночас висловлено сподівання на національно-культурні поступки українському народові й подолання історичної роз'єднаності України. На основі цієї заяви деякі історики називають «Украинскую жизнь» проурядовим виданням, а С. Петлюру зрадником⁵, з чим навряд чи можна погодитися. Аналогічну за змістом статтю опублікувала щоденна київська газета «Рада», проте лояльний тон не завадив владі наступного дня закрити газету, а невдовзі цілком заборонити україномовний друк.

Українські прогресисти, які гуртувалися у Товаристві українських поступовців (ТУП), ще напередодні війни, знаючи про гучні антиросійські маніфестації у Галичині, хибним вважали австрійське спрямування проектів українського державотворення й не погоджувалися виконувати функції «австрійських емісарів». Очільник українських прогресистів М. Грушевський відмежувався від організацій, які виникли з початком війни (ГУР та СВУ). Він спростовував їх право позиціонувати себе як загальнонаціональні інституції, які правомочні виступати від імені усієї нації. Відповідна офіційна ухвала ТУП, яка опротестовувала спроби СВУ представляти на міжнародній арені інтереси всієї України й видавати свої постулати за позицію всього українства, була оприлюднена лише наприкінці 1914 р.

М. Грушевський ще у довоєнний час був рішучим противником орієнтації на Габсбургів і не вірив, як відзначали А. Жук, В. Липинський та ін., у перемогу Австро-Угорщини в разі конфлікту з Росією. У серії публіцистичних статей він послідовно критикував керівництво УНДП за нерішучу політику, через що, між

іншим, отримав дезінтеграційне збурення влітку 1913 р. у керованому ним НТШ, що змусило його відмовитися від подальшого головування у товаристві.

Оперативно відгукуючись на вбивство престолонаслідника Франца-Фердинанда статтею «Сараєвська трагедія» (під статтею істориком поставлена дата 26 червня за новим стилем), М. Грушевський публічно піддав сумніву надії галицько-українських політиків на вирішення найближчим часом української справи Австро-Угорщиною і засудив їх спроби зорієнтувати підросійських українців на австрофільські позиції. Сподівання на вирішення українського питання, пов'язувані громадською думкою з іменем Франца-Фердинанда (у галицьких колах циркулювала думка про його українофільство), стверджував автор, були не більше як мрія, як сон, а зі смертю престолонаслідника мусять цілком розвіятися⁶. Екземпляр Літературно-наукового вісника із цією статтею був конфіскований австрійською цензурою, а проти Грушевського як професора Львівського цісарсько-королівського університету прокуратурою було розпочато дисциплінарне розслідування.

Антиавстрійських позицій дотримувався також С. Єфремов та інші представники старшого покоління інтелігенції, які — у дусі формулювань М. Драгоманова — перспективи вирішення українського питання пов'язували з демократизацією і децентралізацією Росії. Цікаво, що від австрофільства ще напередодні війни відмежовувався М. Міхновський. Очолювана ним Українська народна партія розповсюдила «Універсал до народу українського усієї соборної України», де Австрія і Німеччина оцінювалися як вкрай ворожі сили українству та слов'янським народам узагалі. Відозва застерігала, що перемога Дунайської монархії у можливій війні з імперією Романових може призвести до захоплення австрійцями Поділля і Волині та відновлення під протекцією Габсбургів Речі Посполитої — давнього супротивника української нації. Оптимальне збирання українських земель в одну державу окреслювалося як приєднання Галичини, Угорської України і Буковини до російської України. «Таким чином розв'яжеться раз назавжди питання: українсько-австрійське, українсько-угорське, українсько-польське; лишається єдине питання: українсько-російське, яке розв'язано буде легко»⁷.

В умовах війни найбільшу активність продемонстрували представники австрофільського проекту, прихильниками якого були, як уже зазначалося, не лише західноукраїнські політики, сконцентровані в ГУР, перетвореній на початку травня 1915 р. на Загальну українську раду (ЗУР), а й східноукраїнські політичні емігранти, зосереджені ще у довоєнний період у Львові. З початком війни від дискусій вони перейшли до дій і 4 серпня 1914 р. заснували Союз визволення України (СВУ).

У сучасних публікаціях є розбіжності стосовно осіб, які брали участь у першому зібранні та місця його проведення. Група українських політемігрантів, які займали керівне становище в УСДРП, зібралася, за однією з версій, в одній з кав'ярень Львова, за іншою — в Академічному домі — гуртожитку, побудованому на кошти Є. Чикаленка для українських студентів Львівського університету. Певну ясність щодо осіб-засновників вносить А. Жук, спогади якого стали доступні історикам відносно недавно. Крім себе, серед засновників СВУ

він називає Д. Донцова, В. Дорошенка, О. Назарієва та М. Залізняка. Останній у засіданні участі не брав через відсутність у Львові. Назарієв, невдоволений, що не одержав посаду в організації, другого дня вийшов із Союзу. За кілька днів членами Союзу, за порадою австрійського консула у Львові Е. Урбаса, стали М. Меленевський і О. Скоропис-Йолтуховський, які прибули з Лондона. Отже, підсумовує А. Жук, засновниками СВУ було шість осіб: Жук, Дорошенко, Залізник, Донцов, Скоропис-Йолтуховський, та Меленевський⁸. Головою Союзу обрали Д. Донцова, однак у вересні він вийшов з організації. Його замінив М. Залізник. У зв'язку з російською окупацією Львова керівництво СВУ перемістилося до Відня і, користуючись технічними можливостями австрійського МЗС, відкрило свої представницькі бюро в столицях і великих містах багатьох європейських країн: по два у Швейцарії — Лозанні і Женеві, у Стокгольмі, по одному в Берліні, Лондоні, Римі, Софії й Стамбулі. У низці брошур і листівок СВУ наголошувалося, що українська справа — це водночас справа європейської демократії, а Україна як нова держава потрібна Європі як бар'єр між східною і західною цивілізаціями, обмежувач імперських амбіцій Росії в Європі.

Восени 1914 р. СВУ зазнало гострої кризи, коли стало відомо, що М. Залізник уводив в оману, інформуючи австрійське МЗС про витрату коштів начебто на фінансування організації безпорядків у підросійській Україні⁹. Хоча аудит фінансів СВУ, проведений комісією у складі українських депутатів, не виявив порушень, Залізник поступився посадою А. Жуку. До того ж австрійські посадовці змінили статус СВУ на території Австро-Угорщини. Члени Союзу ставали приватними особами без права на захист з боку українських депутатів. Керівний центр організації перебрався до Берліна. Прям підтримка СВУ з боку Відня припинена у січні 1915 р., коли австро-угорська армія продовжувала терпіти поразку на фронтах. Послаблення контактів з австрійськими чинниками зумовлювалося також тим, що дії СВУ суперечили інтересам Австро-Угорщини, яка не бажала виникнення орієнтованої на Німеччину української держави.

Опинившись переважно під патронатом Німеччини, члени СВУ зосередилися на агітаційній роботі серед полонених українців російської армії. Зауважимо, що впродовж війни в німецьких таборах утримувалося майже 1,5 млн, в австрійських — 1,3 млн солдатів і офіцерів російської армії. Для порівняння: у російському полоні було 1,3 млн австро-угорських полонених і 140 тис. солдатів і офіцерів німецької армії¹⁰. Велику кількість військовополонених саме на Східному фронті дослідники пояснюють як багатонаціональним характером австро-угорської та російської армій і відповідно наявністю в них національних меншин, яким властива низька боєздатність, схильність до добровільної здачі, так і характером війни на цьому фронті. Агітаційна і військово-організаційна робота в таборах полонених велася країнами всіх воюючих блоків. Військове міністерство Німеччини залучило у цю сферу СВУ. У 1914–1915 рр. у Фрайштадті, Дунасєрдагелі (Австро-Угорщина), Рештадті, Вецлярі і Зальцведелі (Німеччина) зусиллями членів СВУ створено спеціалізовані табори для полонених з України. Агітація велася під оглядом довоєнних очікувань і стереотипів про антиросійські настрої українців. У таборах стосовно них використовувалася

риторика про німецьку вищість, стимулювалося усвідомлення національної особистості, зокрема відмінності українців від росіян та поляків. Однак ця риторика була малоефективною. Більш результативним виявився відбір за критерієм походження з України. З огляду на низьку національну свідомість полонених солдат-українців їх мотивували кращими умовами утримання і харчування, організацією дозвілля, просвітницькими програмами, організацією хорів, оркестрів, малювальних шкіл та курсів для неписьменних. Здібному до музики українцю Масловському, який утримувався у таборі Вецляр, було дозволено раз на тиждень брати уроки у Франкфурті-на-Майні. У зв'язку з його вступом до консерваторії в Лейпцигу його перевели до табору в Хемніку. Варто зазначити, що тодішні табори для військовополонених, в яких також використовувалася праця на противника, усе ж відрізнялися від інших таборів пізнішого часу. Уряди намагалися зберігати етику цивілізованості, проявляли поважне ставлення до воєнної еліти (офіцери утримувалися окремо від солдатської маси), допуская вихід полонених за межі таборів.

Об'єктом особливої уваги з боку діячів СВУ були полонені офіцери українського походження. Ті з них, які висловлювали симпатії українству, переводилися в уже існуючі українські (солдатські) табори для ведення з ними культурно-просвітницької роботи. Проте до лютневої революції у Росії це були лише поодинокі випадки. Переважна більшість полонених офіцерів українців уникали приєднуватися до «української справи» як з огляду на складену присягу на вірність російській державі, так і через імовірність репресій для їх родин з боку імперської влади. Настрої змінилися після звістки про зречення Миколи II. Так, українці «офіцерського» табору з тюремним режимом Терезієнштадт, в якому утримувалися полонені, що були піймані при спробі втечі з полону, вітали революцію в Росії. У зверненні висловили віру, що «перетворення Росії у вільну федеративну республіку [в якій] і український народ, ціла українська земля дістане запоручення повної самоуправи»¹¹. В умовах, коли полонені вже не були пов'язані з присягою Російській імперії діячі СВУ отримали кращі умови для своєї агітаційної діяльності. Було вирішено зосередити усіх офіцерів-українців у Йозефштадті. Йшлося не лише про національно свідомих українців, а й всіх народжених в Україні. На початку червня 1917 р. з табору Терезієнштадт до Йозефштадта було переведено 20 офіцерів-українців і стільки ж ще через місяць. Сюди ж почали прибувати українці з «офіцерських» таборів, розташованих у містечках Гарт, Браунау, Мархтренк, Кляйн-Мюнхен, Мюлінг, Мост (Брюкс), Райхенберг, Візенбург¹². У таборах уже з 1915 р. формувалися гімнастичні союзи «Запорожської Січі», згодом перетворені на полк імені Тараса Шевченка з власною формою і відзнаками. Вони таємно переправлялися в окуповані області, а згодом поповнили ряди українського війська як сірожупанна дивізія. Питання про кількість і мотиви завербованих полонених українців є недостатньо з'ясованим. За німецькими джерелами наводяться такі дані: зі 700 тис. лише 2 тис. були готовими воювати на боці Центральних держав¹³. Ця кількість співвідносна з першим контингентом Січових стрільців, які виступали окремими «акторами» у війні.

СВУ сконцентрував значні сили української інтелігенції. До його діяльності приєдналися кілька десятків представників галицької і буковинської інтелігенції. Серед них були видатні діячі науки, культури, мистецтва, зокрема мистецтвознавець Микола Голубець, поети Богдан Лепкий, Петро Карманський, історик Іван Крип'якевич, митець Михайло Новаківський, літературознавець Михайло Возняк, професор української філології Чернівецького університету Степан Смаль-Стоцький та його син Роман. Співпрацювали з Союзом професор Празького університету Іван Пулюй, географ Степан Рудницький та історик, тодішній голова НТШ Степан Томашівський. Останні обидва доценти Львівського університету. За увесь час існування СВУ нараховував понад 250 членів, співробітників і активу з числа військовополонених українців, утримуваних в таборах.

Для усіх, хто бажав працювати для української справи, СВУ став притягальним центром. Роман Смаль-Стоцький, на той час студент, по збігу десятків років згадував, як він, відступаючи з австрійською частиною з Чернівців восени 1914 р., прибув до Відня й прямо з вокзалу рушив до кав'ярні Райхсрату, де зустрів земляка Василя Сімовича (філолог, викладач Чернівецького університету — З.З.), який одразу припровадив його до СВУ, що розміщувався на Йозефштрассе, 79. Керівництво організації направило Романа Смаль-Стоцького представником СВУ до Мюнхена, де він навчався до початку війни. Також він вів роботу серед полонених у Рештатді, Вецлярі, Зальцведелі. В таборі Зальцведеля головою Просвітнього Відділу СВУ був Зенон Кузеля — випускник Віденського університету і колишній бібліотекар Чернівецького університету. Як досвідченому публіцисту йому доручили видання інформаційного часопису «Вільне слово»¹⁴. Просвітницьку роботу тут вели також Василь Сімович, Володимир Левицький, Олександр Семенів, Петро Бендзя, Петро Мороз і звільнений з полону син Євгена Чикаленка — Петро.

СВУ розгорнув широку видавничу діяльність. За три роки (1914–1917) було випущено близько ста брошур на дванадцяти європейських мовах. З українознавчої тематики виходило вісім видань на п'яти мовах — «Вісник Союзу Визволення України» (з 1918 р. — «Вісник політики, літератури й життя»), «Ukrainisches Korrespondenzblatt» («Український вісник»), «Ukrainische Nachrichten» («Українські вісті») і «Ukrainische Rundschau» («Український огляд») у Відні, «Ukránia» («Україна») в Будапешті, «La Revue ukrainienne», «L'Ukraine» і «The Ukraine» в Лозанні. Видання різнилися за змістом і спрямованістю на певну аудиторію. «Вісник СВУ», «Український вісник» і «Українські вісті» мали схожу структуру, яка включала розділи аналітики, пропаганди, інформаційних матеріалів. Вони виходили щотижня. «Україна» і «Український огляд» з'являлися відповідно два рази і раз на місяць і розраховувалися на інтелігентну аудиторію. Для нейтральних країн служили аналогічні за назвою і змістом швейцарські видання.

Попри чималу інформаційну та дипломатичну діяльність, СВУ не зміг здолати організаційну роздробленість українських політичних сил і домогтися реалізації планів українського державотворення. Проблема ускладнювала суперечливість австрійських і німецьких інтересів в українському питанні. Австро-

Угорщина не бажала втрачати свої території заради соборної України, а Німеччина, даючи кошти СБУ, мала свої інтереси щодо підросійської України як у плані ідей Міттельєвропи, так і сировинно-продовольчі та військово-оперативні, що виникли в ході війни. Уже на самому її початку під час наступальних операцій російської армії К. Левицький наприкінці серпня 1914 р. був викликаний до Берліна, де мав зустрічі з заступником держсекретаря МЗС Німеччини Ціммерманом і Гуттон-Чапським. Консультації велися про «можливість повстання на Україні»¹⁵.

Запевняючи галицьких українців у неминучості створення українського коронного краю, австрійські чинники усе ж вели подвійну гру. Після поетапних обіцянок як галицьким українцям, так і полякам, австрійський цісар восени 1916 р. погодився з планом німецького кайзера відновити польську державу у політичній формі королівства, зберігши при цьому територіально неподільну Галичину у складі Австро-Угорщини, де українці отримали б статус національної меншини. Їм належало «довести, що вони мають власну культуру». Це означало, що Габсбурги продовжували дотримуватися свого старого принципу укладання компромісів з історичними націями, які мали значний шляхетський клас і традиційно претендували на самоврядування. Українці не входили до цієї категорії.

Австрійські та німецькі політики використовували український національний рух для досягнення власних воєнних і геополітичних цілей. Як прибічники австрійської, так і проросійської орієнтації не мали необхідної політичної ваги. І ті й інші на початку війни піддавалися ідеологічним впливам загальноімперських політичних сил. Апеляція українських політиків до національно зовнішніх чинників зумовлювалася неспроможністю власними силами й акціями зламати існуючу конструкцію відносин. Пріоритет у розв'язанні національного державотворення відводився зовнішньополітичним чинникам також діями інших народів Центральної і Південно-Східної Європи. Дуальність в орієнтаціях мала місце у польському, чеському та інших національних рухах.

Відсутність спільної незаперечної імперської ідентичності українців зумовила перехресність пошуків базового протектора для досягнення власного, бодай територіально-адміністративного усамостійнення. Належачи до двох різних імперських світів, українці не мала спільної імперської ідентичності. На початку війни дискурс української державності практично не вийшов за межі старої ідеї федералізації імперій. З крахом Російської монархії, утворенням Центральної Ради, територіального розмежування за Брестським миром українська політична суб'єктність набрала інституціонального оформлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / Упоряд. О. Реєнт. — К., 2013. — С. 18–60.

² Первая мировая война: Пролог XX века. М., 1999; *Пашаева Н.М.* Очерки истории русского движения в Галичине XIX–XX вв. — М., 2001; *Война и общество в XX веке:*

Кн. 1. Война и общество накануне и в период Первой мировой войны. — М., 2008; *Нагорна О.* «Гости кайзера» и «политическая декорация»: солдаты и офицеры многонациональных империй в лагерях военнопленных Первой мировой войны // *Ab Imperio*. — 2010. — № 4. — С. 226–245; *Нагорная О.С.* «Другой военный опыт»: Российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914–1922). — М., 2010.

³ *Хаген М.* Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини у першій половині ХХ ст. // *Український історичний журнал*. — 1998. — № 1. — С. 122–131; *Снайдер Т.* Червоний князь: монографія. — К., 2011.

⁴ *Тереженко Ю., Осташико Т.* Український патріот із династії Габсбургів: Науково-документальне видання / Видання друге, доповнене. — К., 2011; *Снайдер Т.* Вказ. праця.

⁵ *Лисенко О.В.* Соціально-економічні й національні причини втрати боєздатності російською армією під час Першої світової війни та її наслідки для України / Інститут історії України НАН України. — К., 2013. — С. 56.

⁶ *Грушевський М.* Сараєвська трагедія // *Твори*: у 50 т. / Гол. ред. П. Сохань / Серія: Суспільно-політичні твори (1907–1917). — Л., 2005. — Т. 2. — С. 478.

⁷ *Головко В.І., Солдатенко В.Ф.* Українське питання в роки Першої світової війни: Монографія. — К., 2009. — С. 37.

⁸ *Жук А.* Матеріали до біографії (автобіографія, спогади, листування) // Молода нація. — 2002. — № 3. — С. 215–216.

⁹ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. — К., 2013. — С. 87–88.

¹⁰ *Нагорна О.* «Гости кайзера» и «политическая декорация»: солдаты и офицеры многонациональных империй в лагерях военнопленных Первой мировой войны // *Ab Imperio*. — 2010. — № 4. — С. 226–227.

¹¹ *Срібняк І.* Український гурток у таборі полонених офіцерів російської армії Терезієнштадт в Австро-Угорщині (1916 — червень 1917 рр.) // *Пам'ятки: археографічний щорічник*. — К., 2011. — Т. 12. — С. 45.

¹² Там само. — С. 44.

¹³ *Нагорная О.С.* «Другой военный опыт»: Российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914–1922). — С. 86.

¹⁴ *Бичек С.* Життя і діяльність українського громадського діяча Зенона Кузелі (до 130-ї річниці від дня народження // *Студії архівної справи та документознавства / Держ. арх. служба України УНДІАСД*. — К., 2012. — Т. 20. — С. 64.

¹⁵ *Теодорович И.М.* Разработка правительствами Германии программы завоеваний на Востоке в 1914–1915 гг. // *Первая мировая война (1914–1918)*. — М., 1968. — С. 113.

Стаття надійшла до редколегії 27.10.2014 р.

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС УКРАИНСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: КОНСТРУИРОВАНИЕ СМЫСЛОВ «БОЛЬШОГО СУБЪЕКТА»

В статье установлено, что за несколько лет до начала Первой мировой войны украинцы, как и другие народы многонациональных империй, стали на путь, который вел к созданию независимого государства. Рассмотрена выработка двух основных взаимоисключающих вариантов решения национальной проблемы, которая велась с учетом ожидаемых в результате войны изменений геополитической карты Европы.

Ключевые слова: Первая мировая война, украинский вопрос, общественно-политические организации.

SOCIO-POLITICAL DISCOURSE UKRAINIAN INTELLECTUALS IN THE FIRST WORLD WAR: CONSTRUCTION OF MEANING «GREAT SUBJECT»

The paper found that several years before the outbreak of the First World War, Ukrainians like other nations of the multinational empires had taken the path of an independent state. The author observed the two main mutually options for solving of national problems. It was conducted with given expected changes of a geopolitical picture of Europe as a result of the war.

Keywords: *the World War, Ukrainian question, socio-political organizations.*

*О.Ю. Кириєнко
(м. Київ)*

КОНТРОЛЬ ЗА ІНФОРМАЦІЙНИМ ПРОСТОРОМ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

Висвітлені основні форми контролю за інформаційним простором в українських губерніях Російської імперії у період Першої світової війни, з'ясовані причини підвищеної уваги влади до унеможливлення поширення чуток військового змісту.

Ключові слова: *військова цензура, інформаційний контроль, жандармські поліційні управління залізниць, поліція, губернська влада, чутки, Перша світова війна.*

Початок Першої світової війни вимагав від урядів воюючих держав вживати додаткові заходи внутрішньої і зовнішньої безпеки, активізувати діяльність спецслужб та поліції. Неодмінним проявом цих процесів стало посилення контролю за правопорядком у суспільстві, адже зміна повсякденного плину життя неодмінно мала вплинути на криміногенну обстановку, маргіналізацію соціуму, поширення різноманітних форм девіантної поведінки людей. Важливим елементом підтримки правопорядку стала робота поліції та інших спецорганів по упередженню, нейтралізації свідомого чи несвідомого поширення тривожних чуток, дезінформації, виявленню джерел їх творення.

Тривожна дезінформація чи невірно трактовані чутки подекуди могли серйозно вплинути на стан господарства цілого регіону, призвести до масової паніки, соціальних хвилювань тощо. Поліційний контроль за інформаційним простором став важливим елементом державної безпеки у Російській імперії, а особливо в її українських губерніях, які у роки Великої війни у своїй більшості були віднесені до театру військових дій, і у певні моменти були включені до фронтових районів. У Російській імперії на другий день після оголошення Німеччиною війни було запроваджено військову цензуру друкованих видань та перлюстрацію приватної кореспонденції, жандармерія боролася з нелегальною передачею інформації через транспортне сполучення, поштових голубів, телефонний та приватний телеграфний зв'язок, поліція мала перекрити один із найбільших каналів поширення інформації — міжособистісне спілкування. Так зване сьогодні «сарафанне радіо».

Ретельна розробка нормативно-правової бази військової цензури, достатньо розгалужена мережа військово-цензурних органів, їх взаємодія з органами місцевої влади дозволили встановити досить ефективний контроль за друкованими виданнями, приватною кореспонденцією, що йшла через поштову службу. Попередня перевірка та подальша звірка змісту газет, журналів, книжкової

продукції унеможлилювали потрапляння на їх сторінки будь-якої важливої військово-стратегічної, критичної, провокаційної інформації, яка могла дестабілізувати суспільно-політичну ситуацію в регіонах, наближених до фронту.

Протягом війни для того, щоб обмежити поширення серед солдатів антиурядової пропагандистської продукції, керівні органи військової цензури фронту вимагали від своїх підлеглих посиленої пильності під час перлюстрації приватної кореспонденції, ретельнішого перегляду посилок, бандерольних відправлень, прискіпливішого цензурування пожертвованої солдатам літератури.

Набагато складнішим було встановити контроль за телефонним зв'язком, відправленнями та повідомленнями в обхід поштово-телеграфних установ, приватним спілкуванням. Влада та військове командування не могли залишити без уваги цю масштабну ділянку інформаційного простору. У вітчизняній історіографії контроль спецорганів і поліції за поширенням чуток, їх боротьба з нелегальними поштово-телеграфними відправленнями залишається малодослідженим аспектом. Частково ця проблематика була розкрита у наукових студіях таких дослідників, як О. Кириєнко, В. Сідак, М. Щербак, О. Ярмиш та ін.¹

З початком війни перед спецорганами та поліцією було поставлено завдання розробити заходи щодо унеможливлення передачі кореспонденції в обхід поштових установ, використання земського та залізничного (недержавного) телефонно-телеграфного зв'язку для приватного спілкування, припинення розмов на військову і політичну тематику у місцях масового скупчення людей.

Як свідчать архівні матеріали, більшість способів нелегальної передачі інформації здійснювалось за допомогою засобів залізничного сполучення. Стратегічний характер залізничного сполучення обумовлював і той факт, що з самого початку будівництва залізниць у Російській імперії та введення їх в експлуатацію було створено Жандармське поліцейне управління залізниць (далі — ЖПУЗ).

На території Київського військового округу (далі — КВО) найбільшим жандармським поліцейним управлінням залізниць було Київське. Воно мало свої відділення через кожні 200 верст, які очолювали начальники відділень та унтер-офіцери залізничних станцій. У 1910 р. Київське ЖПУЗ мало відділення у Бердичеві, Вінниці, Волочиську, Козятині, Києві, Ковелі, Коростені, Новоселицьку, Проскурові, Ровенську, Фастові. Три прикордонні пункти у Радзівілові, Волочиську, Новоселиці. Окрім охорони мостів, нагляду за появою ворожих аеропланів і повітряних куль, в умовах Першої світової війни на Київське жандармське поліцейне управління залізниць були покладені функції по військовій цензурі.

Зокрема, до першого розпорядження, яким жандармським залізничним органам делегувались контролюючі та попереджувальні військово-цензурні функції, можна віднести циркуляр київського генерал-губернатора від 10 вересня 1914 р. про встановлення нагляду за недопущенням розповсюдження в межах Київського генерал-губернаторства прокламацій єврейською мовою з антисамодержавними закликами до євреїв. Такі прокламації часто поширювались ворожими аеропланами на прикордонних територіях, зокрема у містечку Радзівілів Волинської губернії².

Найбільш простим способом розголошення дезінформації є чутки. Вони швидко поширюються, у процесі своєї передачі обростають новими ще більш емоційно-цікавими нюансами, пересічній людині, особливо часів Першої світової війни, їх неможливо самостійно перевірити, а владі швидко спростувати. Ось чому в ряді українських губерній, які особливо близько розташовувалися до ліній фронту, місцева адміністрація намагалася жорстко протидіяти поширенню неофіційних відомостей, без вагань карати осіб запідозрених у примноженні тривожної, дестабілізуючої інформації.

Своєрідним прикладом того як губерньська влада рекомендувала поліції боротися з поширенням чуток є циркуляр київського губернатора від 3 серпня 1914 р. У цьому нормативно-правовому акті йшлося про упереджувальні та репресивні заходи. Для профілактики поширення чуток чиновник вищого рангу рекомендував чинам поліції тримати постійний зв'язок із сільським населенням, у середовищі якого чутки найбільш швидко поширюються, вчасно його інформувати, роз'яснювати офіційну позицію центральної та місцевої влади щодо тієї чи іншої ситуації на фронті або у тилу.

Для протидії поширенню чуток та нейтралізації активних їх поширювачів губернатор рекомендував поліції не гребувати найжорстокішими заходами, аж до перевищення своїх службових обов'язків: «Уголовный закон освобождает от ответственности лицо, принявшее меру, превышающую его власть, если подобное действие было вызвано чрезвычайными обстоятельством. Ныне такие обстоятельства наступили для всей России, и в особенности для Киевской губернии, как вошедшей в театр военных действий, почему превышение власти, вызванное действительной необходимостью оборонить жизнь и имущество мирных обывателей или подавить опасное движение, встретит всегда одобрение и поддержку, как с моей стороны, так и со стороны высшей власти. Напротив того, растерянность в опасные моменты, нерешительность и бездействие власти будут рассмотрены как тяжелейшая вина перед долгом службы, не зирая ни на какие формальные объяснения подобного образа действия». Тобто, формально дії поліції ставали всездозволеними, а головними об'єктами їх кари були як професійні агітатори різних опозиційних революційних політичних сил, так і прості люди, котрі полюбили самі того не відаючи поширювати різну неперевірену інформацію: «Эти мои указания должны быть приняты чинами полиции к руководству, во-первых, при обнаружении агитаторов, подстрекающих сельское население к организованным беспорядкам, а равно лиц, злонамеренно распространяющих слухи, вызывающие общественную тревогу, по отношению которых время войны не только исключает всякую возможность какого бы ни было снисхождения, но которые должны быть немедленно лишены свободы и подвергаемы строжайшим карам, и, во вторых, когда возникнут или будут назреть аграрные или погромные движения или вообще серьезные нарушения общественного порядка. Подобные явления чины полиции должны пресекать в самом начале всеми возможными средствами, памятуя, что малейшего промедления или снисходительства дадут разрастись движению, втягивая в него больший круг лиц, а следовательно и потребуют в будущем чрезвычайных мер»³.

Не менше занепокоєння влади викликало поширення пліток у вагонах поїздів, особливо міжнародного сполучення. За даними жандармських поліцейних управлінь залізниць, у поїздах, у тому числі, й у тих, що направлялись у прифронтову зону, діяли агенти ворожих держав. Вони під виглядом простих попутчиків — комунікабельних співрозмовників, вступаючи у розмови з вояками російської армії та цивільними особами, намагалися отримати від них інформацію військового і соціально-економічного характеру. Спецоргани та керівництво залізниці закликали пасажирів не заводити ніяких розмов у поїздах із незнайомцями. В жандармських оголошеннях вказувалося, що на перший погляд приємні співрозмовники, подорожні можуть бути агентами-розвідниками ворожої держави, а отримана ними усна інформація може істотно зашкодити армії та державним інтересам в цілому⁴.

20 березня 1915 р. обов'язковою постановою командувача КВО заборонялося поширювати плітки про діяльність уряду та воєначальників, заборонялось у приватних розмовах засудження дій окремих військових з'єднань та армії в цілому⁵. Відповідно до циркуляру Окремого корпусу жандармів (вищий орган політичної поліції в Російській імперії) «Про прийняття заходів для недопущення у пасажирських поїздах розмов про військові події, поширення пліток з осудом військових операцій армії, дій уряду Російської імперії» від 8 жовтня 1915 р. службовці всіх структурних підрозділів політичної поліції мали виявляти та затримувати осіб, що поширювали будь-які плітки або активно намагалися вступити у розмову, виявляючи при цьому інтерес до інформації військового чи соціально-політичного характеру⁶.

У жовтні 1914 р. начальники губернських жандармських поліцейних управлінь залізниці, у віданні яких знаходились прикордонні залізничні станції, наказували своїм підлеглим при проведенні митного контролю ретельно оглядати у присутності пасажирів потягу їхні особисті речі та багаж. У разі виявлення серед особистих речей кореспонденції російською мовою — цензурувати її на місці, листи іноземними мовами — спалювати у присутності її власника-пасажира⁷.

З появою першої залізниці в Російській імперії виникла практика передачі кореспонденції провідниками поїздів. З початком війни такі дії були заборонені, а унтер-офіцери жандармських поліцейних управлінь при найменшій підозрі отримали право здійснювати ретельний огляд речей та робочого місця провідника. Знайдена кореспонденція підлягала конфіскації і передачі до жандармського управління⁸.

Не менш важливим для спецорганів було встановлення контролю за телефонним і телеграфним зв'язком. Це завдання покладалося на штаб сьомої армії Південно-Західного фронту. Його співробітники виробили і запровадили у практику спеціальну процедуру контролю за поширенням інформації засобами залізничного телеграфного зв'язку. Так, приватні телеграми, що передавались залізничним телеграфом за допомогою засобів урядового (державного) телеграфного зв'язку, мали проходити обов'язкову цензурну перевірку співробітниками найближчого військово-цензурного пункту. Приватні ж телеграми, що передавались засобами телеграфного зв'язку установами самої залізниці, мали проходити

цензурну перевірку лише найближчим жандармським поліційним управлінням залізниці. Якщо ж зміст телеграми викликав підозру у поширенні інформації воєнного характеру, то такого змісту телеграма мала передаватися на розгляд до військово-цензурного пункту. Встановлені вимоги стосувались лише телеграмних повідомлень приватного характеру, телеграмні ж повідомлення службового характеру не підлягали військово-цензурному розгляду⁹.

Здійснювати контроль, а тим більше не допускати пліток, що ведуться у певному соціальному середовищі досить складно, а подекуди й зовсім неможливо. Для впливу на маси необхідні були приклади показових покарань за «довгий язик». Нам вдалося виявити в архівах справи щодо притягнення до відповідальності осіб, обвинувачених у поширенні пліток панічного характеру. Так, наприклад, у Чернігівській губернії, за поширення чуток про перемогу Німеччини у війні в різний час було звинувачено декілька осіб із середовища селян та міщан. Всі вони були заарештовані службовцями поліції, а обвинувачення ґрунтувалися на почутих при свідках службовцем поліції розмовах, в яких згадувалася Німеччина, характер та результат її військових операцій. Як правило, заарештовували ініціатора розмов, решта ж співрозмовників всіляко заперечували свою причетність до поширення такого роду інформації¹⁰. За звинуваченням у поширенні панічних настроїв, різного роду неправдивої інформації була заарештована значна кількість випадкових людей, зовсім непричетних до іноземних спецслужб.

Отже, з перших місяців Великої війни в Російській імперії влада намагалася не тільки впровадити ефективне функціонування інституту військової цензури, але й за допомогою поліції та інших спецорганів встановити тотальний контроль за інформаційним простором міст і сіл українських губерній. Його всеохоплюючий характер виявився у фактичній забороні користуватися телефонним зв'язком, передавати кореспонденцію службовцями залізниці, утримувати поштових голубів. Проте, найбільш важливим стало контролювати приватні розмови, не допускати поширення всіляких чуток. Жорстокість і безкомпромісність влади у боротьбі з останніми доречно пояснювати не лише воєнним часом, але й цілим комплексом невирішених соціально-економічних, національних проблем в імперії. Влада боялася, що від будь-якої іскри в державі могло розгорітися незгасиме полум'я соціального чи національно-релігійного невдоволення. Загальний низький рівень освіченості по імперії Романових не дозволяв населенню критично мислити, аналізувати інформацію і тим самим не бути настільки вразливим до «інформаційних атак».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Сідак В.С. З історії української розвідки та контррозвідки. Нариси. — К.: Ін-т СБУ, 1994. — 401 с.; Щербак М.Г. Каральні органи царизму наприкінці XIX — на початку XX ст. // Історія України. — 1999. — № 4. — С. 10–12; Її ж. Жандармсько-поліцейські органи на Україні на початку XX ст. та основні напрямки їх діяльності //

Вісник Київського університету. — 1992. — № 5; *Ярмиш О.Н.* Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX — на початку XX ст.: Монографія. — Х., 2001. — 246 с.

² Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 278, оп. 1, спр. 229, арк. 166–167.

³ Там само, ч. 1, оп. 1, спр. 221, арк. 62–64.

⁴ Там само, ф. 310, оп. 7, спр. 77, арк. 223.

⁵ Там само, ф. 320, оп. 1, спр. 1430, арк. 50.

⁶ Там само, ф. 278, оп. 2, спр. 2883, арк. 3.

⁷ Там само, ф. 385, оп. 1, спр. 2793, арк. 171.

⁸ Там само, ф. 342, оп. 1, спр. 14, арк. 13.

⁹ Там само, ф. 341, оп. 1, спр. 44, арк. 29–30.

¹⁰ Державний архів Чернігівської області, ф. 128, оп. 6, спр. 42.

Стаття надійшла до редколегії 27.10.2014 р.

КОНТРОЛЬ ЗА ИНФОРМАЦИОННЫМ ПРОСТРАНСТВОМ В УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЯХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ВОЙНЫ

Освещены основные формы контроля за информационным пространством в украинских губерниях Российской империи в период Первой мировой войны, выяснены причины повышенного внимания власти к предотвращению распространения слухов военного содержания.

Ключевые слова: *военная цензура, информационный контроль, жандармские полицейские управления железных дорог, полиция, губернские власти, слухи, Первая мировая война.*

CONTROL OF INFORMATION SPACE IN THE UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE DURING THE FIRST WAR

The major forms of control over the information space in the Ukrainian provinces of the Russian Empire during the First World War was shown, The reasons for the increased attention of the authorities to control rumored were determined.

Keywords: *military censorship, information control, gendarmerie, police departments of railways, police, provincial authorities, the rumors, the First World War.*

*І.А. Коляда
(м. Київ)*

УКРАЇНЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ: ПОЛІЦІЙНО-ЖАНДАРМСЬКИЙ НАГЛЯД ТА ПОЛІТИКА РЕПРЕСІЙ

Висвітлено особливості нагляду органів поліції Російської імперії за українською інтелігенцією, наведено зміст оперативних поліцейських даних, що ставали підставами для переслідування діячів національного руху, застосування щодо них репресивних заходів.

Ключові слова: *Велика війна 1914–1918 рр., українська інтелігенція, «українофіли», «мазепинці», український національний рух, національна свідомість, поліцейський нагляд, жандарми, переслідування.*

Підтримка свого статусу будь-якою владою вимагає від неї завоювання прихильності широких верств суспільства. Добір методів і засобів для цього є надзвичайно різноманітним і водночас маніпулятивним. Набагато складніше виявляється завоювати прихильність та підтримку інтелігенції, яка здебільшого завжди виступає найбільш опозиційно і критично налаштованою до будь-якої влади. Її, як генеруючу найбільш креативні ідеї та суспільно-політичні орієнтири й цінності, частину соціуму, що у своїй діяльності керується перш за все моральними цінностями і гуманістичними ідеалами, важко схилити на свій бік лише засобами маніпулятивної пропаганди, високими гаслами, обіцянками матеріальних благ. Якщо можна купити її симпатії, тоді постає питання наскільки окремі представники цієї інтелектуальної й духовної частини суспільства були дійсними носіями інтелігентних рис та ознак. Загострення і криза в українсько-російських відносинах протягом 2014 р., що вийшли вже за рамки регіонального протистояння, яскраво демонструють наскільки важливим є позиція інтелігенції, як української, так і російської, у ситуації довкола ескалації найбільшого за гостротою конфлікту не тільки на пострадянському просторі, а і в Європі в цілому. І хоча відсоток інтелігенції є не настільки значним у суспільстві, її вплив на останнє, як виявляється з досвіду історичного минулого, зокрема, років Великої війни (1914–1918 рр.), має неабияке значення і є актуальним для вивчення й узагальнення на сучасному етапі.

Початок Великої війни у 1914 р. в Російській імперії був відзначений значним патріотичним піднесенням: на захист батьківщини і монархії Романових виступили всі верстви тогочасного російського суспільства, й у тому числі — інтелігенція. Разом із цим влада розуміла, що незважаючи на патріотичне піднесення, настрої і дії інтелігенції необхідно тримати в полі зору. Особливо це стосувалося інтелігенції національних окраїн імперії, визначальною особливістю якої була перманентна опозиційність до влади та її асимілятивного курсу¹.

В українській і зарубіжній історіографії є значна кількість наукових праць присвячених становищу та діяльності української інтелігенції в роки Першої світової війни. У рамках розгляду українського питання у кінці XIX — поч. XX ст. деякі аспекти переслідування української інтелігенції висвітлила російська дослідниця І. Міхутіна². У працях вітчизняних дослідників Першої світової війни означена нами проблематика частково розглядається у рамках таких дослідницьких напрямків як національний (С. Попик, Б. Бернадський, О. Каліщук, М. Кугутяк³), соціальний та соціокультурний (Н. Загребельна, І. Коляда, О. Реєнт, О. Рубльов⁴), політичний (А. Зорик, О. Жерноклеєв, В. Милько, І. Патер, О. Реєнт⁵), зовнішньополітичний аспект (О. Кураєв, В. Сідак, В. Солдатенко⁶), російська окупація Галичини і Буковини (В. Заполовський, І. Кучера, В. Любченко, О. Мазур, О. Сухий, В. Передерко⁷). Зважаючи на недостатньо повне висвітлення сутності поліційно-жандармського контролю за українською інтелігенцією протягом 1914–1917 рр., а також сучасну внутрішню і зовнішню суспільно-політичну ситуацію, окрема наукова студія, в якій би висвітлювалися особливості жандармсько-поліційного контролю за українською інтелігенцією, варіації репресивної політики з боку каральних органів Російської імперії, є науково доцільною і необхідною.

В умовах назрівання та розгортання військового конфлікту військовослужбовці і чиновники жандармсько-поліційних органів російського самодержавства усвідомлювали, що національно свідомі й радикально налаштовані представники української інтелігенції не будуть пасивними спостерігачами суспільних процесів та карколомних подій, а тому значні сили жандармерії й поліції царський уряд спрямовував на організацію стеження за ними, намагаючись обмежити поле їхньої діяльності, передбачаючи особливо небезпечних висилати із прифронтової зони у віддалені губернії Росії.

Одним із стратегічних завдань, які ставило перед собою самодержавство у ході назріваючої війни, було звести нанівець діяльність і вплив українського національного руху у Галичині. Варто відмітити, що до початку Першої світової війни царський уряд підготував цілий ряд надзвичайних нормативно-правових актів, норми яких значно розширювали повноваження репресивно-каральних та наглядових (передусім цензурних) органів держави. Так, користуючись надзвичайним законодавством часів війни, у перші ж дні «всесвітньої бійни» царська адміністрація в Києві закрила газету «Рада». Коли ж члени редакції часопису звернулися до командуючого Київським військовим округом генерала М. Бухгольца з проханням дозволити видання газети, той категорично відповів: «Не дозволяю. Нехай краще не просять». Було заборонено також часописи «Літературно-науковий вісник», «Українська хата», популярний тижневик «Село». На початку 1915 р. начальник Київського військового округу заборонив своїм указом на період дії воєнного стану всю україномовну періодику. З 17 колишніх періодичних видань, що виходили в українських землях Російській імперії до 1915 р., залишилося лише два — «Рідний край» та місячник «Украинская жизнь». Репресивні акції щодо української преси й культури в цілому не були випадковими, адже, коли українська делегація звернулася зі скаргою на утиски вітчизняної преси до С. Сазонова, одного з міністрів царського уряду, той

цинічно відповів, «що наразі з'явилася добра нагода покласти кінець усьому українському рухові, який тоді посилював свої впливи на українську людність і ставав, таким чином, небезпечним для імперської структури»⁸.

Напередодні війни жандарми провели значну роботу по структуруванню оперативних даних щодо української інтелігенції Російської імперії. Так, було виокремлено два угруповання. Перше — «українофіли» — за даними жандармів менш небезпечне і має два табори. Одні вимагають лише культурної автономії (введення української мови у школі, суді, громадських та урядових установах, церкві) без будь-яких федералістських прагнень і змін адміністративно-територіального устою; інші прагнуть до автономії України (Малоросії) у складі Росії, хоча і визнають «ничем неискоренимое родство с великодержавным русским народом и признавая его старшим братом». Друге угруповання — «мазепинці» — надзвичайно небезпечні, воно чекає сприятливих політичних обставин, аби об'єднатися з «австрійським українством» і створити окреме федеративне утворення в Австро-Угорській імперії. У перспективі «мазепинці» — резюмував начальник Полтавського губернського жандармського управління — добиватимуться створення України — окремої держави нічим непов'язаної з Росією⁹.

Жандармські звіти фіксували як організовану, так і стихійну «українофільську» діяльність. Проте реагували на неї з однаковою пильністю. Переслідувань зазнавали, як священик, який десь у Балтському повіті розмовляв із селянами українською мовою й поширював відповідну літературу, так і діячі земств, які організовано намагалися у Кам'янці-Подільському відкрити український музей для відродження і збереження української історичної пам'яті¹⁰.

Жандарми визнавали, що рух української інтелігенції розрізнений, він немає єдиного центру і кінцевої мети, які б могли його об'єднати. Проте, починаючи з 1914 р., за даними спецслужб, «мазепинство проникає даже в учреждения, ничего с ним общего не имеющие» і на чолі усього українського руху постав М. Грушевський, який неодноразово приїздив до Києва і мав широкі зв'язки з місцевими «українофілами». Найбільш небезпечними періодичними виданнями були визнані «Літературно-науковий вісник», щомісячник «Хата», українська газета «Маяк», журнали кооперативів «Комашня» та «Наша кооперація»¹¹.

Посилення пильності до діяльності ряду представників передової української інтелігенції обумовлювали і різні неперевірені дані російської розвідки та контррозвідки. Так, у жовтні 1914 р. штабом Верховного Головнокомандувача Російської імперії були отримані розвіддані, відповідно до яких у Туреччині активно розробляється план організації в Україні національного повстання, вже є «українські невідомі» (так зазначалося у документі), що погоджуються це зробити. Чи відповідає інформація дійсності невідомо, але командувач Київського військового округу наказав негайно посилити нагляд за українською інтелігенцією Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній¹².

Попри пильний контроль, відверте залякування напередодні та в роки війни українська інтелігенція для популяризації ідей національно-культурної автоно-

мії, утвердження національної свідомості намагалася використовувати будь-які прояви активності громадськості. Це надзвичайно сильно турбувало владу. В одному із жандармських звітів зазначалося: «Для того чтобы будить время от времени народное сознание, ведется агитация вокруг политических событий, проявлений общественной жизни, юбилеев украинских ученых и писателей, как, например, Котляревского (в Полтаве), Шевченко и др. Для этого заранее выпускается литература, пишутся статьи в газетах, ставятся памятники, последним обстоятельством служит большим агитационным материалом для простонародья. Учреждение научных обществ, изучающих историю Украины, разработка научных материалов и популяризация их. Популяризация истории Украины, литературы, искусства ее. Для ознакомления более широких масс с искусством Украины устраиваются выставки»¹³.

Окремим аспектом дій імперської влади проти передових національно свідомих представників української інтелігенції стала ситуація в окупованій російськими військами Галичині та Північній Буковині.

З приходом до Львова російських окупантів на початку жовтня 1914 р., згідно розпорядження Г. Бобринського, львівській інтелігенції довелося пережити хвилю жандармських трусів, арештів і заслань. У середині лютого 1915 р. у Львові російська жандармерія кинула за ґрати близько півсотні українських діячів. Найбільшою втратою, яку зазнало Українське педагогічне товариство, був арешт заступниці голови товариства, відомої освітньої діячки Костянтини Малицької (1872–1947) разом з доктором Володимиром Охримовичем (1870–1931) і доктором Миколою Шухевичем. Були заарештовані також і вивезені: відомий громадсько-політичний діяч, директор «Крайового Союзу кредитового» Кость Паньківський (1855–1915), директор Товариства взаємних забезпечень «Дністер» Степан Федак (1861–1937), директор «Союзного Базару» Зенон Рутноковський, директор «Народної Торгівлі» Микола Заячківський (1870–1938), ректор греко-католицької семінарії о. Йосиф Боцян (1879–1926), працівники Товариства взаємних забезпечень «Карпатія» Василь Стасюк, Михайло Мандзій, Гриць Орищин та багато інших¹⁴.

На початку березня 1915 р. у Східній Галичині відбулася чергова хвиля арештів «мазепинців»: було ув'язнено близько 300 українців, переважно представників інтелігенції. Серед них адвокати Данило Стахура (1860–1938), Андрій Чайковський (1857–1935), посол до австрійської Державної ради Тимофій Старух (1860–1923), священики Володимир Громницький, Михайло Цегельський (1848–1944), Стефан Юрик (1868–1937), співробітники «Дністра» Сидір Британ, Михайло Губчак, Осип Кузьмич та ін.¹⁵

Особливо тяжкі репресії застосовувались щодо греко-католицького духовенства. Митрополита А. Шептицького ще у вересні 1914 р. заарештували і вивезли спочатку в Курськ, а потім — у монастирську тюрму в Суздалі, де він перебував до падіння самодержавства.

Висиланням із Галичини під час російської окупації займалися і цивільна адміністрація, і військові. Формально, право ухвалювати рішення щодо висилки надавалося командирам армійських корпусів, але фактично такі розпорядження віддавали й командири дивізій. Робилося це на підставі російських правил про

місцевості, де оголошувався воєнний стан. Приводом могло слугувати поширення несприятливих для царського війська чуток, залякування населення помстою з боку австрійців, підозра у шпигунстві (sic!) тощо. Первісно осіб, яких висилали адміністративно, спрямовували у Томську губернію (137 осіб), з січня 1915 р. — Сибірську (214); з квітня того ж року — винятково до Єнісейської губернії (163 особи)¹⁶.

Отже, місце заслання «неблагонадійних» зі Східної Галичини поволі дрейфувало на схід. До внутрішніх губерній Росії потрапили 54 висланці, до Полтавської — 20.

Відступаючи зі Львова під час Горлицького прориву, росіяни знищили у друкарні НТШ усі акти, забрали підручний магазин видань Товариства й ілюстровані книжки, найкращу друкарську машинку. Найбільше потерпіла бібліотека, а також архів Етнографічної комісії й канцелярії: зникли рукописи українських письменників, зокрема депозит Л. Українки, архів Ю. Федьковича, збірки пісень О. Боденського. Російські військові понищили інвентарі й каталоги бібліотеки, річники українських часописів, завдали значної шкоди музеєві. Російським військом були понищені приміщення українських шкіл. Найбільше з українських інституцій постраждав «Академічний Дім», котрий, за оцінкою сучасників, «виглядає тепер, як стайня недбалого господаря». Перед втечею росіяни позабирали частину меблів, багато інших речей¹⁷.

До адміністративно висланих і «біженців» долучилися й галицькі закладники («заложники»), серед яких була значна частина інтелігенції. Загалом 1915 р. із теренів Східної Галичини росіяни під час відступу вивезли, за одними даними, 554 закладника, за іншими — 700.

Становище українців — вигнанців було тяжким. Так, у листі від 25 серпня (7 вересня) 1915 р. до С. Єфремова симбірський вигнанець М. Грушевський зазначав: «Вигнанці справді бідують і тут і там, особливо цивільні особи, не священники, не знаю, хто тим завідує; я, на жаль, не маю змоги помагати всім»¹⁸. Очевидно, одержавши згоду С. Єфремова та інших киян надати допомогу галицьким виселенцям, М. Грушевський 12 (25) жовтня 1915 р. уже з Казані подав докладнішу інформацію про конкретних осіб, які потребували такої підтримки: «Ви постаралися про висилку Стахурі і заявили про готовність земляків помагати далі тим, що в біді. Отже, позволю звернути увагу земляків на отсих висланців: в Сибірську Михайл Ильич Берлад, студент, Ипполит Семенович Григорцев, народ [ний] учитель, в Туинску при[ват] — доц[ент] Чернов[ецького] унів[ерситету] Дем'янчук, Август Климентович Дermalь, Теодор Величко — на його руки радили післати й иньших тамошніх потребуючих. В Воронежі [...] — Феодосій Стайничий, учитель гімназії. Про сих маю відомостей, що в потребі, священники взагалі в кращих обставинах, але «цвілі» дуже потребують помочи»¹⁹.

У подальшому листуванні з С. Єфремовим інформація про допомогу висланим з Галичини особам має напівконспіративний вигляд, це, швидше, натяки київському кореспондентові про відомих обом осіб. Так, у листі М. Грушевського від 30 жовтня (12 листопада) 1915 р.: «Про земляків — розуміється, елико можливо. Дер[маль] сподівається останніми часами присилки з дому, то

можна б і не посилати». 12 (25) листопада: «Вчора дістав листа про похорон Паньківського!! Заложники все ще в Києві?». 18 листопада (1 грудня) 1915 р. М. Грушевський натякає Єфремову на попередні домовленості щодо підтримки певних галицьких засланців і закликає й надалі їм допомагати: «З Сибірська ті, про котрих я писав Вам, плачуться, що жити нема чим. Чи не можна хоч по трохи?»²⁰.

Тим часом київські українці вже звично для себе опікувалися адміністративно висланими з Галичини особами, яких постійно етапували через «мати міст руських». Так, мемуари Дмитра Дорошенка містять згадку про те, як у липні 1915 р. дружина Наталія Михайлівна терміново викликала його до Старокиївського поліцейського відділку допомогти новоприбулій черговій партії галицьких інтелігентів, які невдовзі мали вирушати далі по етапу: «Я [...] побачив групу людей, серед котрих були о. Боцян (тепер єпископ), пані Малицька, д-р В. Охримович, М. Шухевич та ще дехто, їх тільки що привели з двірця. Я швиденько побіг купувати для них в сусідній крамниці молоко, хліб, ковбасу, і ледве встиг те все понаносити, як їх уже замкнули до камер, і тільки моя жінка змогла доступитись до них і ще поробити різні послуги, бо вона мала спеціальну перепустку, а в мене її не було. На швидку руку треба було добути грошей, бо декому не ставало, щоб їхати на власний кошт, — якимсь бідним студентам, що ішли в цій партії. Ми принесли все, що у нас під цю хвилю знайшлося, і ще того ж дня, чи на другий вранці, партія вирушила — аж до Сибіру»²¹.

І хоча українській інтелігенції так і не вдалося в роки Першої світової війни підвести під український рух широку соціальну базу, протягом 1914–1916 рр. уже фіксувалося значне кількісне зростання й активізація діяльності національно свідомого українства. Яскравим свідченням цього є колективний лист з фронту, адресований генералу О. Брусилову, в якому пропонувалося створити окремі українські армійські формування: «Ми, вірні сини України і всієї Росії, хочемо на ворога стати, але стати якнайкраще, якнайміцніше, своїм гуртом, своїм полком... Український народ своєю кров'ю купив собі право на краще відношення до себе од провідників армії»²².

Отже, активна діяльність української інтелігенції у роки Великої війни перебувала у постійному полі зору спеціальних правоохоронних органів російського самодержавного режиму, які вживали надзвичайно жорсткі репресивні заходи та дії, протидіючи активній націо-культурній й політично опозиційній діяльності української національно свідомої інтелігенції. Однак, незважаючи на це, самовіддане служіння українській національній ідеї найбільш національно свідомих представників української інтелігенції, як у Наддніпрянській, так і Західній Україні, унеможливило жандармсько-поліцейській системі Російської імперії розірвати вироблений попередніми десятиліттями боротьби та про-світницької діяльності зв'язок інтелектуальної еліти з її народом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Коляда І.А. Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина XIX — початок XX ст.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 400 с.

² Михутина І.В. Украинский вопрос в России в конце XIX — начале XX ст. — М.: Ин-т славяноведения РАН, 2003. — 288 с.

³ Попик С.Д. Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. — Київ–Чернівці: Золоті литаври, 1999. — 236 с.; Бернадський Б. В. Волинь у роки Першої світової війни: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». — Львів, 1999. — 19 с.; Калищук О.М. Роль галицької інтелігенції в національно-культурному відродженні українців Волині (1914–1918 роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». — Львів, 2002. — 20 с.; Кугутяк М.В. Національно-політичний рух у Галичині в 1890–1939 роках: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія». — К., 1996. — 47 с.

⁴ Загребельна Н.І. Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.) / Загребельна Ніна Іванівна, Коляда Ігор Анатолійович. — К.: Інститут історії України; Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2006. — 194 с.; Коляда І.А. Вказ. праця.; Реснит О.П. Перша світова війна і Україна. — К.: Генеза, 2004. — 480 с.; Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних та культурних процесах (1914–1939). — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — 648 с.

⁵ Зорик А.С. Политические партии России и Украины в годы Первой мировой войны (1914 — февраль 1917). — Х.: Основа, 2002. — 250 с.; Жерноклєєв О.С. Український соціал-демократичний рух в Галичині в кінці XIX — на початку XX ст. (1899–1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». — Чернівці, 1995. — 22 с.; Милько В.І. Позиція депутатів IV Державної думи щодо «галицького питання» // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. — К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2013. — С. 326–333; Реснит О.П. Перша світова війна й політичні сили українства // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. — К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2013. — С. 302–308; Патер І.Г. Союз визволення України: заснування, політична платформа, інформаційно-дипломатична діяльність // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. — К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2013. — С. 363–377.

⁶ Кураєв О.О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). — К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2006. — 311 с.; Сідак В.С. Українські землі кінця XIX — початку XX ст. — arena таємної боротьби провідних європейських країн (історико-правовий аналіз діяльності спецслужб). — К.: Вид-во Академії СБУ, 1997. — 39 с.; Солдатенко В.Ф. «Українська тематика» в політиці держав австро-німецького блоку й Антанти // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. — К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2013. — С. 80–109.

⁷ Заповловський В.М. Буковина в останній війні Австро-Угорщини 1914–1918. — Чернівці: Золоті литаври, 2003. — 284 с.; Кучера І.В. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». — Чернівці, 2005. — 19 с.; Любченко В.Б. Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. — К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2013. — С. 248–301.

⁸ *Дорошук Н.О.* Роль української преси Наддніпрянщини в розвитку національно-визвольного руху в роки Першої світової війни // Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді та повідомлення третьої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. 21–23 грудня 1995 року. — Львів, 1995. — С. 77–78.

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 336, оп. 4, спр. 36, арк. 47–48.

¹⁰ Там само, ф. 301, оп. 2, спр. 122, арк. 2, 61.

¹¹ Там само, ф. 336, оп. 4, спр. 36, арк. 47–48.

¹² Там само, ф. 274, оп. 5, спр. 26, арк. 73.

¹³ Там само, арк. 183–183 зв.

¹⁴ *Мазур О.* Львів у роки Першої світової війни. — Львів, 2000. — С. 311–315.

¹⁵ Там само. — С. 316.

¹⁶ Там само.

¹⁷ *Грушевський М.С.* Спомини: Розділи з рукопису // Київ. — 1992. — С. 100–125.

¹⁸ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): Науково-популярне видання. — К.: Темпора, 2007. — С. 45.

¹⁹ *Грушевський М.С.* Вказ. праця. — С. 115.

²⁰ Там само.

²¹ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. — С. 103.

²² Одвертий лист українців вояків з фронту до генерала Брусилова і на увагу командуючим фронтами і Російському громадянству та демократії // Відділ стародруків та рідкісних видань НБУВ, кл. 0488.

Стаття надійшла до редколегії 27.10.2014 р.

УКРАИНСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ВОЙНЫ: ПОЛИЦЕЙСКО-ЖАНДАРМСКИЙ НАДЗОР И ПОЛИТИКА РЕПРЕССИЙ

Освещены особенности надзора органов полиции Российской империи за украинской интеллигенцией, рассмотрено содержание оперативных полицейских данных, которые были основаниями для преследования деятелей национального движения, применения к ним репрессивных мер.

Ключевые слова: Великая война 1914–1918 гг., украинская интеллигенция, «украинофилы», «мазепинцы», украинское национальное движение, национальное сознание, полицейский надзор, жандармы, преследования.

UKRAINIAN INTELLECTUALS DURING THE GREAT WAR: POLICE SURVEILLANCE AND THE POLICY OF REPRESSION

In the article the characteristics of supervision of the police of the Russian Empire for the Ukrainian intelligentsia was shown, the content of the operational police data was considered. This content was a reason of the bases for the prosecution of leaders of the national movement, the application to them of repressive measures.

Keywords: The Great War of 1914–1918, Ukrainian intellectuals, «Ukrainophiles», «mazepynsy» Ukrainian national movement, national consciousness, police supervision, gendarmes persecution.

О.В. Лисенко
(м. Київ)

ВИТОКИ АНТИПАТРІОТИЧНИХ НАСТРОЇВ У РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В статті проаналізовані причини моральної деградації російської армії під час Першої світової війни. Показано взаємозв'язок між злочинним соціально-економічним ладом і низькою боєдатністю армії в тогочасній Російській імперії.

Ключові слова: інформаційна боротьба, боєдатність, антипатріотизм, іноземні інвестиції, інтелігенція.

1 серпня 2014 р. на заходах, присвячених 100-річчю зі вступу Росії у Першу світову війну її нинішній президент В. Путін зазначив, що його держава здобула перемогу у цій війні, але вона була вкрадена тодішніми «націонал-зрадниками» більшовиками, котрі своїми закликами до поразки власної країни розвалили армію. Ця промова наробила багато галасу, тому, що раніше цей одіозний російський лідер, навпаки, всіляко вихваляв і комуністичний устрій, і його вождів, в тому числі В. Леніна та Й. Сталіна, а себе виставляв як продовжувача їхньої справи. Чому ж тепер В. Путін перестав ототожнювати себе із більшовицькими чекістами, котрі десятками і сотнями тисяч розстрілювали царських офіцерів та жандармів, і навпаки, виступив на захист останніх? Відповідь тут може бути лише одна — нинішня Росія відверто стала на шлях імперського курсу і її лідерам віднині не потрібен фіговий листок у вигляді боротьби за світову перемогу соціалізму, яким прикривали свої імперські наміри комуністи. Якщо так, то нинішнім російським урядовцям потрібно було б знати, чому провалився імперський курс їхніх попередників, чому саме у них, а не у французів, англійців чи американців «націонал-зрадники» більшовики своєю антипатріотичною демагогією «вкрали» перемогу в Першій світовій війні.

Причин тут не одна, а декілька. По-перше, поширенню антипатріотичних поглядів у російському суспільстві сприяла антинародна політика останніх російських імператорів Олександра III та Миколи II, коли Російська імперія вступила у військовий союз із Францією та Великобританією. Цей акт політичного самодурства Олександра III був вкрай небезпечним для росіян, бо новий союз із недавніми ворогами проти колишніх спільників не сприймався серед широкого загалу суспільства, де ще добре пам'ятали, як новоспечені «друзі» грабували Росію у 1812 р. Крім того, політичні кульбіти Олександра III під корінь рубали всі моральні принципи, на яких виховувалася тогочасна російська армія. Адже у той час уся вітчизняна історія, все патріотичне виховання у царській імперії базувалися на подвигах суворовських «чудо-богатирів», які

разом з австрійцями воювали з французами в Італії, а потім спільно долали неприступні Альпи. Великою пошаною у російському суспільстві користувалися герої 1812 р., які вмирали за свою Вітчизну на Бородинському полі, до кінця захищаючи Багратіонові флеші чи батарею Раєвського, та не менш героїчні моряки-чорноморці, котрі ціною власного життя захищали Малахів курган від англо-французьких інтервентів під час Кримської війни 1853–1856 рр. Все це в поєднанні з привнесеними західним капіталом торгашеськими принципами взаєностосунків між людьми сяло серед російського суспільства, особливо серед молоді, нігілістичне світосприйняття, зневагу до таких понять, як Батьківщина й обов'язок перед своїм народом.

По-друге, для Російської імперії новий військовий союз означав стрімкий приплив величезних західних інвестицій, які пригнічували природний розвиток молодого, недосвідченого й незміцнілого російського капіталізму. Це відбувалося тому, що на відміну від нинішнього Китаю, де завдяки продуманій політиці уряду західні інвестиції лише посприяли розвитку місцевої економіки, надходження західних інвестицій у царську Росію супроводжувалося злочинними поступками англійському, французькому та бельгійському капіталу на шкоду розвитку вітчизняного. Тому, якщо в Європі капіталізм розвивався в часи, коли ні англійські, ні французькі промисловці не відчували конкуренції з боку інонаціональних економічних інституцій і користувалися всіякою підтримкою з боку своєї влади, то в царській імперії українські та російські підприємці не лише не користувалися підтримкою свого уряду, але й постійно відчували, що із зовнішньополітичних причин він усіяко потурає європейському капіталу на шкоду як власним промисловцям, так і місцевим робітникам. Як наслідок, на відміну від країн Західної Європи, де капіталізм сприяв демократичному оновленню життя людей, у Російській імперії в цілому, та в Україні зокрема, капіталізм був зацікавлений у тому, щоб населення залишалося зубожілим і безправним, згодним працювати за мізерну платню.

Так, у своїй праці «Історія підприємництва в Україні» Т. Лазанська зазначала стосовно діяльності у Криворізькому басейні французького товариства «Дубова Балка», яка сповідувала такі принципи — дешево наймати робітників, штрафувати їх і будь-що прагнути зменшити здольну оплату артілям настільки, щоб у середньому на кожну особу виходило не більше 70 коп. Крім того, на копальнях «Дубової Балки» було багато нещасних випадків. Кореспондент газети «Киевское Слово» був свідком трагедії, коли травмувалося відразу 11 чоловік¹. Жорстокі методи експлуатації були притаманні більшості західноєвропейських підприємців тогочасної доби. Так, один з англійських капіталістів, який побував у 1902 р. у Росії, повідомляв, що прибутковість іноземних капіталістів у Російській імперії «прямо казкова» і рекомендував створювати тут міцні англійські підприємства, щоб розорювати своїх слабких місцевих конкурентів. І дійсно. На великих підприємствах наприкінці XIX ст. прибутки становили не менше ніж 30–40%. На Донбасі дивіденди іноземних капіталістів у 3–4 рази перевищували прибутки аналогічних підприємств у Західній Європі. Під тиском великих акціонерних товариств майже повністю зникають зі сцени

економічного життя дрібні селянські розробки. Так, на Донбасі з 114 великих копалень, які були досліджені у 1901 р., 94% вугілля давали акціонерні підприємства. Не витримали з ними конкуренції і деякі поміщики-індивідуали. Навіть знамениті макіївські копальні Іловайського стали власністю французів². В таких умовах люди переставали вважати Російську імперію своєю Батьківщиною і не бажали за неї воювати, що й особливо яскраво проявилось під час Першої світової війни, коли російські солдати масово пішли за більшовиками з їхніми мародерськими антипатріотичними гаслами.

По-третє, до виникнення антипатріотичної більшовицької партії були причетні й самі російські спецслужби, ідейним послідовником яких сьогодні намагається зобразити себе В. Путін. Це пояснюється тим, що сильна опозиція владі існувала також й у жандармсько-поліцейських структурах, серед співробітників котрих традиційно було багато людей німецького походження, і які не сприймали курс Миколи II на розрив відносин з їхньою історичною Батьківщиною на користь стосунків із країнами Антанти. Ненавидячи капітал останньої, ці пронимецькі сили були зовсім не проти того, щоб самим перейняти варварські методи експлуатації, котрі він впроваджував в Україні, але щоб зиск від цього йшов поліцейсько-жандармській еліті. Для цього із числа найбільш підступних та безпринципних провокаторів, бандитів і морально нечистоплотних осіб, збіговиськом яких у той час була саме більшовицька партія, було створено силу для фізичного витіснення західних капіталістів і захоплення їхнього майна шляхом збурення начебто революційних, а насправді розбійницьких настроїв серед робітників та жителів приміських селищ.

Серед більшовиків було багато навчених впливати на психіку людей молодих священиків та недовчених семінаристів, серед яких своєю підлістю й жорстокістю вирізнявся Й. Джугашвілі (Сталін). Це пояснювалося тим, що ще військовий міністр в уряді Олександра II Мілютін, відмінивши 25-річну військову службу, запровадив у Росії загальну військову повинність, і почав забирати до армії молодих священиків: мовляв, як можна закликати інших проливати кров за государя, коли сам свою кров не проливав і не бажаєш цього робити. Формально все було правильно, але на практиці ці «реформи» призвели до того, що недовчені семінаристи масово пішли в революцію, тобто, замість того, щоби вчити своїх прихожан віддавати життя «за веру, царя и отечество», почали підбурювати останніх до непокори та повстання проти влади. Саме вони почали активно дестабілізувати морально-психологічну атмосферу в суспільстві, особливо серед молоді призовного віку, досягаючи того, що останні приходили в армію вже готовими до революційних виступів та вбивства власних офіцерів.

Програмою-мінімум для більшовиків було повалення в Росії проантантвського уряду і відновлення дружніх стосунків з Німеччиною, з одночасною експропріацією та націоналізацією майна інших західних підприємців; програмою максимум, зокрема в Україні, було знищення під вивіскою «диктатури пролетаріату» всіх національно-культурних, економічних та освітніх закладів і створення умов для подальшої приватизації награвованої у старій імперській еліті власності та безконтрольної сваволі грабіжницького «дикого капіталізму».

Тому, оцінюючи сутність більшовицької партії, відомий український письменник В. Коротич зазначає: «В Америці мені довелося читати книжку Троцького, у нього я знайшов цікаву думку: радянське чиновництво поступово захоче прибрати до рук те, що належало правлячому класу в царській Росії, а прибравши до рук, воно захоче отримати все це у спадкову власність»³.

Такий критичний погляд більшовика Л. Троцького на свою партію пояснюється тим, що серед більшовиків були і цілком респектабельні представники тогочасної проантантівської буржуазії, до яких зокрема, належав і сам Лев Давидович. Так, недавно в російських ЗМІ промайнуло повідомлення про те, що більшовицькі лідери й одночасно власники великих земельних латифундій у Таврії Л. Троцький та Г. Зінов'єв ще у дореволюційний період були тісно зв'язані з англо-американськими трейдерами українського зерна і здійснювали свої оборудки через Дарданелли до Європи. А більшовицький переворот вони здійснювали задля того, щоб начебто від імені Росії заявити про вихід із вже фактично виграної війни і тим самим дати можливість Лондону звинуватити Росію у зраді і не віддавати їй обіцяний контроль над протоками. Отже, слова В. Путіна про вкрадену у росіян перемогу у Першій світовій війні начебто і мають під собою реальний ґрунт, але її злодіями були в тому числі й імперські можновладці та силові структури, котрі спонсорували антипатріотів більшовиків, для яких із самого початку їхнього політичного існування характерним був голий соціальний та національний популізм — «грабуї награбоване», «право націй на самовизначення» тощо.

Як наслідок, більшовики відразу ж отримали відчутну перевагу перед імперською адміністрацією, адже вони могли обіцяти українцям що завгодно і скільки завгодно, бо добре знали, що після приходу до влади вони нічого не будуть виконувати, а тих українців, які їм повірять і будуть вимагати виконувати обіцяне — просто фізично знищать. На жаль, у свідомості переважної більшості тогочасних українців просто не вкладалося у голову, як це можна щось пообіцяти і потім демонстративно і нахабно не лише не виконувати своїх обіцянок, але й робити все навпаки. Тому все, що казали лєнінці, російське, і на жаль, й українське населення сприймало за чисту монету, а це надзвичайно сприяло ширенню більшовицької агітації на теренах Наддніпрянщини, тим більше, що в той час українці починали відчувати себе чужими на власній землі, бо нічого не отримували від українських природних багатств. Це робило їх вразливими до тієї люмпен-пролетарської ідеології, котру заносили в Україну, й особливо в Донбас, російські емігранти.

Ситуація погіршувалася тим, що у той час у південно-східних регіонах України відбувався процес масового напливу російськомовного населення. Так, український історик О. Реєнт слушно зазначав з цього приводу: «Про перевагу прийшлого російського пролетаріату в складі робітництва України наприкінці ХІХ ст. свідчить Всеросійський перепис населення 1897 р. На території 9 українських губерній було зафіксовано 243 тис. робітників родом не з України. Цікаво, з яких же районів імперії прийшло це робітництво? Майже 70% їх, або 163 тис. чол., прибуло з 32 губерній Росії. Це насамперед Воронежська, Курська, Орловська, Пензенська, Рязанська, Саратовська, Сибірська, Тамбовська і Туль-

ська губернії»⁴. Становище погіршувалося ще й тим, що переважну частину цього російськомовного прийшлого населення становили некультурні й малоосвічені люмпени, які до того ж і не хотіли підвищувати свій культурно-освітній рівень, а надавали перевагу постійному пияцтву. Крім того, на початку XX ст. на 9 найбільших заводах Півдня України, кожний з яких давав понад 10 млн пудів чавуну, тільки один із десяти робітників був українцем. Як наслідок, корінні пролетарі поступово асимілювалися або зовсім витіснялися росіянами⁵.

Цим вдало скористалися більшовики та їхні пронімецькі покровителі із російських силових структур. Вони почали активно поширювати серед цього контингенту населення свої антипатріотичні, мародерські погляди, мовляв у пролетарів нема Вітчизни, «грабуї награбоване» тощо. Отже, Донбас перетворився на російськомовний анклав всередині українських земель, притому його населення становили покидьки російського суспільства, схильні до алкоголізму та поножовщини особи, котрих не цікавила ані українська, ані російська література, історія та культура. Це повністю влаштовувало західноєвропейських капіталістів, котрі розуміли, що неосвіченого, завжди нетверезого робітника легше змушувати працювати за копійки.

Водночас дуже негативні тенденції почали проявлятися також серед російського дворянства, значна частина якого після відміни кріпосного права у 1861 р., не змогла пристосуватися до нових економічних реалій, збідніла і як результат — перетворилася на люмпен-дворянство, котре було ідейно близьким до люмпен-пролетаріату. Найбільш відомою постаттю тут був дворянин за походженням, більшовик В. Ульянов (Ленін). Ця частина колишніх «господарів життя» бачила своє майбутнє виключно у минулому, коли вони були повними володарями над безправними українськими селянами-кріпаками. Повернути кріпосне право під будь-якими, хоча б навіть люмпен-пролетарськими гаслами, і знову грабувати поневолених українців було їх головною метою. Як результат — люмпен-пролетарі та люмпен-дворяни під покровительством російських спецслужб почали об'єднувати свої зусилля, й особливо яскраво це проявилось на стратегічно важливому південному сході України.

До початку Першої світової війни цим негативним процесам досить успішно намагалася протидіяти українська інтелігенція, ведучи серед робітників культурно-просвітницьку й економічну діяльність. Так, на Катеринославщині українським інтелігентам вдалося одночасно поширити національну ідею на сільську місцевість і посприяти залученню українських робітників до національного життя в губерньському центрі. Особливо відрадним видається нам цей факт, з огляду на те, що українці змогли досягти цих успіхів у місцевості, де було багато російського люмпен-пролетаріату, яким, через своїх підставних агентів типу більшовицького провокатора О. Лоли, керував особисто головний російський люмпен-дворянин В. Ленін⁶. Але розвинути свої успіхи українська інтелігенція не змогла, оскільки в 1914 р., після початку війни, всі українські національно-культурні товариства були ліквідовані, газети та журнали позакривані, багато українських діячів було заслано до Сибіру, чи вбито на фронтах Першої світової війни, що значно ускладнило боротьбу з більшовизмом в Україні.

Тобто, знову ж таки, поширенню антипатріотичної більшовицької агітації сприяли дії царської адміністрації, в якої, за словами В. Путіна, лєнінці «вкрали» перемогу у Першій світовій війні. Але якщо так, то в цьому винна сама імперська влада. Ця провина посилюється тим, що попри репресивні дії царизму, частина вітчизняної наддніпрянської інтелігенції чи то в силу свого службового становища, чи через те, що вона справді вірила, що англійці та французи принесуть в Україну західну демократію, продовжувала визнавати абсурдний проантантівський курс Росії. Свої дії на підтримку самодержавства ця частина наддніпрянської інтелігенції пояснювала «вірністю союзницькому обов'язку», та цілком відірваними від реальності сподіваннями, що демократичні Англія та Франція з вдячності за принесені у спільній боротьбі жертви допоможуть і українцям вийти на шлях цивілізованого європейського розвитку. Подібна політика була смертельною для української інтелігенції, адже українські робітники та селяни, котрі жили надголодь і щодня отримували з фронту звістки про вбитих та поранених рідних і близьких, краще від власної інтелігенції розуміючи, що марно чекати будь-якої вдячності від «союзників», починали відверто її зневажати, вважаючи зрадницею та буржуазною прислужницею, хоча ніякої ані моральної, ані матеріальної підтримки ні від самодержавства, ні від західних капіталістів ця частина української інтелігенції не отримала.

Водночас німці, для того щоби розвалити російський фронт, почали активно фінансувати більшовицьку партію, котра, після початку Першої світової війни, перенесла свою увагу на пропаганду серед солдатів царської армії пацифістських антивоєнних ідей та підбуренню страйкової активності серед робітників військових заводів. Лєнінці платили дуже значні гроші і тим робітникам, котрі своїми страйками зривали виконання військових замовлень для армії, і тим бойовикам, які в тилу стріляли в спину поліцейським, а на фронті офіцерам. Отже, більшовики, попри свої соціалістичні гасла, були навіть більшими «риночниками», ніж західні капіталісти, бо чесно розплачувалися за виконану для них роботу.

Більшовицькі ідеї стали особливо популярними серед російських солдатів з 1915 р., коли царська армія почала зазнавати однієї поразки за іншою від найбільш боєздатних німецьких частин, перекинутих із Західного фронту. Не стали винятком й українці, котрі також дедалі охочіше сприймали більшовицькі гасла про припинення війни з німцями та австрійцями, які значно людяніше ставилися до українців, їхніх культурно-освітніх і соціально-економічних потреб, ніж російське самодержавство і великий антантівський капітал. Крім того, якщо на початку війни багато з наддніпрянців вірили, що ведучи війну на боці Росії, вони тим самим визволяють галичан з-під гніту австрійців, то тепер ці їхні ілюзії були повністю розвіяні жорстокістю російського окупаційного режиму в західноукраїнських землях⁷.

Як результат невдоволення широких народних мас, у лютому 1917 р. в Росії відбулася антимонархічна революція, імператор Микола II зрікся престолу і влада тепер уже в Російській республіці перейшла в руки Тимчасового уряду на

чолі з О. Керенським. Подальша доля останнього російського імператора Миколи II була трагічною. Тримаючи величезні кошти в зарубіжних банках, цей формально російський монарх вважав себе більше західноєвропейською людиною, розглядаючи Росію лише як місце, де він заробляв ці кошти. Посилаючи росіян та українців на криваву бійню в інтересах західного капіталу, він сподівався, що останній у випадку революції візьме його під свій захист. Але натомість останній не лише не зробив цього, але й руками Л. Троцького знищив і Миколу II, і його родину. Гроші останнього російського імператора, за які його зрештою і вбили, зникли із західних банків у невідомому напрямку.

Зречення Миколи II і проголошення Росії демократичною республікою, мало що змінило по суті. Так, «демократ» О. Керенський почав забороняти українцям проводити військові з'їзди, а, натомість, більшовики, розуміючи їхню вагу в очах українського суспільства, починали на словах захищати права на проведення подібних національних заходів⁸. Це давало більшовицьким агітаторам можливість ставати своїми серед політично недосвідчених українських солдатів, вільно проникати в їхнє середовище, де вони з часом починали настійно поширювати свої антивоєнні настрої. Боездатність російської армії невпинно скочувалася до тієї межі, за якою починається масове дезертирство та вбивство офіцерів.

Тим часом у зв'язку з продовженням війни соціально-економічна ситуація в Російській імперії почала з кожним днем загострюватися. Формальне проголошення в Росії республіканських та демократичних засад аж ніяк не означало того, що ці норми будуть виконуватися в реальній дійсності. Фактично, Росія стала демократичною державою лише на папері. Так, в демократичних Англії та Франції, аби запобігти народному невдоволенню, на фронті солдатів гарно годували, а, натомість, у тилу дуже суворо регламентувалася діяльність дорогих ресторанів, кабаре та інших розважальних закладів, і водночас, значні кошти направлялися на допомогу сім'ям, в яких годувальники служили в армії. Водночас в «демократичній» Росії, навпаки, солдатів почали годувати й забезпечувати всім необхідним ще гірше, ніж за царського режиму. Їхні сім'ї в тилу не отримували ніякої матеріальної допомоги, і для того, щоб не померти з голоду, змушені були жебракувати. В той же час меткі, злодійкуваті російські «демократи», заробляючи шалені мільйони золотих рублів на поставках до діючої армії зіпсованого продовольства та гнилої амуніції, гарно розважалися в дорогих ресторанах та інших веселих закладах. Тому дуже скоро для переважної більшості російських й українських робітників, селян та солдатів, слово «демократ» стало лайливим, їх ненавиділи ще більше, ніж царських чиновників.

Крім того, починаючи з 1917 р., чітко проявилася відсутність у російській армії ідеологічного стрижня. Якщо до лютого 1917 р. православні священники штовхаючи робітників та селян на непотрібну їм війну, говорили їм, що вони ідуть воювати «за веру, царя и отечество», котрі ще мали якусь моральну вагу у найбільш темної та затурканої частини російського суспільства, то тепер російські демократи почали вчити солдатів, що вони мають віддавати своє життя заради нікому вже вочевидь непотрібного «союзницького обов'язку» перед

англійцями та французами. Цей ідеологічний вакуум почали швидко заповнювати більшовики. У той час стала очевидною їхня цілковита професійна перевага перед агітаторами з числа представників Тимчасового уряду. У книзі О. Толстого «Ходіння по мукам» дуже добре переданий агресивний морально-емоційний стан солдатських мас і безпорадність представника Тимчасового уряду. Так, останній, звертаючись до солдатів і поздоровляючи їх з перемогою революції, заявив: «І нарешті найголовніше: солдати, раніше війна велася царським урядом, зараз вона ведеться народом — вами. Перший завіт революції, панове, — це вірність нашим союзникам»⁹. У відповідь на ці слова більшовицько налаштований російський солдат відповів: «Отримав я з села листа, здохла у мене дома корова, сам я безкінний, і жінка моя з дітьми пішла по світі просить у людей шматок хліба... Значить, тепер ви маєте право мене розстрілювати за дезертирство, я вас питаю?»¹⁰. Солдата-більшовика активно підтримали й інші, котрі спочатку закидали представника Тимчасового уряду запитаннями на кшталт: а ти сам-то годував вошей в окопах?, а потім безжалісно вбили як провокатора. І такі випадки були непоодинокими, а набули масового характеру. Фактично всі дискусії між більшовицькими агітаторами і представниками Тимчасового уряду закінчувалися тим, що втомлені від війни за незрозумілі для них цілі російські солдати вбивали останніх і переходили на бік ленінців.

Як результат — у 1917 р. гігантська російська армія виявилася деморалізованою, дезорганізованою та небоєздатною. Це вже було не військо, а різні банди дезертирів, вбивць, мародерів і насильників. Цікаво, що російська армія почала розвалюватися і масово дезертирувати з фронту не в результаті якоїсь катастрофічної військової поразки, чи технічної та кількісної переваги ворога, а навпаки, після блискучої перемоги під час так званого «Брусилівського прориву» 1916 р., котрий, крім усього, показав дуже низьку боєготовність австрійської армії. Крім того, в цей період найкращі підрозділи німецької армії воювали на Західному фронті, а проти російської армії діяли майже нездатні до наступу, а лише до оборони дивізії ландсферу (ополчення). Кількісна ж перевага росіян над противником у той час була просто незаперечною. Тому за всіма канонами військової науки російська армія повинна була перемагати австро-німецькі війська, чи, принаймні, не залишати свої позиції, часто без жодного пострілу ганебно тікаючи в тил цілими дивізіями та корпусами.

Той же О. Толстой так описує морально-психологічний стан тогочасної російської армії: «Армії більше не існує ... Фронт тікає... Солдати їдуть на дахах вагонів... зупинити руйнування фронту немає ніякої людської можливості... Це відлив океану... Російський солдат втратив уяву, за що він воює, втратив повагу до війни, втратив повагу до всього з чим пов'язана ця війна, — до держави, до Росії. Солдати впевнені, що досить лише гукнути: «мир», — в той же самий день війні кінець... Солдат плюнув на те місце, де його обманували три роки, кинув гвинтівку, і змусити його воювати більше неможливо. До осені, коли ринуть всі десять мільйонів, Росія перестане існувати як суверенна держава»¹¹.

Отже, Перша світова війна показала повну неспроможність того, на перший погляд, ніби ринково-демократичного устрою, котрий сформувався в Російській імперії на рубежі XIX–XX ст. Стрімкий крах імперії став логічним наслідком її псевдо капіталістичного шляху розвитку у передвоєнний час, котрий створив усі передумови, як до початку непотрібної для Росії Першої світової війни, так і до спровокованого цією війною соціального вибуху. Потворний соціально-економічний устрій Російської імперії призводив до втрати боєздатності її армії. Якщо під час цієї війни англійські, французькі та німецькі солдати воювали не лише за ідею, але й за власний добробут, бо перемога їхньої країни означала поліпшення їхнього особистого життя, а поразка — погіршення, то пересічні росіяни й українці були абсолютно матеріально не зацікавлені у перемозі власної держави — їм від неї не діставалося нічого. Це робило російського солдата надзвичайно вразливим для антивоєнної більшовицької агітації, тим більше, що англійські та французькі «союзники» поводитися з росіянами й українцями гірше за будь-яких ворогів.

Ще одним важливим чинником, який сприяв поширенню антивоєнної агітації більшовиків у відсталій країні, де народ традиційно підтримує тих, у кого влада, було те, що імперські силові структури покривали злочини більшовиків, котрі їх нещадно ганьбили. Це призвело до того, що авторитет жандармів і поліції в очах суспільства почав стрімко падати. Адже навіть в Росії люди перестають поважати ту владу, яка підтримує тих, хто її ганьбить, і, навпаки, тих, хто її підтримує — безжалісно посилає на криваву бійню світової війни. В результаті у суспільстві почала укорінюватися думка, що представники силових структур — це люди з якими краще боротися, ніж співпрацювати. У той час в Росії почалися перші напади на жандармів, поліцейських, а також їхніх жінок і дітей, котрих вбивали з особливою жорстокістю.

Ці деструктивні події в метрополії, на жаль, перекинулися й у Наддніпрянщину, де західні капіталісти своєю здирницькою політикою створили передумови для поширення ідеології більшовизму. Крім того, створена після повалення самодержавства Центральна Рада виявилася майже зовсім нездатною до державного управління та проведення в Україні економічних реформ. У результаті її невмілих, безпорадних дій економіка Наддніпрянщини почала стрімко розвалюватися, а життєвий рівень українців різко погіршуватися, що викликало справедливе невдоволення населення. Як потім згадували сучасники тих подій, слова «Центральна Рада» і «Генеральний Секретаріат» стали для українського загалу лайливими. Їх справедливо критикували за те, що демобілізували армію, не зміцнили владу, не провели земельної реформи, довели все до руїни, анархії, голоду¹². Спровокований безглуздими діями Центральної Ради, розвал економіки особливо боляче ударив по південно-східному регіону України, де масово закривалися великі промислові підприємства й багато робітників залишалися без засобів до існування.

Використовуючи той факт, що у свідомості переважної частини українських і особливо російських робітників розвал економіки південно-східного регіону асоціювався саме з Українською державою, більшовики те, що вони самі ще

недавно називали справедливими національно-культурними прагненнями українського народу, почали називати «українським буржуазним націоналізмом», який потрібно нещадно викорінювати заради «майбутнього щастя трудящих». Це безпринципне політичне шахрайство, зрада своїх же політичних гасел та обіцянок стали кричущою несподіванкою для українських діячів, а водночас і для широких мас українського суспільства, зокрема для робітників та селян. У цей відповідальний період в житті української нації почала гостро проявлятися невідповідність українських лідерів до ведення саме політичної боротьби з охопленням нею мільйонів розбурханих революцією, але абсолютно не підготовлених до розуміння цієї нової ситуації людей. Тому, на жаль, українська протидія на цьому відтинку психологічної війни була надто слабка і непереконала. Якщо йдеться про засоби оборони адміністративного апарату УНР, то він мав у своєму розпорядженні недостатню кількість місцевих сил у містах, щоб його протидія мала значніший успіх. Важливе завдання цієї протидії лежало на українських політичних партіях. Але вони самі не мали для того потрібних пропагандистських органів¹³.

Це пояснювалося тим, що серед постімперських підприємців, котрі вчилися бізнесовим премудростям на прикладі західних підприємців, укоренилася думка, що можна не виділяти кошти на те, аби інтелігенція провадила серед простого народу інформаційну роботу, спрямовану на поліпшення в товщі робітничо-селянських мас іміджу верхніх прошарків суспільства. У той час в Україні підприємці фактично не вкладали ніяких коштів у покращення свого іміджу серед простих українців, тому налаштовували проти себе амбітну молоду українську інтелігенцію.

Водночас більшовики знову не поскупилися на гроші, і почали використовувати цю інтелігенцію, аби розхитати ситуацію в Наддніпрянщині, й потім на хвилях хаосу прийти до повної і необмеженої влади. Українські соціалісти, не розуміючи, яку долю їм буде уготовано після того, як вони виконають свою деструктивну роботу, активно почали дестабілізувати ситуацію у регіоні. Внаслідок цього населення було не поінформоване про наміри і заходи уряду, а також не існувало пропаганди ідеї української державності. Як результат, про всі події суспільство дізнавалося від більшовиків та їхніх прислужників, звичайно, у відповідній інтерпретації й освітленні.

Крім того, українська верхівка вперто не бажала поділитися своїми статками з народом. Так, О. Рєєнт зазначає: «Соціально-економічна домінанта у вимогах пролетаріату в свою чергу наштовхувалася на глухий консерватизм адептів українського самовизначення. Ця невдячна неухага, відсутність співчуття до безпосередніх інтересів робітництва дорого коштували молодій українській демократії: втративши масову підтримку, вона ще якийсь час балансувала на непевних підмурках національного ентузіазму, доки не згасла у хвилях руйнівного процесу, що накочувався з півночі»¹⁴.

Використовуючи цю обставину, а також свої попередні успіхи в ідеологічній обробці українського населення, більшовики під командуванням Антонова-Овсієнка 30 грудня 1917 р. розпочали агресію проти України. Їх активно

підтримали як російські, так, на жаль, й українські робітники Донбасу та інших промислових центрів Наддніпрянщини. У своїх діях більшовики опиралися на своїх агентів, котрі напередодні вступу червоних до Катеринослава, Павлограда й Олександрівська вчиняли там заколоти. Переважна більшість українського війська або зберігала нейтралітет, або навіть чекала приходу більшовиків, які обіцяли забрати фабрики, заводи та землю в багатих і роздати бідним.

Демагоги з Центральної ради, коли виникла потреба рятувати своє життя, не подумалися ні до чого кращого, як послати проти більшовиків, патріотично налаштовану студентську та гімназичну молодь. Легко розгромивши та жорстоко розправившись з ними, більшовики вже у січні змогли захопити Київ і влаштувати там криваву різанину, тисячами знищуючи українську інтелігенцію, чи навіть тих, хто просто розмовляв українською мовою або носив вишиванку. Тут вперше українська інтелігенція зіткнулася з такими проявами чекістської жорстокості, перед якими блідли найбрутальніші дії царських каральних органів.

Провина за здачу Києва лежала насамперед на С. Петлюрі, який до самого захоплення міста більшовиками підтримував ідею «вірності союзницькому обов'язку» і сподівався, що англійці та французи оцінять його відданість і підтримають у боротьбі з більшовиками. Але союзники лише заважали українським частинам придушувати більшовицьке повстання у Києві, звинувачуючи їх у начебто надмірній жорстокості, і нічим не допомогли українській державі зупинити агресію комуністичної Росії¹⁵.

Київ можна було врятувати від більшовицького погрому, але російські офіцери, котрих лише у Києві було близько 15 тис., вешталися по місту і кепкували з українців, бажаючи перемоги більшовикам, бо ті розмовляли рідною їм мовою. Ця поведінка російських офіцерів була дуже дивною, бо Центральна Рада в силу некомпетентності її очільників продовжувала війну з німцями, а більшовики відверто виступали за дружбу з колишнім ворогом. Чому в таких умовах люди, котрі присягали на вірність своїй Вітчизні стали на бік її зрадників, для нас лишається незрозумілим. Але ці дії російських офіцерів незаперечно свідчили про повну моральну деградацію не лише верхівки російської армії, але й усього російського дворянства, котре її складало. Сама історія вимагала знищення цієї паразитичної частини суспільства, яка не пускала до влади в державі талановитих людей не дворянського походження. Інша справа, яким чином мав відбутися цей не простий процес, і люди яких талантів мали потрапити до верхніх ешелонів влади.

Після захоплення Києва більшовиками російські офіцери отримали належне за свою зраду. Так, військовий лікар з чехословацького корпусу Герц спостерігав із вікна свого кабінету, як на вулиці Володимирській у 25-градусний мороз роздягали догола 300 офіцерів російської армії й розстрілювали по одному протягом усього дня. Взагалі, тим із них, котрі намагалися знайти спільну мову зі «своїми», російськомовними більшовиками, дісталось найбільше. 12 лютого 1918 р. вийшов наказ, згідно з яким усі офіцери мали з'явитися у визначене місце на реєстрацію. В одній кімнаті цього будинку їх записували, а в іншій,

щойно вони входили, рубали шаблями голови, били залізними ломами. Таким чином було знищено до 5 тис. офіцерів¹⁶. Разом з ними більшовики знищували і своїх колишніх покровителів з числа російських спецслужб, і жандармські архіви, котрі могли б пролити світло на істинну сутність більшовицької партії. Сама тема співпраці ленінців з царською охранкою більш ніж на 70 років стала абсолютно забороненою і смертельно небезпечною для кожного, навіть закордонного дослідника, котрий хоча б трішки наближався до правди. Співробітники КДБ безжалісно знищували всіх, хто намагався пролити світло на цю брудну історію.

Отже, слова В. Путіна, про те, що більшовики на чолі з Леніним та Сталіним були ніякими не патріотами, котрі створили «великий могутній Радянський Союз», а звичайнісінькими пройдисвітами, які за допомогою лівацьких антипатріотичних та мародерських закликів сприяли військовому розгрому Російської імперії, є певним прогресом для колишнього кадебіста. Але одночасно В. Путіну потрібно сказати й про злочинну роль тодішньої самодержавної верхівки у справі створення більшовицької злочинної організації, не робити з них невинних жертв, а чесно показати їхню роль у справі приводу до влади своїх вбивць. Адже, якби не злочинні дії Мілютіна, то радше б за все Й. Сталін не пішов би по більшовицькій кривавій стежі, а був би звичайним священиком, котрий за гарну матеріальну винагороду вчив би людей патріотизму та служінню «вірі, царю та Батьківщині». Тим більше, що замовчування помилок історії призводить до їхнього повторення. Так, наприкінці минулого століття деякі керівники тодішнього СРСР, як після більшовицького заколоту почалася називатися Росія, знову спробували піти по мілютінському шляху і почали посилати на афганську війну дітей тогочасних комуністичних пропагандистів. Це знову призвело до того, що вчорашні палкі патріоти СРСР стали його найзапеклішими ворогами, усіяючи поливаючи брудом тодішню російську (радянську) армію. В результаті ця війна була ганебно програна і потік афганських наркотиків за останні роки забрав сотні тисяч росіян, в тому числі й дітей та онуків тих комуністичних можновладців, які, подібно до царських, штовхнули своїх агітаторів на схожу брудну справу.

Але найголовнішим сьогодні є те, щоб В. Путін не лише на словах, а й на ділі перестав підтримувати тих, хто є ідейним послідовником мародерів-ленінців. Ідеться про тих терористів, котрі за допомогою популістських, фактично більшовицьких гасел намагаються розвалити, начебто, лише Україну, але насправді, становлять ще більшу загрозу сьогоднішній олігархічній Росії, котра нині дуже нагадує Російську імперію часів Миколи II. І доля В. Путіна та його близьких може повторити долю останнього російського самодержця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні. — К., 1999. — С. 157–158.

² Там само. — С. 164.

- ³ Коротич В. Шелест имел ампула провинциального Хрущева // Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». — К., 2003. — С. 721.
- ⁴ Рєєнт О. Українська революція і робітництво. — К., 1996. — С. 30.
- ⁵ Там само. — С. 31.
- ⁶ Сарбей В. Історія України в дожовтневій українській літературі. — К., 1986. — С. 74.
- ⁷ Хоткевич Г. Велика історія України. — Т. 2. — К., 1993. — С. 319.
- ⁸ В.І. Ленін про Україну. — К., 1969. — С. 17.
- ⁹ Толстой А. Хождение по мукам. — Москва, 1948. — Т. 1. — С. 268.
- ¹⁰ Там само. — С. 269.
- ¹¹ Там само. — С. 289.
- ¹² Осауленко Л., Засєкін В. Гетьман України Павло Скоропадський. — Луцьк, 2003. — Кн. 1. — С. 48.
- ¹³ Рєєнт О. Вказ. праця. — С. 49.
- ¹⁴ Там само. — С. 22.
- ¹⁵ Стригін В. Нескорений «Арсенал» // Розповідають борці революції. — К., 1967. — С. 12–13.
- ¹⁶ Осауленко Л., Засєкін В. Вказ. праця. — С. 55.

Стаття надійшла до редколегії 30.10.2014 р.

ИСТОКИ АНТИПАТРИОТИЧЕСКИХ НАСТРОЕНИЙ В РОССИЙСКОЙ АРМИИ ВО ВРЕМЯ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье проанализированы причины моральной деградации русской армии во время Первой мировой войны. Показана взаимосвязь между преступным социально-экономическим укладом и низкой боеспособностью армии в тогдашней Российской империи.

Ключевые слова: *информационная борьба, боеспособность, анти патриотизм, иностранные инвестиции, интеллигенция.*

ORIGINS OF THE ANTI-PATRIOTIC SENTIMENTS IN THE RUSSIAN ARMY DURING THE FIRST WORLD WAR

The article contains analysis of reasons of moral degradation of Russian army during the First World War. The correlation between criminal social-economic systems and low army combat capability in Russian Empire of those times have been reflected.

Keywords: *informational war, combat capability, anti-patriotism, foreign investments, intellectuals.*

*І.М. Петренко
(м. Полтава)*

УЧАСТЬ УЧИТЕЛІВ І УЧНІВ ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ ЛІВОБЕРЕЖНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЄПАРХІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

У статті проаналізовано участь учителів і учнів церковнопарафіяльних шкіл лівобережних українських єпархій Російської імперії в Першій світовій війні (1914–1918 рр.). Показано, що вчителі воювали добровольцями на фронтах війни, проявили героїзм. Учительки церковнопарафіяльних шкіл працювали в госпіталях і лазаретах, були сестрами милосердя. Парафіяльний священик, крім виконання своїх прямих пастирських обов'язків, був провідником державної політики серед народу в умовах воєнного часу.

Ключові слова: *церковнопарафіяльні школи, Перша світова війна, лівобережні українські єпархії Російської імперії, духовенство, шпиталі, благодійництво.*

Сьогодні в українській системі освіти спостерігається процес зближення школи і Церкви. Зростає популярність недільних шкіл, у яких діти поруч із світськими дисциплінами вивчають і Закон Божий. У таких умовах зростає інтерес до розвитку початкових шкіл духовного відомства. Адже у культурницькій діяльності православного духовенства найважливіше і, безумовно, центральне місце посідала початкова народна освіта. Її впроваджували через церковнопарафіяльні школи, школи грамоти та недільні. Православне духовенство завжди виступало силою, яке підтримувало освітні традиції українського народу.

Влада, прагнучи залучити більшу кількість учнів до навчання у церковнопарафіяльних школах, ввела пільги для хлопчиків щодо військової служби для випускників. Багато вчителів і випускників церковнопарафіяльних шкіл воювали на фронтах Першої світової війни. Саме цій темі і присвячено дану статтю. Дане дослідження було б неможливим без наявності певної кількості праць, які так чи інакше торкаються цього питання.

Історик О. Драч у своїй дисертації проаналізувала розвиток початкової освіти в Україні протягом 1861–1917 рр. У роботі побіжно згадано і про пільги по відбуванню учнями свого обов'язку перед державою на Лівобережжі¹. Територіальні рамки її дисертації охоплюють всі 9 губерній України, які перебували у складі Російської імперії.

Г. Степаненко кандидатську дисертацію присвятила дослідженню освітньої діяльності православного духовенства в Україні у ХІХ — на початку ХХ ст.² Рамки роботи охоплюють всі земські та не земські губернії України, тому автор

не ставила перед собою мету показати участь учнів і випускників церковно-парафіяльних шкіл на Лівобережжі.

Грунтовне монографічне дослідження присвятив церковнопарафіяльним школам Правобережної Київщини XIX — початку XX ст. історик В. Перерва³. Учений детально проаналізував церковне шкільництво, учнівський контингент, матеріальне забезпечення, учительський склад, відносини між державними і церковними навчальними закладами в містах і селах Київщини. Дослідник побіжно згадує участь учнів і випускників церковних шкіл у Першій світовій війні.

Таким чином, у науковій літературі до цього часу немає узагальнюючих праць, у яких було б проаналізовано участь учителів і випускників церковно-парафіяльних шкіл лівобережних українських епархій Російської імперії у Першій світовій війні.

Метою даної статті є на основі комплексного аналізу джерел та наукових досліджень проаналізувати участь учителів і випускників церковнопарафіяльних шкіл лівобережних українських епархій Російської імперії у Першій світовій війні (1914–1918 рр.).

Перша світова війна належить до подій, що залишили глибокий слід в історії людської цивілізації та мали глобальний за масштабами вплив на історичні долі багатьох народів, у тому числі й українського. Починаючи з 1914 р., публіцисти й історики, духовні та світські журналісти намагалися дати оцінку діяльності православного духовенства, з'ясувати його суспільну роль під час війни. Оцінки були різними: від упевненості в тому, що православні пастирі до кінця виконали свій обов'язок перед паствою, до відвертих обвинувачень духовенства в супротивній християнським моральним нормам поліцейсько-агітаційній діяльності.

Православне духовенство України після підкорення в XVII ст. Київської митрополії Московському патріарху і завдяки політиці державної влади Російської імперії, яка знищила організаційно-церковну структуру українського православ'я, поступово інтегрувалося в структуру Російської Православної Церкви (далі — РПЦ). Таким чином, українські землі, що входили до складу Російської імперії, на початку XX ст. стали ареною діяльності РПЦ.

Практично до реформ 60-х років XIX ст. вся освіта, у тому числі і духовна, перебували у занедбаному стані. Але така ситуація склалася здебільшого не з вини парафіяльного духовенства, а з причин нестачі коштів і недостатньої уваги до цієї справи з боку влади. Однак, не дивлячись на це, до початку 60-х років саме священно- та церковнослужителі були майже єдиними розповсюджувачами грамоти. Необхідно зазначити, що представники нижчого духовенства почали приділяти увагу навчанню дітей парафіян ще задовго до офіційного їх до того зобов'язання.

Церковнопарафіяльні школи — початкові школи при парафіях у Російській імперії. У 1884 і 1891 рр. їх відкриття регламентувалося спеціальними правилами. Підпорядковувалися парафіяльним училищним радам, місцевим органам училищної ради Синоду. Введення у 1884 р. «Правил про церковнопарафіяльні

школи» створило для навчальних закладів даного типу більш сприятливі умови, які від того часу стали вважатися основним типом початкових освітніх закладів для широких верств населення. Церковному відомству було надано пріоритет у системі початкової народної освіти.

У «Правилах...» акцентувалося, що метою їх є утвердження в народі православного вчення, християнської моральності і надання початкових корисних знань. Церковнопарафіяльні школи могли відкриватися парафіяльним священиком, або з його дозволу, іншими членами причту, без або з допомогою від сільських і міських громад, парафіяльних попечительств, братств, земств, приватних осіб, єпархіального та вищого начальства і казни. Термін навчання був встановлений у однокласних церковнопарафіяльних школах 2-х річним, а у двокласних — 4-х річним. Перелік навчальних предметів цих шкіл були такими: Закон Божий, церковнослов'янська мова та церковний спів, читання, письмо російською мовою та рахування. У школах двокласних, окрім цього, вивчали ще й історію православної церкви та Російської імперії.

Уряд Російської імперії і Святіший Синод залучили до участі у Першій світовій війні учнів і учителів церковнопарафіяльних шкіл лівобережних українських єпархій Російської імперії, тобто тих територій, які знаходилися в тилу.

Влада, прагнучи залучити більшу кількість учнів до навчання у церковнопарафіяльних школах, ввела пільги для хлопчиків щодо військової служби для випускників. В дореформену епоху в армії служили довгих 25 років. Випускникам же церковнопарафіяльних шкіл, котрі зі свідоцтвом закінчували навчання, цей термін скорочували. Але в 1874 р. було проведено військову реформу — служба в армії стала значно коротшою і легшою, а тому й свідоцтва великою популярністю не користувалися. Ті учні церковнопарафіяльних шкіл, котрі завершили курс зі свідоцтвами, могли служити в піхоті не 6, а 4 роки.

Постановою Синоду від 23–30 липня 1886 р. затверджено «Правила для зразкових початкових шкіл при духовних семінаріях». У них вказувалося, що для практичного ознайомлення вихованців при кожній семінарії створювалася зразкова однокласна або двокласна церковнопарафіяльна школа. 16 жовтня 1886 р. затверджено «Правила про видачу свідоцтв про закінчення початкових народних шкіл вихованцям церковнопарафіяльних шкіл, які бажають при відбуванні військової служби скористатися пільгою».

Проте, бажаючих скористатися такою пільгою було небагато, адже навіть шестирічну службу не можна порівняти з колишньою 25-річною. Селяни вважали, що шестирічна служба не є важкою і через це віддавати дітей на кілька років до школи не завжди визнавали за потрібне. Цю тезу можна підтвердити наступними статистичними показниками по Полтавській єпархії. Протягом 1889–1890 н/р у Сампсоніївській церковнопарафіяльній школі, що на околиці Полтави, навчалася 29 учнів, закінчило повний курс із правом пільги по відбуванню воєнного обов'язку 4 учні, тобто 14%, в 1890–1891 н/р таких учнів було 11 (із 29 осіб), тобто майже 38%, а в 1891–1892 н/р — 12 із 34 учнів, тобто 35%⁴.

Протягом 1894/95 навчальних років навчалася 9327 хлопчиків, із них закінчили навчання з пільгою на відбування військового обов'язку 748 і без неї —

100, тобто всього — 848⁵. На 1902/03 навчальний рік у Чернігівській губернії в однокласних церковнопарафіяльних школах нараховувалося 11 524 хлопчики, із пільгою про відбуття воєнного обов'язку закінчило 1313. У Полтавській губернії упродовж 1913/14 навчальних років у однокласних церковнопарафіяльних школах навчалось 23 041 хлопчики. Із них закінчило школу 2927 хлопчиків⁶.

Ці дані дають нам підстави зробити висновки, що далеко не кожен учень, який навчався у школі, проходив повний курс навчання. Більша половина учнів церковнопарафіяльних шкіл вибувала із неї ще до закінчення навчання.

Синод постановою від 23–31 травня 1891 р. затвердив правила відносно кількості учителів у церковнопарафіяльних школах: 1) найвища норма учнів при одному вчителеві повинна була становити 40 учнів; 2) якщо у школі було дві кімнати і знаходилися достатні кошти, то і при меншій кількості учнів допускалося мати ще одного вчителя; 3) у церковнопарафіяльних школах, які мали від 40 до 80 учнів, дозволялося, при наявності коштів, мати ще одного або двох вчителів; 4) від відбування військової повинності звільнялися світські викладачі Закону Божого, призначені єпархіальним начальством, які закінчили духовну академію чи семінарію і викладали не менше семи уроків на тиждень із числом учнів до 80 осіб. Постановою від 9–23 жовтня 1891 р. Синод надав пільги по відбуванню військової повинності учителям церковнопарафіяльних шкіл, які мали свідоцтва на звання учителя, особисто викладали у школах не менше 4-х уроків на день, і в школі, де вони працювали було не менше 15 учнів.

Напередодні Першої світової війни державне і шкільне керівництво звертало увагу на фізичну і військову підготовку сільських школярів — майбутніх новобранців, які захищатимуть «Веру, Царя и Отечество». Уроки військової гімнастики нерідко практикувалися в церковнопарафіяльних школах Полтавської єпархії і були вагомим засобом фізичного загартування учнів. З єпархіальних звітів відомо, що учитель Великокобелячківської школи Кобеляцького повіту Полтавської єпархії О. Мільгевський викладав цей предмет на високому рівні⁷. А учні Сампсоніївської школи іноді після обіду гуляли, бавилися, займалися гімнастикою і опановували мистецтво військового марширування⁸.

Протягом 1911–1912 н/р гімнастику викладали в 4-х двокласних церковних школах Полтавської єпархії. У двокласній залізничній школі в Полтавському повіті навчав військовій справі унтер-офіцер у запасі⁹.

Під час Першої світової війни школярі церковнопарафіяльних шкіл розпочали збір грошей, продуктів харчування, теплих речей для підтримки солдат, інвалідів війни. Відомо, що учні зразкової Сампсоніївської школи доглядали за пораненими у війні, які перебували у військовому шпиталі на полі Полтавської битви (неподалік школи). У 1916 р. школа при Сампсоніївській церкві була тимчасово закрита у зв'язку з обставинами воєнного часу. Для дітей-сиріт, які проживали в інвалідному будинку біля церкви і навчалися у 2-му класі Сампсоніївської церковнопарафіяльної школи, заняття продовжував вести виконуючий обов'язки вчителя, священник Лазурський. Після жовтневих подій 1917 р. з огляду на матеріальну скруту та гоніннями на церкву Сампсоніївська церковнопарафіяльна школа припинила своє існування.

З початком Першої світової війни багато вчителів церковнопарафіяльних шкіл було призвано до армії та відправлено на фронт. Зокрема, у 1914/15 навчальному році 163 учителі шкіл Чернігівської єпархії пішли на війну. Учитель Кролевецької Преображенської церковнопарафіяльної школи Петро Писаренко пішов у армію добровольцем. Прапорщиками служили вчитель Максимівської школи Борзнянського повіту Нестор Артюх, Вирівської однокласної школи Конотопського повіту Максим Бабич та Іванівської церковнопарафіяльної школи Новозибківського повіту Іван Гнутик. Деякі з них на війні виявили героїзм і отримали нагороди. Учительки церковнопарафіяльних шкіл під час війни доглядали хворих та поранених воїнів у лазаретах і госпіталях. Так, учительки Комарівської школи Борзнянського повіту Наталія Ягодівська та Микільсько-Слобідської Остерського повіту Сусанна Томкевич працювали у лазареті сестрами милосердя. Усі викладачі церковнопарафіяльних шкіл Чернігівської єпархії відраховували 2–3% від своєї заробітної плати на утримання поранених на війні. Всього ж упродовж 1914/15 навчального року від учнів та вчителів надійшло 8897 руб. 96 коп.

Головними вчителями у церковнопарафіяльних школах були православні священники, які не лише навчали учнів, а й завідували школою, дбали про неї. У зв'язку з початком війни єпархіальними училищними радами лівобережних українських єпархій Російської імперії було запропоновано відкрити при школах церковно-шкільні попечительства для завідування господарською частиною життя школи і, зокрема, для надання допомоги учням — дітям осіб, мобілізованих до російської армії. Попечителями, зазвичай, були місцеві селяни, роль яких обмежувалася сприянням завідувачу в доставці опалення та в дрібному ремонті школи.

Часописи «Єпархиальные ведомости» українських єпархій друкували показові проповіді патріотичного змісту і тексти для позабогослужбового читання, які кожний парафіяльний священник зобов'язаний був проголошувати у своїй парафії. Їх зміст час від часу зазнавав змін з урахуванням тих нагальних питань, що вимагали роз'яснення. Так, духовенство мало заохочувати населення до участі у передплаті на військові позики, до скорочення споживання м'ясних продуктів з метою збереження якомога більшої їх кількості для потреб армії, до городництва (у тому числі вчителів та учнів церковнопарафіяльних шкіл) з метою розведення необхідних для споживання військом городніх культур тощо.

Однак на практиці позабогослужбові бесіди не були популярними серед селян. По-перше, у вихідні й святкові дні селяни були зайняті сільською роботою. А по-друге, ораторська майстерність більшості панотців була далекою від досконалості.

Парафіяльний священник виступав своєрідним психологом для парафіянкалік, які поверталися з війни, втішав їх і надихав на подальше життя. Міське духовенство мало також опікуватися лазаретами: постійно відвідувати їх із духовною метою, а також проводити там агітаційно-роз'яснювальну роботу.

Парафіяльні священники відповідали за розповсюдження безкоштовних патріотичних листівок, дешевих брошур, що випускалися парафіяльними братст-

вами. Ці засоби агітації патріотичного змісту виходили з друку в 1914–1915 рр. мільйонами примірників, що є непрямим підтвердженням, що православне духовенство на українських землях значного поширення патріотичних настроїв у народному середовищі в той час. Парафіяни, за свідченнями священників, любили почитати листівки, але для їх читання часто зверталися до кліру, бо основний відсоток письменного населення становили чоловіки, які пішли на фронт.

Парафіяльному священнику ставилося в обов'язок також стежити за змістом листування між фронтовиками та їхніми сім'ями. Селянство, органічно зв'язане з фронтом, цікавилася новинами з театру бойових дій. Доступними джерелами інформації були не стільки друковані видання (газети, журнали в селах були рідкістю, і здебільшого вони були незрозумілі селянам), скільки листи рідних з фронту, а також розповіді солдат-відпускників, поранених, інвалідів, які повернулися з позицій. Керуючись саме цими джерелами інформації, селяни складали своє бачення фронтових подій. З іншого боку, листи, отримані з дому, мали великий вплив на моральний дух фронтовиків. У випадку, якщо парафіяльний священник помітить якесь хитання, жалкування, побоювання в листах свого парафіянина-солдата, він повинен був сам написати йому, підбадьорити, втішити, заспокоїти, а його рідним, особливо молодій дружині, слід пояснити, щоб вони у своїх листах не тривожили духовного спокою воїна.

Організація православним духовенством добродійності в період Першої світової війни здійснювалася за такими напрямками: турбота про сім'ї фронтовиків; допомога пораненим воїнам, збирання пожертвувань на військові потреби; надання допомоги потерпілим від військових дій, охоплених війною територій; організація різного типу притулків для дітей солдат, у т.ч. для сиріт загиблих; опіка біженців.

Отже, можемо констатувати, що з метою залучення учнів і вчителів у церковнопарафіяльні школи їм надавалася пільга по відбуванню військової повинності. Однак, зважаючи на зменшення терміну військової служби, така пільга не завжди приваблювала їх у школи даного типу. Багато вчителів воювало добровольцями на фронтах Першої світової війни, проявили героїзм. Учительки церковнопарафіяльних шкіл працювали в госпіталях і лазаретах, були сестрами милосердя. Парафіяльний священник, як державний службовець, мав, крім виконання своїх прямих пастирських обов'язків, ще й бути провідником державної політики серед народу.

Перспективами подальших розробок даної проблеми може бути розширення територіальних рамок дослідження, зокрема аналіз участі учнів і вчителів правобережних і південних українських єпархій у Першій світовій війні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Драч О.О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Драч О.О. — Х., 2001. — 280 с.

² Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX — початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Степаненко Г.В. — К., 2002. — 225 с.

³ *Перерва В.С.* Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ — початку ХХ ст. / В.С. Перерва. — Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. — 672 с.

⁴ Із життя ЦПШ Полтавської єпархії за 1892–1893 н/р // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1893. — № 20. — С. 770.

⁵ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Полтавской епархии за 1895–1896 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть официальная. — 1897. — № 6. — С. 132.

⁶ Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1913–1914 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть официальная. — 1915. — № 9. — С. 766.

⁷ *Пясецкий И.* Церковно-приходская школа в селе Великом Кобелячке Кобелякского уезда. Исторический очерк по поводу исполнившегося двадцатипятилетия со дня открытия школы // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1901. — № 9. — С. 427.

⁸ Із життя ЦПШ Полтавської єпархії за 1892–1893 н/р. — С. 767.

⁹ Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1911–1912 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1913. — № 8. — С. 534.

Стаття надійшла до редколегії 23.10.2014 р.

УЧАСТИЕ УЧИТЕЛЕЙ И УЧЕНИКОВ ЦЕРКОВНОПРИХОДСКИХ ШКОЛ ЛЕВОБЕРЕЖНЫХ УКРАИНСКИХ ЕПАРХИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ

В статье проанализировано участие учителей и учеников церковноприходских школ левобережных украинских епархий Российской империи в Первой мировой войне (1914–1918 гг.). Показано, что учителя воевали добровольцами на фронтах войны, проявили героизм. Учительницы церковноприходских школ работали в госпиталях и лазаретах, были сестрами милосердия. Приходской священник, кроме выполнения своих прямых пастырских обязанностей, был проводником государственной политики среди народа в условиях военного времени.

Ключевые слова: церковноприходские школы, Первая мировая война, левобережные украинские епархии Российской империи, духовенство, госпиталь, благотворительность.

PARTICIPATION OF TEACHERS AND PUPILS OF PARISH SCHOOLS OF LEFT-BANK UKRAINIAN DIOCESES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN WORLD WAR I

In article participation of teachers and pupils of parish schools of left-bank Ukrainian dioceses of the Russian Empire in World War I (1914–1918) is analysed. It is shown that teachers were at war volunteers on fronts of war, showed heroism. Teachers of parish schools worked in hospitals and infirmaries were sisters of mercy. The parish priest, except performance of the direct vicarial duties, was the conductor of a state policy among the people in the conditions of wartime.

Keywords: parish schools, World War I, left-bank Ukrainian dioceses of the Russian Empire, clergy, hospitals, charity.

О.З. Силка
(м. Київ)

СІЛЬСЬКІ ВІДДІЛЕННЯ РОСІЙСЬКОГО ТОВАРИСТВА ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

У статті розглядається функціонування сільських відділень одного з найбільш активних громадських товариств Російської імперії — Імператорського Російського товариства Червоного Хреста у початковий період Першої світової війни. Проаналізовано діяльність сільських осередків Лохвицького повіту Полтавської губернії. Звернуто увагу на окремі позитивні результати їхньої роботи. Наголошено на необхідності дослідження історії громадських організацій, які були і залишаються одним з основних елементів формування громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадська організація, червонохресний рух, волонтерство.

Історія української сільської статутної ініціативи дорядянского періоду є багатоскладовою і багатовекторною. До її мережі належали як сільські осередки загальноросійських товариств, так і самостійні місцеві об'єднання. Факт зафіксованої і підтверженої діяльності такої мережі є безпосереднім свідченням на користь формування в межах України на початку ХХ ст. ознак громадянського суспільства. В сучасній українській історіографії частково представлені дослідження, у т. ч. й наші, предметом вивчення яких постає діяльність сільських статутних організацій в українських губерніях Російської імперії сільськогосподарського, освітнього, рятувального, протипожежного, протиалкогольного та іншого спрямувань. Питання про існування, результати діяльності та роль у волонтерському русі сільських відділень Імператорського Російського товариства Червоного Хреста (далі — РТЧХ) українськими істориками не розглядалися. Сфера інтересів сучасних науковців знаходиться у площині винятково міської благодійності¹. Ті ж історики, що вивчали структуру РТЧХ, його діяльність, яка була спрямована на медично-санітарну допомогу фронтовикам і пораненим воїнам, на реабілітацію воїнів-інвалідів та підтримку військовополонених, не торкалися питань ролі та місця у червонохресному русі сільського населення України².

Цілком погоджуючись з тезою українського історика В. Ореховського про те, що «з усіх громадських організацій, що передбачали надання допомоги пораненим, хворим та калікам, діяльність Російського товариства Червоного Хреста була найбільш дієвою, багатопланою та результативною»³, переконані на необхідності більш глибокого й об'єктивного вивчення проявів червонохресної сільської громадської самоорганізації.

Мета статті полягає у висвітленні основних характеристик у функціонуванні сільських об'єднань РТЧХ як структурної одиниці у вертикалі: головна управа — місцева філія — місцевий осередок — місцеве (сільське відділення).

Російське товариство Червоного Хреста було зареєстроване як добровільна громадська організація 3 травня 1867 р. Це одне з найстарших громадських об'єднань Російської імперії, історія та функціонування якого продовжується і сьогодні. Діяльність Товариства, спираючись на принципи гуманності та милосердя, відіграла важливу і шляхетну роль у житті тогочасного суспільства. Активізація роботи РТЧХ відбувалася у період військових конфліктів.

На підставі збережених друкованих звітів можемо стверджувати, що першими філіями РТЧХ в Україні стали Волинська (не пізніше 1872 р.), Єлисаветградська (не пізніше 1878 р.), Київська (не пізніше 1880 р.), Сумська (не пізніше 1881 р.) та інші.

Найраніші відомості про діяльність РТЧХ на території Лівобережної України датуються періодом останньої чверті XIX ст. У 1880 р. в межах Золотоніського повіту Полтавської губернії був зафіксований спалах дифтерії. До справи зупинки хвороби долучилася Золотоніська земська повітова управа. Відповідно до її рішень, у повіті посилювався склад медичного персоналу у тих місцевостях, які були заражені дифтерією; дозволено безкоштовна видача хворим медикаментів; доручено було сільським старостам при виявленні хвороби щоденно обходити усі хати й повідомляти лікареві або фельдшеру про нових хворих. Окрім того, у звітному році внаслідок заходів, застосованих Полтавськими губернськими земськими зборами та РТЧХ, до Золотоніського повіту був відряджений загін із 30 сестер милосердя та одного лікаря. Свою роботу санітарний загін розпочав 15 лютого 1880 р. До зони його відповідальності потрапили села: Піщана, Моцоків хутір, Антипівка, Слюзчина Слобідка, Драбів, Михалівка, Олімпіадівка, Гулаківка, Білоусівка та Мехедівка, Богодухівка, Деркачівка, Бойківщина, Чернобай, Канівці, Красіонівка, Лікашівка, Хрущівка, Сизонівка, Криси, Хрестителеве, Чернечина та Зорівка. Втручання РТЧХ позитивно відобразилося на стані захворюваності у Золотоніському повіті⁴. Відомо, що у 1904 р. це ж Золотоніське земство надало РТЧХ 20 ліжок у лікувальних закладах земства (села Малі Канівці та Драбів) для лікування хворих і поранених внаслідок військового конфлікту на Далекому Сході.

У 1897 р. Суразьким осередком Чернігівської філії РТЧХ був організований загін сестер милосердя і спрямований до сс. Лементарівки й Ярошівки Сосницького повіту на боротьбу із наслідками дизентерії, внаслідок якої постраждало 300 чоловік. Заходи загону Червоного Хреста далися взнаки вже за місяць після розпочатої роботи⁵.

У 1907 р. Чернігівська св. Феодосія община сестер милосердя звернулася з клопотанням до головної управи РТЧХ про можливість відкриття притулку для пологів на 12 ліжок, перебування в якому оплачували б породіллі. Клопотання було задоволено, за умови відсутності фінансової підтримки з боку головної управи та обов'язкової прибутковості притулку⁶.

Окрім РТЧХ, благодійно-медичну допомогу сільському населенню Полтавщини надавало і попечительство Імператриці Марії Олександрівни про сліпих.

Один із загонів цього попечительства у 1909 р. відвідав с. Малі Канівці: «Хворі до цієї лікарні збираються сотнями. Загін, який складається з 2-х лікарів-жінок, працює у поті чола з 9 ранку до 11 вечора. ... Хворі приходять за 70–80 верст, очікують своєї черги по 2–3 дні»⁷.

Отже, ці та подібні приклади свідчать про часткове знайомство сільського населення з принципами роботи громадських медично-благодійних організацій, які «увійшли» в Україну в останній третині XIX ст.

На основі частково збереженої джерельної бази («Отчеты», «Протоколи», «Вестник Красного Креста») встановлено, що до середини 1914 р. в межах українських лівобережних губерній функціонували наступні червонохресні територіальні утворення: Полтавська місцева філія, якій підпорядковувалися Кременчуцький (не пізніше 1898 р.)⁸, Переяславський (не пізніше 1907 р.)⁹, Полтавський, Роменський (не пізніше 1906 р.)¹⁰ місцеві осередки; Чернігівська місцева філія, у зоні відповідальності якої відповідно функціонували Глухівський (не пізніше 1896 р.), Городнянський, Клишівський, Козелецький (з 21.12.1894 р.), Конотопський, Мглинський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Новозибківський, Остерський, Сосницький та Суразький (не пізніше 1897 р.) місцеві осередки. У період другої половини 1914 р. в межах Лівобережжя України фіксується діяльність Гадяцького, Золотоніського (з 5.09.1914 р.), Кобеляцького, Конотопського, Костянтиноградського, Лохвицького (не пізніше 26.07.1914 р.)¹¹, Лубенського, Миргородського, Прилуцького, Хорольського та Стародубського осередків. У цей початковий період, новостворені організації намагалися фінансово підтримувати земства. Наприклад, задля забезпечення ефективної роботи свого територіального осередку РТЧХ Прилуцьке земство асигнувало на його потреби 3000 руб.¹²

Самостійними громадами були общини сестер милосердя та жіночі комітети, яких нами виявлено 9 — Кременчуцька Маріїнська община сестер милосердя, Переяславська та Полтавська общини сестер милосердя, Глухівський, Ніжинський¹³, Лохвицький¹⁴, Полтавський, Прилуцький та Стародубський жіночі комітети.

Складовою розгалуженої мережі РТЧХ були і сільські відділення організації. Ще раз наголосимо, що питання, пов'язані з організацією та функціонуванням сільських громадських об'єднань, а також з мотивацією населення участі у сільських статутних організаціях періоду кінця XIX — початку XX ст. у сучасній українській історіографії залишаються ще малодосліджуваними. Між тим, стверджуємо, що сільський пласт червонохресного руху в Російській імперії, і, зокрема в Україні, існував. На підтвердження цього факту нами зафіксована діяльність окремих місцевих сільських відділень РТЧХ. Наприклад, у с. Радківка Прилуцького повіту, у с. Вишняки та с. Оболонь Хорольського повіту, у с. Піски, м-ках Чорнухи, Варві, Вороньки та с. Гнідичі Лохвицького повіту та інші.

Основна мета усіх осередків РТЧХ у Лівобережній Україні до середини 1914 р. полягала лише в акумуляції коштів на рахунках Товариства. Про це свідчать звітні документи, які місцеві структури подавали до Головної управи. Відповідно до них, кошти накопичувались у різних спосіб:

- перший — це збільшення кількості дійсних членів філії чи осередку, і, як наслідок, збільшення кількості суми членських внесків;
- другий — організація збору пожертв через поштову мережу;
- третій — організація збору пожертв через «кухольний збір» у церквах, за попереднього погодження із церковною владою;
- четвертий — продаж книг із логотипом РТЧХ. Наприклад, у 1896 р. Глухівський осередок звітував про продаж 15 примірників «Исторического очерка деятельности Российского общества Красного Креста»¹⁵; продаж конвертів зі знаком Червоного Хреста і т. п.;
- п'ятий — організація і проведення благодійних культурно-освітніх заходів. Так, у 1895 р. Козелецький осередок організував платний сімейно-танцювальний вечір; у 1896 р. — свято новорічної ялинки із сімейно-танцювальним вечором та торгівлею¹⁶, у 1897 р. Глухівський осередок організував публічну лекцію лікаря Шмулевича¹⁷ тощо.

Частину зібраних коштів окремі філії витрачали на будівництво спеціальних приміщень, які мали використовуватися як лікарні, шпиталі та лазарети. Так, наприкінці XIX ст. Глухівський осередок розпочав будівництво лікарні для інфекційно-хворих бідних людей (хворих на пропасницю), Суразький осередок — лікарні для німецьких сестер милосердя¹⁸. Діяльність Полтавської філії у 1908 р. базувалася навколо будівництва хірургічної лікарні у м. Полтава (16–20 ліжок). Фінансовим підґрунтям для будівництва стали кошти на рахунок філії («на випадок війни» — 48 тис. руб.)¹⁹.

Події 1914 р. змінили основний напрям у функціонуванні філій та осередків РТЧХ, з цього часу нагальним стала організація збору добровільних пожертв для здійснення матеріальної підтримки солдатів на фронті та надання допомоги хворим і пораненим солдатам. Жіночі комітети додатково турбувалися про утримання та розвиток власних установ.

Відомо, що Полтавський жіночий комітет 15 квітня 1915 р. організував і провів у межах м. Полтави кухольний збір, кошти з якого планували використати на виготовлення білизни та придбання військових чобіт. Голова комітету О. Гриневич особисто звітувала його членам про хід акції, про учасників збору комітету та про результати. Підсумком одноденного збору у 288 кухлях виявилось 3829 руб. 22 коп.²⁰

Переважна більшість місцевих осередків з 1914 р. опікувалася організацією та налагодженням ефективної роботи лазаретів. Так, у підзвітності Кобеляцького осередку знаходився лазарет у с. Нові Санжари, в якому лише за липень–серпень 1916 р. пройшли лікування 456 поранених солдатів²¹. Секретар осередку К. Шторх за віддану роботу у Товаристві Червоного Хреста був нагороджений орденом св. Станіслава II ступеня²². У зоні відповідальності Костянтиноградського осередку знаходився лазарет «Любимівський». Лазарет розташовувався у с. Михайлівка й утримувався за рахунок коштів членів Михайлівського місцевого відділення РТЧХ, кредитної спілки, членів місцевої парафії, землевласників та генерала Ільїнського²³. У жовтні 1916 р. цей лазарет відвідав повітовий предводитель дворянства, який залишив свої враження: «Я побачив у

ньому зразковий порядок та глибоке сердечне ставлення до поранених солдат»²⁴. Такий стан речей забезпечували своєю безкоштовною працею земський лікар З. Павлов та земські фельдшери Ф. Кабанов і В. Моторна. У 1916 р. найбільш активні члени Михайлівського відділення Ф. Свистун-Хорунжий та К. Шкуренко отримали срібні нагрудні відзнаки від РТЧХ. Забезпечували роботу лазаретів також Гадяцький (50 ліжок²⁵), Лохвицький (75 ліжок²⁶), Конотопський²⁷, Кременчуцький (82 ліжка)²⁸, Хорольський (100 ліжок²⁹) осередки, а також Оболонянське (12 ліжок) та Вишняківське сільське відділення (50 ліжок)³⁰, Радківське сільське відділення Прилуцького осередку. Як правило, приміщення під лазарети орендувалися відділеннями РТЧХ у приватних осіб, або отримувалися безкоштовно. Приміром, Пісківський лазарет та Куземинський дитячий притулок безкоштовно розташовувалися у будівлі народних будинків³¹.

Є підстави припустити, що під егідою Золотоніського осередку була розгорнута пропагандистська робота у громадських організаціях повіту. Так, у жовтні 1914 р. Лукашівська кредитна спілка асигнувала 30 руб. на побудову лазарету імені селян та козаків Полтавської губернії; у листопаді 1914 р. Лукашівське сільськогосподарське товариство відгукнулося на потреби родин, чоловіки яких були мобілізовані на фронт (виділення 15 руб. та насіннєвого матеріалу), виступило з пропозицією організувати постійне лікування одного пораненого з асигнуванням 48 руб.³² Серед членів Золотоніського осередку були і члени Золотоніського благодійного товариства: М. Семичева, А. Марковська, Л. Сафронова, Л. Лашенко, М. Мерзвинська та З. Ігнатівська³³.

Констатуємо, що не всі місцеві осередки РТЧХ організували функціонування лазаретів у 1914 р. Наприклад, члени Миргородського осередку спромоглися створити лазарет лише у 1917 р.³⁴ Але названий недолік у його роботі компенсувався налагодженими організаційними роботами з акумуляції грошових та речових пожертв на користь солдатів.

У підзвітності Лохвицького місцевого осередку знаходилися п'ять відділень: у селах Піски, Гнідичах, м-ках Чорнухи, Варві та Вороньки.

У с. Піски 12 жовтня 1914 р. був організований лазарет на 12 ліжок, на чолі якого став кол. рад., лікар І. Бродський. Він безкоштовно здійснював медичну допомогу. Натомість робота фельдшера та двох сестер милосердя оплачувалася. Утримувався лазарет за рахунок коштів Лохвицького місцевого осередку³⁵. Станом на кінець 1915 р. до складу цього сільського відділення входило 2 дійсних члени та 80 членів-змагальників, з яких до складу правління було обрано 10 чоловік³⁶. Окрім безпосередньої роботи у лазареті, члени сільського відділення організували для біженців місця для тимчасового проживання та пункти харчування, зокрема останній функціонував при залізничній станції Лохвиця. Але, чи не найголовніше було те, що члени відділення займалися транспортуванням поранених від залізничної станції Лохвиця до безпосередніх місць їхнього лікування. До грудня 1915 р. поранені прибували до розподільчого пункту у м. Київ, потім по залізниці до ст. Лохвиця, де надавалася перша медична допомога. Згодом їх спрямовували у лазарети. З грудня 1915 р. розподільчий

пункт був організований у м. Кременчук, що значно прискорило терміни надання медичної допомоги. Перевезення поранених і хворих здійснювалося лише завдяки громадській позиції членів Писківського відділення, і, зокрема, його заступника голови, волосного старшини — М. Кривобока: «Перевозка больных и раненых представляла большие затруднения и ложилась бременем на песковских обывателей, которые, все же, с особым вниманием и заботливостью относились к этому делу и по мере возможности удовлетворяли потребность в перевязочных средствах»³⁷.

Гнідинське сільське відділення організувало з лютого 1915 р. функціонування лазарету на 7 ліжок. Утримувалися поранені на засоби, які були зібрані членами відділення та частково на урядові субсидії³⁸. Відомо, що повне утримання пораненого визначалося у 1 руб. 12 коп. при харчуванні у 47,2 коп. Гнідинське відділення було єдиним у Лохвицькому повіті, яке зафіксувало забезпечення поранених книгами з осередку та виписку журналу «Русский инвалид».

Чорнуське сільське відділення було відкрито 14 вересня 1914 р. й одразу розпочало свою діяльність. На чолі були ст. рад. А. Дорошенко (1914–1915 рр.) та свящ. о. Ф. Семенов (1915 р.). До складу відділу входило 77 дійсних членів і 48 членів-змагальників. Його діяльність полягала у забезпеченні ефективної роботи лазарету, який відкрився 5 жовтня 1914 р. у двох орендованих приміщеннях місцевого купця С. Дятлова. Останній, до речі був одним із трьох заступників голови правління відділення. Усі дійсні члени виконували свої обов'язки безкоштовно. Натомість медичний персонал у лазареті працював за грошову винагороду. Функціонував лазарет за рахунок коштів від приватних осіб та військового міністерства³⁹. Для фінансової підтримки роботи лазарету у липні та серпні 1915 р., дякуючи організаційній роботі ще одного заступника голови відділення С. Бугаєву, були проведені благодійні спектаклі, на перегляд яких запрошувались і солдати⁴⁰. У Чорнуському лазареті доступними були 22 ліжка.

Барвинське сільське відділення, найменш чисельне (28 членів та 7 членів-змагальників), окрім забезпечення функціонування лазарету на 15 ліжок за рахунок приватних пожертв⁴¹, заснувало грошовий фонд на післявоєнну реабілітацію солдатів; організувало лише у другому півріччі 1915 р. 8 благодійних спектаклів; налагодило відправлення різдвяних подарунків на фронт. Членський внесок для дійсних членів відділення складав 5 руб., для членів-змагальників — 1 руб. 06 коп.

Вороньківське сільське відділення у листопаді 1915 р. організувало збір пожертв у межах Вороньківської волості, дякуючи яким відправило на фронт сорочки (79 шт.), кальсони (86 шт.), кисети з тютюном (111 шт.), конверти (2 коробки), поштовий папір (2 пачки), папір для паління (10 фунтів), цвяхи (4 фунта), сірники (100 коробок), гудзики (300 шт.), дратву (100 мотків), нитки (10 мотків), голки (100 штук) тощо.

У нижче наведеній таблиці 1 представлена узагальнена інформація про сільські відділення Лохвицького осередку за 1915 р.

Таблиця 1

Осередок та відділення	Час відкриття лазаретів	К-ть вику-ваних (чол.)	Фінансові статки за 1915 р.				
			на 1.01.1915 р.	на 1.07.1915 р.	Прибутки	Видажки	на 1.01.1916 р.
Лохвицький осередок	4.10.1914 р.	921	5506 руб. 63 коп.		29 661 руб. 12 коп.	21 993 руб. 93 коп.	7667 руб. 19 коп.
Чорнуське відділення	13.10.1914 р.	219		631 руб. 11 коп.	3608 руб. 26 коп.	3184 руб. 24 коп.	424 руб. 02 коп.
Пісківське відділення	12.10.1914 р.	95		521 руб. 13 ? коп.	1814 руб. 50 коп.	1346 руб. 11 коп.	468 руб. 35 ? коп.
Варвинське відділення	18.10.1914 р.	122	120 руб. 61 коп.		4061 руб. 35 коп.	3380 руб. 45 коп.	801 руб. 96 коп.
Гнідинське відділення	11.02.1915 р.	55		540 руб. 03 коп.	1053 руб. 91 коп.	889 руб. 95 коп.	163 руб. 96 коп.
Вороньківське відділення				101 руб. 21 коп.	209 руб. 04 коп.	179 руб. 16 коп.	29 руб. 88 коп.

У таблиці 2 представлено кількісні показники членів Лохвицького осередку, Лохвицького жіночого комітету та сільських відділень станом на кінець 1915 р.

Таблиця 2

	к-ть дійсних членів	к-ть чоловіків %	к-ть жінок %	к-ть членів-змагальників
Лохвицький осередок	99 чол.	73 73,7%	26 26,3%	
Жіночий комітет	63 чол.		63 100%	
Чорнуський відділ	74 чол.	56 75,7%	18 24,3%	48
Пісківський відділ	23 чол.	23 100%		80
Варвинський відділ	27 чол.	22 81,5%	5 18,5%	7
Гнідинський відділ	27 чол.	23 85,2%	4 14,8%	
Вороньківський відділ	35 чол.	31 88,6%	4 11,4%	12

Діяльність місцевих відділень РТЧХ спрямовувалася відповідно до рішень загальних зборів, управління осередку та жіночого комітету. Так, Лохвицький

осередок за друге півріччя 1915 р. збирався 7 разів. На цих засіданнях було розглянуто 70 питань, тобто в середньому на одному засіданні обговорювалося 10 питань.

Прибутки осередків склалися із членських внесків, кухлевих зборів, щомісячної фінансової підтримки з боку земських установ та асигнувань на утримання іменних ліжок, надходжень від благодійних спектаклів, лотерей і т. ін. Так, відповідно до циркуляра головної управи РТЧХ від 21 серпня 1915 р. за № 32 «Про збір пожертв у вигляді теплих речей для армії та грошової підтримки (за підписними листами)», Пісківським відділом Лохвицького осередку було отримано: від С. Божко 8 столиків та 4 табуретки, від Гамаліївської економії 2 ліжка, 2 матраци та 4 простирадла і 20 руб. від урядника Лимаря на організацію харчування солдатів у різдвяні свята⁴²; восени 1914 р. зафіксоване проведення лотереї, кошти від якої були спрямовані на ліки для 6 поранених у Пісківському лазареті⁴³; 16 січня 1916 р. у Радківському відділенні Прилуцького осередку у лазареті був організований для поранених спектакль⁴⁴; також у січні 1916 р. Лохвицький жіночий комітет теж організував благодійний спектакль, зібрані кошти від якого були спрямовані на лікування поранених⁴⁵. Зазначимо, що збір фінансових коштів відбувався на основі квитанційних книжок за суворої звітності.

Складовою частиною благодійної діяльності осередків РТЧХ була організація збору та відправки на фронт різдвяних подарунків для армії. Подарунки спрямовувалися до конкретної частини у супроводі представників двох сторін. Наприклад, на Різдво 1915 р. Лохвицький жіночий комітет відправив такі речі: кальсони (258 шт.), сорочки чоловічі (306 шт.), сорочки жіночі (12 шт.), онучі (377 шт.), шарфи (5 шт.), рукавички (8 пар), носові хустинки (12 шт.), панчохи (3 пари), халати білі (12 шт.), кисети (250 шт.), папір для паління (1 стопа та 6 пачок), газетний папір (1 пуд), поштовий папір (16 пачок), конвертів (11 пачок та 7 коробок), олівців (10 дюжин), кремнію (400 шт.), кресал (250 шт.), губок (250 шт.); Управління комітету: сало (10 пуд.), цукор (5 пуд.), сухарі та коржики (10 пуд.), тютюн махорка (9 пуд.), сірники (200 коробок), насіння (1 мішок), гірчиця (1 ящик), узвар (18 мішків), мило (10 пудів), складаних ножів (1 шт.), олівців хімічних (1 дюжина); від правління Харківської кредитної спілки: тютюну махорки (4 фунти), паперу для паління (73 листи), сірників (12 коробок), рукавичок (4 пари), конвертів (22 шт.), поштового паперу (24 аркуша), олівців (4 шт.) і т. д.

Окрім організації допомоги для армії, РТЧХ турбувалося про забезпечення мінімальних умов життя біженцям та вимушеним переселенцям. Місцеві відділення організували збір коштів й облаштовували місця тимчасового притулку і пункти харчування. Приміром, 29 та 30 серпня 1915 р. Лохвицький жіночий комітет організував перший збір речей і грошей у м. Лохвиці на користь біженців; 20 вересня 1915 р. цей же комітет організував кухлевий збір; Тетянинський комітет з надання тимчасової допомоги потерпілим від воєнних дій виділив 2000 руб.

Тетянинський комітет займався і систематизацією відомостей про біженців, які проживали у Полтавській губернії⁴⁶. Згодом (на початку 1917 р.) до сфери

відповідальності комітету потрапили три дитячі притулки: у м. Полтава на 110 дітей, у м. Лохвиця на 75 дітей та у м-ку Куземин Зеньківського повіту на 10 дітей⁴⁷. Слід зазначити, що останній притулок знаходився у сільській місцевості і в ньому брало участь місцеве населення з виявленою громадською позицією. Приміщення для притулку було надано безкоштовно. Завідувачка притулку теж виконувала свої обов'язки безоплатно, натомість учитель рукоділля отримувала 25 руб., окрім того, оплати праці вимагали кухарка, прачка, няні та двірник. Кошторис на утримання притулку становив 345 руб. Така сума обґрунтовувалась «високими цінами на одяг та взуття, їхнє швидке зношування дітьми, віддача одягу дітям, яких забирали батьки; потребою чималої кількості опалювального матеріалу для приготування їжі та підігріву води; необхідністю приведення приміщення до зимового сезону»⁴⁸ тощо. До 1917 р. притулок існував під егідою Південноросійської обласної земської переселенської організації на кошти, які остання отримувала у кредит. У зв'язку з припиненням кредитування наприкінці 1916 р. притулок залишився без засобів до існування. Аби не втратити цей патронаційний осередок, Тетянинський комітет узяв його під свою опіку⁴⁹.

Містечко Куземин на початок Першої світової війни вже мало традицію статутного громадського та фінансового руху. Так, у 1908 р. тут виникло Куземинське сільськогосподарське товариство, яке разом з ощадно-позичковим товариством та товариством споживачів у 1915 р. увійшло до складу місцевого просвітницького товариства⁵⁰.

Видатки осередків РТЧХ та їхніх відділень, наприклад у 1915 р., були наступними: на тканину для білизни, халати та фуфайки; купівля ліжок, дощок та фурнітури до них; на перев'язочний матеріал, хірургічні інструменти та медикаменти; на оплату праці лікарям, сестрам милосердя та обслуговуючому персоналу; на утримання поранених; на харчування працівників лазарету; на опалення й освітлення лазаретів; на прання білизни; на канцелярські видатки; на оплату праці секретаря; на поштово-телеграфні видатки; на перевезення поранених та виїзди у справах осередку чи відділення; на подарунки для солдат армії; на видатки по розповсюдженню відомостей про війну та інші дрібні видатки.

Перша світова війна поставила на порядок денний перед громадськими об'єднаннями і вирішення нового для них завдання — організація післявоєнної реабілітації поранених та скалічених солдатів. Так, у 1916 р. Лохвицький жіночий комітет за головування М. Туган-Барановського розглядав його пропозицію про розширення діяльності правління у бік організації надання допомоги воїнам, які отримали каліцтва на війні. Така допомога могла бути здійснена через організацію спеціальних курсів з основ сільськогосподарських наук⁵¹. Ця ж пропозиція обговорювалась і на одному із засідань Лохвицького сільськогосподарського товариства.

Необхідно зазначити й наголосити, що у межах досліджуваної нами території функціонували відділення Загальноросійського земського союзу допомоги хворим та пораненим солдатам (з 30.07.1914 р.). Оскільки нами не виявлено

жодного сільського осередку даного об'єднання, воно природно не потрапило до сфери наших інтересів.

Отже, діяльність одного з найстарших і найчисельніших громадських об'єднань Російської імперії — Імператорського товариства Червоного Хреста у період останньої третини XIX — початку XX ст. зафіксована і в межах сучасних кордонів України. Усі місцеві філії з їхніми осередками й общинами сестер милосердя провели надзвичайну роботу (за обсягом та результатом) у напрямках допомоги солдатам на фронтах, пораненим воїнам у місцевих шпиталях та лазаретах, а також у напрямку підготовки жіночого санітарного персоналу. Наголошуємо, що його представництва були відкриті не лише у губернських та повітових центрах України, але і в окремих селах. Саме з початком Першої світової війни відбувся активний процес розширення територіального представництва РТЧХ в Україні. Мережа РТЧХ визначалася наступними показниками: з 15 повітів Полтавської губернії — 14 мали місцеві філії, з 15 повітів Чернігівської губернії — 12 філій. Нами зафіксоване функціонування 3 общин сестер милосердя, 6 жіночих комітетів та принаймні 11 сільських місцевих відділень. Переконані, що функціонування останніх свідчить на користь констатації факту існування, хоч і в обмеженому обсязі, селянської громадської інституціональної ініціативи. Показовою у цьому плані є організаційна структура Лохвицького місцевого комітету (Полтавська філія), до якого входило 5 сільських відділень.

Структура та принципи їхньої організації були аналогічними до організаційних основ добровільної громадської організації: періодично скликалися загальні збори членів товариств, обиралось правління у складі голови, його заступника, скарбника, секретаря, діяла ревізійна комісія, щорічно друкувалися звіти тощо.

Завдяки роботі таких сільських громад РТЧХ, в Україні лікарську допомогу отримали тисячі поранених і скалічених солдатів, значні обсяги матеріальної та фінансової підтримки були спрямовані до лав діючої армії, відбулася консолідація частини сільського населення на ґрунті благодійності та добротності. Діяльність українських сільських осередків РТЧХ забезпечували місцева громадська ініціатива та свідоме ставлення до виконання узятих на себе обов'язків. Вони функціонували як структурні підрозділи добровільного статутного громадського об'єднання, сукупна наявність яких у межах держави визнається однією з ознак громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Донік О.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2004. — Вип. 4. — С. 155–182; *Його ж.* Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2005. — Вип. 9. — С. 61–86;

Загребельна Н.І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — К., 2004. — 20 с.

² *Ореховський В.О.* Діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914–1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — Чернівці, 1997. — 247 с.; *Кармалюк С.П.* Діяльність організацій Червоного хреста в Україні в 1867–1920 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. — Кам'янець-Подільський, 1998. — 183 с.

³ *Ореховський В.О.* Вказ. праця. — С. 1.

⁴ Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1880-й год. — Полтава, 1881. — С. 126–127; Российское общество Красного Креста. Исторический обзор деятельности. — СПб., 1902. — 141 с.; Протоколы комиссии Главного управления Российского общества Красного Креста, учрежденной для определения программы действий врачебно-санитарного отряда для Полтавской губернии. — СПб.: типография и хромотиполитография А. Трампеля, 1880. — 32 с.

⁵ Державний архів Чернігівської області (Держархів Чернігівської обл.), ф. 142, оп. 2, спр. 70, арк. 40.

⁶ Вестник Красного Креста. — 1908. — № 2. — С. 118–119.

⁷ Полтавские губернские ведомости. — 1909. — № 88. — С. 4.

⁸ Отчет Кременчугского местного комитета и Общины сестер милосердия Российского общества Красного креста за 1898–1915 гг. — Кременчуг, 1897–1916.

⁹ Отчет Переяславского местного комитета Российского общества Красного Креста за 1907–1912 гг. — Переяслав, 1908–1913.

¹⁰ Отчет Роменского местного комитета Российского общества Красного креста за 1906–1907 гг. — Ромны, 1907–1908.

¹¹ Отчет о деятельности Лохвицкого местного комитета Красного креста с 26-го июля 1914 года по 26-е июля 1915 года. — Лохвица, 1915. — 129 с.

¹² Постановления Прилуцкого экстренного уездного земского собрания 10 августа 1914 года и доклады с приложениями к ним. — Прилуки, 1915. — С. 10.

¹³ Нежинский голос. — 1914. — № 178. — С. 2; № 179. — С. 2.

¹⁴ Лохвицкое слово. — 1916. — № 31. — С. 5.

¹⁵ Держархів Чернігівської обл., ф. 142, оп. 2, спр. 61, арк. 5.

¹⁶ Там само, арк. 21; ф. 142, оп. 2, спр. 53, арк. 58.

¹⁷ Там само, спр. 70, арк. 6 зв.

¹⁸ Там само, арк. 31.

¹⁹ Вестник Красного Креста. — 1909. — № 6. — С. 72–73.

²⁰ Державний архів Полтавської області (Держархів Полтавської обл.), ф. 998, оп. 1, спр. 50, арк. 33, 73.

²¹ Там само, ф. 999, оп. 1, спр. 11, арк. 3–4.

²² Там само, спр. 4, арк. 30.

²³ Там само, спр. 11, арк. 16.

²⁴ Там само, спр. 4, арк. 41.

²⁵ Там само, спр. 11, арк. 17.

²⁶ Там само, арк. 7.

²⁷ Там само, ф. 756, оп. 1, спр. 3, арк. 7.

²⁸ Там само, ф. 999, оп. 1, спр. 4, арк. 34.

²⁹ Вестник Хорольського сільськогосподарського товариства. — 1914. — № 15/19. — С. 36.

³⁰ Держархів Полтавської обл., ф. 999, оп. 1, спр. 11, арк. 8, 22–24, 31–34.

³¹ Лохвицкое слово. — 1914. — № 80. — С. 6–7.

³² Хуторянин. — Х., 1915. — № 1. — С. 40–41.

³³ Вестник Золотоношского сельскохозяйственного общества. — 1914. — № 32. — С. 1.

³⁴ Ксензенко А.И. Медицинский отчет о деятельности лазарета местного комитета Российского общества Красного Креста в г. Миргороде за 1917 год. — Миргород: Тип. М.Г. Кагана и С.И. Роднянского, 1918. — 15 с.

³⁵ Держархів Полтавської обл., ф. 999, оп. 1, спр. 11, арк. 8.

³⁶ Лохвицкое слово. — 1915. — № 73. — С. 7.

³⁷ Отчет о деятельности Лохвицкого Местного Комитета Красного Креста с 26 июля 1915 г. по 1 января 1916 г. — Лохвица, 1916. — С. 21–23.

³⁸ Держархів Полтавської обл., ф. 999, оп. 1, спр. 11, арк. 6.

³⁹ Там само, арк. 9.

⁴⁰ Отчет о деятельности Лохвицкого Местного Комитета Красного Креста с 26 июля 1915 г. по 1 января 1916 г. — С. 18–20.

⁴¹ Держархів Полтавської обл., ф. 999, оп. 1, спр. 11, арк. 10.

⁴² Отчет о деятельности Лохвицкого Местного Комитета Красного Креста с 26 июля 1915 г. по 1 января 1916 г. — С. 23.

⁴³ Лохвицкое слово. — 1914. — № 82. — С. 5.

⁴⁴ Прилуцкий голос. — 1916. — № 4. — С. 3.

⁴⁵ Лохвицкое слово. — 1916. — № 110. — С. 6.

⁴⁶ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 21, арк. 111.

⁴⁷ Там само, спр. 8, арк. 12.

⁴⁸ Там само, арк. 17.

⁴⁹ Там само, арк. 55, 61.

⁵⁰ Хлибороб. — 1915. — № 13/14. — С. 450–451.

⁵¹ Лохвицкое слово. — 1916. — № 34. — С. 5.

Стаття надійшла до редколегії 23.10.2014 р.

СЕЛЬСКИЕ ОТДЕЛЕНИЯ РОССИЙСКОГО ОБЩЕСТВА КРАСНОГО КРЕСТА В ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ

В статье рассматривается функционирование сельских отделений одной из наиболее активных общественных организаций Российской империи — Императорского Российского общества Красного Креста. В качестве примера проанализирована деятельность сельских объединений Лохвицкого уезда Полтавской губернии. Сделан акцент на отдельных позитивных результатах их работы. Сформулирован вывод про необходимость изучения истории общественных организаций, которые были и остаются одним из основных элементов формирования гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: гражданское общество, общественная организация, движение Красного Креста, волонтерство.

RURAL BRANCHES OF RUSSIAN RED CROSS SOCIETY IN LEFT-BANK UKRAINE

The article deals with the function in rural branches of one of the most active civil societies of Russian Empire — Imperial Russian Red Cross Society in the early period of

World War I. As an example, analyzed rural branches' activity of Lokhvytsky district, Poltava province. Attention is paid to some positive results of their work. Accentuated the necessity of research in to the history of civil organizations that have been and remain one of the main elements of civil society's formation in Ukraine.

Keywords: *civil society, civil organization, Red Cross movement, volunteering.*

*Г.В. Степаненко
(м. Київ)*

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА І ПАСТИРСЬКЕ СЛУЖІННЯ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХІВНИЦТВА МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті йдеться про деякі аспекти соціального служіння міського православного духівництва Правобережної України в роки Першої світової війни.

Ключові слова: *Перша світова війна, Правобережна Україна, соціальне служіння, православ'я, церква.*

В основі конструювання російською імперською владою образу нової світової війни було покладено утилітарне ставлення до Православ'я, засвоєне протягом попереднього століття. Ідею «священної війни» коротко і змістовно ілюструють слова популярної солдатської молитви: «за Веру, Царя и Отечество и за единовѣрныхъ братьевъ нашихъ», а її пропагандою активно займалося духівництво, особливо клір міських храмів, організовуючи численні багатолюдні хресні ходи центральними вулицями міст, урочисті молебни про дарування перемоги у центральних соборах, вивішуючи портрети загиблих героїв у церквах, церковнопарафіяльних школах, духовних училищах і семінаріях, друкуючи мільйонними накладами патріотичні листівки, а також організовуючи жертводавців на збір коштів для допомоги «потерпілому населенню Галичини», окупованої власною, російською, армією¹.

З перших днів війни розпочалося видання офіційної центральної газети «Приходской Листок» з метою «правильного й точного інформування духівництва, а через нього широких народних мас із сучасними подіями, особливо воєнного театру, щоби у духівництва незмінно підтримувався бадьорий, сповнений мужності й віри у велич Росії настрій, і щоби духівництво, своєю чергою, могло передавати цей настрій парафіянам, оберігаючи їх від впливу неправдивих чуток»². «Епархиальные ведомости» всіх українських єпархій друкували зразкові проповіді патріотичного змісту, регулярне виголошення яких було обов'язком кожного парафіяльного священика. Вони закликали населення передплачувати військові позики, обмежувати себе в усьому на користь солдатів³; формували патріотичні почуття і створювали героїчний настрій. «Не здавайся в полон!», «Йди на війну, як за викликом Божим!», «Звіряче ставлення німців до наших військовополонених», «Повчання новобранцям з приводу листів, які надходять від наших полонених, в яких описуються нібито добрі умови життя в полоні», «Лихоліття війни послані нам Господом як кара за відхилення від православ'я»: провідною думкою всіх цих текстів була теза про те, що «все, чого вимагає від нас влада, має бути свято виконане, як необхідне й корисне для держави»⁴.

Священники мали «вселити» мобілізованим думку про чесне виконання військового обов'язку, а також проглядати їхні листи з фронту, аби вчасно розвіяти «хитання, жалкування, побоювання» солдатів і запобігти розповсюдженню подібних настроїв у парафіян, адже населення складало своє бачення війни, керуючись не в останню чергу листами, а їхні відповіді, своєю чергою, мали великий вплив на моральний дух фронтовиків⁵.

Крім масштабної пропаганди «священної війни» активізації церковного життя міст сприяли об'єктивні причини: перед загрозою великої катастрофи, переживаючи горе особистих втрат і відчуваючи страх за майбутнє, до храмів прийшла навіть та частина освічених городян, чия свідомість засвоїла секулярне світосприйняття. Документи свідчать про переповнені храми, куди тисячі мирян шли молитися за солдатів, коли ентузіазм першого року заступила розпач від втрати надії на швидку перемогу і повернення до мирного, стабільного повсякдення. До пастирської роботи панотців додалися психологічна підтримка покалічених, в численних лазаретах вимагали моральної опіки поранені. Сироти, біженці, сім'ї загиблих чекали на розраду і допомогу⁶.

Розруха прифронтової смуги, сотні тисяч біженців, дорожнеча та безлад приводили з іншого боку і до моральної деградації суспільства: атрофії жалості і співчуття, до нехтування поняттями честі і справедливості⁷. Росла злочинність, поглиблювалося безладдя, актуалізувалися забобони⁸. Скупчення військ у містах сприяло поширенню розпутства, марнотратства, франтівства і, звісно, пияцтва, фактично необмежене офіційною заборонаю продажу горілки⁹. Духівництво, зокрема церковнослужителі і учителі церковних шкіл, активно залучалося до документального обліку біженців, а також, в ідеалі, мали сприяти їхньому влаштуванню на новому місті¹⁰. На членів причтів покладався облік могил загиблих солдатів (яких були тисячі у прикордонних повітах Волинської та Подільської губерній¹¹). Церковнослужителі і учителі церковних шкіл, активно залучалося до документального обліку біженців, а також, в ідеалі, мали сприяти їхньому влаштуванню на новому місті¹².

Імперія намагалася дбати про солдатські родини, роблячи це за допомогою сільського парафіяльного духівництва: з початком війни уряд запровадив систему соціальної опіки, основою якої стали «парафіяльні ради з опіки родин осіб, які перебувають у військах», створені у переважній більшості сільських парафій українських єпархій¹³. Саме через «парафіяльні ради з опіки» держава отримала доступ до кожної солдатської сім'ї, а сільський священник — офіційний голова таких рад — перетворився на державного агента соціальної служби, розподіляючи поміж парафіян державні дотації¹⁴. На відміну від сільських парохів, основним завданням міського духівництва була організація благодійності, об'єктом якої тут ставали передусім поранені солдати, чия кількість набагато перевищувала ступінь відповідної готовності держави і громадськості.

Правобережні українські губернії були безпосередньо наближені до лінії фронту, відтак тут, у порівнянні з іншими регіонами Російської імперії (за винятком Москви й Петербургу), працювала найбільша кількість шпиталів, лазаретів, санітарних загонів, пунктів підтримки біженців тощо. Згідно до звіту

Св. Синоду про діяльність Церкви з організації допомоги пораненим протягом першого року війни серед 5 єпархій, відзначених за велику кількість лікувальних закладів, утримуваних на кошти духівництва, відзначені Київська і Подільська¹⁵. Збільшувалися власні витрати місцевого духівництва на добродійні потреби. Так, «на лікування хворих і поранених воїнів» централізовано відраховували 1–4% від валового прибутку монастирів, 2–5% від сумарних прибутків храмів і 2% від загального прибутку членів парафіяльних причтів, віднімали 2–3% з окладів членів корпорацій духовних навчальних закладів¹⁶, чекали постійних грошових внесків від працівників церковно-шкільної сфери. Більша частина кружечних зборів храмів і монастирів відтепер також мала йти на благодійні потреби¹⁷. Розміри означених відрахувань збільшувалися практично щороку¹⁸.

Ініціатором благодійних акцій у загальнодержавному масштабі виступав Св. Синод, контролюючи їх проведення на єпархіальному рівні. Передбачалося, що означена допомога мала здійснюватися як за рахунок особистих коштів духівництва, так і шляхом організації і збору поміж городян цілеспрямованих пожертвувань. При цьому збиралися не тільки гроші, а й необхідні солдатам і пораненим речі: теплий одяг, білизна, взуття і продукти¹⁹.

Міськими органами церковної доброчинності стали церковні братства, котрі перебували під безпосереднім патронатом єпархіальних владик. Їхня діяльність, як і діяльність їх відділень, унормовувалася затвердженими імператором статутами (1864 і 1914 рр.)²⁰. До початку Першої світової війни єпархіальні братства існували в усіх українських єпархіях. Серед них Київське Св. Володимирське, Чернігівське Св. Михайла князя Чернігівського, Кам'янець-Подільське Іоано-Предтеченське, Луцьке Хрестовоздвиженське, Волинське Свято-Володимирське, Харківське Озерянської ікони Божої Матері та ін. Їхня діяльність мала за мету релігійно-моральну опіку населення: зміцнення віри й моральності, боротьбу з пияцтвом і хуліганством, релігійне виховання дітей, заснування шкіл і читалень, проведення публічних лекцій, видання й розповсюдження релігійної літератури.

На початку Першої світової війни при братствах та їхніх відділеннях почали утворюватися спеціальні Комітети (ради) турботи про родини мобілізованих, які заходилися організовувати і проводити збори пожертвувань, формуючи власний грошовий фонд, не залежний від прибутків братства (які, до речі, склалися з членських внесків). Зібрані комітетами кошти витрачалися як на власний розсуд, так і на проведення загальноцерковних благодійних акцій, ініційованих Св. Синодом²¹. Приміром, із звіту панотця містечка Корсуня (Київська єпархія) про діяльність такого комітету протягом першого року війни дізнаємося, що частина коштів його загального фонду (1117 руб.) була роздана майже 300 родинам мобілізованих (854 руб.), а частина витрачена на закупку теплого одягу для сотні солдат (72 руб.) і продукти для розорених війною галичан (123 руб. 54 коп.)²². Особливо активно була діяльність Чернігівського єпархіального братства Св. Михайла князя Чернігівського, що було зумовлено фактичною відсутністю в Чернігівській єпархії парафіяльних рад з опіки²³.

Центральною організацією у сфері організації допомоги пораненим був Комітет Червоного Хреста духовних академій, семінарій і училищ, створений на

початку війни при духовно-навчальному відділенні Св. Синоду під головуванням синодального члена Фінляндського архієпископа Сергія. Корпорації означених навчальних закладів відраховували, як вже згадувалося, 2% від посадових окладів на утримання лікувальних центрів для солдатів²⁴. З цією ж метою (медичної допомоги пораненим) по центрах українських єпархій, переповнених пунктами медичної допомоги різних добродійних організацій, виникали відповідні церковні Комітети і Товариства, як от приміром Подільський єпархіальний комітет з надання допомоги хворим і пораненим воїнам, Житомирський комітет швидкої допомоги пораненим воїнам тощо. Популярними були й «дамські комітети», створювані дружинами викладачів духовних училищ і семінарій (приміром, добродійне товариство «дам духовного звання» Херсонської єпархії). Їхні учасниці власноруч шили для солдатів білизну, подушки, в'язали теплі речі, працювали сестрами милосердя²⁵.

Згідно до звіту Київської єпархії за перший рік війни, місцевим духівництвом тільки за статтею «на допомогу солдатам» було витрачено близько 55 тисяч рублів, зібраних за рахунок власних внесків і жертвувань парафіян. При цьому найбільш результативною виявилася організаційна робота Київського Свято-Володимирського братства (майже 22 тис. руб.); значимим видається також і особистий внесок місцевого духівництва (14 тис.)²⁶.

За статтею «на лікування хворих і поранених воїнів» духівництвом за рахунок відсотків з прибутку храмів і власних коштів збиралося щомісяця в середньому від 5 до 9 тис. руб. з кожної єпархії²⁷. А сума пожертвувань, зібраних на лікування поранених київським духівництвом протягом першого року війни становила без малого 200 тис.²⁸ Близько 500 ліжко-місць у різних лазаретах утримувалися протягом війни за рахунок парафіяльних рад з опіки²⁹. 7 лазаретів і 111 ліжко-місць у різних медичних закладах імперії слугували пораненим за рахунок коштів, зібраних службовцями церковно-шкільної сфери³⁰.

Активно працювали лазарети Комітету Червоного Хреста духовних навчальних закладів Російської імперії, який влаштував і утримував протягом війни три медичних центри, названі Серафимівськими на честь святого Серафима Саровського Чудотворця: етапний Серафимівський лазарет на 100 ліжок в Мінську; пересувний Серафимівський хірургічний шпиталь на 100 ліжок, який діяв на Кавказькому фронті (при ньому — харчовий і перев'язувальний пункти, які надавали першу допомогу пораненим безпосередньо на передовій); Серафимівський передовий санітарний транспорт на Південно-Західному фронті, в Галичині. Всі три медичних центри були добре споряджені. Так, Серафимівський передовий санітарний транспорт мав у своєму розпорядженні 25 санітарних і 5 господарських візків, 2 похідні кухні, 1 водовозку, 2 легкових екіпажі для швидкого пересування персоналу, 40 обозних і 10 верхових коней; в ньому працювали 1 лікар, 2 фельдшери і 70 санітарів³¹.

Оснащення єпархіальних лазаретів було також на висоті. Облаштовані у монастирях, у будинках церковних шкіл та гуртожитках семінарій і училищ, вони протягом війни перебували на повному утриманні духівництва, рятуючи

тисячі поранених. В більшості із них працювало електричне освітлення, водопровід, теплі ванни і туалетні кімнати. Їхні операційні і перев'язочні були обладнані згідно до новітніх вимог, а аптечні пункти постійно поповнювалися необхідними ліками. На кухнях, в пральнях і палатах господарювали і доглядали поранених послушниця і черниці місцевих монастирів, для чого у деяких єпархіяльних жіночих училищах запроваджувалися медичні курси для старшокласниць³².

Так, у Кам'янці-Подільському діяло 4 таких лікувальних заклади, у Харківській — 6, великий лазарет, розрахований на 300 поранених діяв у Волинській єпархії, 7 — у Чернігівській єпархії (серед них відомий «Єпархіяльний лазарет імені царевича Олексія» у колишньому Лялицькому палаці графа Заводовського), також 7 лазаретів діяло у Херсонській єпархії і 9 — у Київській (у тому числі великий лазарет при Києво-Печерській Лаврі)³³.

Велика війна співпала із періодом чергового загострення тривалої кризи церковного життя. У цих умовах Церква намагалася залишатися активним фігурантом культурної і соціальної сфери: боротися за свідомість парафіян і визнання освічених верств суспільства, одночасно не втративши прихильність влади. При цьому не бралися до уваги реальні можливості духовництва, представники якого відкрито говорили, що їм чимдалі важко домогтися порозуміння із паствою, а власних коштів «для грандіозної благодійності» вкрай недостатньо³⁴. Так приміром, прагнучи брати участь у вирішенні актуалізованої війною проблеми заповнення дозвілля парафіян, Церква намагалася відсунути від цього процесу земства і міністерство народної освіти, які спільно з працювали над заснуванням мережі повітових Народних будинків, які мали б книжкові і художні фонди, були б обладнані кінематографічними установками і розгорнули б діяльність з організації народних театрів³⁵. Натомість, вбачаючи в цих новаціях зазіхання на пастирські функції Церкви, Св. Синод запропонував свій, практично нереалізований проект створення парафіяльних будинків (або будинків тверезості), які повинні були стати «місцем молитовних і тверезих зібрань»³⁶. Практично без відчутних наслідків залишилися інші, безперечно благородні і корисні ініціативи Св. Синоду, зокрема, проекти влаштування при монастирях притулків для покалічених солдатів, сиріт загиблих тощо³⁷. Тим не менш, численні приклади подвижництва багатьох православних священиків, активне і сумлінне соціальне служіння окремих представників білого духовництва і чернецтва, вагомі результати добродійної діяльності свідчать про те, що велика частина кліру залишалася вірною своєму безпосередньому пастирському обов'язку — служінню Богу і людям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 274, оп. 1, спр. 3636, арк. 2; ф. 278, оп. 1, спр. 286, арк. 64, 100, 101, 105; ф. 127, оп. 876, спр. 1174, арк. 1–3; спр. 1176, арк. 5; спр. 1206, арк. 1, 3; Приходской листок

(ПЛ). — 1915. — № 8. — С. 4; *Эльвин И.* Церковь и война. — М., 1934. — С. 45; Киевские епархиальные ведомости (КЕВ). — 1916. — № 35. — Ч. оф. — С. 484; Общее настроение и особенные проявления религиозно-нравственной жизни населения Киевской епархии во время войны. (Из благочиннических отчетов) // КЕВ. — 1916. — № 22. — Ч. неоф. — С. 498–502.

² ЦДІАК України, ф. 274, оп. 873, спр. 395, арк. 1.

³ *Потехин С., прот.* Православное пастырство и война (Вниманию приходского духовенства Киевской епархии) // КЕВ. — 1916. — № 11. — Ч. неоф. — С. 229–232; № 14. — Ч. оф. — С. 149–153.

⁴ Очередные задачи пастырского служения в настоящее время. — Ч. 3: Пастырское попечение о воинах-прихожанах и о семействах их // КЕВ. — 1916. — № 13. — Ч. неоф. — С. 281–289; Пастырское послание преосвященного Оренбургского епископа Мефодия о войне // КЕВ. — 1916. — № 3. — Ч. оф. — С. 63–67.

⁵ Очередные задачи пастырского служения в настоящее время. — Ч. 3: Пастырское попечение о воинах-прихожанах и о семействах их // КЕВ. — 1916. — № 13. — Ч. неоф. — С. 281–289.

⁶ Общее настроение и особенные проявления религиозно-нравственной жизни населения Киевской епархии во время войны. (Из благочиннических отчетов) // КЕВ. — 1916. — № 21. — Ч. неоф. — С. 474–478; *Шиманский И., свящ.* Безногие и ослепшие // КЕВ. — 1916. — № 36. — Ч. неоф. — С. 776–778; ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1005, спр. 159, арк. 1 зв.–2 зв.

⁷ *Нечаев П.В., проф.* Современная война и задачи будущей школы: (Вступительная лекция в январе 1917 г.) // Богословский вестник. — 1918. — Т. 1. — № 1/2. — С. 19–38.

⁸ Общее настроение и особенные проявления религиозно-нравственной жизни населения Киевской епархии во время войны. (Из благочиннических отчетов) // КЕВ. — 1916. — № 22. — Ч. неоф. — С. 498–502; *Поршнева О.С.* Социальное поведение русского крестьянства в годы Первой мировой войны (1914 — февраль 1917 г.) // Социальная история. — М., 2000. — С. 57–83.

⁹ *Поршнева О.С.* Указ. соч. — С. 57–83.

¹⁰ О привлечении духовенства и учащихся в церковных школах к делу переписи беженцев // КЕВ. — 1916. — № 9. — Ч. оф. — С. 81–83.

¹¹ Державний архів Житомирської області, ф. 91, оп. 1, спр. 20, арк. 15–15 зв.

¹² О привлечении духовенства и учащихся в церковных школах к делу переписи беженцев // КЕВ. — 1916. — № 9. — Ч. оф. — С. 81–83.

¹³ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 1172, арк. 148–148 зв.

¹⁴ ПЛ. — 1915. — № 141. — С. 2; № 176. — С. 2; № 118. — С. 2; № 99. — С. 2; № 138. — С. 2; № 100. — С. 2.

¹⁵ Там же. — 1916. — № 17. — С. 2–3.

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 3970, арк. 3; ПЛ. — 1915. — № 94. — С. 1; № 54. — С. 4; № 154. — С. 2; № 175. — С. 4; № 176. — С. 2; № 24. — С. 3; № 10. — С. 1.

¹⁷ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 1176, арк. 1–3 зв.; спр. 1173, арк. 1–3 зв.

¹⁸ ПЛ. — 1916. — № 25. — С. 2–3.

¹⁹ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 1173, арк. 3, 5, 6, 7–7 зв., 13, 12, 13 зв., 14–17, 21, 22, 25, 27, 140–140 зв., 152, 360–360 зв., 362, 457, 460, 526; ф. 278, оп. 1, спр. 286, арк. 68–70; ПЛ. — 1916. — № 26. — С. 3.

²⁰ Там само, арк. 5–10.

²¹ КЕВ. — 1914. — № 30. — Ч. неоф. — С. 729, 741–742.

²² ЦДІАК України, ф. 127, оп. 875, спр. 2626а, арк. 1–1зв., 2 зв.–4.

- ²³ Вера и жизнь. — 1915. — № 11/12. — С. 298; ПЛ. — 1915. — № 5. — С. 2.
- ²⁴ ПЛ. — 1915. — № 94. — С. 1; № 36. — С. 3; № 24. — С. 3; № 175. — С. 4; № 54. — С. 4; № 52. — С. 3; № 154. — С. 2.
- ²⁵ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 1172, арк. 148–148 зв., 497; ПЛ. — 1915. — № 10. — С. 2.
- ²⁶ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 1175, арк. 4.
- ²⁷ Там само, арк. 1–3 зв., 4; спр. 1173, арк. 1–3 зв.; КЕВ. — 1914. — № 34. — Ч. неоф. — С. 836–837; ПЛ. — 1915. — № 148. — С. 2; № 92. — С. 2.
- ²⁸ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 1175, арк. 4.
- ²⁹ Там само, арк. 1–3 зв., 4; спр. 1173, арк. 1–3 зв.; КЕВ. — 1914. — № 34. — Ч. неоф. — С. 836–837; ПЛ. — 1915. — № 148. — С. 2; № 92. — С. 2.
- ³⁰ ПЛ. — 1916. — № 17. — С. 2–3.
- ³¹ Там же. — № 115. — С. 2; № 125. — С. 2–3; № 111. — С. 2.
- ³² ПЛ. — 1916. — № 28. — С. 2–3; ПЛ. — 1915. — № 33. — С. 3.
- ³³ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 1176, арк. 1–3 зв.; спр. 1173, арк. 1–3 зв.; оп. 798, спр. 695, арк. 1–4; КЕВ. — 1915. — № 31. — Ч. неоф. — С. 729–733; ПЛ. — 1915. — № 31. — С. 2; № 32. — С. 3; № 15. — С. 4; № 3. — С. 4; № 52. — С. 3; № 57. — С. 3; № 118. — С. 2; № 155. — С. 3; № 148. — С. 2; № 102. — С. 2.
- ³⁴ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 1172, арк. 140–140 зв., арк. 148–148 зв., 497; арк. 362, 457; ПЛ. — 1915. — № 108. — С. 3.
- ³⁵ *Поршинева О.С.* Указ. соч. — С. 67.
- ³⁶ Там же. — С. 69; *Зарайский В.* По поводу предстоящих церковных реформ. (Из беседы с присутствующим в Св. Синоде и членом Государственного совета архиепископом Серафимом Тверским) // Руководство для сельских пастырей. — 1916. — № 17/18. — С. 373–375; *Петровский С., священник.* Алкогольный вопрос при свете переживаемых событий // Руководство для сельских пастырей. — 1916. — № 17/18. — С. 380–384; Определение Св. Синода от 8.04.1915 г. за № 2585 // Вера и разум. — 1915. — № 15. — С. 448–450; ПЛ. — 1915. — № 95. — С. 1; ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1058, спр. 64, арк. 1.
- ³⁷ Определение Св. Синода от 8.04.1915 г. за № 2585 // Вера и разум. — 1915. — № 15. — С. 448–450; ПЛ. — 1915. — № 95. — С. 1; ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1058, спр. 64, арк. 1; Приюты при монастырях // Вера и жизнь. — 1915. — № 11/12. — С. 173–174; Обзор церковной и общественной жизни // Вера и жизнь. — 1915. — № 4. — С. 86; ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1058, спр. 64, арк. 5; ПЛ. — 1915. — № 49. — С. 2.

Стаття надійшла до редколегії 11.11.2014 р.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ СЛУЖБА И ПАСТЫРСКОЕ СЛУЖЕНИЕ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ГОРОДОВ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье речь идет о некоторых аспектах социального служения городского православного духовенства Правобережной Украины в годы Первой мировой войны.

Ключевые слова: *Первая мировая война, Правобережная Украина, социальное служение, православие, церковь.*

**PUBLIC SERVICE AND PASTORAL SERVICE OF CITY ORTHODOX CLERGY
OF UKRAINE DURING THE FIRST WORLD WAR**

This article is about some aspects of social service of city orthodox clergy of Ukraine at the times of the First World War.

Keywords: *First World War, Right-Bank Ukraine, social service, orthodoxy, church.*

*І.О. Яременко
(м. Київ)*

ЗЕМСЬКЕ ВЧИТЕЛЬСТВО УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРАВОВИЙ СТАТУС, СОЦІАЛЬНИЙ АВТОРИТЕТ ТА ОПЛАТА ПРАЦІ

Досліджено становище земського вчительства напередодні та в період Першої світової війни. Ключову увагу акцентовано на вивченні правового статусу та рівня соціального авторитету, з'ясуванні особливостей оплати праці. Доведено, що умови воєнного часу мали неоднозначний вплив на вказану категорію педагогів.

Ключові слова: *земське вчительство, правовий статус, соціальний авторитет, оплата праці, Російська імперія.*

Реформи 60–80-х рр. XIX ст. у Російській імперії мали суттєвий вплив на розвиток усіх сфер суспільно-політичного та економічного життя, в тому числі й на стан народної освіти. Створення протягом наступних 50 років мережі якісно нових типів шкіл — земських, серед іншого, сприяло й накопиченню значного теоретичного та практичного досвіду в навчально-виховному процесі. Антропологічна орієнтація пропонованої студії у поєднанні з дотримання основ методології історії повсякдення визначила обрану різноплановість: правовий статус, соціальний авторитет та матеріальне забезпечення земського вчительства України в роки Першої світової війни.

Емпірична база роботи, зважаючи на тематичне спрямування, сформована на основі використання різнопланових публікацій таких періодичних видань, як «Народний вчитель», «Педагогічний журнал для навчаючих народних шкіл Полтавської губернії», «Циркуляр по Київському навчальному округу» та ін.

На початку XX ст., у зв'язку з планами запровадити загальну початкову освіту, профільне міністерство почало отримувати значно більші кошти на відповідні потреби. З точки зору аналізу процесу розвитку системи земської освіти, необхідність закріплення цих планів на законодавчому рівні мала особливе значення. Ця важливість визначалася тим, що існуючі домовленості між відомством та окремими повітовими земствами щодо переходу на загальне навчання, стимулюючи кількісне збільшення шкіл, мали занадто довготривалий характер. Так, у 1914 р., виходячи з фінансових планів органів місцевого самоврядування та планів розвитку мереж навчальних закладів, стало очевидним, що лише 49 земств завершать вказаний процес до 1915 р., 218 — до 1920 р., 116 — 1925 р., 31 — пізніше 1925 р. У даному випадку мова йшла лише про ті 414 земств, які подали свої проекти у міністерство¹. Звісно, на практиці революційні події 1917–1921 рр. та політика більшовицької влади зруйнували навіть

такі плани, однак з точки зору тогочасної перспективи й існування вже розробленого законопроекту з поправками Державної ради та Державної думи, вказані терміни здавалися занадто тривалими.

В умовах воєнного часу розвиток мережі земських шкіл практично припинився, оскільки держава не виділяла відповідного фінансування. Так, у міністерському циркулярі «Про допомогу земствам з коштів міністерства народної освіти на потреби народної освіти в 1914 і 1915 рр.» від 15 жовтня 1914 р. вказувалося, що до кінця поточного року та у наступному 1915 р. кошти на будівельні потреби асигнуватися не будуть². Лише у 1916 р. планувалося відновити розгляд відповідних клопотань.

Намагаючись вийти зі складної ситуації, українські земства покривали дефіцит фінансування за рахунок власного бюджету, збільшуючи частку витрат на потреби народної освіти. Наприклад, ця фінансова стаття Кременчуцького повітового земства на 1915 р. склала 385,829 тис. руб., тобто аж 46% від усіх річних витрат³. Втім, затягування війни неминуче вело до скорочення видатків. Зокрема, якщо Миргородське повітове земство змогло у 1915 р. виділити на потреби народної освіти 425,883 тис. руб., то на 1916 р. було заплановано 293,029 тис. руб. (тобто на 132,85 тис. менше)⁴. Однак, якщо ж говорити про фактичний стан речей у 1916 — на початку 1917 рр., то, зважаючи на умови воєнного часу, ключовим питанням було забезпечення більш-менш пристойного матеріального утримання для педагогічного персоналу, а бюджет розвитку системи земської початкової освіти ставав хронічно дефіцитним.

Економічні проблеми, що мали місце в умовах Першої світової війни, негативно впливали і на рівень професійної підготовки вчителів земських шкіл. Так, Гадяцькі повітові збори (Полтавська губ.), розглядаючи на засіданні 15 жовтня 1914 р. питання про «організацію губернським земством постійних дворічних курсів для підготовки вчительського персоналу» і визнавши їх необхідність, постановило відкласти цю справу до «більш сприятливого фінансового стану земства»⁵. Це питання, що вперше було винесене на порядок денний губернських земських зборів у 1913 р., залишилося відкритим у зв'язку з початком Першої світової війни. На початку 1915 р. попередньо планувалося відкрити вказані курси не раніше осені 1916 р., однак продовження світового конфлікту, а далі — загальновідомі революційні події не дозволили реалізувати цей задум. Разом з тим, незважаючи на складну ситуацію, відповідно до постанови Полтавської губернської управи тимчасові літні курси продовжували щорічно організовуватися: у 1914 р. — в Полтаві (загальноосвітні), Кременчуку та Ромнах (педагогічні); у 1915 р. — у Костянтинограді та Переяславі (педагогічні).

Говорячи у цьому контексті й про матеріальне забезпечення земських учителів, варто розуміти, що попри позитивну динаміку зростання загальних витрат земств на потреби народної освіти напередодні Першої світової війни, відповідна сума включала цілий ряд витратних статей: утримання власних шкіл; субсидювання церковнопарафіяльних, казенних і приватних навчальних закладів; утримання інспекції народних училищ та училищної ради й інші витрати,

пов'язані із наглядом за школами; купівля навчальних посібників і підручників; підготовка учительського персоналу, їх зарплати, премії та субсидії; заходи щодо поширення освіти, побудова та ремонт шкіл тощо. Відтак, порівняно із загальною сумою, кошти, що йшли безпосередньо педагогічному персоналу, були недостатніми. Зокрема, із загальної суми розміром 90,01 млн руб., виділеної земствами 40 губерній Російської імперії у 1913 р., на підготовку вчителів витрачено лише 986,5 тис. руб. (1,09%). Стаття «Субсидії та премії вчителям і учням» становила 951,1 тис. руб. (1,56%)⁶. Утім, слід розуміти, що в цей період основну зарплату педагогічні кадри отримували з казни, а земства в якості ініціативи здійснювали додаткові виплати (матеріальна допомога, заохочення, стипендії та ін.).

7 вересня 1913 р. було затверджено схвалений Державною радою та Державною думою закон про додаткове виділення 10 млн руб. на потреби початкової освіти. Відповідно до нього, річна зарплата земського вчителя встановлювалася на рівні не менше 360 руб. за наявності 50 учнів. За кожні п'ять років роботи їм також виплачувалася щорічна надбавка в розмірі 60 руб.; тобто за 10 років служби сума становила — 120 руб., за 15 років — 180 руб., за 20 років — 240 руб. При цьому у законі вказувалося, що «тим, хто вислужив до 1-го вересня 1913 року двадцять і більше років видача чотирьох надбавок розміром двісті сорок рублів на рік здійснюється з 1-го вересня 1913 року, а тим, хто вислужив п'ятнадцять, десять та п'ять років видача відповідних надбавок відбувається, починаючи з одного з наступних чотирьох років (1914–1917), в тій поступовості, яка буде визначена міністром народної освіти»⁷. Що стосується вказаної категорії вчителів із 20-річним стажем, виплата надбавки у 1913 р. здійснювалася з розрахунку за 1/3 року, тобто у сумі 80 руб.

У даному випадку можемо говорити про те, що лише у середині 1913 р. практику систематичних загальних державних надбавок було вперше закріплено на законодавчому рівні, що незначною мірою поліпшило матеріальне становище земського вчителства тих регіонів, земства яких не могли собі дозволити виплату зарплати у розмірі навіть 360 руб. Одним із винятків було Кременчуцьке повітове земство, яке, подаючи оголошення про заміщення двох вакансій «запасних вчителів» («основні», зазвичай відбували службу на фронті), пропонувало оклад у розмірі 720 руб. кожному з безкоштовними роз'їздами на земських конях⁸. Утім, у даному випадку варто розуміти, що цю категорію формували вчителі з досвідом, основним завданням яких було навчання молодих недосвідчених педагогів, які «бачать вперше школу, коли отримують призначення»⁹.

Зважаючи на законодавче нововведення про міністерські надбавки, відомство роз'яснювало, що вони ніяк не стосуються додаткових виплат учителям з боку земств, які добровільно можуть збільшувати/зменшувати їх розмір або навіть взагалі відмінити. Однак, в останньому випадку, місцеві органи самоврядування повинні були співвідносити таку практику із поступовим введенням у дію закону від 7 липня 1913 р., щоб не завдати педагогам суттєвих матеріальних збитків¹⁰.

З огляду на ці роз'яснення, більшість земств з 1914 р. почало відмовлятися від виплати власних надбавок учителям, однак залишали за ними право звертатися за відповідними коштами у випадку неотримання з якихось причин коштів від міністерства. Серед подібних поширених причин у перший рік після запровадження закону 7 вересня 1913 р. можна назвати несвоєчасну подачу відповідних документів (після 1 грудня 1913 р.) попечителями навчальних округів (а їм, у свою чергу, інформація надходила від директорів та інспекторів народних училищ).

Загалом на 1914 навчальний рік відомство запланувало виплатити вчителям, які мали 20 років і більше педагогічного стажу станом на 1 вересня 1913 р., 4,5 млн руб.; на 1915 н. р. — за 15-річний педагогічний стаж — 1,55 млн руб.¹¹ Однак зазначимо, що вже в умовах Першої світової війни, з очевидних причин, звичною практикою стала затримка відповідних багатомільйонних виплат та взагалі їх скасування в окремих губерніях. З огляду на постійне зростання цін, відповідно до міністерського розпорядження від 8 червня 1916 р., встановлювалася практика щомісячних виплат надбавок (до цього — 2 рази/рік), а контроль за виконанням цього нововведення покладался на директорів та інспекторів народних училищ¹².

Активізація нових спроб покращити становище вчителів системи початкової освіти роль відноситься до кінця 1913 — початку 1914 рр., коли було проведено Перший Всеросійський з'їзд з питань народної освіти, де Україну представляли понад 300 осіб. Його делегати одноставно вказували на необхідність «освіжити загальноправову атмосферу, в якій живе і працює вчитель. Затиснутий адміністративними вимогами, офіційними програмами, вчитель позбавлений можливості запроваджувати свої ідеали в життя школи. Від нього вимагається лише, щоб він виконував накази керівництва, і лише...»¹³.

Характерно, що постійно обурюючись втручанням міністерства у навчально-виховний процес у початкових школах та надмірній його регламентації, делегати з'їзду в одній із резолюцій вперше порушили питання про необхідність громадського контролю діяльності вчителів. Попереднє обговорення цього аспекту, з огляду на відсутність повноцінних напрацювань, засвідчило доцільність підготовки рекомендацій щодо можливих форм громадського контролю для обговорення вже на Другому з'їзді¹⁴.

На початку 1914 р. на засіданні комісії з питань народної освіти IV Державної думи при обговоренні законопроекту про асигнування додаткового кредиту розміром 9 млн руб. на потреби народної освіти було прийнято рішення про необхідність підвищення зарплати вчителям цього сектору: на 60 руб. з 1915 р. та ще на 60 руб. з 1916 р. У випадку реалізації цієї ініціативи первинний розмір окладу земського вчителя становив би 480 руб./рік¹⁵. Однак ці плани не вдалося реалізувати спочатку з огляду на тривале обговорення законопроекту, а потім у зв'язку з початком Першої світової війни, та, відповідно, ускладненням економічної ситуації.

Для порівняння і співвіднесення тогочасного жалування земських учителів із економічними реаліями зазначимо, що на Другому з'їзді ім. К.Д. Ушинського

представників вчительських товариств взаємодопомоги (кінець грудня 1913 — початок січня 1914 рр.) була прийнята резолюція «Матеріальне становище навчаючих», де йшлося про необхідність підвищення зарплати викладачам початкових училищ до 600 руб./рік. Це не враховуючи безкоштовного надання: житла, опалення та освітлення; прогінних та підйомних — при призначенні на посаду або переведенні; грошової компенсації у розмірі не менш, ніж 4-х місячна зарплата — при звільненні¹⁶. Іншою резолюцією з'їзд визнав неправильним і нецільеспрямованим скасування виплати земських надбавок до основного вчительського жалування після встановлення казенних субсидій вищезгаданим законом від 7 червня 1913 р.

Характерно, що самі земства, відповідні заходи профільного міністерства, що спочатку проявилися у формі надбавок, а невдовзі й загалом виплат зарплат земським вчителям, оцінювали досить негативно, називаючи їх спробами «прибрати всю справу народної освіти до своїх рук». Невдоволення стосувалося не стільки самого факту оплати основного жалування, скільки безпосередньо пов'язаного з цим підпорядкування педагогічних кадрів навчальній адміністрації, а не земській: «“Закріпивши” таким чином юридично за собою вчительство, перевівши його матеріально на «казенний пайок», міністерство, мабуть, безповоротно вирішило *підпорядкувати* [тут і далі в документі курсив — *І.Я.*] вчительство собі і *фактично*, оволодіти його не лише службовим становищем, а й усією його діяльністю»¹⁷. На практиці це відразу проявилось у залученні директорами та інспекторами народних училищ земських педагогічних кадрів до участі в різноманітних відомчих конференціях та з'їздах. Безумовно, як мінімум формальним мотивом цього було прагнення міністерства сприяти взаємному обміну знаннями та досвідом, професійному об'єднанню вчителів системи початкової освіти. Однак все це відбувалося під пильним контролем інспекції та без реформування самої суті навчально-виховного процесу.

Однак, «внаслідок викликаних воєнним часом обставин», надбавки з 1914 р. виплачувалися вкрай нерегулярно, а заплановане чергове збільшення урядом учительського окладу до 480 руб. не було здійснено. Серед інших передбачуваних заходів, в умовах розгортання воєнних дій, нереалізованим залишилось остаточне переведення земських закладів освіти на державне фінансування. Для прикладу, Кременчуцьке повітове земство клопотало перед міністерством народної освіти про виділення на 1915 р. 150 тис. руб., однак реально отримало лише 15 тис. руб. За цих же обставин і в силу аналогічних причин деякими земствами було припинено виплату надбавок учителям за стаж роботи. Про те, що навіть зарплати у 360–550 руб. з надбавкою катастрофічно не вистачало на нормальне життя свідчить прохання 17 земських учителів Миколаївської слободи, подане ними в Царівську земську управу (Астраханська губ.) восени 1915 р. У ній говорилося, що «на ті 93 коп. (або 1 руб. 40 коп. та 1 руб. 50 коп.) з додатковою надбавкою за довголіття, які ми отримуємо в день за вчителювання, не можна навіть терпимо харчуватися самотній людині, а сімейний народний учитель змушений животити напівголодним існуванням. Не може педагог ходити і в лахмітті»¹⁸.

До цього варто додати також і витрати на медичне обслуговування, зважаючи на складні санітарно-гігієнічні умови праці. Загалом, не менше 3/4 усіх вчительських звернень до земських управ періоду 1915–1916 рр. — це прохання про покращення матеріального добробуту, скарги на існуючий стан речей і т.д.¹⁹ У цьому контексті, в умовах складного економічного становища, одним із вкрай поодиноких випадків видачі повітовими земствами додаткової надбавки можна вважати Костянтиноградські збори Полтавської губернії, які прийняли рішення про збільшення з 1916 р. утримання на 60 руб. для вчителів з 2-річним педагогічним стажем. В іншому випадку Полтавські повітові земські збори, з огляду на підвищення цін, постановили також збільшити зарплату на 7%²⁰.

Разом з тим позитивний характер мало спільне рішення воєнного й освітнього міністерств від 5 квітня 1915 р. про збереження утримання за вчителями, призваними на військову службу і під час їх перебування у воєнних училищах²¹. Також у випадку реєстрації педагогів, як «зниклих невідомо» посада за ними все одно зберігалася, відповідно до міністерського роз'яснення від 27 червня 1915 р.

З початком Першої світової війни актуалізувалося питання й про військову службу земських учителів. Останні, як відомо, не звільнялися від неї у випадку війни і мобілізація суттєво актуалізувала кадрову проблему. Невдовзі після початку бойових дій, Головне управління Головного штабу дало дозвіл на «розпуск тих з них [учителів початкових шкіл — *І.Я.*], які виявилися вільними після виконання усіх призначень як в діючі, так і запасні частини..., ці вчителі розпущені тимчасово і зобов'язані з'явитися в пункти збору за першою вимогою...». Таке рішення було обумовлене, перш за все, «надлишком цих останніх нижчих чинів»²². Натомість за тими, хто все ж таки був призваний на дійсну воєнну службу зберігалася посада та право на зарахування терміну служби до педагогічного стажу з відповідною виплатою п'ятирічних надбавок і пенсії з пенсійної каси міністерства народної освіти²³.

Швидкий розвиток мережі земських шкіл напередодні Першої світової війни, в умовах дефіциту фінансування, обумовив повторну появу ряду недоліків (частково подоланих на початку XX ст.), які позначалися на умовах праці вчителів. Основним серед них було використання непристосованих у санітарному та гігієнічному відношенні орендованих приміщень. Така ситуація мала місце по всій Російській імперії, зважаючи на, з одного боку, великі часові та фінансові затрати для побудови нових шкіл, а, з іншого, з огляду на кредитні зобов'язання земств перед міністерство народної освіти²⁴.

У тих же випадках, коли земство мало збудувати нове приміщення, до справи підходили з досить серйозним плануванням. Переконалися у цьому можна на прикладі проекту двокомплектної школи на 100 учнів, розробленого Лохвицьким повітовим земством Полтавської губернії. Так, передбачалося розділити будівлю на дві частини: 1) для проведення занять — два класи, роздягальня та сіни; 2) для підготовки занять і потреб вчителя: вчительська бібліотека, дві квартири (для неодруженого й одруженого вчителя), кухня, кімната сторожа, сільська бібліотека, комора та трое сіней²⁵.

Не випадково при плануванні шкільних новобудов передбачали в них і квартири для вчителів, адже житлова проблема залишалася актуальною протя-

гом усього періоду існування земств. Зокрема, педагоги Охтирського повіту Харківської губернії після прийняття весною 1914 р. місцевим земством рішення побудувати квартири для агрономів зверталися до управи: «Ми, вчителі, раді такій дбайливості земств про агрономів. Ми вітаємо всі заходи, які спрямовані на поліпшення життя будь-якого трудівника. Але, панове, земці! Згляньтеся ж на наше довготерпіння; ми десятки років мріємо лише про куточок при школі, живемо надією, що коли-небудь вдасться позбутися вічної турботи про те, де знайти прихисток. Далеко не при всіх школах нашого повіту є квартири для навчаючих, а квартирні [кошти], які видаються земствами, не дають можливості знайти пристойний притулок. Та й де такий знайти в селі?»²⁶. Земські вчителі вказували, що звичайними випадками було проживання на іншому краю села, а то навіть і в іншому селі.

При цьому навіть через 50 років існування земств описана реальність, пов'язана з умовами праці земського вчителя, суттєво відрізнялася від резолюцій вчительських з'їздів та теоретичних рекомендацій щодо санітарно-побутових умов навчання. Так, у відповідних «побажаннях», що друкувалися в періодичній пресі, йшлося про необхідність влаштування: для учнів гарячих сніданків, літнього (а по можливості і зимового) душу; сільської бані при школі (у цьому випадку з допомогою громади, земства та попечительства), саду та городу, зрошувальних полів на задньому дворі школи; бочки-фільтру для вживання якісної води («власними силами»). Серед іншого, винятково до обов'язків вчителя зараховувалося: видалення пилу мокрою ганчіркою, облаштування умивальника з декількома рушниками та плювальниці, спостереження за правильним опаленням печі тощо²⁷.

У реальності виконання всіх цих «побажань» було можливим лише за умов побудови нового приміщення школи та суттєвих надбавок до зарплати вчителя, на зразок тих, що мали місце в деяких багатих земствах південних українських губерній. Однак стан речей у більшості повітових управ, особливо в умовах скорочення міністерського фінансування в період Першої світової війни, був занадто далеким від описаного в теорії.

Поряд із констатацією деякого поліпшення матеріально-побутових умов праці та життя земського вчителя напередодні Першої світової війни необхідно зазначити, що в українських губерніях (та й загалом по всій Російській імперії) вказана ситуація покращувалася з географічним наближенням конкретної волості до повітового містечка або залізниці. Детальний аналіз цього аспекту поданий у статті 1915 р. «Неможна закріпачувати особистість вчителя!» вчительки Кременчуцького повіту Полтавської губернії О. Заборської. Зважаючи на особливу джерелознавчу цінність та критичну об'єктивність оцінок, вважаємо за необхідне подати об'ємні витяги з цієї розвідки. Зокрема, говорячи про земське вчителство віддалених від Кременчука волостей (Святилівської, Горбівської, Кобеляцької, Кринківської, Федорівської та ін.), — «до міста 50–60 верств та до залізниці 30–35», — О. Заборська писала: «Жовтневий день... Учитель закінчив заняття, з розхитаними нервами і наболілою душею увійшов у свою квартиру; але він втомився і фізично: з 8 годин на ногах; в горлі відчувається як би

маленька щілинка, через яку не захопиш потрібної кількості повітря; голову тисне, як в лещатах... На душі похмуро, холодно! ...Але і в квартирі віс холодом: обстановка бідна, а головне — все якось порожньо і самотньо... Хочеться їсти... Їсти нічого... Чи багатьом відомо, що є багато і багато вчителів, які живуть впроголодь: тижні по два і по три не їдять вареної їжі. Навіть у великих селах іноді доводиться буквально вмирати від голоду; не прилаштувався чогось на стіл до священика, і нарешті: в селі не багато знайдеться тих, хто вміє приготувати смачно і чисто, та й продуктів немає, нема з чого»²⁸.

Вчителька відмічала, що хоча мова йде конкретно про Кременчуцький повіт, теж саме можна говорити і про життя вчителів Київської, Чернігівської, Волинської та Харківської губерній, де вона або сама побувала або мала знайомих, які під час переписки описували подібну ситуацію. Так, один з інспекторів розповідав, що отримавши призначення на цю посаду, він, перш за все, здійснив ревізію підвідомчих йому шкіл. Побачивши в одній з них жахливі умови для навчання, він вирішив якнайсуворіше поговорити з місцевим учителем. Однак, зайшовши в його квартиру, він передумав: «Заходжу в квартиру розписатися — це не квартира, а буда: ледь поміщається ліжечко, столик, стілець; зі стін буквально тече — вони мокрі. Глянув я на вчителя, — серце стислося!»²⁹.

До описаного побутово-матеріального життя земських учителів варто додати й інші труднощі, пов'язані з відсутністю можливості проживати разом з родиною чи батьками, які знаходилися в іншому повіті та навчанням дітей у різних місцях. Цікаво, що описуючи таку картину, О. Заборська пропонувала елементарне, на її погляд, вирішення всіх проблем: наділення вчителів земельними ділянками при школах (2–3 десятини), щоб педагог мав при цьому власну корову та коня; та підвищення зарплати пропорційно зростанню цін.

Яскраво описав місце середньостатистичного земського вчителя у системі соціальних відносин напередодні Першої світової війни І. Кисельов — один із доповідачів на Першому Всеросійському з'їзді з питань народної освіти (1913 р.): «з усіх боків учитель відчуває попечительське та майже вороже ставлення; його тіснить інспектор училищ, загальна адміністрація, навколо світ темряви та невігластва. Вчитель далекий від усіх тих сучасних завоювань культури... До нього в селі всі йдуть за вирішенням громадсько-побутових питань, але що може дати він, сам інтелектуально бідний. Вчительська семінарія або інша школа не дала йому нічого у цьому відношенні... Самоосвітою вони займаються досить мало...»³⁰. Власне, виходячи з цього та враховуючи реальний стан речей, в окремій резолюції з'їзду «Про культурну роль учителя в селі» йшлося про те, що представники цієї професійної категорії повинні відігравати ключове значення не лише у справі народної освіти, а й упорядкування багатьох сторін життя та господарства. Формами такої діяльності серед селян повинні бути: організація просвітницьких бесід і читань, проведення екскурсій, створення народних хорів та ін. «Бажано, щоб народні вчителі, — йшлося у документі, — брали дієву участь у місцевих просвітницьких товариствах, а також у боротьбі з алкоголізмом»³¹. На особливу важливість вирішення останньої проблеми вказувалося і в іншій резолюції — «Про боротьбу з алко-

лізмом», де до обов'язків учителя було зараховано і знайомство з цим питанням, зокрема, соціально-гігієнічним, економічним та антикультурним значенням надмірного вживання спиртних напоїв, засобами боротьби з ним³².

У контексті аналізу позашкільної роботи слід вказати, що одним із найбільш популярних заходів, організовуваних земськими вчителями, були шкільні екскурсії. Для прикладу, Кременчуцьке повітове земство у 1913–1914 рр. організувало дві поїздки. Перша по маршруту Київ–Москва–Білгород–Полтава–Кременчук, друга — лише в Київ. При цьому в екскурсіях брали участь не лише учні одно- та двокласних училищ повіту, а й випускники цих навчальних закладів. Також лише напередодні Першої світової війни особливого поширення набуло встановлення святкової ялинки на пасхальні свята. Як засіб культурного виховання відповідна практика була відомою ще з кінця XIX ст., однак цей вид розваг набув популярності із набуттям учителями відповідного досвіду й організаторських здібностей, зростанням витрат на святкування. Зокрема, якщо спочатку учні лише прикрашали ялинку та розповідали вірші на свято, проведення якого фінансувалося виключно самими педагогами, то поступово до програми додалися співи, гра на музичних інструментах, театральні спектаклі тощо. Надання матеріальної допомоги місцевими поміщиками та запровадження платних квитків на вхід для селян дозволяло посилити декорації і реквізит учасників та отримувати невеликі прибутки, більша частина яких передавалася на потреби армії або постраждалих від війни місцевостей³³. Зазначимо, що подібні заходи мали неабияку популярність серед населення.

Крім вказаних форм культурного дозвілля, поширеним було залучення земськими вчителями як вихованців, так і безпосередньо селян (за організаційної та фінансової підтримки місцевих поміщиків) до садівничих робіт в окремі весняні або осінні дні. Характерний приклад — хутір Семимогили Кременчуцького повіту Полтавської губ., власниця якого В. Колачевська ще на початку XX ст. допомогла реалізувати ініціативу місцевої земської вчительки щодо колективної висадки дерев. У цьому заході взяли участь не лише учні початкової школи та вихованці реального училища, а й «маса народу». Дехто з місцевих жителів був навіть вдягнутий в українське народне вбрання і практика висадки дерев перейшла безпосередньо на село³⁴.

Про соціальне оточення земського вчителя напередодні Першої світової війни, його коло спілкування та психологічні настрої у зв'язку з цим можна дізнатися й на основі листа читача в редакцію газети «Народний вчитель». Автор пише: «Глухе село. Дороги нема... Вчитель — молода людина, якій не чужі прагнення попрацювати на благо народу... Восени і навесні учитель сидить у селі відірваний від культурного світу, не отримує ні листів, ні газет, ні журналів. Одним словом, створюється обстановка цілковитої самотності. У селі до числа «аристократії» (як висловився один селянин) відносяться: об'їждчики з лісниками — представники нижчої лісової варти, вічно п'яні, котрі чекають платні тільки для того, щоб її спустити на горілку; «синельщик» [кустар, який займався фарбуванням полотен — *І.Я.*] мужичок з далекого села, що прийшов на заробіток, але теж приймає активну участь в «розвагах» лісових «чинів»,

нарешті, «овчинник» [займався вичинкою овечої шкіри — *І.Я.*], що є головним застрільником у всіх п'яних пригодах. «Мила, одним словом, компанія». Решта населення села — селяни, забиті нуждою, нічим не цікавляться, бо турбота про хліб насущний переважає над усіма потребами... Ось середовище, от суспільство, серед якого проживає учитель. З ким може поділитися своїми думками учитель, поставлений в такі умови?»³⁵. І навіть, якщо в описаних деморалізуючих умовах учитель почне говорити із селянами про необхідність поліпшення їхнього становища, на нього чекає негайне звільнення після доносу місцевого урядника. Відтак, з огляду на рефлекс самозбереження, пише автор листа, він дуже швидко перетворюється на «сумирного». Власне, все сказане стосувалося конкретно Пермської губ., однак цілком відповідало як загальному становищу земських учителів у віддалених сільських місцевостях Російської імперії, так і стосувалося безпосередньо українських губерній.

Цікаво, що позитивну роль у цьому відношенні, в тому числі і в рості авторитету земського вчителя відіграла Перша світова війна. Так, земський учитель Полтавської губернії М. Анастасієв (мав 12-річний педагогічний стаж), провівши опитування серед учнів восени 1914 р. щодо їх ставлення до школи, навів такі характерні відповіді:

- «я хочу в школу, щоб, як візьмуть в солдати, все знати. Брат каже, що як не буду нічого знати, то погано буде, а так ще й бити будуть, так що слухай свого вчителя»;
- «я вчуся, щоб як піду в солдати, щоб не бути дурнем»;
- «я тому ходжу в школу, щоб навчитися читати і писати. Як піду в солдати, щоб вмів листа написати батьку та матері»;
- «коли піду в солдати, щоб служба легшою була»;
- «мене посилають у школу, щоб, коли доведеться в солдати йти, щоб грамотний був»³⁶.

Подібні думки багато в чому виражали ставлення самих селян до земської школи з початком Першої світової війни, що, звісно, позитивно відобразалося як на рівні навчання та старанності учнів, так і на відносинах із самим учителем. При цьому варто погодитися з автором, що «селянин дивиться на навчання з чисто практичної сторони» і на практиці «майже ніколи не заговорить про те, що посилати дітей в училище необхідно не лише для того, щоб він був грамотним, але і щоб він перш за все був людиною та громадянином своєї Батьківщини»³⁷.

Подібно до цього, на основі анкетування сільських дітей Харківської, Катеринославської і Полтавської губерній та у ході розмов із земськими вчителями, редакція видання «Для народних вчителів» відзначала, що війна суттєво змінила дітей, зробила їх чутливими, ініціативними, великодушними та більше зацікавленими в знаннях³⁸. Все це не могло не відбитися на авторитеті вчителя та посилювало його громадську роль.

З початком Першої світової війни земські вчителі майже повсюдно почали проводити при школах вечірні жіночі засідання, на яких обговорювали різноманітні «болючі» питання (наприклад, про мобілізацію дітей, їх становище на фронті), а також організувати колективні роботи з пошиття та в'язання одягу для солдатів.

Про всі ці зміни у ставленні місцевих жителів до земських педагогів і власне наслідки цього для їх морального стану яскраво писала з власного досвіду у листі в журнал «Народний вчитель» О. Миколаєвич: «Так непомітно і мимоволі для себе самої вчителька замість колишньої самотності починає відчувати себе потрібною для села, знаходити багато спільного між своїми інтересами і життям тих людей, яких вона раніше так мало помічала. Їй самій легше працювати і жити в селі, так як вона тепер *не чужа* в селі»³⁹. Подібно до цього писала і вчителька Кременчуцького повіту Полтавської губернії О. Заборська, порівнюючи ситуацію 1915 р. з кінцем XIX — початком XX ст.: «Візьміть п'ятнадцять, двадцять років тому, в якому загоні був учитель? Я сама спостерігала факти: швидше потиснуть руку сільському куркулю, ніж учителю свого села; це така дрібна сошка, з особистістю якого не рахувався навіть швейцар земської управи... Тепер вже народному вчителю, відведено на життєвому бенкеті місце за загальним столом, — правда, ще в кінці його. Але вже є люди, які прислухаються до нашої думки і рахуються з ним»⁴⁰.

Таким чином, трагічні події Першої світової війни, що несли численні людські жертви та матеріальне розорення, мали неоднозначний вплив на земське вчителство. Зокрема, поряд зі значним загостренням фінансових та побутових проблем, умови воєнного часу сприяли росту його соціального авторитету за рахунок усвідомлення сільським населенням значення знань та грамотності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Законопроект о всеобщем обучении // Народный учитель. — 1914. — № 31/32 (декабрь). — С. 22.

² О пособиях земствам из средств Министерства народного просвещения на нужды народного образования в 1914 и 1915 гг. // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 1 (январь). — С. 5–6.

³ М. Вопросы по народному образованию в Кременчугском очередном земском собрании // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 1 (январь). — С. 9.

⁴ К-чук И. Вопросы народного образования на очередном уездном земском собрании в Миргороде в 1915 р. // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 12 (декабрь). — С. 9.

⁵ Двухгодичные педагогические курсы // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1914. — № 4 (ноябрь). — С. 50.

⁶ Смирнов О. За полвека // Народный учитель. — 1914. — № 11 (март). — С. 2.

⁷ Одобренный Государственным Советом и Государственной Думой закон о дополнительном отпуске из средств государственного казначейства 10.000.000 руб. на нужды начального образования и о некоторых изменениях в условиях расходования кредита на нужды начального образования // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1914. — № 1 (август). — С. 6–7.

⁸ Объявления // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1914. — № 2 (сентябрь). — С. 55.

- ⁹ М. Вопросы по народному образованию... — С. 8.
- ¹⁰ О периодических прибавках учащим // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1914. — № 3 (октябрь). — С. 5.
- ¹¹ Прибавка учителям // Народный учитель. — 1914. — № 6 (февраль). — С. 17.
- ¹² О ежемесячной выдаче пятилетних прибавок учащим в начальных училищах // Циркуляр по Киевскому учебному округу. — 1916. — С. 105.
- ¹³ Съезды. Первый Всероссийский съезд по народному образованию // Народный учитель. — 1914. — № 1 (январь). — С. 13.
- ¹⁴ Первый Всероссийский съезд по народному образованию. Резолюции // Народный учитель. — 1914. — № 7 (февраль). — С. 10.
- ¹⁵ Повышение жалования народным учителям // Народный учитель. — 1914. — № 12 (март). — С. 18.
- ¹⁶ Постановления, резолюции и тезисы, принятые II Съездом имени К.Д. Ушинского // Народный учитель. — 1914. — № 7 (февраль). — С. 15–16.
- ¹⁷ Смирнов О. Истекий год в жизни народной школы // Народный учитель. — 1914. — № 1 (январь). — С. 1.
- ¹⁸ 93 коп. в день // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 11 (ноябрь). — С. 63.
- ¹⁹ Земские учителя в их переписке // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 12 (декабрь). — С. 51.
- ²⁰ Местная хроника // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 12 (декабрь). — С. 61.
- ²¹ Сохранение содержания за учителями, находящимися в военных училищах // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 6 (июнь). — С. 2.
- ²² Народные учителя и война // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1914. — № 2 (сентябрь). — С. 4.
- ²³ Обеспечение народных учителей, призванных на военную службу // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1914. — № 2 (сентябрь). — С. 4–6.
- ²⁴ Постановления, резолюции и тезисы, принятые II Съездом имени К.Д. Ушинского // Народный учитель. — 1914. — № 7 (февраль). — С. 16.
- ²⁵ План двухкомплектной школы на 100 учащихся (Лохвицкое земство Полтавской губернии) // Народный учитель. — 1914. — № 13/14 (апрель). — С. 30.
- ²⁶ Когда же будет наша очередь? (Ахтырский у, Харьк. губ.) // Народный учитель. — 1914. — № 7 (февраль). — С. 16.
- ²⁷ Пожелания о санитарной деятельности народных учителей // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 1 (январь). — С. 54–56.
- ²⁸ Заборская О. Нельзя закрепощать личность учителя! // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 11 (ноябрь). — С. 43.
- ²⁹ Там же. — С. 43.
- ³⁰ Съезды. Первый Всероссийский съезд по народному образованию... — С. 11.
- ³¹ Первый Всероссийский съезд по народному образованию. Резолюции... — С. 6.
- ³² Съезды. Первый Всероссийский съезд по народному образованию. Резолюции // Народный учитель. — 1914. — № 8 (февраль). — С. 7.
- ³³ А.В. Мои пасхальные впечатления // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 7 (июль). — С. 25–28.

³⁴ Чубова С. Праздник древонасаждения // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 1 (январь). — С. 26–27.

³⁵ В-нь Е.И. Не вина в том учителей // Народный учитель. — 1914. — № 21 (октябрь). — С. 16.

³⁶ Анастасиев Н. Школьные заметки // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1914. — № 2 (сентябрь). — С. 16–17.

³⁷ Там же. — С. 17.

³⁸ Влияние войны на детей // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 11 (ноябрь). — С. 60.

³⁹ Не чужая (Из письма учительницы в журнал «Народный учитель») // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 1 (январь). — С. 51–52.

⁴⁰ Заборская О. Нельзя закрепощать личность учителя!.. — С. 42.

Стаття надійшла до редколегії 23.10.2014 р.

ЗЕМСКОЕ УЧИТЕЛЬСТВО НАКАНУНЕ И В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: ПРАВОВОЙ СТАТУС, СОЦИАЛЬНЫЙ АВТОРИТЕТ, ОПЛАТА ТРУДА

Исследовано положение земского учительства накануне и в период Первой мировой войны. Ключевое внимание акцентировано на изучении правового статуса и уровня социального авторитета, выяснении особенностей оплаты труда. Доказано, что условия военного времени имели неоднозначное влияние на указанную категорию педагогов.

Ключевые слова: земское учительство, правовой статус, социальный авторитет, оплата труда, Российская империя.

ZEMSKTE TEACHING OF UKRAINE BEFORE AND DURING THE FIRST WORLD WAR: LEGAL STATUS, SOCIAL AUTHORITY, SALARY

State of zemske teaching of Ukraine before and during the First World War is investigated. Main attention is paid to learning of legal status, level of social authority and ascertainment of salary peculiarities.

Keywords: zemske teaching, legal status, social authority, salary, Russian Empire.

Розділ IV

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Буковина в роки Першої світової війни 1914–1918 рр. Документи / Упорядкування, передмова, коментарі, переклад з німецької та російської мов В.М. Ботушанського. — Чернівці: Технодрук, 2014. — 356 с.

Через сто років після початку Великої війни людство знов і знов звертається до вивчення й осягнення її причин, перебігу та наслідків. Саме 2014 рік мав стати роком пам'яті, остаточного світового примирення. Наукові, громадсько-політичні та культурні заходи довкола сторіччя з початку Першої світової війни мали остаточно переконати людство у тому, що глобальний військовий конфлікт має наслідком, з одного боку, глибинні зміни у геополітичній розстановці сил, світовій економіці, а з іншого, що більш важливе, несе мільйонні демографічні втрати, людські страждання, подальші соціальні катаклізми, політичні турбулентності.

Одним із проявів відзначення століття від початку Першої світової війни стала підготовка документальних видань, спогадів сучасників війни, листування солдатів діючих армій. Подібні видання користуються попитом не тільки у науковців-істориків, викладачів навчальних закладів, вони стають основою для створення науково-популярних теле- та радіопередач, кінофільмів.

В Україні протягом останніх років здійснена дуже серйозна робота по багатовимірній і фактологічнонасиченій реконструкції подій і процесів 1914–1918 рр. Значний вклад у цю справу здійснив чернівецький історик В. Ботушанський. Декілька примірників його праці надійшли до Інституту історії України НАН України. Наукові співробітники профільного відділу не могли не відреагувати на знакове видання. Тим більше, що відділ історії України XIX — початку XX ст. щойно завершив роботу над другим, документальним, томом «Велика війна (1914–1918 рр.) і Україна: мовою документів і свідчень», в якому упорядники розмістили найбільш цінні й рідкісні документи з центральних і регіональних архівів, щойно віднайдені спогади та листи рядових, пересічних, споглядачів «усесвітньої бійни». Ці документи і спогади виявляють найбільш характерні, знакові події, процеси для українських земель і людей, що їх населяли. У меншій мірі висвітлений регіональний аспект. У такій ситуації надзвичайно актуальним є документальне висвітлення регіонального або локального зрізу періоду Великої війни.

Василь Мефодійович Ботушанський зробив фаховий і достовірний переклад з німецької мови багатьох віднайдених ним особисто документів із австрійських і вітчизняних архівосховищ, прокоментував специфічні їх аспекти. У рецензованому виданні досить розлого описаний вклад попередників у справу публікації документів часів Першої світової війни, охарактеризований загальний розвиток Буковини протягом 1914–1918 рр., виділенні історіографічні дослідницькі пріоритети на майбутнє, подано оцінку наукового потенціалу матеріалів, що зберігаються у закордонних та українських архівних установах.

Упорядник розмістив віднайдені ним матеріали виключно за хронологічним принципом, але це ніяк не вплинуло на висвітлення багатовимірності проблеми «Буковина у роки Першої світової війни». У блоці документів, що хронологічно відносяться до першого року війни, варто виділити такі групи як: мобілізаційні заходи австрійської влади, формування добровольчих військових загонів, посилення поліцейного контролю за населенням, політична активність українських, румунських партій та організацій. Значний блок документів присвячений періоду перебування краю під російською окупацією у 1914–1915 рр., наведенні у цій частині документи розкривають як управлінські особливості окупаційної адміністрації, відносини влада — суспільство, так і її репресивну політику, допущені хиби та кадрові проблеми.

Цікавими є документи, що висвітлюють військові злочини російської та австрійської влади, втрати серед цивільного населення, яке гинуло, отримувало каліцтва як від масованих і подекуди помилкових артилерійських атак, так і від мінних загороджень, збирання з полів битв нерозірваних боеприпасів тощо. Військовий час дав можливість на побутовому рівні поквитатися зі своїми кривдниками. По ряду опублікованих В. Ботушанським документів вималювалася чітка тенденція до того, що грабунки, розбійницькі напади, масові погроми чи з'ясування інших спірних майнових та немайнових відносин відбувалося у періоди безвладдя, коли край покидали одні війська, а сили супротивника ще не встигли встановити свій режим.

Серед документів, що хронологічно відносяться до періоду 1916–1917 рр., є значна кількість дипломатичної переписки щодо дій союзників, можливих територіальних поступок Румунії за рахунок певних земель Буковини.

По наведеним документам періоду 1917–1918 рр. яскраво простежується тенденція до розкладу дисципліни, активізації антивоєнної та революційної пропаганди в російських окупаційних військах. Увага і турботи місцевих громад усе більше зосереджується на проблемах обліку матеріальних, господарських втрат, заподіяних війною. Значна кількість документів, датованих 1918 р., розкривають деякі аспекти реабілітації інвалідів війни, поверненню та соціальній адаптації біженців, примусових виселенців.

Загалом рецензований збірник документів стане у нагоді історикам, краєзнавцям, викладачам вищої школи, службовцям місцевих органів влади, що опікуються збереженням, примноженням історичної та культурної спадщини. Для широких кіл громадськості значення проробленої В. Ботушанським праці буде полягати у тому, що вони отримають доступ до первинного матеріалу, який

у часи інформаційного протистояння має слугувати своєрідним щепленням від викривленого відтворення історії в інтересах нової агресивної міжнародної політики. Не випадковим, на наш погляд, є те, що у XXI ст. серед усього інформаційного контенту, що репрезентує історію Першої світової війни, третина відводиться документам та свідченням тих часів.

О.Ю. Кириєнко
(м. Київ)

Розділ V

ЗАГАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

УДК 929 Шевченко

Т.В. Ковальчук
(м. Маріуполь)

СВІТОГЛЯД Т.Г. ШЕВЧЕНКА У КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ (1830–1860-х рр.)

Статтю присвячено дослідженню життя, творчості та громадської діяльності видатного українського поета і художника Т.Г. Шевченка. Основну увагу приділено осмисленню його світогляду у контексті вітчизняної суспільно-політичної думки 1830–1860-х рр.

Ключові слова: Т.Г. Шевченко, світогляд, суспільно-політична думка, Україна.

Життєвому шляху¹, творчості² та суспільно-політичній діяльності³ великого українського поета та художника, основоположника нових української літератури та літературної мови й вітчизняного реалістичного образотворчого мистецтва Тараса Шевченка присвячено сотні ґрунтовних досліджень, енциклопедичних та словникових видань⁴, що класифіковані у ряді фундаментальних бібліографічних покажчиків⁵. І це цілком закономірно, адже «Т.Г. Шевченко — невичерпний як Дніпро».

Потреба пізнавати Т. Шевченка ніколи не зникне. Але сам процес пізнання зазнає змін, разом із зміною горизонтів історичної науки. «Жоден історик не може заперечувати, що його бачення минулого віддзеркалює досвід його епохи..., несе на собі відбиток того часу і місця, в якому він жив»⁶. Оновлення методологічних підходів у пострадянській період не могло не вплинути на тематику і зміст досліджень, присвячених Т. Шевченку, на спроби формування неупередженого погляду та оцінки залишеної ним спадщини. «Імперську ідеологію змінила радянська, на зміну якій, у свою чергу прийшла пострадянська. А альтернативний цим моделям дискурс, що отримав назву постмодерного, теж витворив мережу власних ідеологем, нехай і з протилежним знаком. Тому лише повертаючи українську літературу в природні для неї європейські координати, маємо можливість відтворити реальні її смисли в багатогранності її внутрішніх переплетень з інтелектуальними контекстами Європи⁷. Цю методологію вико-

ристали для переосмислення творчості Великого Кобзаря професор Гарвардського університету Г. Грабович⁸, О. Забужко⁹ та ін. Їхні дослідження викликали гостру дискусію, але вже сам її факт засвідчує необхідність пошуків нових міждисциплінарних підходів до осмислення життя і творчості Т. Шевченка. Серед них можна виокремити такий важливий напрям історичних досліджень останніх десятиліть як культурно-антропологічна історія, одним із завдань якої є вивчення ментальності людей окремої історичної епохи, а також «нова інтелектуальна історія», яка охоплює всю сферу інтелектуального простору людини, вивчає ідеї через культуру, біографію і соціокультурне оточення її носіїв. Адже світобачення людини залежить значним чином і від способу життя епохи, її культури. Врахування цих чинників може бути плідним при осмисленні світогляду Т. Шевченка у контексті суспільно-політичної думки України (1830–1860-х рр.).

Варто зазначити, що великий внесок у вивчення зазначеної проблеми зробили такі фахівці як академік І. Дзюба, який обґрунтував центральне місце Т. Шевченка в національному і суспільно-політичному житті України, простежив його творчість в контексті російської літератури й на тлі європейського романтизму¹⁰. На думку академіка Д. Наливайка, «унікальність духовного світу й творчості Шевченка виявляється в їх незвичній концентрації, навколо центру, яким є Вітчизна поета — Україна, її відеообраз». Автор наголосив на співвідношенні духовного світу й творчості Т. Шевченка з ідейними, культурними й літературними рухами епохи романтизму, в систему яких був інтегрований український поет, а також підкреслив, що «етнокультурний центризм, притаманний романтизмові переростав у Шевченка у націотворчу парадигму»¹¹. У контексті світоглядної концепції романтизму також розкриває творчість Т. Шевченка львівський історик Євген Нахлік. Автор порівнює світобачення Т. Шевченка, А. Міцкевича, Ю. Словацького, З. Красицького, розуміння ними таких проблем як свобода, імперія, кріпаччина¹². У дослідженні С. Цвілюка, основана увага зосереджена на соціально-політичному вимірі творів Тараса Шевченка та історизмі його творчості¹³. Широку панораму життя Т. Шевченка відтворив на основі архівних матеріалів П. Жур¹⁴. Малодосліджений аспект світобачення Шевченка як мислителя розкрив Євген Сверстюк, звернувши увагу на релігійність поета та християнський контекст його творчості, підкресливши, що «Шевченко — то є вічний дух України»¹⁵. Московський вчений Ю. Барабаш, який вже півстоліття досліджує життя і спадщину Кобзаря, зазначає, що його історіософії «суджена була роль того біблійного «зерна гірчичного», що з нього зросла програма відродження нації»¹⁶. Значну увагу приділив формуванню світобачення Т. Шевченка та становленню поета і пророка, в період його перебування у Санкт-Петербурзі в 1837–1845 рр. українсько-американський історик Омелян Прицак, праця якого написана в руслі культурної антропології¹⁷.

Цікаву інтерпретацію поглядам і поезії Т. Шевченка дав економіст за фахом, професор Броніслав Панасюк, який підкреслив нерозривність поезії та політики: «Творчості поета приписують все, але не те, що в ній закладено насправді, де на першому місці є філософські та політичні роздуми... Філософія

і політика виходили із глибини його душі... Майбутні дослідники дійдуть висновку, що поезія для Т. Шевченка була інструментом висловлення своїх сокровенних внутрішніх філософських і політичних думок»¹⁸. Важливим внеском у вивчення світобачення Т. Шевченка стало видання праць доктора історичних наук В. Мельниченка, який вперше в історіографії детально простежив відносини Т. Шевченка з вченим-славістом О. Бодяньським та актором М. Щепкіним, увів до обігу нові документальні джерела¹⁹. Відтак, пострадянський період відзначився появою у вітчизняному шевченкознавстві ряду нових досліджень, автори яких кожен по-своєму здійснив спробу звільнення постаті Т. Шевченка від ідеологічних обмежень та трактовок його життя, творчості, поетичної та мистецької спадщини²⁰. З'явилися дослідження, в яких здійснено спробу переосмислити цінний внесок генія в самі основи буття, культури та суспільно-політичного розвитку українського народу²¹. Однак ці кроки в оновленні образу поета і митця є лише частковим вирішенням існуючих проблем. Т. Шевченко — постать такого масштабу, яку не кожній нації щастить мати. Він був різним, мінливим, нерідко парадоксальним, блискуче освіченим та феноменально ерудованим, людиною з непростю долею, яка для нас стала символом України та її історичної долі²².

Особливості світобачення Т. Шевченка в контексті розвитку суспільно-політичної думки середини 30–60-х рр. XIX ст., масштаб його особистості неможливо досягнути без проникнення в історичний та духовно-культурний простір епохи в яку він жив і творив. На думку англійського історика К. Доусона «Історія XIX століття розвивалася в тіні Французької революції і національних ліберальних революцій, що слідували за нею»²³. Американський історик Річард Уортман наголошує, що «Французька революція нанесла рішучого удару по образу освіченого монарха..., революція кинула виклик основним передумовам утилітарного виправдання абсолютизму... Поява поняття «нація» і «народ» внесли суперечливі ноти в політичну риторику... Революція піднесла народ як носія сакральних рис влади, перетворивши його в творця історії, учасника власного міфа, який утворював таку сутність як нація»²⁴.

У першій третині XIX ст. у добу романтизму нація стала асоціюватися з народом і історією. Німецькі та англійські романтики проголошували цінність кожного народу, його окремішність право на історичне буття. «Саме «романтики «закріпили» в європейській свідомості неперехідну естетичну, а також «націотворну» цінність народнопоетичної сфери, використали її для своїх історіософських конструкцій, дали всебічне філософсько-естетичне осмислення народної творчості, пов'язавши її з проблематикою романтичної літератури, з естетичною програмою романтизму»²⁵. Як зазначає канадський історик Зенон Когут у праці «Коріння ідентичності», «під впливом Гердера та романтизму наступне покоління відкрило український народ із його самотньою мовою»²⁶. «Німець Гете, англієць Байрон, росіянин Пушкін, українець Шевченко, поляк Міцкевич підносяться над глухим шумом віків і говорять братніми голосами про найкращі прагнення своїх народів, про найвищі чуття, і найсвітліші думки всього людства», — наголошував Максим Рильський.

Світогляд Т. Шевченка формувався в культурно-історичну добу романтизму. У Петербурзі молодий Тарас Шевченко, потрапивши в коло романтиків, знайомиться із здобутками європейської науки та культури. «Санкт-Петербург 1830-х — початку 1840-х рр. був ще справжнім культурним та інтелектуальним центром великої імперії, що притягав творчі енергії. Трагічна доля невдалих революціонерів-декабристів ще залишалася свіжою в пам'яті. Не дивно, що магія імперської столиці приваблювала й чужих митців та науковців усіх родів, які надіялися там зробити велику кар'єру²⁷. З Петербургом була тісно пов'язана творчість В. Жуковського, О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гоголя, В. Григоровича, М. Вієлігорського, М. Глінки, К. Брюллова та багатьох інших видатних митців, творчий досвід який використовує Т. Шевченко. Не заперечуючи, що багатьом талановитим українцям Петербург відкривав широкі горизонти освіти, історик Ю. Барабаш разом з тим зазначає: «Однак ...традиційно Петербург був для українського менталітету містом ностальгії... Та набагато страшнішою ціною успіху було духовне зламання, прийняття імперських «правил гри», які передбачали національне роздвоєння...відмову від рідного слова...Тим дивнішим феноменом, постаттю воістину унікальною у своїй національній цілісності, виростає на петербурзькому тлі Т. Шевченко»²⁸.

Про вплив Петербурга на світобачення та долі Гоголя і Шевченка, зазначає також Є. Маланюк. Якщо Гоголь «азнав формальної адаптації чужою літературою», то Шевченка Петербург «стимулював, та оформив його потужну національну суть». Але вони обидва були виразниками національного духу, хоч життєвий досвід у них був різний. Варто зазначити, що вони обидва відчули «дух» російської мови, що означало відкриття ними нового світу, але найважливішим було те, що своя рідна мова постала для них у новому світлі і вимірі. Т. Шевченко писав однаково плідно двома мовами, особливо художню прозу — російською. Листи поет писав обома мовами — в залежності від адресата²⁹. Російською мовою писали також його сучасники — М. Гоголь, Є. Гребінка, М. Костомаров³⁰. Діалог культур, який є складовою історичного процесу — став важливим чинником формування світогляду особистості Т. Шевченка, а це спричинило більш широкий погляд на світ. Більш виразними стають його суспільно-політичні, естетичні погляди і як поета, і як художника.

Знайомство у 1836 р. Т. Шевченка з художником І. Сошенком, який рекомендував молодого митця представникам культурної еліти Петербурга К. Брюллову, М. Вієлігорському, О. Венеціанову, В. Жуковському мало великий вплив на його світогляд і долю. І. Сошенко увів Т. Шевченка у літературно-мистецький гурток письменника Є. Гребінки (1812–1848), навколо якого збиралися українські інтелектуали. У колі української інтелігенції, зокрема, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського, формується світобачення Т. Шевченка, де він познайомився із творами вітчизняних і зарубіжних письменників. До петербурзького оточення Тараса Шевченка входили також майбутні петрашевці М. Момбеллі та О. Пальм, під впливом яких формувалися погляди поета на суспільний устрій. Водночас значний вплив на суспільно-політичні погляди поета мали традиції сучасної йому російської літератури,

критики та публіцистики — твори О. Пушкіна, декабристів, М. Лермонтова, М. Гоголя, М. Салтикова-Щедріна, молодого О. Герцена. Початок 1840-х рр. був часом піднесенням демократичної думки в Росії, коли в літературі і мистецтві зміцнювалися реалістичні позиції. Ідея самовідданого служіння народу ставала провідною в усьому європейському літературно-суспільному русі. Навчаючись в Академії мистецтв, Тарас Шевченко через польського студента-історика Л. Демського, ознайомився з історіософічними й політичними концепціями польського історика та демократичного діяча Й. Лелевеля (1786–1861), а також із творчістю основоположника польського романтизму Адама Міцкевича (1795–1855), яка була тісно пов'язана із національно-визвольною боротьбою поляків. У журналах і альманахах Петербурга друкувалися «Дзяди», «Конрад Валлендор» та ін. твори А. Міцкевича. Т. Шевченко знав польську мову і робив спроби перекладати його твори. «...Шевченко, як масштабне літературне явище не здійснився б, якби в епоху романтизму не сталися глибокі зрушення в естетичній свідомості й структурі художньої творчості усїєї Європи, якби не відбулася радикальна романтична переорієнтація на національні традиції й парадигми... Без усього цього Шевченко не зміг би здійснитися, як поет, співзвучний епосі, дійсно національного масштабу, не кажучи вже про європейський і світовий», — зазначає академік Д. Наливайко³¹.

Але інтереси Т. Шевченка не обмежувалися лише сферою історії, літератури, філософії, мистецтва. В автобіографічній повісті «Художник» він зазначав: «Два рази на тиждень, вечорами, я ходжу до Вільного економічного товариства слухати лекції з фізики. Ходжу ще разом із Демським раз на тиждень слухати лекції із зоології професора Куторги... Я почав відвідувати анатомічні лекції професора Буяльського». Як підкреслює О. Прицак, вже через два роки після викупу з кріпацтва, «26-літнього Шевченка трактували як рівного собі у найвищих колах Петербурга, зокрема в інтелектуальних»³². Про його ерудицію, обізнаність у різних галузях знання свідчить широке коло читання, яке після викупу з неволі постійно розширювалося (це і «Історія хрестових походів» К.-Ф. Мішо, роман Ж. Бартелемі «Мандрівка молодого Анахарсіса по Греції», історичні твори Е. Гіббона та ін.). Т. Шевченко користувався бібліотекою К. Брюллова, книгозбірнею книгопродавця О. Смирдіна. Він був добре підготовлений, щоб ілюструвати книгу Польового «Історія князя Італійського, графа О. Суворова, генералісимуса російських військ» (СПб., 1843), а також твір В. Шекспіра «Король Лір» (1843).

Визначальним у світобаченні Т. Шевченка була глибока обізнаність і постійний зв'язок з усною народною творчістю. Її вплив на формування світогляду Тараса Шевченка не можна переоцінити. Три збірники: М. Цертелева «Опыт собрания старинных малороссийских песен» (СПб., 1819), «Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем» (Ч. 1. М., 1834), «Малорусские и червонорусские народные думы и песни» П. Лукашевича (СПб., 1836) поет постійно використовував, високо цінував їх і знав на пам'ять. На його світобачення мали великий вплив також історичні праці того часу, зокрема «Історія Русів». Як зазначає Зенон Когут, «найвпливовішою політичною працею початку

XIX ст. стала «Історія Русів» — написана російською мовою анонімна, дуже модернізована апологія Малоросії, її прав і вольностей. Малоросію тут зображено потужною східнослов'янською державою, занепад якої порушив рівновагу сил у Східній Європі. Автор твору був добре обізнаний із ідеями Американської та Французької революцій, а також із концепцією природного права і рівноваги сил. Між рядками відчитується надія на те, що Малоросія поверне собі належне місце в сім'ї народів»³³. На думку З. Когута «Історія Русів» «помітно вплинула на наступну генерацію українських істориків і письменників, що особливо відчутно у п'ятитомовій «Історії Малоросії» (1842–1843) Миколи Маркевича, яка була дуже популярна завдяки тому, що її використовували письменники-романтики, передусім Тарас Шевченко»³⁴. Т. Шевченко познайомився з М. Маркевичем у квітні 1840 р. у Петербурзі і зустрічався з ним у 1843 р. в Україні.

Великий вплив на світогляд Т. Шевченка мало його знайомство і спілкування у 1844–1845 рр. та в 1858 р. у Москві з професором Московського університету О. Бодянським. Історик, славіст (знавець семи мов), фольклорист, він був живою енциклопедією знань з історії України. Вчений «докладно вивчив стан і проблеми європейської славістики, з інтересом науковця спостерігав за процесами національного відродження австрійських і балканських слов'ян...»³⁵. Саме він познайомив Т. Шевченка з «Літописом Величка», — зазначає історик В. Мельниченко, підкреслюючи, що «знайомство і дружба з О. Бодянським дали змогу поетові співвідносити свою творчість з яскравою особистістю, в чому він постійно мав потребу... У той же час з інтелектуалом Бодянським поет проходив університети, буквально всотував нові знання, випробував свої проекти, ідеї та ін.»³⁶. В. Мельниченко звернув також увагу на те, що О. Бодянський редагував щорічні «Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских». Тарас Шевченко знав про це наукове видання і в листі до Варвари Репніної від 24 жовтня 1847 р. просив її вислати «последнее сочинение Гоголя «Письма к друзьям» и, если можно, «Чтения Московского археологического общества», издаваемое Бодянским». Тарас Григорович неточно вказав назву видання, але він напевне знав, що його очолював Бодянський — підкреслює В. Мельниченко³⁷.

Постійне звернення до світової культурної спадщини і традицій українського народу було для Тараса Шевченка духовною потребою. Адже до появи Т. Шевченка — поета, художника, мислителя український народ мав багатовікову культуру і традицію, яка стала джерелом і основою його творчості. Проте його світобачення не вкладається лише в рамки народно-фольклорного поета. Вихід у світ «Кобзаря», героїчно-романтичної поеми «Гайдамаки», циклу поезій «Три літа» засвідчують не тільки відтворення нової картини історичного життя народу, де поєдналися «інтуїція і скарби знань», не лише пробудження до життя української нації, а й «концепцію людського співжиття». Як зазначав Б. Романенчук у статті «Універсальні Шевченкові ідеї», для поета проблема людських взаємин, людського співжиття була головною: «Коли Шекспір прославився незрівнянними образами людських характерів, що їх змальовував у своїх творах, що мають світовий розголос і світове значення, коли Гете показував

загальнолюдські риси людської природи, то Шевченко ставив і давав розв'язку певних питань, які мають універсальне значення, бо стосуються самої суті людського життя, а радше співжиття — мирного і гармонійного»³⁸. Але для цього кожна людина повинна стати вільною. Кріпацтво ж гальмувало подальший розвиток суспільства і Т. Шевченко вбачав необхідність розв'язання цієї проблеми. Відтак ідея свободи — центральна ідея суспільно-політичних поглядів поета, що сприяла пробудженню національної і соціальної самосвідомості різних верств суспільства. На відміну від вітчизняних романтиків, котрі намагалися лише зафіксувати духовну спадщину народу, щоб врятувати її від людського забуття, Т. Шевченко зумів повернути до процесу національного відродження і соціального визволення усі скарби народного духу, всю героїку української історії, спираючись на традиції визвольного руху.

Варто зазначити, що у першій половині XIX ст. на розвиток суспільно-політичної думки продовжували впливати ідеї масонства, польського опозиційного руху, таємних декабристських організацій. В Україні виникали різного роду гуртки та товариства, в тому числі таємні. Засновувались масонські ложі, серед членів яких були відомі українські діячі Василь Капніст та Василь Лукашевич, а також лідери декабристського руху. Так, полтавська ложа «Любов до Істини» мала виразно український характер; до її складу входили літератори й суспільні діячі, відомі своїми українофільськими поглядами — І. Котляревський та В. Лукашевич. На її базі утворилося «Малоросійське таємне товариство», головою якого став В. Лукашевич. У його програмі («Катехізіс автономіста») проголошувалось прагнення добитися незалежності українських земель від Росії під протекторатом відродженої Польщі. Широко відомою стала справа про вільнодумство професорів та студентів ніжинської гімназії вищих наук (1825–1833 рр.), які висловлювали антикріпосницькі погляди, що знайшли підтримку студентів. У 1826–1827 рр. діяв гурток студентів Харківського університету, члени якого поширювали твори декабристів, закликали до боротьби проти самодержавства, твердили, що кожен народ має право на свою державність та культуру. Відкривалися нові горизонти діяльності інтелектуальної еліти у напрямку національного відродження. Створення центрів українознавства в Харкові, Полтаві, Одесі, Києві сприяло згуртуванню української інтелігенції. Відкриття університету Святого Володимира в Києві у 1834 р. — осередку науки і духовності сприяло підготовці нового покоління інтелектуалів, яке зробило значний внесок у розвиток суспільно-політичної думки.

Великий вплив на представників української інтелігенції, яка репрезентувала світоглядні позиції суспільства мала літературна і громадська діяльність Т. Шевченка. Після чотирнадцяти років життя у Петербурзі, поет відвідав Україну і побачив її очима зрілої людини. Цьому посприяла і його робота у Київській археографічній комісії (1845–1847) у колі відомих вчених, професорів Київського університету М. Максимовича, М. Іванишева, В. Домбровського, О. Селіна, М. Костомарова, О. Ставровського, історика-археолога М. Берлінського та ін. Ще одним важливим фактором, що відіграв суттєву роль у формуванні поглядів поета й митця, був глибокий та усесторонній інтерес до

історичної долі українського народу. Шевченко вдумливо та ретельно вивчав архівні документи, історичну літературу, народну творчість, а, працюючи в Київській археографічній комісії, й археологічні пам'ятки. Поет не лише брав активну участь у дослідницькій роботі й спілкувався з істориками-фахівцями, але й розробив власну досконалу програму збирання та пошуку різноманітних джерел з вітчизняної історії, в якій значне місце посідало пам'яткознавство³⁹. Ця програма готувалася для мистецького видання «Живописна Україна». Саме завдяки цій діяльності ним було створено цілу низку таких поетичних творів, як поеми «Гайдамаки», «Сон», «Єретик», «Кавказ», десятки поезій та кілька повістей, в яких обстоювався погляд на вирішальну роль народу в історії й возвеличувалась його національно-визвольна й антикріпосницька боротьба⁴⁰.

Подорожі Київщиною, Полтавщиною, Волиню, Поділлям залишили слід не лише у замальовках архітектурних та археологічних пам'яток, а й у точних історичних характеристиках, що їм дав Т. Шевченко, що засвідчують його ерудицію. Так, Густинський монастир (під Прилуками) він порівнював з «Сенклерським абатством, де є все для повної романтичної картини у дусі Скотта Вальтера», а події у містечку Лисянці, яка знаменита своєю «сицилійською вечернею» 1768 р., з подіями Варфоломійської ночі⁴¹ тощо. Наукова діяльність поета і митця у галузі археографічних, етнографічних та фольклористичних досліджень збагатили його творчість, чіткіше визначили суспільно-політичні погляди. Побувавши на Волині і Поділлі Т. Шевченко писав: «...На полях Волини и Подолии вы часто любуетесь живописными развалинами древних массивных замков и палат... Что же говорят, о чем свидетельствуют эти угрюмые свидетели прошлого? О деспотизме и рабстве! О хлопах и магнатах!... Что же говорят пытливому потомку эти частые темные могилы на берегах Днепра и грандиозные руины дворцов и замков на берегах Днестра? Они говорят о рабстве и свободе...»⁴².

Під час подорожі Україною Т. Шевченко звільнився від абстрактного гуманізму, і як він пише: «прозрівати став потроху...». Тогочасна дійсність вразила його і загостила почуття соціальної несправедливості, яку не могла приховати «патріархальна гостинність» у дворян-вільнодумців в Качанівці (Чернігівщина) у маєтку Г. Тарновського, чи в Яготині у князя М. Репніна (брата декабриста С. Волконського), чи в селі Березова Рудка на Полтавщині в родині В. Закревського. Показна і «закулісна сторона поміщицького життя не пройшла мимо уваги поета», — пише у своїх спогадах про знайомство і зустрічі з поетом у середині 1840-х рр. письменник О. Афанасьєв-Чужбинський. Роздуми Т. Шевченка не обмежувалися лише уболіванням за долю українського народу, а й обіймали увесь слов'янський світ.

Про світобачення Т. Шевченка цього періоду та розвиток ним ідеї слов'янського єднання О. Афанасьєв-Чужбинський наводить важливі свідчення, що стосуються написання поетом історичної поеми «Ян Гус» («Єретик»): «Шевченко розповідав мені, що прочитав про гуситів та епоху, що їм передувала, усі джерела, які тільки можна було дістати, а щоб не погрішити проти народності, не залишав у спокої жодного чеха, котрий зустрічався йому в Києві...

розпитуючи в них про топографічні та етнографічні подробиці»⁴³. У поемі «Єретик», присвяченій Павлові Шафаріку — видатному чеському вченому-славісту, професорові Празького університету, Т. Шевченко намалював програму демократичного єднання визволених народів: «Щоб усі слов'яне стали добрими братами, і синами сонця правди...». Цим він висловив ставлення до слов'янського питання, одного із найбільш обговорюваних у той час. Як зазначає В. Мельниченко, Т. Шевченко також «був обізнаний із «Славянским народописанием» Шафаріка у перекладі Бодяньського... З «Єретика» Шевченка також випливає, що він знайомився з вміщеною в книзі таблицею «Обозрение народов славянского поколения», де Шафарік подав відомості про одинадцять відомих йому слов'янських народів»⁴⁴.

Суспільно-політичні погляди Т. Шевченка були близькі членам Кирило-Мефодіївського товариства, яке проіснувало з 1846 до березня 1847 рр. Ідеї національно-духовного відродження і визвольної боротьби слов'янських народів знаходили відгук у колах української інтелігенції, яка мріяла про визволення від гніту усіх слов'ян, прагнула до слов'янської єдності. Засновниками товариства були чиновник М. Гулак, професор М. Костомаров, письменник П. Куліш, викладач В. Білозерський, студенти університету І. Посяда, О. Навроцький, Г. Андрузький. Поява товариства означала новий етап у розвитку політичних поглядів української інтелігенції. У квітні 1846 р. до братства вступив Т. Шевченко, суспільно-політичні погляди якого мали значний вплив на кирило-мефодіївців. Основними завданнями товариства було знищення самодержавства й скасування кріпосного права. Як кінцеву мету братчики передбачали зрівняння представників усіх станів у суспільстві. «Книга буття» українського народу проголошувала ідеал слов'янства, де не буде «ні царя, ні пана, ні кріпака, ні холопа». Послідовно відстоювали ці позиції саме Т. Шевченко, М. Гулак, О. Навроцький, І. Посяда. Для М. Костомарова, П. Куліша, В. Білозерського та ін. більш прийнятним було здійснення програмних завдань шляхом реформ і культурно-просвітницької роботи. Але всі члени товариства визнавали Т. Шевченка своїм духовним лідером. У листі В. Білозерського до М. Гулака (з приводу написання поеми «Ян Гус») підкреслюється значення поета: «...Я поневоле приято призадумався над тем, якого геніального человека мы имеем в Тарасе Григорьевиче, ибо только гений посредством одного глубокого чувства, способен угадывать потребности народа и даже целого века, к чему не приведут никакая наука и знания без огня поэтического и вместе религиозного»⁴⁵.

Учені не виключають також впливу визвольних ідей Т. Шевченка на створення програми Кирило-Мефодіївського товариства⁴⁶, яка була пронизана ідеєю месіанізму і стала маніфестом відродженого українства. Варто зазначити, що у цей час на теренах Східної Європи, в тому числі й на українських землях, поширювався месіанізм, у центрі системи якого полягала віра в особливе призначення кожного народу, визначене Божим Провидінням. Саме силою цієї віри народ і мав стати носієм нових ідей в історії людства, — що й складало його вибрання та покликання⁴⁷. У контексті месіанізму й формувались основні напрямки діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, виникнення якого

припало на епоху національного й суспільно-політичного пробудження народів Російської імперії під впливом виступу декабристів та розгортання в країні й в Європі в цілому національно-визвольних рухів, що вилилися в революційні події 1848–1849 рр. у Франції, Німеччині, Австрії, Угорщині та Італії, а згодом і хвилю національно-визвольної боротьби південнослов'янських народів⁴⁸.

Кирило-Мефодіївське товариство В. Сарбей трактував як першу українську політичну організацію, що поєднала культурно-просвітницьку роботу з політичними вимогами, а Я. Грицак вважає товариство швидше не політичною, а інтелектуальною організацією. На думку Я. Грицака, три братчики: М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Куліш – відображали три течії в товаристві: перший — загальнолюдську і християнську, другий — соціальну, третій — національну, поєднання яких відбилосся у програмі товариства⁴⁹. Про відмінності у світобаченні П. Куліша і Т. Шевченка написав сам П. Куліш у своїх спогадах: «...Один учивсь історії просто від гайдамацьких ватажків, — читав її з ураженого серця козацького, що рвалось й томилось у підданстві козацького ворога-ляха; другий дорозумувавсь української бувальщини від такого коліна, що предку-віку не знало панщини... Глибінь чуття своєї народності була в обох їх однакова, тільки Шевченкова кров буяла без упину; Куліш уже тоді шукав рівноваги серця й розуму»⁵⁰. М. Костомаров не поділяв політичного радикалізму Т. Шевченка. Коли твори поета були у нього виявлені, то М. Костомаров пояснював, що тримав їх «більше для мови, але поділяти мерзенних думок, у них викладених, я не міг ніколи»⁵¹.

Про те наскільки був небезпечний вплив суспільно-політичних поглядів Т. Шевченка йшлося у доповіді начальника III відділу графа О. Орлова Миколі I про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства від 26 травня 1847 р., де підкреслюється: «...Шевченко сочинял стихи на малороссийском языке самого возмутительного содержания. В них он то выражал плач о мнимом порабощении и бедствии Украины, то возглашал о славе гетманского правления и прежней вольнице казачества... стихи его вредны и опасны... со стихами могли укорениться мысли о возможности Украине существовать в виде отдельного государства»⁵².

Поширення творів Т. Шевченка, які спричинили хвилювання умів», виявилися найбільш небезпечними для самодержавства. Після розгрому (в березні–квітні 1847 р.) товариства, саме Т. Шевченка було визнано політичним злочинцем і найсуворіше покарано та відправлено на заслання із заборонаю «писати і малювати». Переосмислювати минуле і сучасне йому, розмірковувати над суспільно-політичними проблемами Т. Шевченко не припиняв і в період заслання (1847–1857 рр.). Відгуком на революційні події в Європі була його сатира «Царі» (редакція 1848 і 1858 рр.) — одна з найзначніших політичних поезій цього періоду, яка містила заклик до повалення царату.

Випробування, які випали на долю Т. Шевченка не зламали його духовно. «Невільницька проза і поезія», відбиває світобачення поета, для якого свобода людини, її гідність, роздуми над її внутрішнім світом залишалися основними і в житті, і в творчості. Виїжджаючи до Астрахані, і, очікуючи на офіційний

документ про звільнення, поет записав у «Щоденнику» від 20 червня 1857 р.: «...Опыт, говорят, есть лучший наш учитель. Но горький опыт прошел мимо меня невидимкою. Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем внутреннем облике не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо. По крайней мере, мне так кажется. И я от глубины души благодарю моего Всемогущего Создателя, что он не допустил ужасному опыту коснуться... моих убеждений. Некоторые вещи просветлели, округлились, приняли более естественный размер и образ»⁵³. Поет не нарікає на пережити страждання, але ще гостріше відчуває протистояння добра і зла у світі, а також наголошує на необхідності прощення ворогів. У листі до А. Толстої від 9 січня 1857 р. Т. Шевченко пише: «Теперь только молюся я и благодарю Его за бесконечную любовь ко мне, за ниспосланное испытание. Оно очистило, исцелило мое бедное сердце. Оно отвело призму от глаз моих, сквозь которую я смотрел на людей и на самого себя. Оно научило меня как любить врагов и ненавидящих нас».

Дочекавшись свободи, поет надолужує упущене за роки заслання активним спілкуванням з інтелектуальною елітою Москви і Петербурга. Так, у березні 1858 р. Т. Шевченко радо був зустрінутий у Москві близьким другом М. Щепкіним: «тільки щепкінські зв'язки мали фактично системний характер і ввібрали в себе кращих представників еліти російського суспільства незалежно навіть від їх ідеологічних пристрастей і політичних поглядів»⁵⁴. Це були старі і нові знайомі — С. Аксаков, М. Максимович, В. Репніна, С. Шумський, В. Станкевич, І. Забелін, Хомяков, Кетчер (перекладач Шекспіра) та ін. У «Щоденнику» від 21 березня 1858 р. поет записав: «Грешно роптать мне на судьбу, что она затормозила мой приезд в Питер. В продолжении недели я здесь встретился и познакомился с такими людьми, с какими в продолжении многих лет не удалось бы встретиться»⁵⁵.

Про суспільно-політичну спрямованість поглядів Т. Шевченка у останній період його життя 1857–1861 рр., засвідчує зближення поета із демократичною інтелігенцією Петербурга, яка групувалася навколо літературного і політичного журналу «Современник», який редагували М. Чернишевський, М. Добролюбов, М. Некрасов. Дружні стосунки пов'язували Т. Шевченка з російськими демократами. Неодноразово поет бував у родині М. Чернишевського, а М. Добролюбов постійно турбувався про переклад шевченкових творів. Близько знайомий Т. Шевченко був також і з М. Салтиковим-Щедріним, М. Некрасовим, О. Островським, І. Гончаровим. Важливу роль у їх спілкуванні мали літературні читання, які розпочалися з відкриттям Літературного фонду в 1859 р. У них брали участь корифеї тодішньої літератури: І. Тургенєв, І. Гончаров, О. Писемський, Ф. Достоевський, О. Островський, М. Некрасов, Т. Шевченко, Майков, Я. Полонський⁵⁶. Колеги по перу високо оцінювали обдарування й той вплив, який мали твори українського поета. М. Чернишевський підкреслював колосальне значення творів Шевченка в розвитку суспільно-політичної думки і української літератури, а М. Добролюбов називав його цілковито народним поетом. О. Герцен наголошував на тому, що поет й митець був не лише народним поетом, а й активним борцем за народну свободу. Варто зазначити, що у

середовищі демократично настроєної інтелігенції не всі вірили як у можливість вибороти свободу, так і у можливість вдосконалення людини, яка скористається свободою для свого блага. Так, М. Костомаров у листі до Д. Мордовцева від 17 серпня 1860 р. писав: «...Свобода є чистий вимисел. Знищіть монархію, аристократію, поліцію — слабий силами духу і тіла завжди буде рабом сильнішого... Історія мене все більше переконує у неможливості людського вдосконалення»⁵⁷. Для Т. Шевченка необхідність звільнення людини від будь-якого поневолення і важливість суспільних перетворень ніколи не викликала сумнівів. У світоглядних питаннях поету близькими були погляди демократів революційного спрямування С. Сераковського, М. Чернишевського, М. Добролюбова, В. Курочкіна⁵⁸. Шевченкознавці радянського періоду Є. Шабліовський, Ю. Марголіс простежують у поглядах Т. Шевченка революційні ідеї демократизму, адже він не змінив свого ставлення до самодержавства ні під час заслання, ні після нього. Політична лірика поета 1859–1861 рр. була відгуком на необхідність вирішення селянського питання. У листі до І. Ускова від 12 листопада 1857 р. Т. Шевченко писав: «Занимает теперь всех самый животрепещущий вопрос о том, как освободить крестьян от крепостной зависимости». М. Чернишевський підкреслював, що авторитет Т. Шевченка у селянському і національному питаннях є незаперечним. Про духовну спорідненість обох мислителів писав і М. Драгоманов: «Шевченко став водитись з гуртком «Современника», який як міг, проводив новоєвропейські філософські думки»⁵⁹. У цей час «Современник» виступав проти антинародної політики влади і погляди Т. Шевченка та редакторів журналу співпадали.

Про світобачення Т. Шевченка цього періоду свідчить його петербурзьке оточення. До нього входили польські демократи — Антоній Сова (Едвард Желіговський), друг по засланняю Броніслав Заліський, а також члени польського таємного товариства П. Круневич і С. Падлевський та ін.⁶⁰ Радянським дослідникам Т. Шевченко вбачався здебільшого як революціонер, видатний представник революційно-демократичної історичної думки⁶¹. Але таку постать як Т. Шевченко не можна обмежити якимось одним аспектом його світобачення. Є. Шабліовський зазначає, що інтелектуальне спілкування Т. Шевченка в Петербурзі (1858–1861 рр.) не обмежувалося лише «вузьким колом М. Чернишевського». Поет був знайомий з відомими вченими і митцями того часу, зокрема з скульптором М. Мікешиним, поетом і перекладачем Л. Меєм, поетом Я. Полонським, з видатним математиком академіком М. Остроградським, професорами Петербурзького університету А. Нікітенко, Н. Благовещенським та ін.⁶² У родині віце-президента Академії мистецтв графа Ф. Толстого і А. Толстої Т. Шевченко спілкувався з декабристом бароном В. Штейнгелем, який після 20-річної каторги повернувся з Сибіру, поетом Н. Щербіною, видатним вченим М. Северцевим, акторами М. Щепкіним і А. Олдріджем. Поет цікавився музичним і театральним життям. Він продовжував захоплюватися музикою, про що свідчить запис у «Щоденнику» від 16 грудня 1857 р.: «Вечером я отправился к В.И. Далю...одна из дочерей его села за фортепьяно... я попросил ее сыграть что-нибудь из Шопена. Но так моего любимца налицо не оказалось, то она

заменила его увертюрою из «Гугенотов» Мейербера. И, к немалому удивлению моему, исполнила это гениальное произведение лучше нежели я ожидал»⁶³.

Про багатогранність світобачення Т. Шевченка свідчить також і інтерес до різних галузей знання, розвиток і прогрес яких посприяють звільненню людини і встановленню такої жаданої справедливості. Пливучи на пароплаві «Князь Пожарський» до Нижнього Новгорода, поет подумки звертався до творців парового двигуна. Він бачить пароплав «...чудовищем с раскрытой огромной пастью, готовою проглотить помещиков-инквизиторов. Великий Фультон! И великий Ватт! Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусит, побалуется как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на всей нашей планете ваше колоссальное, гениальное дитя. Мое пророчество несомненно»⁶⁴.

Відтак, Т. Шевченко мислив не лише ретроспективно, а й бачив перспективи розвитку наукової, суспільної думки і всього суспільства. Відмінною рисою його світобачення була здатність охопити думкою минуле, сучасне й майбутнє. Вся Шевченкова творчість пронизана тими стрижневими ідеями, що були найважливішими для вітчизняного суспільства й соціального визволення; адже всі люди народжуються вільними у своїх гідності та правах. Ці ідеї ґрунтувалися на християнських та демократичних засадах та мали великий вплив на суспільно-політичну думку не лише в Україні, а й в Європі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Бельчиков Н.Ф. Тарас Шевченко: критико-биографический очерк. — М., 1961; Конисский А.Я. Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченко. Критико-биографическая хроника. С портретами Т.Г. Шевченко и его друзей и видами хаты и могилы его. 1814–1861. — О., 1898.

² Бурачек М.Г. Великий народний художник. З 75 репродукціями художніх творів Т.Г. Шевченка. — Х., 1939; Бутник-Сіверський Б. Мистецькі твори Т.Г. Шевченка років заслання. (До підготовки VIII і IX томів академічного видання «Повного зібрання творів Тараса Шевченка») // Вісник АН УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1954. — № 6. — С. 42–47; Владимирський Г.Д., Савинов А.Н. Т.Г. Шевченко-художник. — Л.–М., 1939; Мистецька спадщина Т.Г. Шевченка. Матеріали, присвячені творчості Шевченка-художника. — К., 1959. — Вип. 1; Слатьон О.Г. Шевченко у мистецтві. Малюнки Тараса Шевченка. Вип. 1. — СПб., 1911.

³ Головаха І.П. Т.Г. Шевченко і російські революційні демократи 50–60-х років XIX ст. — К., 1953; Марголис Ю.Д. Т.Г. Шевченко и русские историки-демократы. — Л., 1991; Сергієнко Г.Я. Декабристи і Шевченко. — К., 1983; Його ж. Т.Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. — К., 1983; Шаблювський Е.С. Т.Г. Шевченко и русские революционные демократы. — К., 1975.

⁴ Большаков Л.Н. Оренбургская шевченковская энциклопедия. Тюрьма. Солдатчина. Ссылка. Энциклопедия одиннадцати лет. 1847–1858. — Оренбург, 1997; Марахов Г. Т. Шевченко в колі сучасників. Словник персоналій. — К., 1976; Тарас Шевченко і

Крим: Енциклопедичний довідник. — Сімферополь, 2001; Шевченківський словник. В 2-х тт. — К., 1975–1977.

⁵ *Багрич М.І.* Т.Г. Шевченко. Бібліографічний покажчик (1917–1963). — К., 1964; *Гресько М.Т.* Шевченко французькою мовою (1847–1967): Бібліограф. покажчик. — Л., 1967; *Гресько М., Занічковський М., Кулик В.* Шевченко в німецьких перекладах та критиці (1843–1917): Бібліограф. покажчик. — Л., 1968; *Гресько М., Андріанова Н.Т.* Шевченко мовами італійською, іспанською, португальською та есперанто: Бібліограф. покажчик. — Л., 1968; Збірник праць наукових шевченківських конференцій (1952–2002): Покажчик змісту. — Черкаси, 2002; *Комаров М.* Шевченко в літературі і мистецтві. Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченко. — О., 1903; *Сарана Ф.К.* Т.Г. Шевченко. Бібліографія ювілейної літератури (1960–1964). — К., 1968; Тарас Шевченко: Бібліографічний покажчик 1989–2003. — К., 2004; Тарас Шевченко (1989–2004): Матеріали до бібліографії. — К., 2005; *Тарас Шевченко.* Бібліографія бібліографії (1840–1960). — К., 1961; Т.Г. Шевченко. Бібліографія літератури про життя і творчість. 1839–1959. В 2-х тт. — К., 1963; Шевченко-художник. Бібліографічний покажчик (1839–2012). У 2-х тт. — Т. 1. — К., 2013; *Чигаєва О.Т.* Шевченко 1814–1861. Бібліографічний покажчик статей та рецензій, розміщених у періодичній пресі УРСР за 1939 р. — Х., 1939; *Чигаєва О., Нікітіна О., Косенко Л.Т.* Шевченко 1814–1861. Бібліографічний покажчик статей та рецензій, розміщених у періодичній пресі УРСР за 1938–1939 рр. — Х., 1939; *Яшек М.Ф.* Т.Г. Шевченко. Матеріали до бібліографії (1903–1921). Вип. 1. — Х., 1921.

⁶ *Мак-Ніл В.* Піднесення Заходу. Історія людської спільноти. — К., 2011.

⁷ *Пахлевская О.* Тарас Шевченко — писатель XXI века // День. Kiev.ua. — 2013. — 24 мая [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.day.kiev.ua/ru/article/obshchestvo/taras-shevchenko-pisatel-hhi-veka1>.

⁸ *Грабович Г.* Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Т.Г. Шевченка. — К., 1991; *Його ж.* Шевченко, якого не знаємо. — К., 2000.

⁹ *Забужко О.* Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. — К., 1997.

¹⁰ *Дзюба І.* Тарас Шевченко. Життя і творчість. — К., 2005; 2-е вид. — К., 2008.

¹¹ *Наливайко Д.С.* Тарас Шевченко в контексті романтизму та націоналізму // Слово і час. — 2006. — № 3.

¹² *Нахлік Є.К.* Шевченко і польські та російські романтики. — Львів, 2003.

¹³ *Цвілюк С.А.* Історична мудрість Великого Кобзаря. Історизм і соціально-політичний вимір епічних творів Тараса Шевченка. — Одеса, 2008.

¹⁴ *Жур П.В.* Труді і дні Кобзаря: Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. — К., 2003.

¹⁵ *Сверстюк Є.* Шевченко понад часом. — К., 2012.

¹⁶ *Барабаш Ю.* Коли забуду тебе, Єрусалиме... Гоголь і Шевченко. Порівняльно-типологічні студії. — К., 2001; *Його ж.* Тарас Шевченко: Імператив України. Історіо- й націософська парадигма. — К., 2004; *Його ж.* Просторинь Шевченкового слова. — К., 2011.

¹⁷ *Пріцак О.* Шевченко — пророк. — К., 1993.

¹⁸ *Панасюк Б.Я.* Український Ренесанс у творах Т.Г. Шевченка. — К., 2010. — С. 3–5.

¹⁹ *Мельниченко В.* На славу нашої преславної України. Тарас Шевченко і О. Бодяньський. — М., 2008; *Його ж.* Тарас Шевченко: мій друг Шепкін. — К., 2009.

²⁰ *Забужко О.* Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. — К., 1997; *Іванишин П.* Вульгарний «неоміфологізм»: від інтерпретації до фальсифікації Т. Шевченка. — Дрогобич, 2001; *Мовчанюк В.* Від шевченкознавства радянського до україн-

ського // Слово і час. — 1993. — № 9. — С. 54–57; *Мойсієнко А.К.* Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша. — К., 2006; Шевченкознавство: ретроспективи і перспективи: Збірник праць Всеукраїнської 36-ї наукової Шевченківської конференції. 18–19 квітня 2006 р. — Черкаси, 2006.

²¹ *Цвілюк С.А.* Історична мудрість Великого Кобзаря. Історизм та соціально-політичний вимір епічних творів Тараса Шевченка. — О., 2008.

²² *Ключковська Г.* Український міф про Шевченка, або Дещо про шевченкознавство як дзеркало української ментальності // Зеркало недели. Україна. — 2006. — № 25. — 30 червня.

²³ *Доусон К.Г.* Боги Революції. — СПб., 2002. — С. 305.

²⁴ *Уортман Р.* Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии. В 2-х тт. — Т. 1: От Петра Великого до смерти Николая I. — М., 2004. — С. 228, 531.

²⁵ *Дзюба І.* Тарас Шевченко. — К., 2005. — С. 133–134.

²⁶ *Когут Зенон.* Коріння ідентичності. Студії із ранньомодерної та модерної історії України. — К., 2004. — С. 99.

²⁷ *Прицак О.* Вказ. праця. — С. 2.

²⁸ *Барабаш Ю.В.* Петропольським лабіринті. Петербург у житті і творчості Т. Шевченка // Сучасність. — 2010. — № 3. — С. 125.

²⁹ *Соловьев Ю.* Какой язык считал своим Тарас Шевченко [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.russian.kiev.ua/material.php?id=11605897>.

³⁰ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання. (1847–1914): Збірник документів і матеріалів. — К., 2013. — С. XIV–XV.

³¹ *Наливайко Д.* Вказ. праця. — С. 26.

³² *Прицак О.* Вказ. праця. — С. 17.

³³ *Когут Зенон.* Вказ. праця. — С. 98.

³⁴ Там само. — С. 266–267.

³⁵ Цит.: *Мельниченко В.* На славу нашої преславної України... — С. 162.

³⁶ Там само. — С. 201–205.

³⁷ *Мельниченко В.* Тарас Шевченко: мій друг Щепкін. — К., 2009. — С. 53–54, 60, 62.

³⁸ *Романенчук Б.* Шевченкові універсальні ідеї // Хроніка. 2000. — К., 2000. — С. 80.

³⁹ Шевченко на Фастівщині: зустріч з історією... — С. 127.

⁴⁰ *Марголис Ю.Д.* Указ. соч. — С. 5–6.

⁴¹ Тарас Шевченко. Життя і творчість у портретах, ілюстраціях, документах. — К., 1964. — С. 162–163, 209.

⁴² Там само. — С. 207.

⁴³ *Афанасьев-Чужбинский О.С.* Спомини про Т. Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 94.

⁴⁴ Цит.: *Мельниченко В.* На славу нашої преславної України... — С. 184–185.

⁴⁵ Кирило-Мефодіївське товариство. В 3-х тт. — Т. 1. — К., 1990. — С. 105, док. № 114.

⁴⁶ *Сергієнко Г.Я.* Т.Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. — К., 1983. — С. 85.

⁴⁷ *Бучинський Д.* Християнсько-філософська думка Тараса Г. Шевченка // Хроніка. 2000. — К., 2000. — Вип. 39/40. — С. 551.

⁴⁸ Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 5.

⁴⁹ *Кондратюк К., Мандзяк В.* Українське національне відродження XIX — початку XX століть у сучасній вітчизняній історіографії // Українська історіографія на зламі XX і

XXI століть: здобутки і проблеми: Колективна монографія за ред. Л. Зашкільняка. — Львів, 2004. — С. 154.

⁵⁰ Сергієнко Г.Я. Т.Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. — К., 1983. — С. 112, 115.

⁵¹ Там само. — С. 107.

⁵² Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 62, док. № 69.

⁵³ Шевченко Т.Г. Щоденник. Запис від 20 червня 1857 р. // Шевченко Т.Г. Зібрання творів у шести томах. — Т. 5. — К., 2001. — С. 23.

⁵⁴ Мельниченко В. Тарас Шевченко: мій друг Шепкін. — С. 8.

⁵⁵ Шевченко Т.Г. Щоденник. Запис від 21 березня 1858 р. // Шевченко Т.Г. Зібрання творів ... — Т. 5. — С. 165.

⁵⁶ Тарас Шевченко. Життя і творчість у портретах, ілюстраціях, документах. — С. 374.

⁵⁷ Марголис Ю.Д. Указ. соч. — С. 56.

⁵⁸ Там же. — С. 98.

⁵⁹ Т.Г. Шевченко. Біографія. — К., 1984. — С. 464–465.

⁶⁰ Шаблювский Е.С. Указ. соч. — С. 83.

⁶¹ Марголис Ю.Д. Указ. соч. — С. 5.

⁶² Шаблювский Е.С. Указ. соч. — С. 92–95.

⁶³ Шевченко Т.Г. Щоденник. Запис від 16 грудня 1857 р. // Шевченко Т.Г. Зібрання творів... — Т. 5. — С. 135–136.

⁶⁴ Там само. Запис від 27 серпня 1857 р. // Шевченко Т.Г. Зібрання творів... — Т. 5. — С. 86–87.

Стаття надійшла до редколегії 19.10.2014 р.

МИРОВОЗЗРЕНИЕ Т.Г. ШЕВЧЕНКО В КОНТЕКСТЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ В УКРАИНЕ (1830–1860-х гг.)

Статья посвящена исследованию жизни, творчества и общественной деятельности выдающегося украинского поэта и художника Т. Шевченко. Основное внимание уделено осмыслению его мировоззрения в контексте отечественной общественно-политической мысли 1830–1860-х гг.

Ключевые слова: Т. Шевченко, мировоззрение, общественно-политическая мысль, Украина.

WORLDVIEW T. SHEVCHENKO IN THE CONTEXT OF SOCIOPOLITICAL THOUGHT IN UKRAINE (1830–1860)

The article studies the life, creativity and public activities of the prominent Ukrainian poet and artist Taras Shevchenko. Main attention is paid comprehension his worldview in the context of domestic sociopolitical thought 1830–1860's.

Keywords: T. Shevchenko, worldview, sociopolitical thought, Ukraine.

*С.М. Борчук
(м. Івано-Франківськ)*

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ у другій половині XIX — на початку XX ст.

У статті проаналізовано процес створення та друкування українських енциклопедичних видань. Основну увагу приділено особливостям його розвитку в другій половині XIX — на початку XX ст. Охарактеризовано роботу українських енциклопедистів над науково-видавничими проектами «Народна енциклопедія наукових та прикладних знань» й «Енциклопедичний словник» Брокгауза та Ефрона.

Ключові слова: *Україна, енциклопедія, видавнича справа, культура, наука, В. Данилевський.*

Поява енциклопедичних видань тісно пов'язана з усією історією людської культури та науки. Ще з часів перших цивілізацій, на певному етапі їх історичного розвитку виникає потреба створення власної енциклопедії, котра могла б підсумувати всі досягнення попередників, зробити їх більш доступними та зрозумілими широким верствам населення. Незважаючи на те, що сам термін «енциклопедія» з'явився лише у XVI ст., спроби створення енциклопедичних праць відомі з найдавніших часів. Більшість з них укладалася у формі тлумачного словника, однак деякі містили й більш розширену інформацію з того чи іншого питання, що значною мірою наближає їх до сучасного бачення енциклопедій (від *грец.* — коло знань) — наукових або науково-популярних довідкових видань, які містять найістотнішу інформацію з усіх (універсальні енциклопедії) або окремих (галузеві енциклопедії) галузей знань та практичної діяльності¹. Спроби створення таких комплексних видань притаманні для всіх стародавніх культур і цивілізацій.

Поштовхом до створення власне енциклопедичних словників у Західній Європі стало розповсюдження ідей Ренесансу, гуманізму, а в подальшому і просвітництва. Апеляція до природничих наук, як протипага середньовічній схоластиці, змусила провідних вчених того часу приділяти увагу не лише удосконаленню та систематизації науково-понятійного апарату, а й поширенню освіти та наукових знань як серед аристократії, так і в середовищі зростаючої буржуазії. З Європи ідеї створення власного енциклопедичного видання поширились і на Україну, де на кінець XVI — початок XVII ст. склалися всі необхідні для цього передумови.

Окремі питання розвитку української енциклопедистики викликали дослідницький інтерес вітчизняних науковців. У цьому контексті слід виділити праці О. Дзюби, Л. Маринжі, В. Німчука, В. Сарбея, Х. Тітова, Н. Черниш та ін. Усі

вони присвячені загальним питанням створення українських енциклопедичних видань, або окремим особистостям, котрі доклали зусиль для реалізації подібних проектів. Однак існує потреба в комплексному вивченні цього процесу, зокрема в період другої половини XIX — початку XX ст., коли на українських теренах значно активізувалася діяльність з енциклопедичного книговидання.

Першим друкованим енциклопедичним виданням на території України, на наш погляд, можна вважати виданий у 1627 р. «Лексіконъ славеноросскій и именъ Тлъкованіє» Памво Беринди, котрий залишався ледь не головним довідковим виданням України, Росії та Білорусії до кінця XVIII ст. й основним посібником для тих, хто вивчав церковнослов'янську мову аж до другої половини XIX ст. Проте у наступні роки процес створення справжньої вітчизняної енциклопедії призупинився через низку суспільно-політичних обставин.

Подальший розвиток енциклопедистики на території України припадає на середину XIX ст., й передумовою для цього стає відкриття у 1805 р. Харківського університету й особливо Університету святого Володимира у Києві 1834 р. Саме цей навчальний заклад досить швидко став осередком української освіти та науки, як загальної, так і національної.

Розвиток науки і освіти в Російській імперії у другій половині XIX ст. сприяв не лише піднесенню загального рівня освіченості населення країни та її прогресу, а й зумовив пришвидшений розвиток культурно-освітніх закладів. Незважаючи на появу нових університетів, гімназій і початкових шкіл, особливо після освітніх реформ 1864 та 1871 рр., відносна кількість освічених чи навіть елементарно письменних осіб залишалася ще низькою. Інтелігенція, що в цей час набуває все більшої суспільної та політичної ваги, як і буржуазія, що потребувала кваліфікованої робочої сили, були занепокоєними таким станом речей й різними методами прагнули хоча б частково виправити ситуацію. Збільшення мережі навчальних закладів для населення, видавництво просвітницької та освітньої літератури — все це мало сприяти зростанню інтелектуального рівня суспільства імперії взагалі. Іншим засобом піднесення рівня освіченості населення став друк літератури, що мала стимулювати самопідготовку тих громадян, які прагнули отримати додаткові знання, однак не мали можливості (передусім матеріальної) для повноцінного навчання у середніх та вищих навчальних закладах. Однак кількість літератури, доступної широкому загалу, була незначною, адже її публікація не приносила прибутків. Лише діяльність меценатів, які власним коштом підтримували публікацію просвітницької літератури для широких верств населення, не дозволяла цій галузі остаточно занепасти.

Одним з таких меценатів, чия діяльність виявилася щільно пов'язаною зі становленням української енциклопедистики, став відомий російський книговидавець І. Ситін, в друкарнях якого, починаючи з 90-х років XIX ст., продукувалася велика кількість дешевих підручників, дитячих книжок, творів російської та світової класики, журналів та газет. Одним з провідних напрямків його видавничої діяльності стала й публікація енциклопедичних видань. Зокрема, ним було видано «Військову енциклопедію», «Дитячу енциклопедію» та

«Народну енциклопедію наукових та прикладних знань»². Саме з останньою і пов'язується чергова спроба створення великого енциклопедичного видання в російській Україні.

Ініціатива створення великої просвітницької енциклопедії виникла в середовищі «Харківського товариства поширення в народі грамотності», що організувалося 1869 р. за ініціативи видатного вченого, професора Харківського університету М. Бекетова. Це була одна з багатьох аналогічних громадсько-просвітницьких організацій, що відкривалися представниками інтелігенції в різних регіонах. Такі товариства мали на меті підвищення рівня грамотності та загальної освіти населення й діяли винятково у сфері культури та освіти, жодним чином не протиставляючи себе режиму і максимально ухиляючись від політики взагалі. Виникло воно 24 березня 1869 р. як перша аналогічна громадсько-просвітницька організація, що розпочала свою діяльність у руслі українофілів другої половини XIX ст., котрі вважали своїм завданням просвітити народ, сприяти поширенню грамотності та початкових корисних знань³. До Харківського товариства упродовж його існування входило близько 800 осіб, в тому числі Д. Багалій, О. Єфименко, В. Данилевський, М. Сумцов, С. Русова, Г. Хоткевич та ін.

Діяльність Товариства зосереджувалася саме навколо поширення та популяризації знань: відкриття початкових народних училищ різного типу, в котрих прагнули поєднати навчальну, виховну, санітарно-профілактичну та інші сфери культурно-освітньої діяльності, актуальні для тогочасного суспільства⁴. Не меншу увагу члени Товариства приділяли й індивідуальній позакласній освіті, її основі – книзі. Книговидавництво стало другою за важливістю роботою, здійсненою членами Харківського товариства упродовж його існування.

Організація видавничої справи була складним завданням, не лише з організаційних моментів, а й з огляду на потребу врахування поглядів видавців, меценатів й авторів. Більша частина членів Товариства була національно свідомою, проте в Російській імперії й надалі був чинним Емський циркуляр, що забороняв книгодрукування українською. За таких умов переважна більшість навчальної літератури видавалася російською⁵. Отже, 31 березня 1891 р. на загальних зборах Товариства за ініціативи С. Русової було вирішено розпочати видавництво «дешевих книжок для народу». Головою новоствореного видавничого комітету став відомий український історик, ректор Харківського університету Д. Багалій, який очолював його упродовж 12 років. Дійсними членами видавничого комітету було обрано: О. Єфименко — першу жінку — професора історії; М. Сумцова — професора Харківського університету, видатного українського фольклориста, літературознавця й етнографа; Г. Хоткевича — письменника, актора, мистецтвознавця, режисера. Згодом до видавничого комітету також увійшли М. Міхновський та поетеса Х. Алчевська⁶. Комітет підготував до друку низку як російськомовних, так і україномовних книжок, однак більшість останніх не пропустила цензура.

Саме таке неприйняття російською владою і державною цензурою україномовних текстів і зумовило ту обставину, що найгрунтовніше видання, підго-

товлене харківськими вченими за ініціативою Товариства — «Народна енциклопедія наукових та прикладних знань», було підготовлене упродовж 1910–1912 рр. та опубліковане у Москві російською мовою. Іншою причиною російської мови цієї енциклопедії був незадовільний рівень української наукової мови й, відповідно, небажання вітчизняних учених, які, попри українське походження, більше ототожнювали себе з російською інтелігенцією, писати «безперспективною» українською мовою. Отже, членами харківського Товариства, за ініціативою В. Данилевського, було ухвалене рішення щодо створення великої російськомовної праці енциклопедичного формату, яка б поширювалася не лише у Малоросії, а й по всій імперії⁷.

До роботи над енциклопедією було залучено близько 150 вчених, письменників, громадських діячів з різних наукових галузей та суспільних організацій. Більшість з них були представниками «Харківського товариства поширення в народі грамотності» та вченими Харківського університету, однак були залучені автори і з інших міст та наукових установ⁸. Ключовим було питання фінансування проекту, і не лише забезпечення хоча б мінімального гонорару авторам (більшість з них були ентузіастами й не вимагали грошей), а й передусім організація друкування матеріалу. Єдиним реальним шляхом вирішення проблеми було залучення меценатських коштів, що виявилось не такою складною справою. Головним меценатом, що «спеціалізувався» саме на підтримці видання наукової й популярної літератури, став відомий російський підприємець, просвітній діяч, власник великого книговидавництва Іван Дмитрович Ситін (1851–1934).

Постать І. Ситіна є знаковою для російської (і української) енциклопедистики рубежу XIX–XX ст. Саме він став головним видавцем науково-освітньої літератури в країні, що не лише відповідала усім критеріям та ключовим потребам сучасності, а й була доступною для широкого загалу. Окрім значної кількості підручників, періодичних видань, наукових збірок, він здійснював видання трьох великих енциклопедій — «Дитячої енциклопедії» 1913 р., «Військової енциклопедії» (1911–1915 рр.) у 18-ти томах (через події Першої світової війни проект не завершений) та «Народної енциклопедії наукових та прикладних знань». Енциклопедичне значення мали й видані «Товариществом И.Д. Сытина и К^о» тематичні збірки, а саме: «Три века: Россия от Смуты до нашего времени» (1912 р.); «Великая реформа: Российское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем (19 февраля 1861–1911 гг.)» (1911 р.); «Отечественная война и русское общество 1812–1912 гг.» (1911 р.). На початку діяльності він видавав також своєрідні «предтечі» енциклопедій — ілюстровані календарі⁹.

Маючи значні прибутки, І. Ситін підтримував не лише авторів, а й цілі науково-видавничі проекти, на зразок проекту видання «Народної енциклопедії». Використовуючи комерційний бік справи лише як засіб покращення результатів та здешевлення продукції, він намагався зробити літературу доступною широкому загалу читачів. Видання енциклопедії, ініційоване Харківським товариством, відповідало проектам І. Ситіна, оскільки передбачало підвищення загального рівня освіти населення. Власне енциклопедія, як було зазначено в

передмові до неї проф. В. Данилевським, складалася з систематично згрупованих окремих коротких статей наукового та прикладного змісту. Вона була зорієнтована на широке коло читачів, переважно старшого віку, які здобули лише початкову освіту, але прагнули до самоосвіти¹⁰.

Результатом копіткої праці науковців й усіх авторів енциклопедії, організаторів проекту та книговидавців стало створення 14-томного видання «Народної енциклопедії наукових та прикладних знань», побудованої за тематичним принципом. Маючи суто науковий характер, вона була написана зрозумілою мовою, що значною мірою сприяло зростанню інтересу до видання серед широкого загалу. Так, перший том, що складався з двох частин, був присвячений фізико-математичним наукам, зокрема, перша частина — математиці (370 с. з ілюстраціями), друга — фізиці та хімії (324 с. з ілюстраціями). У другому томі (також у двох частинах) висвітлювалися питання природознавства (зоологія, ботаніка, мінералогія, геологія, палеонтологія — відповідно 368 та 332 сторінок з ілюстраціями). Головним редактором тому був В. Арнольд¹¹. Третій том енциклопедії (також дві частини) містив інформацію з технічних дисциплін (головний редактор Н. Бураков; 386 с.); четвертий — з сільського господарства (перша частина — скотарство; друга — землеробство; упорядники Ф. Березов, В. Брунст, А. Голубаев); п'ятий (788 с. з ілюстраціями) — медицини (автором багатьох статей виступав керівник проекту енциклопедії проф. В. Данилевський); шостий том (830 с. з ілюстраціями) був антропологічно-географічним. Він містив такі розділи як «Фізична географія», «Метеорологія», «Географія Росії» та ін.¹²

Одним з найсильніших та найпопулярніших серед населення та фахівців став сьомий том, присвячений усьому комплексу питань мовознавства та історії літератури. Зокрема, він містив такі розділи, як «Мовознавство», «Мова та мови», «Історія російської мови», «Історія західної літератури», «Історія російської літератури», «Історія малоросійської [української] літератури»¹³. Восьмий том (також з двох частин) був історичним й містив статті як з історії Російської імперії, так і з всесвітньої історії. Декілька статей у ньому авторства Д. Багалія присвячувалися історії України¹⁴. Не менш змістовним, хоча й не таким популярним серед широкого читацького загалу, був дев'ятий том, присвячений проблемам філософії та педагогіки, зацікавленість у яких проявляли лише спеціалісти. Також вузькоспеціалізованим виявився й десятий том, в якому висвітлювалися історія та особливості організації народної освіти в Російській імперії¹⁵.

Значним за обсягом та змістом матеріалу став одинадцятий том, також у двох частинах. У ньому містився масив інформації, присвячений юриспруденції: виникнення права, його джерела, збірники законів в Росії, правовідносини та їх складові, приватне та публічне право, кримінальне право, адміністративне право, цивільне право, міжнародне право. Приділялася в ньому також увага питанням судочинства, відносинам церкви та держави, системі покарань. Окремим підрозділом тому стали соціологія та суспільно-правові принципи діяльності Державної думи¹⁶. Дванадцятий том був присвячений питанням політекономії й

містив інформацію з таких напрямків як: власне політична економія, сільсько-господарська економіка, фінансова наука, статистика¹⁷. Докладніше проблеми економіки висвітлювали два наступні томи — тринадцятий і чотирнадцятий, присвячені переважно народногосподарській політиці.

Загальний обсяг «Народной энциклопедии научных и прикладных знаний» (21 том) нараховував 500 друкованих аркушів. Книговидавець І. Ситін вклав у проєкт 100 тис. руб. — величезну як на той час суму¹⁸.

Нововидана енциклопедія завдяки своїй структурі та змісту швидко завоювала свого читача, здобувши популярність не лише в науковому середовищі, а й серед звичайних людей, котрі просто прагнули збільшити свій рівень знань. Її відносна дешевизна також відіграла неабияку роль — енциклопедія та її окремі томи були придбані більшістю бібліотек та Народних домів по всій імперії. Тривалий час вона залишалася єдиною комплексною науковою працею енциклопедичного формату у Росії, конкуренцію якій в енциклопедичному середовищі могли скласти лише тлумачні словники.

Серед осіб, які ініціювали й безпосередньо виконували проєкт «Народної енциклопедії наукових та прикладних знань», слід насамперед згадати її ініціатора й головного редактора професора Василя Яковича Данилевського. Він став своєрідним центром, навколо якого гуртувався увесь авторський колектив, й саме він визначав основні напрямки роботи над енциклопедією.

Народився Василь Якович 1 січня 1852 р. у Харкові, однак невдовзі його родина переїхала до Казані. Там 1868 р. він закінчив гімназію з золотою медаллю, а 1869 р. поступив на фізико-математичний факультет Казанського університету, хоча прагнув займатися медициною. Після повернення сім'ї до Харкова 1872 р. він перевівся на медичний факультет місцевого університету. Однак навчання на фізмати не минуло даремно — В. Данилевський засвоїв низку «точних» дисциплін, що зробило його справжнім енциклопедистом й допомогло у подальшій роботі. Ще в студентські роки він розпочав дослідницьку працю у лабораторіях професорів Ф. Тихоновича, І. Щолкова та В. Грубе¹⁹.

Після захисту дисертації на тему «Дослідження з фізіології головного мозку» В. Данилевський розпочинає роботу в Харківському університеті. До кола його наукових інтересів належали: фізіологія, нейрохірургія, паразитологія, ендокринологія і навіть ветеринарія. Окрему увагу він приділяв також психології, особливо феноменові гіпнозу. Упродовж життя він став автором понад 220 наукових праць, а також посібників та підручників для вищої школи, його лекції користувалися популярністю у студентів завдяки своїй змістовності та цікавості.

Незважаючи на активну наукову та викладацьку діяльність, В. Данилевський не залишався осторонь громадської роботи. Так, 1887–1888 рр. він брав активну участь у створенні Харківської громадської бібліотеки; 1891 р. під його головуванням починає діяти вищезгадане Харківське товариство грамотності, яке він офіційно очолює 1902–1905 рр. При Товаристві за ініціативи В. Данилевського відкривається безкоштовна народна бібліотека-читальня. Ним було також ініційовано створення безкоштовних бібліотек на робітничих околицях

Харкова та в сільській місцевості. Саме в цей час він і очолив роботу по підготовці «Народної енциклопедії». За радянського режиму В. Данилевський був членом Вченої ради Народного комісаріату охорони здоров'я УСРР й членом Наукового комітету Наркомату освіти УСРР; 1926 р. обраний дійсним членом Української академії наук (УАН). За ініціативою В. Данилевського 1926 р. у Харкові було відкрито Органотерапевтичний інститут (нині — Харківський науково-дослідний інститут ендокринології і хімії гормонів), першим директором якого він став й у якому працював до кінця життя у 1939 р.²⁰ На початку 1930-х рр. і персонально відомий учений, й очолюваний ним інститут були залучені до виконання проекту «Української Радянської Енциклопедії» М. Скрипника (так званої «УРЕ-1») ²¹.

Отже, завдяки подвижницькій праці В. Данилевського й кола його однодумців напередодні Першої світової війни була підготовлена й опублікована багатотомна «Народная энциклопедия научных и прикладных знаний».

Однак видана на початку ХХ ст. «Народна енциклопедія» не змогла здобути пріоритетного місця в середовищі загальноімперських довідково-енциклопедичних видань. Її основним конкурентом був «Енциклопедичний словник» видання Брокгауза та Ефрона, що вийшов 1890–1907 рр. Це видання, засновниками якого були німецький книговидавець Ф. Брокгауз з м. Лейпцига та його російський колега І. Ефрон з Санкт-Петербурга. Спочатку ними планувалося видання перекладу німецького словника видавництва Брокгауза «Conversations-Lexicon», однак видання перших томів перекреслило цю ідею. Німецький оригінал не відповідав ані вимогам сучасності, ані потребам власне російського суспільства. Через це було прийнято рішення про створення нового, власного енциклопедичного словника, який зможе охопити всі існуючі на той час галузі науки і стане новою, власне російською енциклопедією. З цією метою було засновано редакційну колегію, яку очолив професор Іван Юхимович Андрєєвський (1831–1891), російський юрист, ректор Санкт-Петербурзького університету (1883–1887), під керівництвом якого вийшло перші вісім томів. Саме в цих томах і містилися головним чином переклади з німецького словника. Однак завдяки саме І. Андрєєвському «Енциклопедичний словник» відразу почав відрізнятися від німецького зразка. Сам професор, керуючи гуманітарним напрямком, намагався перетворити його на російську енциклопедію, додаючи статті російських (в тому числі і українських) авторів та вносячи авторські правки в переклади. Однак смерть у 1891 р. перервала його роботу над словником, яку сам Іван Юхимович вважав вершиною свого творчого наукового шляху.

Після смерті І. Андрєєвського редакційну колегію очолили професор К. Арсеньєв та заслужений професор Ф. Петрушевський, які залучили до роботи нових авторів з середовища відомих науковців, суспільно-політичних діячів ліберального напрямку та навіть легальних марксистів. Редакційні відділи очолили відомі російські вчені: С. Венгеров — відділ історії літератури; проф. О. Воейков — відділ географії; проф. М. Карєєв — відділ історії; академік О. Ковалевський та проф. В. Шевяков — відділ біологічних наук; проф. Д. Менделєєв — відділ хіміко-технічний та фабрично-заводський; проф. О. Советов —

відділ сільського господарства; В. Соловйов — відділ філософії; проф. М. Соловйов — відділ музики — та А. Сомов — відділ мистецтв²². В роботі над статтями до «Енциклопедичного словника» взяли участь також відомі українські вчені, зокрема історик, майбутній академік УАН Д. Багалій; юрист М. Брун; історик, майбутній академік УАН М. Василенко; соціолог М. Ковалевський; філолог та сходознавець, майбутній академік УАН А. Кримський, медик та психолог М. Ланге; економіст М. Туган-Барановський, письменник, поет та літературознавець І. Франко та інші. Всі ці науковці, відомі й популярні на своїй батьківщині, були запрошені до авторства видавничою радою, і їх перу належить низка статей з української тематики та історії українських земель.

Всього «Енциклопедичний словник» Брокгауза та Ефрона налічував 82 основних та 4 додаткових томи і в своїй тематиці не залишав поза увагою жодної з відомих на той час наукових сфер, містив величезну кількість понятійних та біографічних статей, значна частина яких не втратила актуальності й до сьогодні²³.

Популярність «Енциклопедичного словника» Брокгауза та Ефрона і попит на нього були настільки високими, що практично відразу після виходу з друку першого видання розпочалася робота над другим, яке отримало назву «Новий енциклопедичний словник», що мав складатися з 48 томів. Його видання розпочалося 1911 р. під загальною редакцією академіка К. Арсенєва. До складу редакційного комітету, як і в попередньому виданні, увійшли відомі на той час учені: М. Ковалевський, В. Кузьмін-Караваєв, В. Нечаєв, М. Пергамент, О. Посников, І. Гревс, М. Дьяконов, Ф. Зелінський, М. Карєєв, С. Рождественський, М. Ростовцев, С. Венгерів, Е. Радлов, С. Жебельов, Д. Ріхтер, В. Шевяков, Б. Коялович, В. Серафимов, М. Гезехус, В. Ковалевський, Л. Чугаєв, П. Земятченський, В. Палладін, О. Догель, М. Римський-Корсаков, В. Шимкевич, І. Мечников, Ф. Чистович, Г. Клюсс, А. Таненбаум, В. Мікеладзе, С. Цабель, Р. Ловягін²⁴. Це видання мало охопити те саме коло знань, що і «Енциклопедичний словник» Брокгауза та Ефрона, але в більш компактній та сучасній обробці. Однак через економічну кризу, викликану Першою світовою війною, 1916 р. видання «Нового енциклопедичного словника» було призупинено на 29 томі, а потім і зовсім припинено.

Як і в першому виданні, у роботі над українською тематикою брали участь також відомі українські громадсько-політичні діячі та науковці. Зокрема, варто виділити члена редакційної ради, відомого медика І. Мечникова, що не лише здійснював редакторську роботу, а й був автором ряду статей зі своєї галузі. Грунтовний огляд історії та сучасності української літератури в статтях до Словника зробив І. Франко, якому також належало авторство біографічних статей про представників української літературної спільноти. Автором ряду статей, що не дублювали попереднє видання, а були по суті результатом нових досліджень, став А. Кримський. Друкувалися у виданні також статті відомих українських учених М. Василенка, М. Сумцова, І. Лучицького, В. Науменка, М. Бруна, Е. Кивлицького, П. Житецького та інших²⁵.

Саме завдяки участі вищеназваних українців у роботі над «Енциклопедичним словником» та «Новим енциклопедичним словником» Брокгауза та Ефрона можна вважати ці видання окремою ланкою української енциклопедистики. Адже завдяки ним було підготовлено й узагальнено значний масив матеріалу, котрий не лише висвітлював українську проблематику, а й демонстрував тогочасний рівень розвитку української культури та науки, доносив інформацію про них (та вітчизняних учених й культурно-освітніх діячів) до широкого читацького загалу. Упродовж 1890–1920-х років (а часто й пізніше) саме ці словники-енциклопедії, аж до виходу «Большой Советской Энциклопедии» та похідних від неї видань, були головним джерелом довідково-енциклопедичної інформації для населення Російської імперії, а згодом СРСР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Заездный Р.А.* Енциклопедія / Р.А. Заездный // Українська Радянська Енциклопедія. — К., 1979. — Т. 4. — С. 39 (далі — УРЕ).

² Сытин Иван Дмитриевич. Крупнейший отечественный издатель // Вестник Замоскворечья [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.zamos.ru/dossier/s/4271>.

³ Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869–1909. — М., 1911. — С. 257.

⁴ *Пальченкова В.М.* Діяльність української інтелігенції в Харківському товаристві поширення в народі грамотності / В.М. Пальченкова [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://sites.znu.edu.ua/historySciWorks/5/Palchenkova.pdf>.

⁵ Див. докладніше: *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. / Федір Савченко. — Х.-К.: ДВУ, 1930. — XIV, 415 с.; Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Збірник документів і матеріалів / НАН України. Ін-т історії України; Укрдержархів. ЦДІАК України; відп. ред. Г. Боряк; упоряд.: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. — LXII; 810 с.: іл.

⁶ *Русова С.* Мої спомини. 1879–1915 // За сто літ. — К., 1928. — Кн. 3. — С. 170.

⁷ *Маринжа Л.* В.Я. Данилевський: Учений безмежних уподобань // Здоров'я України. — 2011. — № 15/16 (268/269). — С. 66.

⁸ Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869–1909. — С. 257.

⁹ И.Д. Сытин — издатель, просветитель, меценат [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://old.library.tversu.ru/exgibits3.htm>.

¹⁰ Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. Т. 1–14 / [с предисл. проф. В.Я. Данилевского]; Харьковское общество распространения в народе грамотности. — М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1910–1912 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://pskovlib.ru/info/virt/sytin.php>.

¹¹ Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. — Т. 2. — М.: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1910. — 700 с.

¹² Народная энциклопедия научных и прикладных знаний / Харьковск. общ-во распр. в народе грамотности. — Т. 6: Антрополого-географический: (1-й полутом) / При

участии проф. А.Н. Краснова, Д.К. Педаева, прив.-доц. А.М. Покровского. — М., 1910. — 387 с.

¹³ Там же. — Т. 7. — М., 1911. — 612 с.

¹⁴ Там же. — Т. 8. — М., 1912. — 868 с.

¹⁵ Там же. — Т. 10. — М., 1911. — 351 с.

¹⁶ Там же. — Т. 11: Полутома 1–2 / Предисл.: А.Н. Фатеев. — М., 1911. — 754 с.

¹⁷ Там же. — Т. 12. — М., 1911. — 407 с.

¹⁸ Кулиев С. Из истории создания универсальных энциклопедий [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://jurnal.org/articles/2009/fill33.html>.

¹⁹ Маринжа Л. Вказ. праця. — С. 66.

²⁰ Національна академія наук України: Персональний склад / Уклад.: В.М. Палій, Ю.О. Храмов. — К.: Фенікс, 1998. — С. 27, 197.

²¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4284, оп. 1, спр. 17, арк. 15 зв.

²² Энциклопедический словарь / Под ред. И.Е. Андреевского. — СПб.: Семеновская типолитография [И.А. Ефрона], 1890. — Т. 1.

²³ Пархоменко О.А. «Брокгауза и Ефрона Энциклопедический словарь» / О.А. Пархоменко // Энциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — Т. 1: А–В. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 381.

²⁴ Новый энциклопедический словарь / Изд.: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. — Т. 1. — СПб., 1911. — С. 7.

²⁵ Там же. — С. 8.

Стаття надійшла до редколегії 05.11.2014 р.

РАЗВИТИЕ УКРАИНСКОЙ ЭНЦИКЛОПЕДИСТИКИ во второй половине XIX — начале XX в.

В статье проанализирован процесс создания и печати энциклопедических изданий. Основное внимание уделено особенностям его развития во второй половине XIX — начале XX в. Охарактеризована работа украинских энциклопедистов над научно-издательскими проектами «Народная энциклопедия научных и прикладных знаний» и «Энциклопедический словарь» Брокгауза и Ефрона.

Ключевые слова: Украина, энциклопедия, издательское дело, культура, наука, В. Данилевский.

UKRAINIAN ENCYCLOPEDIAS in the second half of XIX — early XX century

The article analyzes process of creating and typing Ukrainian encyclopedias. Main attention is given the peculiarities of its development in the second half of XIX — early XX century. Characterized Ukrainian encyclopedists work on scientific publishing projects «People's Encyclopedia of scientific and applied knowledge» and «Encyclopedic Dictionary» Brockhaus and Efron.

Keywords: Ukraine, encyclopedia, publishing, culture, science, V. Danilevsky.

*І.В. Ільницький
(м. Калуш)*

**НАФТОПЕРЕРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ ГАЛИЧИНИ В УМОВАХ
ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ КРАЮ
(вересень 1914 р. — червень 1915 р.)**

На основі архівних матеріалів, статистичних збірників розглянуто особливості становища нафтовидобувної та нафтопереробної промисловості Галичини в умовах першої російської окупації краю. З'ясовано, що військове командування, центральна імперська влада та місцева окупаційна адміністрація протягом вересня 1914 р. — червня 1915 р. так і не змогли налагодити в Галичині ефективного функціонування підприємств енергетичної галузі, а при відступі російської армії та евакуаційних заходах підприємства нафтовидобувної та переробної промисловості були майже повністю зруйновані або виведені з ладу.

***Ключові слова:** Тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини, окупаційна адміністрація, Тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини, Г. Бобринський, нафтопереробна та нафтовидобувна промисловість, евакуація.*

Західноукраїнські землі, які з перших днів Першої світової війни перебували у центрі військового протистояння між Австро-Угорщиною і Російською імперією, внаслідок Галицької битви влітку 1914 р. були майже повністю окуповані російськими військами і перебували під контролем російської імперської влади практично до червня наступного 1915 р. Влада Російської імперії давно виношувала плани інкорпорації галицьких земель до своїх володінь та у своїй окупаційній політиці дотримувалася принципу якомога швидшого їх злиття з іншими імперськими територіями. Це злиття було хоч і першочерговим, але все ж довготерміновим стратегічним завданням. У більш короткій оперативно-тактичній перспективі організованій системі окупаційної адміністрації Галичини необхідно було використати промисловий та ресурсний потенціал захоплених земель, організувати роботу промислових підприємств Галичини та Буковини.

Актуальним і суспільно значимим на сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки є вивчення російської окупаційної політики у Галичині та на Буковині у роки Великої війни (1914–1918 рр.) і зокрема спроби імперської влади використати промисловий потенціал окупованих територій.

Проблемі діяльності російської окупаційної адміністрації у так званому «Тимчасовому військовому генерал-губернаторстві Галичини», сутності імперської окупаційної політики в історіографії приділена значна увага. До вивчення функціонування Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини

українські історики зверталися ще у дорадянський період. Однак, з огляду на відсутність належного часу для оцінки історичної ситуації, політичний україноцентризм, їхні праці є недостатньо об'єктивні, і часто носять пропагандистський характер¹. У радянський період повноцінному і глибокому вивченню функціонування органів російської окупаційної адміністрацій протягом вересня 1914 р. — червня 1915 р. завадили ідеологічний тиск комуністичної партії, класове трактування історичного процесу та пануюча концепція місії культуртрегерства росіян в Галичині. Сучасні ж вітчизняні дослідники (зокрема І. Берест, І. Кучера, І. Лозинська, В. Любченко, О. Мазур, І. Патер²) російської окупації Галичини одностайно довели, що діяльність її адміністрації була спрямована на створення умов для закріплення її анексії та подальшої інтеграції в адміністративну і внутрішньополітичну структуру імперії. Основними складовими означеної діяльності визнаються здійснення русифікації краю (передусім у мовній, релігійній та загальнокультурній сферах), а також низка заходів та докорінних перетворень у економічній, судовій та управлінській сферах. Разом із цим поза увагою дослідників залишилося висвітлення проведених російських урядових заходів і дискусій довкола господарського використання для потреб імперії Романових найбільшого у регіоні Дрогобицького нафтовидобувного та нафтопереробного промислового регіону.

Метою даної історичної студії є дослідження заходів окупаційної адміністрації Галичини та вищих урядовців Російської імперії по налагодженню ефективного управління підприємствами нафтовидобувної, нафтопереробної промисловості Дрогобицького регіону і використання їхньої продукції для державних потреб.

На початку XX ст. у світі все більше зростає роль нафти як ефективного енергетичного ресурсу. Ще до початку Першої світової війни відбулася технологічна революція палива на морі — вугілля на військовому флоті було повністю витіснене нафтою, вдосконалено двигуни внутрішнього згорання (дизелі). Нафта поступово стала «чорним золотом», а її родовища — важливим політико-стратегічним ресурсом окремих держав. Тому природним було те, що українські землі багаті та поклади високоенергетичного вугілля та родовища нафти мали для обох воєнно-політичних блоків не тільки геополітичне, але й економічне значення. Західноукраїнські землі, які знаходилися майже в центрі Європи, завжди приваблювали іноземців. У 1914 р. майже третя четвертина загального видобутку нафти у Дрогобицько-Бориславському басейні зосереджувалася в руках німецьких монополій: «Petroleumaktiengesellschaft», «Galizische Karpaten», «Deutsche Erdöl», та ін.³ Перед війною англійські фірми контролювали видобуток у 360 тис. тонн нафти, а їхні капітали сягали до 95 млн австрійських корон⁴. Намагалися зміцнити у Галичині потужність свого капіталу й французи, яким належало в 1914 р. 11 підприємств з акціонерними вкладками 40 млн корон. У передвоєнні роки нафтовидобуток у Галичині та Закарпатті майже повністю контролювали австро-німецькі, англійські і французькі підприємства. За офіційними даними прибутки нафтопромисловців зросли з 16,6 млн корон у 1909 р. до 47,7 млн корон у 1914 р.⁵

Плани та перспективи інтеграції Східної Галичини з Російською імперією спонукали окупаційну владу до вироблення пріоритетних напрямів економічної політики в краї. З огляду на це важливого значення російський уряд надавав питанню експлуатації австрійського державного майна, яке по праву війни могло бути використане на користь Росії. При цьому головна увага зосереджувалася на державних лісах, соляних покладах та нафтопереробних заводах. Вагомого значення окупаційна влада приділяла досить потужному на той час Дрогобицькому нафтопереробному заводу, із діяльністю якого було пов'язане практично все економічне життя південного регіону Східної Галичини.

Для вивчення питання про характер експлуатації нафтових і соляних промислів у Східну Галичину було відправлено чиновника Міністерства торгівлі і промисловості Російської імперії дійсного статського радника Г. Марковського⁶. Способи використання названих родовищ обговорювалося і на засіданні Ради міністрів 10 вересня 1914 р. Міністр торгівлі і промисловості С. Тімашев відреагував на повідомлення про захоплення у Галичині нафтового району досить стримано. Він вважав, що поки австро-угорська армія тримає фортецю Перемишль, починати будь-які дії по видобутку корисних копалин у регіоні зарано і небезпечно. На засіданні Ради міністрів було вирішено спочатку направити в район Дрогобича гірничого інженера для вивчення на місці технічних умов видобутку нафти⁷.

Іншим важливим питанням, що обговорювалося на засіданнях Ради міністрів, було те, яким чином управляти наявними у регіоні нафтовидобувними і нафтопереробними підприємствами, що належали не тільки австрійському, але й англійському, французькому (тобто союзному) капіталу. Майже одразу після захоплення російською армією Східної Галичини до російського уряду почали звертатися іноземні промисловці та фінансисти з проханнями підтримати їхні інтереси, захистити капітали⁸. Варто відзначити, що з початком Першої світової війни система державного управління у Російській імперії трансформувалася у відповідності до вимог воєнного часу. Розгортання військових дій на теренах імперії фактично відокремило території безпосередньо задіяні у воєнних операціях (театр військових дій) від решти країни, що стала тилом. Театр військових дій поділявся на фронтову, прифронтову зони та тил армій фронту. Загальне військове управління на цих територіях здійснювала Ставка Верховного головнокомандувача. Вся система органів цивільної влади, що опинилась у рамках театру військових дій, підпорядковувалася головнокомандувачу фронту, або командувачу окремої армії, дислокованої на цій території. Тому аби прийняти і втілити в життя яесь рішення щодо підпорядкованих Ставці територій будь-якому органу виконавчої влади Російської імперії свої дії необхідно було скоординувати з Верховним головнокомандувачем, головнокомандуючими фронтами. Дії та рішення Міністерства торгівлі і промисловості щодо функціонування нафтопереробних підприємств на території Галичини необхідно було погоджувати з Головнокомандувачем Південно-Західного фронту М. Івановим, генерал-губернатором Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини Г. Бобринським.

Після відповідного вивчення ситуації з нафтовою галуззю у Галичині спеціально відряджений чиновник профільного міністерства Г. Марковський доводив до відома своєму міністру інформацію про те, що на складах найбільшого галицького нафтопереробного заводу знаходилось 10 млн пудів сирої нафти. Чиновник також вважав, що державне управління заводом буде малоефективним, а тому він пропонував передати промисловий об'єкт в оренду (концесію) приватним підприємцям під контролем російського уряду хоча б до кінця 1915 р.⁹

Пропозиція Г. Марковського обговорювалася у Львові на скликаній 14 жовтня 1914 р. генерал-губернатором Г. Бобринським нараді з представників місцевої окупаційної адміністрації, відряджених у Галичину чиновників Міністерства фінансів, Міністерства торгівлі і промисловості. Ніяких конкретних рішень нарада не прийняла, оскільки пропозиція Г. Марковського викликала категоричне заперечення з боку міністра фінансів і начальника штабу Верховного головнокомандуючого. Міністр фінансів у своєму зверненні до голови Ради міністрів І. Горемікіна від 28 жовтня 1914 р. зазначав, що Дрогобицький завод не рядове промислове підприємство місцевого значення, закачана у його сховища нафта — це не випадково залишений австрійцями запас, а матеріальний фонд для регулювання всього нафтового ринку Західної Європи. Міністр фінансів наполягав на тому, що цей запас російській державі варто суворо контролювати. Значні запаси нафти Дрогобицького заводу, їх швидка переробка (а міністр фінансів справедливо заявив, що саме цим займаються приватні підприємці) і викид нафтопродуктів на ринок без попереднього вивчення стану нафтової промисловості в Галичині можуть порушити економічну рівновагу не тільки в регіоні, але й в Європі загалом. Серед інших аргументів міністра фінансів варто назвати також ту обставину, що приватні нафтові заводи в Галичині не працювали через відсутність офіційного дозволу російської адміністрації на відновлення їхньої діяльності. За таких умов реалізація пропозиції Г. Маяковського може привести лише до монополізації в приватних руках переробки нафти і торгівлі нафтопродуктами, що у свою чергу може дезорганізувати основний промисел населення, коли замість цілого ряду нафтоперегінних заводів залишиться один завод-монополіст. І тоді окупаційна адміністрація Галичини може постати ще перед проблемою зайнятості місцевих жителів. Головний чиновник фінансового відомства Російської імперії також нагадав І. Горемікіну, що в нафтовій промисловості Галичини значна частка належить англійському і французькому капіталу. Передача Дрогобицького заводу в оренду російським підприємцям і перетворення його на монополіста може викликати також небажані дипломатичні ускладнення у відносинах між країнами Антанти. Виходячи із вищенаведеного, міністр пропонував спочатку ретельно вивчити ситуацію на ринку нафтопродуктів та утриматися від поспішних кроків¹⁰.

У листопаді 1914 р. розпорядженням генерал-губернатора Галичини Г. Бобринського контроль над роботою Дрогобицького заводу було покладено на колишнього представника Міністерства торгівлі і промисловості у Відні А. Остроградського¹¹. Призначений чиновник мав контролювати аби завод не вимагав

для себе ніяких державних асигнувань, основна частка його продукції покривала паливні потреби галицької залізниці, на підприємстві працювали представники місцевого населення¹².

А. Остроградський у якості управлінця заводом почав виконувати свої обов'язки з кінці листопада 1914 р. Він здійснив спробу відновити роботу підприємства і розпочати переробку нафти. Але відразу ж зустрівся зі складною проблемою: хоча завод у Дрогобичі належав до числа тих підприємств, на яких була зайнята більша частина місцевого населення, робітники, незважаючи на важкі умови життя і ріст цін на товари народного вжитку, відмовлялися повертатися на місце своєї трудової зайнятості. Дрогобич знаходився недалеко від ліній фронту і мирне населення цілком виправдано боялося повернення австрійського війська і можливих репресій за співпрацю з росіянами. Протягом трьох місяців основна робота на Дрогобицькому заводі була зведена до видачі палива для залізниць і деяких підприємств Львова (міського газового заводу, міського електричного заводу). Тільки в березні 1915 р. А. Остроградському вдалося найняти 200 робітників, які приступили до ремонтних робіт. Завод планувалося повністю ввести в експлуатацію у травні 1915 р. Але у зв'язку з австрійським наступом 28 квітня 1915 р. військовий генерал-губернатор отримав наказ головнокомандувача Південно-Західного фронту про евакуацію Дрогобицького заводу, знищення обладнання державних і приватних нафтопереробних заводів, запасів нафти та нафтопродуктів: «При оставлении 8-й армией Дрогобыча приказываю на казенных и всех частных нефтяных заводах механизмы машин разобрать; механизмы и все, что можно, вывезти, а запасы нефти и вышки буровых скважин уничтожить при отходе войск¹³». Дане рішення викликало активне листування між Радою міністрів Росії, штабом Верховного головнокомандувача і генерал-губернатором Галичини, оскільки більшість нафтопереробних заводів регіону належали союзним англійським та французьким фірмам і завдані їм збитки необхідно було обов'язково відшкодувати¹⁴. Однак, вище командування російської імперії все ж вирішило застосувати при відході з Галичини тактику «випаленої землі». Нафтові запаси були частково знищені, частково вивезені до Львова, туди ж була евакуйована значна частина обладнання Дрогобицького заводу. Про те як саме діяли спеціальні російські команди корпусних і дивізійних інтендантств при відступі зі Східної Галичини у 1915 р. свідчить рапорт військового інженера полковника Защука командувачу 8-ї армії Південно-Західного фронту генералу О. Брусилову. У ньому повідомлялося, що всі наявні в Дрогобичі вагони-цистерни по мірі їх наповнення мазутом і нафтою формувалися в поїзди і відправлялися до Львова. Сюди ж вивезли устаткування розібраного Дрогобицького державного нафтопереробного заводу, інвентарна вартість якого складала суму у 9 млн руб. Невивезені запаси нафтопродуктів просто вилили із нафтосховищ¹⁵. У районі Борислав–Тустановичі–Дрогобич росіяни спалили всі нафтосховища з нафтою, висадили у повітря нафтові резервуари та вишки. Виняток складала незначна кількість вишок у м. Бориславі вздовж дороги Борислав — Дрогобич, пожежі на яких могли призвести до затримки відступу російських військ. На комерційних нафтопереробних заводах,

що належали іноземному капіталу, були цілеспрямовано зіпсовані високотехнологічні механізми та устаткування. Їхній ремонт мав затримати відновлення повноцінної роботи підприємств у середньому на 1–2 місяці¹⁶.

Загалом евакуація окупаційних органів влади Галичини, матеріальних, енергетичних та промислових ресурсів проводилася російською армією дуже поспішно. Через відсутність налагодженої системи транспортування, росіяни вивезли тільки незначну частину нафти, решту — спалили. Так, лише в с. Копиченці та с. Модрич було знищено не менше 18 млн пудів нафти та багато десятків резервуарів з нафтопродуктами ємністю від 50 до 100 тис. пудів кожен¹⁷. Вилита і не підпалена зі сховищ нафта завдала неабияких екологічних проблем, вивела із сільськогосподарського використання колись родючі ґрунти. Разом з нафтою горіли і прилеглі житлові та не житлові приміщення, інші об'єкти інфраструктури, сотні гектарів лісових насаджень.

Таким чином, російська імперська влада протягом першого періоду окупації Галичини так і не змогла налагодити ефективного управління найбільш розвинутою галуззю промисловості Галичини. І хоча захопивши Дрогобицький нафтовидобувний регіон російська армія перекрила один із каналів постачання пального і мастильних матеріалів для держав Троїстого союзу, командування та відповідні профільні міністерства імперії Романових не змогли у повній мірі використати промисловий потенціал Галичини для потреб власної країни. У ході Галицької битви близько 5 тис. промислових об'єктів було повністю зруйновано, знищено 66% усіх лісопильних заводів, із 1500 млинів — 1337 перетворено на руїни. Припинили роботу майже всі пивоварні і спиртові заводи. Навіть стратегічно важлива нафтова промисловість зменшила виробництво на 33%. Але у порівнянні з евакуаційними заходами російської армії у квітні–червні 1915 р. це були мізерні втрати. «Господарювання» російської окупаційної адміністрації протягом вересня 1914 р. — червня 1915 р. завдало лише нафтовій промисловості краю збитків на сотні мільйонів рублів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Грушевський М.С. Новий період історії України за роки від 1914 — до 1919 / М.С. Грушевський. — К.: Либідь, 1992. — 44 с.; Дорошенко Д.І. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920): Науково-популярне видання / Дорошенко Дмитро Іванович [ред. Артем Троскот]. — К.: Темпора, 2007. — 632 с.; Петрович І. [Крип'якевич І.] Галичина під час російської окупації: серпень 1914 — червень 1915 / І. Петрович. — Відень: «Політична бібліотека», 1915. — 116 с.

² Берест І.Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Львівський національний ун-т ім. Івана Франка / І.Р. Берест. — Л., 2009. — 20 с.; Кучера І.В. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.В. Кучера. — Чернівці, 2005. — 20 с.; Лозинська І.Г. Російські воєнні генерал-губернаторства у Галичині в період Першої світової війни: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.00.22 /

І.Г. Лозинська. — Львівський нац. ун-т, 2010. — 19 с.; *Любченко В.Б.* Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині / В.Б. Любченко // Велика війна (1914–1918) і Україна. — К.: ТОВ «Кліо». — С. 248–301; *Мазур О.Я.* Українське населення Галичини на початку Першої світової війни: агресивні акції австрійської влади / О.Я. Мазур, О.М. Сухий // Держава та армія. Вісник Національного університету «Львівська політехніка» № 408. — Львів, 2000. — С. 73–78; *Патер І.* Перемишль і Перемищина під час російської окупації у березні–червні 1915 року (За матеріалами ЦДІАУ у Львові) / І. Патер // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Збірник наукових праць і матеріалів міжн. наук. конф. (24–25 червня 1994 р.). — Перемишль–Львів, 1996. — С. 159–169.

³ *Кулінич І.М.* Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914 рр.) / І. М. Кулінич. — К., 1963. — С. 36.

⁴ *Хонігсман Я.С.* Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.) / Я.С. Хонігсман. — Львів: Вид-во ун-ту, 1971. — С. 60.

⁵ Там само. — С. 61.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 361, оп. 1, спр. 117, арк. 4.

⁷ Совет министров Российской империи в годы Первой мировой войны. Бумаги А.Н. Яхонтова (Записки заседаний и переписка). — СПб.: «Дмитрий Буланин», 1999. — С. 62.

⁸ Там же. — С. 64.

⁹ ЦДІАК України, ф. 361, оп. 1, спр. 117, арк. 9.

¹⁰ Там само, спр. 19е, арк. 1–2.

¹¹ Там само, арк. 4.

¹² Отчет временного военного генерал-губернатора Галиции по управлению краем за время с 1 сентября 1914 г. по 1 июля 1915 г. — К., 1916. — С. 5–7.

¹³ Горлицкая операция. Сборник документов Мировой империалистической войны на русском фронте (1914–1917 гг.) // ред. В. Е. Белоліпецкий. — М.: «Военное из-во Народного комиссариата обороны СССР», 1941. — С. 365.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 361, оп. 1, спр. 480, арк. 21 зв.

¹⁵ Горлицкая операция. Сборник документов Мировой империалистической войны на русском фронте (1914–1917 гг.). — С. 366.

¹⁶ Там же. — С. 367.

¹⁷ Там же. — С. 368, 370.

Стаття надійшла до редколегії 15.11.2014 р.

НЕФТЕПЕРЕРАБАТЫВАЮЩАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ ГАЛИЦИИ В УСЛОВИЯХ ПЕРВОЙ РОССИЙСКОЙ ОККУПАЦИИ КРАЯ (сентябрь 1914 г. — июнь 1915 г.)

На основе архивных материалов, статистических сборников рассмотрены особенности положения нефтедобывающей и нефтеперерабатывающей промышленности Галиции в условиях первой российской оккупации края. Выяснено, что военное командование, центральная имперская власть и местная оккупационная администрация в течение сентября 1914 — июнь 1915 гг. так и не смогли наладить в Галиции

эффективного функционирования предприятий энергетической отрасли, а при отступлении российской армии и эвакуационных мерах предприятия нефтедобывающей и перерабатывающей промышленности были почти полностью разрушены или выведены из строя.

Ключевые слова: *Временное военное генерал-губернаторство Галиции, оккупационная администрация, Временное военное генерал-губернаторство Галиции, Г. Бобринский, нефтеперерабатывающая и нефтедобывающая промышленность, эвакуация.*

GALICIA'S OIL REFINING INDUSTRY UNDER THE FIRST RUSSIAN OCCUPATION (September 1914 — June 1915)

Based on archival material, statistical compilations situation of the oil and petrochemical industry in Galicia in the First Russian occupation have considered. It was found that the military command, the central imperial power and local occupation administration during September 1914 — June 1915 have not been able to establish in Galicia effective functioning of the energy sector enterprises and the retreat of the Russian army and evacuation of the oil company and processing industry were almost completely destroyed or put out of action.

Keywords: *Temporary military governor-generalship of Galicia, occupation administration, Temporary military governor-generalship of Galicia, G. Bobrinsky, oil refining and oil industry, the evacuation.*

НАШІ АВТОРИ

Вільшанська Оксана Леонідівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, відділ історії України XIX — початку XX ст., Інститут історії України НАН України vilshana@voliacable.com

Годунова Лариса Василівна, аспірантка, кафедра суспільних наук і документознавства, Кіровоградський національний технічний університет

Донік Олександр Миколайович, кандидат історичних наук, с.н.с., старший науковий співробітник, відділ історії України XIX — початку XX ст., Інститут історії України НАН України donnik@ukr.net

Драч Оксана Олександрівна, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та етнології України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького drach_oksana@ukr.net

Жванко Любов Миколаївна, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії та культурології, Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова zhvan2012@gmail.com

Жилєнкова Ірина Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент, кафедра історії та етнополітики, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Загребельна Ніна Іванівна, кандидат історичних наук, доцент, кафедра методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти, Інститут історичної освіти, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Зайцева Зінаїда Іванівна, доктор історичних наук, професор, кафедра політичної історії, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана zzi07@ukr.net

Кирієнко Олександр Юрійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, відділ історії України XIX — початку XX ст., Інститут історії України НАН України sanyakiri@yandex.ru

Ковальчук Тетяна Вікторівна, кандидат історичних наук, доцент, кафедра природничонаукових і гуманітарних дисциплін, Азовський морський інститут Одеської національної морської академії kovalchukt@gmail.com

Коляда Ігор Анатолійович, доктор історичних наук, професор, кафедра методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти, Інститут історичної освіти, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова iionpu@ukr.net

Лисенко Олександр Васильович, кандидат історичних наук, с.н.с., старший науковий співробітник, відділ історії України XIX — початку XX ст., Інститут історії України НАН України institute@history.org.ua

Машкін Олександр Миколайович, кандидат історичних наук, с.н.с., старший науковий співробітник, відділ історії України XIX — початку XX ст., Інститут історії України НАН України amash.nik@rambler.ru

Милько Володимир Іванович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, відділ історії України XIX — початку XX ст., Інститут історії України НАН України mylko_v@ukr.net

Молчанов Володимир Борисович, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник, відділ історії України XIX — початку XX ст., Інститут історії України НАН України yakudza68@list.ru

Науменко Андрій Олегович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, начальник науково-дослідної лабораторії кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ гуманітарного інституту НУОУ, полковник, Національний університет оборони України імені Івана Черняховського

Орлик Світлана Владиславівна, кандидат економічних наук, доцент, кафедра суспільних наук і документознавства, Кіровоградський національний технічний університет

Петренко Ірина Миколаївна, доктор історичних наук, професор, кафедра педагогіки, культурології та історії, ВНЗ Укооспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Силка Оксана Захарівна, кандидат історичних наук, доцент, кафедра українознавства, Національний університет харчових технологій omedalieva@mail.ru

Синявська Лариса Іванівна, кандидат історичних наук, доцент, кафедра історії та етнології України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького lora-s@meta.ua

Степаненко Ганна Володимирівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, відділ історії України XIX — початку XX ст., Інститут історії України НАН України ann-stepanenko@yandex.ua

Ткаченко Василь Миколайович, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, Інститут всесвітньої історії НАН України office.ivinanu@nas.gov.ua

Наші автори

Усенко Павло Георгійович, кандидат історичних наук, с.н.с., старший науковий співробітник, відділ історії України XIX — початку XX ст., Інститут історії України НАН України institute@history.org.ua

Черевко Олександр Володимирович, доктор економічних наук, доцент, в.о. ректора, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Яременко Інна Олегівна, аспірантка, кафедра історії і археології слов'ян, Інститут історичної освіти, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

НАШИ АВТОРЫ

Вильшанская Оксана Леонидовна, кандидат исторических наук, научный сотрудник, отдел истории Украины XIX — начала XX в., Институт истории Украины НАН Украины vilshana@voliacable.com

Годунова Лариса Васильевна, аспирантка, кафедра общественных наук и документоведения, Кировоградский национальный технический университет

Доник Александр Николаевич, кандидат исторических наук, с.н.с., старший научный сотрудник, отдел истории Украины XIX — начала XX в., Институт истории Украины НАН Украины donnik@ukr.net

Драч Оксана Александровна, доктор исторических наук, профессор, заведующая кафедрой истории и этнологии Украины, Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого drach_oksana@ukr.net

Жванко Любовь Николаевна, доктор исторических наук, доцент, профессор кафедры истории и культурологии, Харьковский национальный университет городского хозяйства имени А.Н. Бекетова zhvan2012@gmail.com

Жиленкова Ирина Николаевна, кандидат исторических наук, доцент, кафедра истории и этнополитики, Национальный педагогический университет имени Н.П. Драгоманова

Загребельная Нина Ивановна, кандидат исторических наук, доцент, кафедра методики обучения общественным дисциплинам и гендерного образования, Институт исторического образования, Национальный педагогический университет имени Н.П. Драгоманова

Зайцева Зинаида Ивановна, доктор исторических наук, профессор, кафедра политической истории, Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана zzi07@ukr.net

Кириенко Александр Юрьевич, кандидат исторических наук, научный сотрудник, отдел истории Украины XIX – начала XX в., Институт истории Украины НАН Украины sanyakiri@yandex.ru

Ковальчук Татьяна Викторовна, кандидат исторических наук, доцент, кафедра естественнонаучных и гуманитарных дисциплин, Азовский морской институт Одесской национальной морской академии kovalchukt@gmail.com

Наші автори

Коляда Игорь Анатольевич, доктор исторических наук, профессор, кафедра методики обучения общественным дисциплинам и гендерного образования, Институт исторического образования, Национальный педагогический университет имени Н.П. Драгоманова iionpu@ukr.net

Лысенко Александр Васильевич, кандидат исторических наук, с.н.с., старший научный сотрудник, отдел истории Украины XIX — начала XX в., Институт истории Украины НАН Украины institute@history.org.ua

Машкин Александр Николаевич, кандидат исторических наук, с.н.с., старший научный сотрудник, отдел истории Украины XIX — начала XX в., Институт истории Украины НАН Украины amash.nik@rambler.ru

Милько Владимир Иванович, кандидат исторических наук, научный сотрудник, отдел истории Украины XIX — начала XX в., Институт истории Украины НАН Украины mylko_v@ukr.net

Молчанов Владимир Борисович, кандидат исторических наук, доцент, старший научный сотрудник, отдел истории Украины XIX — начала XX в., Институт истории Украины НАН Украины yakudza68@list.ru

Науменко Андрей Олегович, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник, начальник научно-исследовательской лаборатории кафедры морально-психологического обеспечения деятельности войск гуманитарного института НУОУ, полковник, Национальный университет обороны Украины имени Ивана Черняховского

Орлик Светлана Владиславовна, кандидат экономических наук, доцент, кафедра общественных наук и документоведения, Кировоградский национальный технический университет

Петренко Ирина Николаевна, доктор исторических наук, профессор, кафедра педагогики, культурологии и истории, Полтавский университет экономики и торговли

Сылка Оксана Захаровна, кандидат исторических наук, доцент, кафедра украиноведения, Национальный университет пищевых технологий omedalieva@mail.ru

Синявская Лариса Ивановна, кандидат исторических наук, доцент, кафедра истории и этнологии Украины, Черкасский национальный университет им. Богдана Хмельницкого lora-s@meta.ua

Степаненко Анна Владимировна, кандидат исторических наук, научный сотрудник, отдел истории Украины XIX — начала XX в., Институт истории Украины НАН Украины ann-stepanenko@yandex.ua

Ткаченко Василий Николаевич, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАПН Украины, Институт всемирной истории НАН Украины
office.ivinanu@nas.gov.ua

Усенко Павел Георгиевич, кандидат исторических наук, с.н.с., старший научный сотрудник, отдел истории Украины XIX — начала XX в., Институт истории Украины НАН Украины institute@history.org.ua

Черевко Александр Владимирович, доктор экономических наук, доцент, и.о. ректора, Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого

Яременко Инна Олеговна, аспирантка, кафедра истории и археологии славян, Институт исторического образования, Национальный педагогический университет имени Н.П. Драгоманова

THE AUTHORS

Vilshanska Oksana, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Researcher, Department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item, Institute of history of Ukraine NAS Ukraine vilshana@voliacable.com

Hodunova Larysa, graduate student, Department of Social and Scientific Discipline of Documentation, Kirovohrad National Technical University

Donik Oleksandr, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Fellow, Department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item, Institute of history of Ukraine NAS Ukraine donnik@ukr.net

Drach Oksana, Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History), Professor, Department of the history and ethnology of Ukraine, National Bohdan Khmelnytsky University of Cherkasy

Zhvanko Liubov, Doctor of Historical Sciences, (Dr. hab. in History), Professor, Chair of History and Cultural Studies, O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv zhvan2012@gmail.com

Zhylienkova Iryna, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), associate professor, National Pedagogical Dragomanov University

Zahrebelna Nina, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), associate professor, Department of teaching Social Studies and Gender Education, Institute for History Education, National Pedagogical Dragomanov University

Zaitseva Zinaida, Doctor of Historical Sciences, (Dr. hab. in History), Professor, Political History Department, Vadym Hetman Kyiv National Economic University zzi07@ukr.net

Kyriienko Olexandr, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Researcher, Department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item, Institute of history of Ukraine NAS Ukraine sanyakiri@yandex.ru

Kovalchuk Tetiana, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), associate professor, Department of natural sciences and humanities, Azov Maritime Institute of Odessa National Maritime Academy kovalchukt@gmail.com

Koliada Ihor, Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History), Professor, Department of teaching Social Studies and Gender Education, Institute for History Education, National Pedagogical Dragomanov University iionpu@ukr.net

Lysenko Oleksandr, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Fellow, Department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item, Institute of history of Ukraine NAS Ukraine institute@history.org.ua

Mashkin Oleksandr, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Fellow, Department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item, Institute of history of Ukraine NAS Ukraine amash.nik@rambler.ru

Mylko Volodymyr, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Researcher, Department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item, Institute of history of Ukraine NAS Ukraine mylko_v@ukr.net

Molchanov Volodymyr, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Fellow, Department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item, Institute of history of Ukraine NAS Ukraine yakudza68@list.ru

Naumenko Andrii, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Fellow, National University of Defense of Ukraine

Orlyk Svitlana, Candidate of Economic Sciences (Ph.D. in Economy), associate professor, Department of Social and Scientific Discipline of Documentation, Kirovohrad National Technical University

Petrenko Iryna, Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History), Professor, Department of Pedagogy, culture and history, Poltava University of Economics and Trade

Sylka Oksana, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), associate professor, Department of Ukrainian Studies, National University of Food Technologies

Syniavska Larysa, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), associate professor, Department of the history and ethnology of Ukraine, National Bohdan Khmelnytsky University of Cherkasy lora-s@meta.ua

Stepanenko Hanna, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Researcher, Department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item, Institute of history of Ukraine NAS Ukraine ann-stepanenko@yandex.ua

Tkachenko Vasyl, Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History), Professor, Institute of world history NAS Ukraine office.ivinanu@nas.gov.ua

Usenko Pavlo, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Fellow, Department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item, Institute of history of Ukraine NAS Ukraine institute@history.org.ua

Наші автори

Cherevko Oleksandr, Doctor of Economic Sciences (Dr. hab. in Economy), associate professor, National Bohdan Khmelnytsky University of Cherkasy

Yaremenko Inna, graduate student, Institute of History Education, National Pedagogical Dragomanov University

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Реснт Олександр Петрович, голова редколегії, д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України.

Шевченко Валентина Віталіївна, секретар редколегії, к.і.н., старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України.

Члени редколегії:

Борисенко Володимир Йосипович, д.і.н., професор, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова.

Гуржій Олександр Іванович, д.і.н., професор, головний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України.

Добржанський Олександр Володимирович, д.і.н., професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

Казьмирчук Григорій Дмитрович, д.і.н., професор, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка.

Коляда Ігор Анатолійович, д.і.н., професор, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова.

Коцур Віктор Петрович, д.і.н., професор, академік Національної академії педагогічних наук України, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Любічанковський Сергій Валентинович, д.і.н., професор, старший науковий співробітник, Поволзький філіал ІРІ РАН.

Удод Олександр Андрійович, д.і.н., професор, Інститут історії України НАН України.

Циганенко Лілія Федорівна, д.і.н., професор, Ізмаїльський державний гуманітарний університет.

Шандра Валентина Степанівна, д.і.н., професор, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України.

Шип Надія Андріївна, д.і.н., професор, Українська академія зовнішньої торгівлі.

ЗМІСТ

<i>Ткаченко В.М.</i> Перша світова війна в нашому сьогоденні	3

Розділ І

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ, ДЕРЖАВНИЦЬКИЙ ТА ВОЄННИЙ АСПЕКТИ

<i>Жилєнкова І.М.</i> Організаційні заходи громадськості України щодо перегляду торгової угоди 1904 р. з Німеччиною (1913–1914 рр.)	9
<i>Машикин А.Н.</i> Луцький (Брусиловський) прорыв: предпосылки, подготовка, ход, последствия	23
<i>Науменко А.О.</i> Бойова діяльність російських військ на українських землях під час Галицької битви: історіографічний аналіз	39
<i>Усенко П.Г.</i> Особлива місія О. Колчака до Трабзона і Батумі 1917 р.	53
<i>Черевко О.В.</i> Наслідки Першої світової війни: «українська проекція»	60

Розділ ІІ

СОЦІАЛЬНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ

<i>Жванко Л.М.</i> Інститут головуповноважених та уповноважених з улаштування біженців у Російській імперії: нормативно-правові аспекти та реалії життя 1915–1917 рр.	66
<i>Милько В.І.</i> Управління навчальними округами України напередодні та в роки Першої світової війни	77
<i>Молчанов В.Б.</i> Вплив Першої світової війни на життєвий рівень населення України	92
<i>Годунова Л.В.</i> Імперський податковий апарат у Наддніпрянській Україні напередодні та в роки Першої світової війни: в працях тогочасних дослідників ...	103
<i>Орлик С.В.</i> Українське повітове місто і Велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін	114
<i>Синявська Л.І.</i> Діяльність гірничо-видобувних підприємств сходу і півдня України у 1914–1916 рр.	134

Розділ III АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ВІЙНИ

<i>Вільшанська О.Л.</i> Суспільні настрої в Україні під час Першої світової війни	152
<i>Донік О.М.</i> Гуманітарна складова діяльності Всеросійського союзу міст в Україні в роки Першої світової війни.....	163
<i>Драч О.О.</i> Повсякдення на вищих жіночих курсах в умовах Першої світової війни	174
<i>Загребельна Н.І.</i> Благодійна діяльність освітян Київського учбового округу в роки Першої світової війни	182
<i>Зайцева З.І.</i> Суспільно-політичний дискурс української інтелігенції в роки Першої світової війни: конструювання смислів «великого суб'єкту»	187
<i>Кирієнко О.Ю.</i> Контроль за інформаційним простором в українських губерніях Російської імперії у роки Великої війни	200
<i>Коляда І.А.</i> Українська інтелігенція у роки Великої війни: поліційно-жандармський нагляд та політика репресій.....	206
<i>Лисенко О.В.</i> Витоки антипатріотичних настроїв в російській армії під час Першої світової війни.....	214
<i>Петренко І.М.</i> Участь учителів і учнів церковнопарафіяльних шкіл лівобережних українських єпархій Російської імперії у Першій світовій війні	227
<i>Силка О.З.</i> Сільські відділення Російського товариства Червоного Хреста в Лівобережній Україні.....	234
<i>Степаненко Г.В.</i> Державна служба і пастирське служіння православного духівництва міст Правобережної України в роки Першої світової війни.....	247
<i>Яременко І.О.</i> Земське вчительство України напередодні та в період Першої світової війни: правовий статус, соціальний авторитет та оплата праці.....	255

Розділ IV РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Буковина в роки Першої світової війни 1914–1918 рр. Документи / Упорядкування, передмова, коментарі, переклад з німецької та російської мов В.М. Ботушанського. — Чернівці: Технодрук, 2014. — 356 с. (*Кирієнко О.Ю.*)....268

Розділ V
ЗАГАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Ковальчук Т.В. Світогляд Т.Г. Шевченка у контексті суспільно-політичної думки в Україні (1830–1860-ті рр.).....	271
Борчук С.М. Розвиток української енциклопедистики у другій половині XIX — на початку XX ст.	287
Ільницький І.В. Нафтопереробна промисловість Галичини в умовах першої Російської окупації краю (вересень 1914 р. — червень 1915 р.).....	297
Наші автори.....	305
Наши авторы.....	308
The authors.....	311
Редакційна колегія.....	314

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ
XIX — початку XX ст.**

Збірник наукових праць

Випуск 23

**ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА Й УКРАЇНА
(ДО 100-РІЧЧЯ ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ)**

Літературний редактор: *С.Г. Архипенко*
Набір підготували: *О.В. Фастовець, Д.С. Марченко*
Оригінал-макет підготувала: *Л.А. Зубець*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 6739 від 04.12.2002 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України

Підписано до друку 17.12.2014 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 25,84. Обл. вид. арк. 23,24.
Тираж 300. Зам. 69. 2014.

Адреса редакційної колегії та видавця:
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, тел. (044) 279–19–02,
E-mail: histukr.xix-xx@history.org.ua

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4